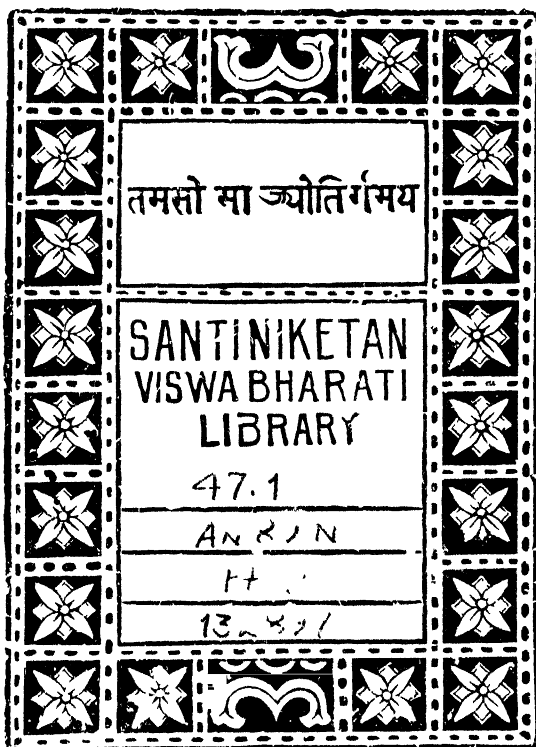

THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ)

NO. 111.

(Vyākarana Section No. 13.)

THE

Sārasvata Vyākaraṇa

of

ANUBHŪTI SVARŪPĀCHĀRYA

EDITED WITH TWO COMMENTARIES

THE SUBODHIKĀ COMMENTARY OF CHANDRAKĪRTI

THE PRASĀDA COMMENTARY

THE LINGĀNUS'ĀSANA WITH COMMENTARY

NOTES (MANORAMA), INDEX etc.,

BY

Pandit Nava Kishora Kara S'armā

(**Part II**)

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

Benares City

1936.

PUBLISHED BY

JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

BENARES.

Printed at the Vidya Vilas Press, Benares.

1936.

ह रि दा स सं स्कृ त ग्र न्थ मा ला स मा ख्य-

काशी-संस्कृत-सीरिज़्-पुस्तकमालायाः

१११

व्याकरणविभागे (१३) त्रयोदशं पुष्पम् ।

॥ श्रीः ॥

अनुभूतिस्वरूपाचार्य्यप्रणीतं

सारस्वत-व्याकरणम् ।

श्रीचन्द्रकीर्त्तिसूरिप्रणीतया चन्द्रकीर्त्तिनाम्न्या सुबोधिकया व्याख्यया

काशीस्थदेवनाथचतुष्पाठी-प्रधानाध्यापक-कवितार्किकोत्कल-यास्क-

श्रीनवकिशोरशास्त्रिणा निर्मितया प्रसादाख्यया टीकया,

मनोरमया विवृत्या, सटीकलिङ्गानुशासन-

प्रक्रियया च समुद्भासितम् ।

(उत्तरार्द्धम्)

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,

बनारस सिटी ।

१९९३

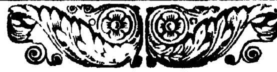

प्राप्तिस्थानम्—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः-

चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफ़िस,

बनारस सिटी ।

विज्ञप्तिः

सुन्दरस्तुन्दिलः शान्तो बालसूर्य्यसमप्रभः ।
विघ्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कर्म्मघातुकम् ॥

अथ धर्म्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थो विश्वेषां विश्वेशयानां प्रार्थनीय इतिश्रुतिस्मृति-दुन्दुभिः । तत्र धर्म्मं समीहमानः—

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः ।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥

येयं मालतीमालेव सुमनसां तोषं बालानां कण्ठभूषामादधती संसारपरिसरसमुद्गके-ऽनायासज्ञानामोदकुञ्चिकां विमुञ्चति । चेत्थं प्रतिज्ञा ग्रन्थकर्त्तुर्धार्मिकस्य—

'बालधीवृद्धिसिद्धये । सारस्वतीमृजुं कुर्वे' ।

इति तत्र पूत्तित्रयात्मिकायां पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धभागभाजि चान्द्रीं प्रभामिव प्रकृतिव्यञ्जिकां प्रत्ययप्रदां चन्द्रकीर्तिमरीरचत्तरां पूर्णां सूरिश्चन्द्रकीर्तिः। भट्टोऽपि वासुदेवस्तत्र प्रसादमिव प्रसादं निचिक्षेपेति पूर्वार्द्धोपद्धाते विस्तृतमस्माभिरभाषि । अभिष्टसिद्धिप्रदस्यापि भट्ट-विदुषो दुर्घटतया प्रापणे प्रसादस्य भाग्यतो यथोपलब्धं समूलं चन्द्रकीर्तिसनाथं १९९१ वसन्तोत्सवावसरे तद्धितान्तैकभागं तन्तु प्राकाशयन्मदनुयोगेन प्रकाशको धीरः श्री जयकृष्णदासः । अस्मिन् किल सव्वँत्सरे तेनानुदिनं प्रोत्साहितेन मयानुपलभ्य-मानस्योत्तरभागप्रसादस्य पूरणं सभाष्यचन्द्रिकातत्त्वदीपिकास्मरणमुखेनाकारि । भद्रसमाजेषु निवेद्यते च—

श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वार्द्धे या विनिर्मिता ।
टीकायाः पूरणं तस्या उत्तरार्द्धे प्रकाश्यते । इति ।

हे माननीयविबुधाः कृतशास्त्रचर्चाः
यद्यत्र लेखनगता मम दोषसंघाः ।
जाता भवद्भिरनिशं परिमार्जनीया
दोषान्धरन्ति महतामपि ये तु दुष्टाः ॥

इति निवेदकः

प्रसादपूरकः

सारस्वतप्रक्रियोत्तरार्द्धगतविषयाणा-
मनुक्रमणिका ।

* इति *

सारस्वतप्रक्रिया

प्रसाद—चन्द्रकीर्तिसमाख्यया व्याख्यया मनोरमा-
ख्यविवृत्या च संवलिता ।

(उत्तरार्द्धम्)

भ्वादिषु परस्मैपदिनः १ ।

अथाख्यातप्रत्यया निरूप्यन्ते ॥ * ॥

* चन्द्रकीर्तिः *

सरस्वतीं सदा भक्तवाञ्छितार्थविधायिनीम् ।
सद्वाग्विलाससन्दोहदोहां कामदुघामिव ॥ १ ॥
नत्वा नागपुरीयाह्वतपोगणविभूषणम् ।
श्रीराजरत्नसूरिं चाख्यातव्याख्या विधीयते ॥ २ ॥ युग्मम् ।

अथ ग्रन्थकार आख्यातप्रत्ययान्विवक्षुः प्रतिज्ञां करोति—अथाख्यातेत्यादि । अथेति संज्ञासन्धिविभक्तियुष्मदस्मद्स्त्रीप्रत्ययकारकसमासतद्धितलक्षणाधिकाराष्टककथनान-न्तरमाख्यातं नाम व्याकरणस्य नवमोऽधिकारः । तस्य प्रत्यया निरूप्यन्ते । आख्यायन्ते कथ्यन्ते अर्थात् निष्पाद्यन्ते भ्वादीनां रूपाणि येन तदाख्यातम् । अथवा आख्यान्ति आचक्षते कर्तुर्व्यापारमित्याख्याताः ॥ प्रतीयन्ते ज्ञायन्ते अर्था येभ्यस्ते प्रत्ययाः आख्या-तसंज्ञकाः प्रत्ययास्ते निरूप्यन्ते ॥ * ॥

* प्रसादः *

सुन्दरस्तुन्दिलः शान्तो बालसूर्यसमप्रभः ।
विघ्नेशो हरतामत्र प्रत्यूहं कर्म्मघातुकम् ॥ १ ॥
श्रीवासुदेवभट्टेन पूर्वार्द्धं या विनिर्मिता ।
टीकायाः पूरणं तस्या उत्तरार्द्धं प्रकाश्यते ॥ २ ॥

अथाख्यातप्रत्ययान्विविक्षुः प्रतिज्ञां करोति—अथेति । स्याद्यन्तशब्दाधिकारानन्तरमित्यर्थः । आख्यायन्तेऽस्मिन् धातुप्रत्ययार्था इत्याख्यातोऽधिकारविशेषः ॥*॥

धातोः ॥ वक्ष्यमाणाः प्रत्यया धातोर्ज्ञेयाः ॥ १ ॥

(च०) तत्र प्रथममधिकारसूत्रम्—'धातोः' ॥ धातुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । वक्ष्यमाणा इति । वक्ष्यन्ते कथयिष्यन्ते ते वक्ष्यमाणाः अतः परं ये वक्ष्यन्ते प्रत्ययास्ते धातोरेवाग्रे ज्ञेयाः न नाम्नः । अत्र प्रत्ययशब्देन प्रायो विभक्तयो ज्ञेयाः । तदधिकाराद्वाद्योऽपि प्रत्यया धातोरेवाग्रे ज्ञेयाः । तांश्च यथाधिकारं ग्रन्थकृदेव वक्ष्यति ॥ १ ॥

(प्र०) धातोरिति । अधिकारोऽयं नाम्नो य इत्यतः प्राक् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र धातोरित्यधिकृतं वेदितव्यम् । तत्फलं तु ऊरीकरोति शुक्लीभवति सहार्थीस्यादित्यादावूर्यादीनां च्व्यन्तस्य धातोः पूर्वं प्रयोगस्य नियतत्वेन विशिष्टात् प्रत्ययोत्पत्तिर्माभूदिति । अन्यथा अड्द्वित्वयोर्दोषः स्यादिति दिक् ॥ १ ॥

भ्वादिः ॥ भू सत्तायामित्यादिगणो धातुसंज्ञो भवति ॥ स च त्रिविधः । आत्मनेपदी परस्मैपद्युभयपदी चेति ॥ २ ॥

(च०) अथ कोऽसौ धातुरित्याह—सूत्रम्—'भ्वादिः' ॥ भू आदिर्यस्यासौ भ्वादिः । स् 'स्रोर्वि०' ॥ भूधातुः सत्तायां विद्यमानार्थे वर्तते इत्येवमादिर्यः शब्दो वर्णसमुदायात्मको धातुपाठेऽभिहितः स धातुसंज्ञो भवति विभक्तिप्रत्ययरहितः केवलो भ्वादिर्धातुसंज्ञो भवति'। तत्क्रमश्च धातुपाठादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थगौरवभयान्न लिख्यते । दधात्यर्थमिति धातुः ॥ स चेति । स च धातुस्त्रिविधः । तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः पदभेदात्त्रिप्रकारः । आत्मनेपदमष्टादशसु वक्ष्यमाणेषु विभक्तिवचनेषु अन्त्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स आत्मनेपदी 'एध वृद्धौ' इत्यादिः । तथा परस्मैपदं वक्ष्यमाणवचनेष्वाद्यं नववचनात्मकं विद्यते यस्य स परस्मैपदी 'भू सत्तायाम्' इत्यादिः । तथा उभे परस्मैपदात्मनेपदे विद्येते यस्मिन् स उभयपदी । पचतिकरोतीत्यादि । यद्यपि 'निविशादेः' इति सूत्रेण केषांचिद्धातूनां पदविपर्ययो भवति । तथाप्यत्र स्वभावेन पदत्रयेण त्रिविधत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

(प्र०) भ्वादिरिति । भवनं भूः क्रिया । आदीयतेऽर्थोऽनेनेत्यादिः शब्दः । आङ्पूर्वात् दाञः किः । तथा च भूशब्दः क्रियावाचकः आदिशब्दः प्रकारवाचक इत्यर्थः । एवं सति हिरुक् वर्जने इत्यव्ययेऽतिव्याप्तिः तस्यापि वर्जनरूपक्रियावाचित्वात् । अतो भ्वादिरित्यावर्त्तनीयम् । अत्रादिशब्दो व्यवस्थार्थः । तथा च भूशब्दमारभ्य ये पठितास्ते धातुसंज्ञाः स्युः । एवञ्च क्रियावाचित्वे सति भ्वादिगणपठितत्वं धातुत्वमिति लक्षणम् । वादावव्ययेऽतिप्रसङ्गवारणाय सत्यन्तम् । तावन्मात्रोपादाने च हिरुगादावतिव्याप्तिः । अत्राहुः—क्रियावाचित्वलाभायावृत्तिर्न कर्त्तव्या । न च यादावतिव्याप्तिः; या इत्यस्य लाक्षणिकत्वेनैवाग्रहणात , यदस्त्यदाद्यत्वम् आपि वेति सिद्धेः, वेत्यव्ययस्य च धातुत्वेऽप्यनिष्टादर्शनात् । अथ धातुत्वे विकल्पादावपि गन्धनादाविव वातीति रूपमापद्येतेति

चेत्, शृणु, तस्याऽव्ययत्वेन 'अव्ययाद्विभक्ति'रिति निबादेर्लुकोऽनिवार्य्यत्वात् । एवं च सूत्रे विभक्तिग्रहणस्य सार्थक्यम् । न स्यादेरिति नोक्तम् । सर्वादेरुभशब्दस्य तु उभ उभे इत्यत्र पठितत्वेऽपि उभकावित्याद्यर्थतया सर्वादिपाठस्योक्तत्वेन धातुत्वबाधनात्; धातुत्वं हि स्याद्यनुत्पत्तेरुभकावित्यस्यासम्भवात् । अथ द्यो दिवावित्यत्र स्वर्गवाचकस्य धातुत्वं स्यादिति वाच्यम्; न; तत्रोदितः पाठेनानुदितस्तस्याग्रहणात् । सानुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येत्युक्तेरिति । का पुनः क्रिया भावनैवेति गृहाण । तथा हि अभवतो गमनादेः क्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थकर्त्तुः करोतिकर्मत्वम् । तथा च करोत्यर्थकर्त्तृभवितृप्रयोजकतया भवतेरुत्पत्त्यर्थात् प्रयोजकव्यापारो णिरुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते ॥ २ ॥

आदनुदात्तङितः ॥ अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरादित्यात्मनेपदं भवति ॥ ३ ॥

(च०) अथ प्रथममात्मनेपदं येभ्यो धातुभ्यो भवति तान् दर्शयति । सूत्रम्— 'आदनुदात्त०' इति ॥ आत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इत्संज्ञः' अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ अनुदात्तङौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् तस्मात् अनुदात्तङितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । अनुदात्तेदिति धातुपाठे योऽभिहितः धातुपाठे यो धातुरनुदात्तेत्संज्ञकः कल्पितः 'एध वृद्धौ' इत्यादिकः । तथा ङित् ङकारानुबन्धः 'शीङ् स्वप्ने' इत्यादिः ततोऽनुदात्तेतो ङितश्च धातोः आदितिशब्देन आत्मनेपदं भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

(प्र०) **आदनुदात्तङित इति** । अनुदात्तश्च ङ् च अनुदात्तङौ ताविती यस्य धातोः सोऽनुदात्तङित् तस्मात् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । द्वन्द्वेऽल्पस्वरेति ङस्य पूर्वनिपातो न हसान्तत्वात् । 'ण्यायनणि'त्यादि ज्ञापकसिद्धं हि तत् । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्रेति 'देवतेदमर्थ' इत्यादिना च तस्यानित्यत्वाच्च । अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं भवति । एधते । शेते । अन्यपदार्थत्वेन धातोराश्रयणं किम्; अगमत् अशिश्रियत् । ङाङोर्ङित्त्वेऽपि धातुत्वाभावादात्र ॥ ३ ॥

ञित्स्वरितेत उभे ॥ ञितः स्वरितेतश्च धातोरात्मनेपदपरस्मैपदे भवतः ॥ आत्मगामि चेत्फलमात्मनेपदं परगामि चेत्फलं परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । अन्वर्थानुगतार्थसंज्ञाबलत्वात् ॥ ४ ॥

(च०) अथोभयपदिनां लक्षणमाह—'ञित्स्वरितेत०' इत्यादि ॥ ञकार इत् यस्य स ञित् यश्च स्वरितेत्संज्ञको धातुपाठे उक्तः । ञिच्च स्वरितेच्च ञित्स्वरितेत् तस्मात् ञित्स्वरितेतः पञ्चम्येकवचनम् । उभे प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ईमौ' 'अ इ ए' द्विपदमिदं सूत्रम् । ञितो धातोः 'डुदाञ् दाने, डुकृञ् करणे, भृञ्,' इत्यादितः प्रसिद्धात् तथा स्वरितेत इति यस्य धातुपाठे स्वरितेत इति संज्ञा कल्पिताऽस्ति तस्मात् 'डुपचष् पाके' इत्यादेर्धातुपाठोक्ताद्धातुगणादुभे इति आत्मनेपदपरस्मैपदे द्वे अपि भवतः ॥ अथ ग्रन्थकार एवोभयपदिनां धातूनां पदप्रयोजनशिक्षामाह-आत्मगामि चेदित्यादि । चेद्यदि उभयपदिनां

धातूनामुपायः फलं आत्मगामि भवति तदा आत्मनेपदं प्रयोज्यम् । यथा आत्मार्थं पचते । परार्थं पचति । यद्यपि 'सारस्वतीमृजुं कुर्वे' इत्यत्र पठनस्य परगामित्वात्परस्मैपदं युज्यते तथापि तत्पठनादुत्पन्नं पुण्यलक्षणं फलं कर्तृगाम्येवेत्यवधार्यात्मनेपदं प्रयुक्तम् ॥ परगामीति । चेद्यदि क्रियाफलं परगामि भवति तदोभयपदिनां धातूनां परस्मैपदं भवति ॥ यथा 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इत्यत्र करोतेर्धातोः परस्मैपदं ग्रन्थस्य शिष्यानुशिष्यपठनपाठनलक्षणस्य फलस्य परगामित्वात् युक्तम् । एवमन्यदपि यथासम्भवमूह्यम् । एतत्पदद्वयस्य प्रयोजनं कुत इत्याह—अन्वर्थादिति । आत्मने परस्मै इति द्वयोः शब्दयोः नामानुगतार्थत्वात् यादृशं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदम् परनिमित्तं परस्मैपदमित्यन्वर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिना पदप्रयोगकथनं नाम तादृश एवार्थः । यथा आत्मनिमित्तमात्मनेपदं परनिमित्तं परस्मैपदमित्यर्थः । तस्मात् इदं चात्मगामीत्यादिपदप्रयोगकथनं । तूभयपदिनामेवावगन्तव्यम् । असार्वत्रिकश्चायं विधिः ॥ ४ ॥

(प्र०) ञिदिति । अत्र केचित्—उभयपदिनां धातूनां कुत्र किं पदं प्रयोक्तव्यं तदाह;—आत्मगामि चेति । चेत् यदि क्रियाफलं क्रियाजन्यफलमात्मगामि कर्तृनिष्ठं भवति तदा आत्मने पदं प्रयोक्तव्यं विधेयम् । चेत् क्रियाफलं परगामि परनिष्ठं भवति तदा परस्मैपदं प्रयोक्तव्यम् । कुत इत्यत्राह—अन्वर्थेति । आत्मनेपदपरस्मैपदयोर्महासंज्ञयोरेवमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थत्वादिति भावः । यद्यपि सर्वासामपि क्रियाणां फलं कर्त्रर्थमेव भवति फलेच्छां विना कर्तुः प्रवृत्त्यभावात् , तथापि अव्यक्तं प्रधानगामीति न्यायेन फलशब्देनात्र प्रधानं फलं वाच्यम् । यदर्थः क्रियारम्भस्तदेव प्रधानं फलम् । यथा यागक्रियाया यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिः पाकक्रियायाश्च भोक्तृतृप्तिस्तदर्थमेव क्रियारम्भात् । दक्षिणावेतनादिकन्तु न प्रधानं फलम् । देवदत्तः पचत इत्यत्र तृप्त्यर्थं पाकं कुरुते इत्यर्थः । सूपकारः पचतीत्यत्र परतृप्त्यर्थं पाकं करोतीत्यर्थः । तथा चोक्तम्—"स्वगामि चेत् फलं यत्र कामस्तत्र प्रयुज्यते परगामिफले चैषा कामना च तृतीयया । बहूनामेककर्तृणामेकश्चेत् स्वार्थमाचरेत्, परस्मैपदमेव स्यात्" इति । वस्तुतस्तु कर्तृगामिनि फले आत्मने पदं परगामिनि फले परस्मैपदमिति न संगच्छते उभेयहूनस्य वैयर्थ्यापातात् । तथा ह्रिञित्स्वरितेत एतावदेव सूत्रमस्तु आदिति चानुवर्तनीयम् । तेन कर्तृगामिनि फले आत्, अन्यत्र परतोऽन्यदिति परम् । किञ्च करोति कुरुते वा घटमित्यत्र घटनिर्म्माणफलस्य कुलालादन्यगामित्वस्यासम्भवात् सृष्टिं चकार चक्रे वा ईश्वर इत्यत्र जगन्निर्म्माणफलस्य ईश्वरेऽसम्भवाच्च । यजधातौ तु स्वर्गकामो यजेत होतर्यजेतेति श्रुतिभ्यां यजमानर्त्विजोरात्प्रयोगनियमः, अन्यत्र तु यथेष्टं प्रयोक्तव्यम् ॥ ४ ॥

परतोऽन्यत् ॥ पूर्वोक्तनिमित्तविधुरादन्यस्माद्धातोः परस्मैपदं भवति ॥५॥

(च०) अथ परस्मैपदप्रयोगमाह—'परतो०' ॥ परतः पञ्चम्येकवचनान्तं तस्प्रत्ययान्तम् । अन्यद् प्रथमैकवचनान्तम् । अन्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गं पदप्रयोगः । द्विपदमिदं सूत्रम् । पूर्वोक्तेत्यादि । पूर्वोक्तानि यानि सूत्रद्वयोक्तानि निमित्तानि तत्रानुदात्तङित्त्वे

आत्मनेपदनिमित्ते ञित्स्वरितेत्त्वे उभयपदनिमित्ते एभिर्विधुराद्रहितात् अस्माद्धातोः उदात्तेत्संज्ञकाद्धातुपाठोक्तात् ङकारञकारानुबन्धरहिताच्च धातोः परस्मैपदं भवति। स च धातुपाठे ज्ञेयः ॥ ५ ॥

(प्र०) परतोऽन्यदिति। अनुदात्तेतो ङितो निविशादेर्ञितः स्वरितेतश्च धातोरन्यस्माद्धातोः परतः केवलं परस्मैपदं भवति ॥ ५ ॥

नव परस्मैपदानि ॥ तिबादीनामष्टादशसंख्यकानामाद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति ॥ **पराण्यात्मनेपदानि ॥ ६ ॥**

(च०) अथ विभक्तिषु परस्मैपदयोर्वचनसंख्यामाह—सूत्रम्—'नव परस्मैपदानि' ॥ नव प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'जश्शसोर्लुक्' 'परस्मैपदानि' प्रथमाबहुवचनम्। नपुंसकलिङ्गे। द्विपदमिदं सूत्रम्। तिबादीनामिति। वर्तमाना, विधिसंभावना, आशीः प्रेरणा, अनद्यतना, परोक्षार्था, अद्यतना, श्वस्तनार्था, भविष्यति, क्रियातिपत्तीभूतार्था, इति लक्षणानां दशविभक्तीनां यान्यष्टादश वचनानि तेषां मध्ये आद्यानि नव वचनानि परस्मैपदसंज्ञानि भवन्ति। तत्रापि केषुचित्पुस्तकेषु 'पराण्यात्' इति सूत्रं दृश्यते। तत्र पराणि प्रथमाबहुवचनम्। आत् प्रथमैकवचनम्। द्विपदम्। पराणि नव वचनानि आत्मनेपदसंज्ञानि भवन्तीति वृत्तिः सुगमा ॥ ६ ॥

वर्तमाने-तिप् तस् अन्ति, सिप् थस् थ, मिप् वस् मस्। ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥ प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानस्तस्मिन्नभिधेये तिबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ **अस्य तिबादेः पाणिनीयानां लडिति संज्ञा ॥ तत्रैकवचनादीनि व्याक्रियन्ते ॥ ७ ॥**

(च०) अथाख्यातविभक्तीनां मध्ये सर्ववैयाकरणसमयप्रतिपालनार्थं विभक्तिप्रयोगसूत्रमाह—'वर्तमाने०' ॥ सप्तम्येकवचनान्तम्। तिप्, तस्, अन्ति। सिप्, थस्, थ। मिप्, वस्, मस्। ते, आते, अन्ते। से, आथे, ध्वे। ए, वहे, महे। सर्वाण्येतानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि। एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम्। अथ वृत्तिकारो वर्तमान इति पदं व्याचष्टे—प्रारब्धेति। कश्चित्कालः क्रियायाः प्रथमक्षणे एव लग्नः सः प्रारब्धः स यावदपरिसमाप्तः अपरिपूर्णस्तावद्वर्तमान इत्युच्यते। प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितः कालो वर्तमानः तस्मिन्नुक्तलक्षणे वर्तमाने कालेऽभिधेये वाच्यमाने सति धातोस्तिबादयो महेपर्यन्ता अष्टादश प्रत्यया विभक्तिलक्षणा भवन्ति प्रयुज्यन्ते इत्यर्थः। तत्र तिबादयो मस्पर्यन्ताः परस्मैपदसंज्ञाः। ते आदयो महेपर्यन्ता आत्मनेपदसंज्ञाः। अथ ग्रन्थान्तरे एतेषामेवाष्टादशवचनानां संज्ञान्तरमाह—अस्येति। पणिनीयानामाचार्याणां पणिन्युक्तग्रन्थपाठिनां वा मते अस्य तिबादेरष्टादशसंख्यस्य प्रत्ययस्य लट् इति संज्ञा ज्ञेया। लट्, लिङ्, लोट्, लङ्, लिट्, लुट्, लेट्, लृट्, लुङ्, इति दश लकाराः। तत्र वर्तमाने लट ॥ ७ ॥

(प्र०) वर्त्तमानेति । तिवादयश्च वर्त्तमानक्रियाया द्योतका एव न तु वाचकास्तस्य धातुनैव लाभात् । वर्त्तमानत्वं तु प्रारब्धापरिसमाप्तत्वम् ; विंशत्यादिवर्षपर्य्यन्तं वेदाध्ययनेऽपि अधीते इति प्रयोगदर्शनात् । भूतभविष्यद्‌भिन्नत्वमिति लक्षणं तु न ,भविष्यद्वर्त्तमानभिन्नत्वं भूतत्वं वर्त्तमानभूतभिन्नत्वं भविष्यत्वमित्यपि स्यात् , तथा चान्योन्याश्रयो दोषः । पर्वतास्तिष्ठन्ति इत्यत्र तु स्वतो भूताद्यभावेऽपि कालत्रयवर्त्तिनां राज्ञां भूतादिभेदभिन्नपालनादिक्रियाभेदाद् भूतादिव्यवहारः । तथा हि नलादिकाले तस्थुः । कल्क्यादिकाले स्थास्यन्ति । इदानींतनराजकाले तिष्ठन्ति । आत्मास्ति इत्यत्रापि शरीराद्युपाध्यतीतत्वादिनाऽतीतत्वादिव्यवहारोऽस्तीति दिक् ॥ ७ ॥

नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः ॥ नामादिषूपपदेषु प्राप्तेषु सत्सु त्रिभिर्भागैरेते प्रत्यया भवन्ति ॥ (ते च त्रयो भागा यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति) ॥ नाम्नि प्रयुज्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषः ॥ युष्मदि मध्यमः ॥ तथैवास्मद्युत्तमः ॥ ८ ॥

(च०) एतेषामेव प्रत्ययानां त्रित्रिवचनविभागभेदेन पुरुषसंज्ञामाह सूत्रम्—**'नाम्नि च युष्मदि चास्मदि च भागैः'** ॥ नाम्नि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । युष्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् ॥ अस्मदि सप्तम्येकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । भागैः तृतीयाबहुवचनान्तम् । सप्तपदमिदं सूत्रम् । नामादिष्विति । देवः देवौ देवाः । अथवा सः तौ ते इति नाम । त्वं युवां यूयं इति युष्मत् । अहम् आवाम् वयम् इत्यस्मद् । ततः नाम, युष्मद्, अस्मत् , लक्षणेषु त्रिषु पदेषु उभयपदेषु समीपे प्रयुज्यमानेषु परस्मैपदानामात्मनेपदानां च त्रिभिर्भागैः छेदैः कृत्वा एते उक्ता वक्ष्यमाणाश्च प्रत्यया भवन्ति । तिप् तस् अन्ति इति परस्मैपदानि । ते आते अन्ते इत्यात्मनेपदानि एकवचनद्विवचनबहुवचनभेदेषु प्रथमपुरुषसंज्ञां लभन्ते । सिप् थस् थ । से आथे ध्वे । इति परस्मैपदात्मनेपदयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा । मिप् वस् मस्, इति परस्मपदे ए वहे महे, इत्यात्मनेपदे इत्युत्तमपुरुषसंज्ञा ॥ अथ नामादिषु प्रथमादिषु पुरुषप्रयोगशिक्षामाह—नाम्नीति । नाम्नि सामान्यलक्षणप्रयुज्यमाने उच्यमाने चशब्दादप्रयुज्यमानेऽप्यनुच्यमानेपि प्रथमेति प्रथमपुरुषो ज्ञेयः । प्रयुज्यमाने यथा चम्पूकथायाम् । 'जयति गिरिसुतायाः कामसंतापवाहिन्युरसि रसनिषेकश्चान्दनश्चन्द्रमौलिः' इति । यदि वा—'तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति' । तथा अप्रयुज्यमाने यथा रत्नमालायाम्—'शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदाऽमरम्' इत्यत्र बुधा इत्यप्रयुज्यमानेऽपि नाम्नि आहुरिति प्रथमपुरुषप्रयोगः । तथा—युष्मदि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः पुरुषः । यथा कुमारसंभवे—'त्वं पितॄणामपि पिता देवानामपि देवता । परतोऽपिपरश्चासि विधाता वेधसामपि' । अप्रयुज्यमाने यथा—'अविनयमपनय विष्णो दमय मनः शमय विषयमृगतृष्णाम् । भूतदयां विस्तारय तारय संसारसागरतः' ॥ इत्यत्र युष्मद्यप्रयुज्यमानेऽप्यपनयेत्यादिर्मध्यमपुरुषप्रयोगः । अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽप्युत्तमः पुरुषः । प्रयुज्य-

माने यथा—'नमहमिह निमित्तं विश्वजन्मात्ययानाम्नुस्मितमभिवन्दे भर्गैः कालमीशम्'। अप्रयुज्यमाने यथा—'मन्दः कवियशः प्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम्' इत्यादि ॥ ८ ॥

(प्र०) नाम्नि चेन्यादि । अत्रादभुवि कर्मणि' इत्यादेः कर्म्मणीति कर्त्तरीति चानुवर्त्तते । पाच्छब्दावनुवृत्तौ च सप्तम्या विपरिणमयते । ननु भागैरित्युक्ते कथं त्रय एव भागा लभ्यन्ते न चत्वारः पञ्च वेति चेत, सत्यम् , कपिञ्जलालम्भनन्यायेनेति गृहाण । भवान् पचतीत्यत्र तु युष्मद्भवदर्थयोरसमानार्थत्वान्न मध्यमः । तथा हि अलिङ्गः सम्बोधनविषयश्च युष्मदर्थः भवदर्थस्तु लिङ्गवान् न च सम्बोधनैकविषयः ॥ ८ ॥

कर्तरि पं च ॥ पं परस्मैपदं कर्तरि भवति ॥ चकारादात्मनेपदमपि ॥ तत्र भू इत्येतस्मात्परस्मैपदिनोऽब्विकरणात्कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते ॥ भू सत्तायाम् ॥ तत्रैकत्वविवक्षायां प्रथमपुरुषैकवचनं तिप् । भू तिप् इति स्थिते । पकारः पित्कार्यार्थः ॥ ९ ॥

(च०) अथ परस्मैपदप्रयोगशिक्षामाह—'**कर्तरि पं च**' ॥ कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । पं प्रथमैकवचनान्तम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । त्रिपदमिदं सूत्रम् । पम् इति परस्मैपदं तिप् तस् अन्ति इत्यादिनववचनलक्षणं कर्तरि कर्त्रुक्तावेव भवति । न केवलं परस्मैपदं किन्तु आत्मनेपदमपि भवति । उभयपदिनां तु उभे अपि परस्मैपदात्मनेपदलक्षणे भवतः । यथा 'जयन्ति सन्तः' इति परस्मैपदम् । 'तदनु च विजयन्ते' इत्यात्मनेपदम् । 'सारस्वतीमृजुं कुर्वे' इत्यत्र करोतेर्धातोरात्मनेपदम् । 'प्रक्रियाकौमुदीं कुर्मः' इति परस्मैपदम् । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । कर्मोक्तौ तु आत्मनेपदमेव भवति ॥ अत्र प्रथमं यदुक्तं 'भ्वादिः' इति सूत्रेण भू इत्यादीनां धातुसंज्ञा प्रतिपादिता । तेन भूधातोर्दशानामपि लकाराणां प्रयोगं चिकीर्षुः प्रथमं वर्तमानार्थप्रयोगं दर्शयति—तत्रेति । तेषु परस्मैपद्यात्मनेपद्युभयपदिलक्षणेषु धातुषु । भू सत्तायाम् इत्यादिधातुरुदात्तेत्त्वात् परस्मैपदी वर्तते स चाब्विकरणे भवति । विक्रियन्ते अवस्थान्तरं भजन्ते धातवोऽनेनेति विकरणम् । यद्वा प्रत्ययार्थाभिधाने सहायो विकरणम् । यद्वा प्रकृतिप्रत्ययान्तः पाती गणविभागकारकः प्रत्ययो विकरणः । सच 'अप् कर्तरि' इत्याद्याख्यातोक्तः प्रत्ययस्तद्विकरणमुच्यते । अबेव विकरणं यस्यासौ अब्विकरणस्तस्मात्परस्मैपदिनोऽब्विकरणाच्च तिबादयः परस्मैपदार्थानव प्रत्यया योज्यन्ते । इह हि धातवो दशधा । तत्राब्विकरणा भ्वादयः । लुग्विकरणा अदादयः । लुग्विकरणा अपि द्विरुक्ता ह्वादयः । यविकरणा दिवादयः । नुविकरणाः स्वादयः । नम्विकरणा रुधादयः । उब्विकरणास्तनादयः । अविकरणास्तुदादयः नाविकरणाः क्रयादयः । स्वार्थे ण्यन्ताश्चुरादयः ॥ तेषु भूधातुरब्विकरणस्तस्मात् तिबादयः प्रयुज्यन्ते ॥ भू सत्तायां । भू अयं धातुः सत्तायां विद्यमानार्थे भवनार्थे वर्तते । भूधातोः प्रथमपुरुषैकवचनम् तिप् । अत्र पकारः पित्कार्यार्थः । अपित्सार्वधातुकं ङित्' इत्यादि तदर्थोऽयं पकारः । भू इति स्थिते ॥ ९ ॥

अप् कर्तरि ॥ धातोरप्प्रत्ययो भवति कर्तरि विहितेषु त्यादिषु चतुर्षु दिप्पर्यन्तेषु परतः ॥ पकारो विकरणभेदज्ञापनार्थो गुणार्थश्च ॥ प्रकृतिप्रत्ययान्तः पतति यः प्रत्ययः स विकरणः ॥ १० ॥

(च०) सूत्रम्—'अप् कर्तरि' ॥ अप् प्रथमैकवचनान्तम् । कर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । धातोरिति । भ्वादेर्धातोः प्रत्ययान्ताच्च धातोः कर्तरि अप्प्रत्ययो भवति । तिबादिषु दिबाद्यन्तेषु चतुर्षु विद्यमानार्थविधिसंभावनार्थाशीःप्रेरणार्थानद्यतनार्थलक्षणेषु चतुर्षु प्रत्ययगणेषु परेषु सत्सु अप्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । अप् इत्यत्र पकारो विकरणाद्भेदज्ञापनार्थः । यतोऽत्र अप्प्रत्ययेऽप्यकारोऽवशिष्यते । 'तुदादेः' इत्यत्राप्यकारो विधीयते । इत्थम् अप्प्रत्ययस्य अप्रत्ययस्यान्तरं न लक्ष्यते । अतः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थमयं पकारः पित्कार्यार्थः । 'भू अति इति स्थिते ॥ १० ॥

(प्र०) अप्कर्त्तरीति । अपः पित्त्वमपित्तादिर्ङिदिति ङित्त्वाभावार्थम् । अन्यथा भवत इत्यादौ ङित्त्वाद्गुणो न स्यात ॥ १० ॥

गुणः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो गुणो भवति ॥ अवादेशश्च भवति ॥ द्व्यर्थविवक्षायां तम् ॥ ११ ॥

(च०) 'गुणः' ॥ गुणः प्रथमैकवचनान्तम् । । 'ञोर्त्रि०' ॥ धातोः धातुसंबन्धिनोऽन्त्यभूतस्य नामिनः इवर्णोवर्णऋवर्णानां च गुणः स्यात्संज्ञामंध्युक्तो भवति ॥ क्वचित् 'णिति परे' इति दृश्यते तदशुद्धम् । पितं विनापि बिभरांचक्रुरित्यादौ गुणस्य दृश्यमानत्वात् । 'भो अ ति' इति स्थिते । अवादेशश्चेति । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' । भवति इति सिद्धम् ॥ द्व्यर्थविवक्षायां द्वयोर्वाच्यमानयोः सतोः प्रथमपुरुषद्विवचनं तस् । भू तस् । 'अप् कर्तरि' भू अ तस् इति स्थिते 'गुणः' इति ॥ ११ ॥

(प्र०) गुण इति । इह धातोः प्रेरणे इत्यतोऽनुवृत्तस्य धातोरित्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येत्यन्तरस्य नामिनो गुणो भवति तत्स्थानिनामेवारेदो नामिन इत्यनेन गुणसंज्ञाविधानादित्यभिप्रेत्याह—धातोरित्यादि ॥ ११ ॥

अपित्तादिर्ङित् ॥ पकारेतं तादिकं च विहायान्यः प्रत्ययो ङित्संज्ञो भवति ॥ अन्य इति किम् । इडागमयवर्जितो दशलकारान्तःपाती ङित् । आदिशब्दात्सीसिग्रहणम् ॥ १२ ॥

(च०) ननु अप्प्रत्ययं विनापि गुणः क्रियतां तदर्थं सूत्रमाह–"अपित्तादि०" ॥ प इत् यस्यासौ पित् । त आदिर्यस्यासौ तादिः पिच्च तादिश्च पित्तादी ताभ्यामन्योऽपित्तादिः प्रथमैकवचनान्तम् । ङ इत् यस्यासौ ङित् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदमिदं सूत्रम् । पकारानुबन्धं तिप् अप् उप् प्रत्ययादिकं तादिकं ता तारौ तारस् इत्यादिश्वस्तनार्थप्रत्ययं विहाय त्यक्त्वा योऽन्यः प्रत्ययः स ङकारानुबन्धं विनापि आख्याते

ङित्संज्ञो भवति । एकारेतं तादिकं चेति आदिशब्दात्सिप्यपोर्ग्रहणं । तेन भूतार्थे सिप्रत्यये परे अवर्तिष्ट अदर्शत् अदर्शतानित्यादौ भविष्यदाद्यर्थे स्यपि प्रत्यये परे 'भविष्यति' 'अभविष्यत्' इत्यादौ च गुणः ॥ १२ ॥

(प्र०) अपित्तादिरिति । अत्र पर्य्युदासबलात् पित्तादिभिन्नः प्रत्यय एव गृह्यते न धातुः। यत्तु आदिशब्दाद्धातोऽपि गृह्यते तेन गोपायतीत्यादिसिद्धिरिति तद्भ्रमात् ॥१२॥

क्ङित्यद्व्युसि॥ किति ङिति च परे धातोर्गुणो न भवति द्व्युसं वर्जयित्वा ॥ कृतद्विर्वचनादुसि परे तु गुणो भवति ॥ ततो ङित्त्वात्तसि गुणप्रतिषेधेऽप्यपप्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव ॥ सोर्विसर्गः ॥ भवतः ॥ बह्वर्थविवक्षायां भव अन्ति इति स्थिते ॥ १३ ॥

(च०)अथ ङिप्रयोजनमाह–सूत्रम्–'क्ङित्यद्व्युसि' ॥ क् च ङ् च क्ङौ तौ इतौ यस्य स क्ङित् तस्मिन् क्ङिति सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विरिति द्विरुक्तो धातुः द्वेः उस् द्व्युस् तस्मादन्योऽद्व्युस् तस्मिन् अद्व्युसि । सप्तम्येकवचनान्तम् । द्विपदं सूत्रम् । किति पिता व्यतिरिक्ते णबादौ यक्प्रत्ययादौ च, ङिति पित्तादिवर्जिते प्रत्यये यङ्प्रत्ययादौ च धातोर्नामिनो गुणो न भवति । तत्रापि विशेषमाह—द्व्युसमित्यादि । द्वेः द्विरुक्तस्य धातोः उस् द्व्युस् तं द्व्युसं वर्जयित्वा अन्यत्र गुणो न भवतीत्यर्थः । कृतद्विर्वचनात् इति अप्प्रत्यये लुकि कृते ह्वादेर्धातोर्द्विरुक्तात्कृतद्वित्वात्परस्य यो झ उसादेशो विहितः तस्मिन् परे सति ङित्त्वेऽपि गुणो भवतीत्यर्थः । ततोऽत्र प्रस्तुते भूधातोः ङित्त्वात्तसि परे गुणप्रतिषेधेऽपि अप् प्रत्यये पिन्निमित्तो गुणो भवत्येव । गुणे कृते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' भवतः इति सिद्धम् ॥ बह्वर्थानां बहूनां वक्तुमिच्छा यत्र क्रियते तत्र बहुवचने भू अन्ति इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' भव अन्ति इति जातम् ॥ १३ ॥

(प्र०) संज्ञाफलमाह—क्ङित्यद्व्युसीति । यत्तु नोक्तमनित्यमित्यनेन अजुहवुरित्यादौ न गुण इति कैश्चिदुक्तं; तन्न युक्तम्; "आदेः स्वरेऽपि नोपधाया गुण" इति सूत्रेणैवात्र गुणनिषेधे सिद्धे तदर्थं नोक्तमनित्यमित्याश्रयणस्य व्यर्थत्वात् ॥ १३ ॥

अदे ॥ अकारस्य लोपो भवति अकारे एकारे च परे ॥ भवन्ति । भवसि भवथः भवथ ॥ १४ ॥

(च०) सूत्रम्—'अदे' ॥ अश्च एश्च अदे तस्मिन् सप्तम्येकवचनान्तं सांकेतिकम् ॥ अकारस्येत्यादि । प्रत्ययस्थे अकारे एकारे च परे लोपो भवति । अनेन च मध्यस्थितस्य अप्प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं' । भवन्ति । इति प्रथमपुरुषस्य वचनत्रयसाधना ॥ एवं भवसि भवथः भवथ । इति मध्यमपुरुषे वचनत्रयसाधना ॥ उत्तमपुरुषे वचनत्रयेऽपि अप्प्रत्यये नामिनो गुणे च कृते । 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' भव मि भव वस् भव मस् इति स्थिते—॥ १४ ॥

(प्र०) अदे इति । आख्यातप्रकरणे एवायं विधिस्तेन न स्यादावतिव्याप्तिः ॥१४॥

व्मोरा ॥ अकारस्य आत्वं भवति वकारे मकारे च परे । भवामि भवावः भवामः ॥ स राजा धार्मिको भवति । त्वं साधुर्भवसि । अहमात्मविद्भवामीत्यादि प्रयोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

(च०) सूत्रम्—'व्मोरा' ॥ व् च म् च व्मौ तयोर्व्मोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । आ प्रथमैकवचनं सांकेतिकम् । प्रत्ययसंबन्धिनोऽकारस्य तिबादेर्वकारे मकारे च परे आत्वं भवति । अनेन अपोऽकारस्य आकारः । भवामि 'सो०' भवावः भवामः ॥ अथ ग्रन्थकारः उक्तिप्रयोगमाह-'स राजा धार्मिको भवति' अत्र राजेति कर्तृपदम् । भवतीति क्रियापदम् । धातोः कर्मनिरपेक्षत्वात् अकर्मकत्वम् । धार्मिक इति विशेषणपदम् । एवं तौ राजानौ धार्मिकौ भवतः । ते राजानो धार्मिका भवन्ति । त्वं साधुर्भवसि । युवां साधू भवथः । यूयं साधवो भवथ । अहमात्मविद्भवामि । आवामात्मविदौ भवावः । वयमात्मविदो भवामः । इत्याद्युक्तवाक्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १५ ॥

(प्र०) व्मोरेति । अत्रापि स्यादावपि नातिप्रसङ्गः उक्तयुक्तेः । तेन धनवानित्यादौ नात्वम् । इत्यादि प्रयोक्तव्यमिति । इदमत्र बोध्यम्-युगपत्प्राप्तौ परः । स च त्वं च भवथः । अहं च त्वं च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः इति । उक्तं च—"एकदा चेत् क्रियाकालसम्बन्धप्रतिपादने धातोर्नामादिषूक्तेषु यः परः स पुमान् भवेत्" । परत्वं चाभिधायकसूत्रापेक्षया न प्रयोगापेक्षया ग्राह्यम् । अस्मदर्थस्यैकत्वेऽपि समुदायाश्रितः संख्या ग्राह्याः । तदुक्तम्--"द्वयोर्नाम्नोर्बहूनां वा यदि वाक्ये समुच्चयः नामत्रयाश्रिता संख्या कृत्तिबाद्योर्विशेषणम् । स च त्वं च अहं चाहेति विवक्षायां त्वेकशेषो भवति ॥ १५ ॥

अव्यवधानाच्च पुरुषविशेषः ॥ यस्य क्रियापदेन व्यवधानं नास्ति ततः पुरुषविशेषः । अत्र व्यवधानं सूत्रस्थं ग्राह्यं न तु वाक्यस्थम् । सूत्रक्रमेण पुरुषप्रयोगो भवति ॥ साधू स च त्वं च भवथः ॥ अहं त्वं स च पण्डिता भवामः ॥ १६ ॥

(च०) अथ पुरुषभेदमाह—नामयुष्मदस्मदां द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे कस्य पुरुषस्य क्रियापदं भवतीत्याह । सूत्रम्—'अव्यवधानाच्च०' ॥ अव्यवधानात्पुरुषविशेषः । अव्यवधानाच्च पुरुषक्रियाभिः सहाव्यवधानादन्तरराहित्यात् प्रथममध्यमोत्तमानां क्रमेण पुरुषविशेषः । चकारात्क्रियाभिर्व्यवधानादन्तरसाहित्यात् उत्तममध्यमप्रथमानां व्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः मध्यमप्रथमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमयोर्मध्यमः उत्तममध्यमप्रथमेषूत्तमः । एवं सर्वलकारेषु ज्ञेयम् । स च त्वं च भवथः । इति व्युत्क्रमेण पुरुषविशेषः । अहं स च भवावः । अहं च त्वं च स च भवामः ॥ इति व्युत्क्रमोऽप्येवमेव ज्ञेयः । अव्यवधानात् अन्तररहितात् क्रियायाः सामीप्यात् पुरुषविशेषः प्रयोक्तव्यः । प्रथमपुरुषमध्यमपुरुषोत्तमपुरुषाणां विशेषः स्यात् । अयमर्थः ।

नामयुष्मदस्मदां पुरुषत्रयाणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां वा युगपत्प्रयोगे सति क्रियायाः समीपस्थं पदं तस्यैव पदस्य पुरुषो भवति । तस्यैव पुरुषस्य क्रियापदं प्रयोज्यम् । यथा साधुः स च त्वं च भवथः इति । अत्र स च त्वं चेत्यत्र युष्मदः क्रियासमीपवर्तित्वात् क्रियाया मध्यमपुरुषः । नामयुष्मदोः प्रयोगात् द्वित्वं च । स च त्वं च साधू भवतः । अत्र नाम्नः क्रियायाः समीपवर्तित्वात्प्रथमपुरुषद्विवचनस्य प्रयोगः । एवं स च त्वं च अहं च साधवो भवामः इत्याद्यपि ज्ञेयम् ॥ व्याकरणान्तरे तु 'युगपद्वचने परः' पुरुषाणामन्यच्च (नामयुष्मदस्मदां मध्ये) द्वययोगे त्रययोगे च पराश्रयमेव । वचनं नु क्रियायाः सामीप्येऽप्यादिमपुरुषवचनम् । इति वर्तमाने साधना ॥ १६ ॥

भूङ् प्राप्तौ आत्मनेपदी । तस्मात्तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । अब्गुणावः । भवते ॥*॥

(च०) भूङ् प्राप्तौ ङित्त्वादात्मनेपदी तस्माद्धातोः तेप्रभृतीनि नव वचनानि प्रयोज्यानि । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' भवते । भू आते इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं' भव आते इति स्थिते ॥*॥

(प्र०) भूङ्प्राप्ताविति । ननु भूङ्प्राप्ताविति आत्मनेपदिप्रकरणेऽनभिधाय कथं परस्मैपदिप्रकरणे उक्तः । उच्यते । सत्तार्थभिन्नप्राप्त्यर्थभूधातुरस्तीति झटिति ज्ञानाय सत्तार्थभूधातुकथनानन्तरं भूङ्प्राप्ताविति कथनम् । अथवा तिबादि नववचनकार्य्यमुक्त्वा तेप्रभृतिनववचनानां कार्य्यप्रदर्शनार्थं तत्कथनम् ॥ * ॥

आदाथ ई ॥ अकारात्परस्य आत् आथ्संबन्धिन आकारस्य ईकारो भवति ॥ भवेते भवन्ते । भवसे भवेथे भवध्वे । अदे—भवे भवावहे भवामहे ॥ स श्रियं भवते ॥ १७ ॥

(च०) सूत्रम्—'आदाथ ई' ॥ आ सांके० । आत् च आथ् च अदाथ् तस्य आदाथः । ई । 'सो' । आदौ 'सव०' मध्ये 'आदवे लोपश' । त्रिपदं सूत्रम् । अकारात्परस्य आते आथे आताम् आथाम् इति वर्तमाना आशीःप्रेरणाऽनद्यतनप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य ईकारादेशो भवति । अनेन आते इत्यस्याकारस्य ईकारः 'अ इ ए' भवेते । भू अन्ते इति स्थिते 'अप् कर्तरि' गुणः 'ओ अव्' आदाथ ई' अनेन आकारस्य ईकारः 'अ इ ए' भवेथे भवध्वे । भू ए इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'अदे' भवे । 'म्वोरा' भवावहे भवामहे । स पुरुषः श्रियं लक्ष्मीं भवते इत्युदाहरणम् ॥ १७ ॥

(प्र०) आदाथ ई । आ किम् अन्त्यस्य माभूत । तपरः किम् गाते । अन्तरङ्गत्वादयः सवर्णदीर्घे कृते पुनः सवर्णदीर्घः ॥ १७ ॥

विधिसंभावनयोः—यात् यातां युस्, यास् यातं यात, याम् याव याम, ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम् , ईय ईवहि ईमहि ॥ विधिः कर्तव्या-

र्थोपदेशः । संभावनं कल्पनमूहः । तत्र यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ लिङिति चैषां संज्ञा पाणिनीयानाम् ॥ १८ ॥

(च०) अथ द्वितीयं लकारमाह--'विधिसंभावनयोः' ॥ विधिश्च संभावनं च विधिसंभावने तयोः विधिसंभावनयोः । शेषाण्यष्टादशापि पदानि प्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । अथ विधिसंभावनयोरिति पदं व्याचष्टे--विधिरित्यादि । कर्तव्यः कर्तुं योग्योऽर्थः स कर्तव्यार्थस्तस्योपदेशः शिक्षा स कर्तव्यार्थोपदेशः ॥ अथवा अज्ञातस्य वस्तुनो ज्ञापनं विधिः । कर्तव्यार्थो यथा--'विप्रो वेदमधीयीत' अज्ञातज्ञापनं प्रातःकृत्यादि शिक्षारूपम् । सर्वोऽप्ययं विधिः ॥ तथा संभावनं कल्पनं विचारणमुच्यते । तस्य पर्यायान्तरमूह इति । वितर्क इत्यर्थः । ततो विधौ संभावने च यादादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां यादादीनामष्टादशानां पाणिनीयव्याकरण पाठकानां मते लिङ् इति संज्ञा ॥ भू इति स्थिते तत्र प्रथमैकवचने भू यात । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव' । भव यात् इति स्थिते ॥ १८ ॥

(प्र०) विधीति । कर्त्तव्येऽर्थे उपदेशः आज्ञापनं भृत्यादेरित्यर्थः । एतेन निमन्त्रणाधीष्टानामप्यत्रान्तर्भावः सूचितः । तत्रापि प्रवर्त्तनमात्रस्य सद्भावात् । तत्र नियोगकरणं निमन्त्रणम् । इह भावान् भुञ्जीत । आमन्त्रणं कामचारकरणम् । इह भवानासीत अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः अधीष्वभो माणवकः भवानुपनयेत । सम्भावनशब्दार्थमाह--कल्पनमिति । अस्यापि पर्याय ऊहः ॥ १८ ॥

या ई ॥ अकारात्परो या ई भवति ॥ अ इ ए । भवेत् भवेताम् ॥१९॥

युस इट् ॥ अकारात्परस्य युस इडागमो भवति ॥ भवेयुः । भवेः भवेतम् भवेत ॥ २० ॥

(च०) सूत्रम् । 'या ई' ॥ या प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । ई प्रथमैकवचनान्तम् । अकारात्परो विधिसंबन्धिप्रत्ययस्य यो या इति वर्णः स ई इति भवति । इकार 'अ इ ए' भवेत् भवेताम् । बहुवचने भव युस् इति स्थिते । 'युस इट्' युसः षष्ठ्येकवचनान्तम् । इट् प्रथमैकवचनान्तम् । द्विपदम् । अकारात्परस्य युस इत्येतस्य वचनस्य इडागमो भवति । टित्वादादौ । 'अ इ ए' भवेयुः । भवेः भवेतं भवेत । सर्वत्र 'या ई' इतीकारः । उत्तमपुरुषैकवचने भव याम् इति स्थिते ॥ १९-२० ॥

(प्र०) या ई इति । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽविभक्तिको निर्देशः । 'आदाथ इ' रित्यत इरित्यनुवर्त्तते । अन्त्यादेशः षष्ठ्यभावान्न ॥ १९ ॥

यामियम् । अकारात्परो यामियं भवति ॥ भवेयम् भवेव भवेम । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेदिति विधिः । भवेदसौ वेदपारगो ब्राह्मणत्वादिति सम्भावनम् ॥ भवेत भवेयाताम् भवेरन् । भवेथाः भवेयाथाम् भवेध्वम् । भवेय भवेवहि भवेमहि । 'अहं हरिभक्तिं भवेय ॥' २१ ॥

(च०) सूत्रम्—'यामियम्' ॥ याम् षष्ठ्येकवचनान्तम् । इयम् प्रथमैकवचनान्तम् । अकारात्परस्य यामिति वचनस्य इयम् भवति । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । भवेतम् । द्वित्वबहुत्वयोः । 'या ई' इतीकारः । भवेव भवेम । इति सिद्धम् ॥ अथोदाहरणम् । शिष्यो गुरुशुश्रूषको भवेत् । विधिः । अत्र शिष्यस्य गुरुशुश्रूषारूपः कर्तव्यार्थः, अस्योपदेशविधिः शिष्येण गुरुशुश्रूषा कर्तव्येत्युपदिश्यते । तत्रोऽत्र विधौ यादादयः । तथा असौ ब्राह्मणत्वाद्वेदपारगो भवेत् इति सम्भावने सम्भवे यादादयः प्रत्यया: स्युः । ब्राह्मणत्वेन वेदपारगत्वं सम्भाव्यते इत्यर्थः । एवमन्यान्यप्युदाहरणानि ज्ञेयानि ॥ २१ ॥

(प्र०) यामिति । भवेयमिति इयमादेशे एत्वं भवेव भवेमेति येतिन्वे एत्वं शिष्य इति शुश्रूषत इति शुश्रूषकगुरोः शुश्रूषक इति विधिरिति शुश्रूषकत्वलक्षणस्य कर्त्तव्यस्यार्थस्य अत्रोपदेशादेवं तौ तादृशौ भवेतां ते तादृशा भवेयुः त्वं तादृग् भवेः युवां साधू भवेतं यूयं सन्तो भवेत । अहं साधुर्भवेयम् आवां तादृशौ भवेव वयं सन्तो भवेमेति प्रयोज्यम् । इति सम्भावनमिति ब्राह्मणत्वेन छन्दोऽवगतत्वस्य सम्भवात् ॥ २१ ॥

आशीः प्रेरणयोः—स्तुप् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिप् आवप् आमप् । ताम् आताम् , अन्ताम् , स्व आथाम् ध्वम् , एप् आवहैप् आमहैप् ॥ अप्राप्तप्रार्थनमाशीः परस्येष्टार्थाशंसनं वा प्रेरणं प्रवर्तनम् । तत्र तुबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लोट् ॥ २२ ॥

(च०) सूत्रम्—'आशीः प्रेरणयोः' ॥ आशीश्च प्रेरणं च आशीः प्रेरणे तयोराशीः प्रेरणयोः । सप्तमीद्विवचनान्तम् । शेषाणि तुबादीन्यामहैप्पर्यन्तानि अष्टादश पदानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । आशिषं प्रेरणं व्याचष्टे—अप्राप्तस्य वस्तुनः स्वयं प्रार्थनं मे इदं वस्तु भवतु इत्याशीः । परस्यान्यजनस्य वा इष्टाशंसनं वाञ्छितार्थकथनं वा आशीरुच्यते । तथा हे शिष्य इदं कार्यं कुरु इति यत्प्रवर्तनं तदेव प्रेरणम् । तत्र आशिषि प्रेरणे च तुबादय आमहैप्पर्यन्ता अष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां च तुबादीनां पाणिनीयानां मते लोट् इति संज्ञा कथ्यते । भू । तुबादयः । सर्वत्रापि । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' पकारपित्कार्यार्थः । भव तु । भू तुप् इति स्थिते ॥ २२ ॥

(प्र०) आशीरर्थमाह—अप्राप्तेति । प्रार्थना इच्छा । परस्येति । इष्टस्य प्रियार्थस्य प्रतिपादनमाशंसनं वा । पक्षान्तरे प्रेरणमिति । तेन विधेः प्रैषातिसर्गप्राप्तकालानां च ग्रहणं भवति । प्रवर्त्तमानमात्रस्य तत्रापि सत्त्वात् । तत्र विधिः प्राग्वदुदाहार्यः । प्रैषादौ भवान् कटं करोतु प्रेषितोऽतिसृष्टः प्राप्तकालश्च करणे अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । तत्रेति । आशीः प्रेरणार्थविशिष्टेषु कर्त्रादिष्वित्यर्थः ॥ २२ ॥

तुह्योस्तातङ्ङाशिषि वा वक्तव्यः ॥ भवतु—भवतात् भवताम् भवन्तु ॥ २३ ॥

(च०) 'तुह्योस्तातङ्ङाशिषि वा वक्तव्यः०' ॥ तुश्च हिश्च तुही तयोः तुह्योः आशीः प्रेरणे तुप् हि इत्येतयोर्वचनयोराशिष्यर्थे वाच्यमाने तातङित्यादेशो वा भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थः । गुणनिषेधार्थस्तनुतादित्यादौ । अत्र तु अप्प्रत्ययनिमित्तो गुणो भवत्येव । अकार उच्चारणार्थः । गुरुत्वात्सर्वस्य तात् इति । तेन प्रथमपुरुषैकवचने रूपद्वयम् । भवतु भवतात् । भवताम् । भव अन्तु इति स्थिते 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' भवन्तु । मध्यमपुरुषैकवचने भव हि इति स्थिते ॥ २३ ॥

(प्र०) तुह्योरित्यादि । अत्र तातङो ङित्त्वं गुणप्रतिषेधसम्प्रसारणार्थतया सम्भवत्प्रयोजनमतो नान्त्यादेशं प्रयोजयति । अनन्यप्रयोजनमेव ङित्त्वमन्त्यादेशं प्रयोजयति ॥ २३ ॥

अतः ॥ अकारात्परस्य हेर्लुग्भवति न तु तातङः ॥ तातङिति ङित्करणं गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थं न त्वन्त्यादेशार्थम् । भव—भवतात् भवतम् भवत । भवानि भवाव भवाम । आयुष्मान् भवतु भवान् । अध्ययनायोद्यतो भव सौम्य ! ॥ भवताम् भवेताम् भवन्ताम् । भवस्व भवेथाम् भवध्वम् । भवै भवावहै भवामहै । हरिं भवस्व त्वम् ॥ २४ ॥

(च०) 'अतः' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । अकारादुत्तरस्य हि इति वचनस्य लुग्भवति । अनेन हेर्लुग्भवति । भव इति सिद्धम् । द्वितीयरूपे : 'तुह्योस्तात०' इति तातङ् आदेशः । भवतात् भवतं भवत । उत्तमपुरुषैकवचनत्रयेऽपि 'सवर्णे दीर्घः०' भवानि भवाव भवाम । अथोदाहरणम्—भवानायुष्मान् भवतु । इत्याशीः । एवं भवन्तावायुष्मन्तौ भवताम् । भवन्तः आयुष्मन्तो भवन्तु । अत्र यद्यपि भवच्छब्दो युष्मच्छब्दवाची तथापि सामान्येन नामरूपत्वात् प्रथमपुरुषप्रयोगः । हे सौम्य ! त्वमध्ययनाय पठनाय उद्यतः सावधानो भव । अत्र प्रेरणे मध्यमपुरुषैकवचनप्रयोगः । एवमन्यदप्युदाहरणं ज्ञेयम् ॥२४॥

(प्र०) अत इति । स्थानिवद्भावेन तातङो हित्वेऽपि लोपो न । 'ओर्वा हेः'रित्यतो वेत्यनुवृत्तस्य व्यवस्थितत्वेन स्वीकारात् । अतः किम् । युहि । तपरः किम् । याहि । हेः किम् । भवतः । ननु अत इति सूत्रे वाग्रहणं कर्त्तव्यम् । ओर्वा हे रिति सूत्रे इतस्तदनुवृत्तिकरणेनासंयोगपूर्वादिति लाभः, वैपरीत्यकल्पनायां विधानगौरवप्रसङ्ग इति चेन्न. ओर्वाहेरिति सूत्रे वापदोपादानेन कार्य्यद्वयप्राप्तिसत्त्वाद्ग्रहणमत्र तु कार्य्यैकत्वात्तदध्याहारः कर्त्तव्यः ॥ २४ ॥

अनद्यतनेऽतीते—दिप् ताम् अन् , सिप् तम् त, अमिप् व म। तन् आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ॥

अतीताया रात्रेर्यामद्वयादर्वाग्यावदागामिन्याः प्रथमयामद्वयं सोऽद्यतनस्ततोऽन्योऽनद्यतनस्तस्मिन्ननद्यतनेऽतीते काले दिबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥

एषां संज्ञा लङ् ॥ दिसिमि इत्येतेषामिकार उच्चारणार्थः । ततो नकार 'इण्तन्यकर्तरि' इति विशेषणार्थः । 'वावसने' इति दकारस्य तकारः ॥ २५ ॥

(च०) 'अनद्यतनेऽतीते' ॥ अद्य भवोऽद्यतनस्तदन्योऽनद्यतनस्तस्मिन् अनद्यतने सप्तम्येकवचनान्तम् । अतीते सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे दिवादीन्यष्टादशपदानि प्रथमै कवचनान्तानि सांकेतिकानि । एवं विंशतिपदं सूत्रम् । अथ वृत्तिकारोऽनद्यतनेऽतीते इति पदं व्याचष्टे-अतीताया इति । वर्तमानदिनात्प्राक् अतीताया गताया रात्रेः अन्त्ययामद्वयादर्वाक् वर्तमानदिनं संयोज्य यावत् आगामिन्या आसन्नवर्तिन्या रात्रेः प्रथमप्रहरद्वयं सोऽष्टप्रहरप्रमाणः कालोऽद्यतन इत्युच्यते । ततोऽनद्यतनः कालोऽन्यः । सच अनद्यतनो द्विधा । अतीतानागतभेदात् । तत्रातीतेऽनद्यतने काले वाच्यमाने सति दिवादयो महिपर्यन्ताः परस्मैपदात्मनेपदभेदेनाष्टादश प्रत्यया भवन्ति । एषां चाष्टादशानां पाणिनीयमते लङ् इति संज्ञा—'अनद्यतने लङ्' इति ॥ दिसिमोत्यादि । तत्र दिप् सिप् अमिप् इत्येषां पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । तेन द् स् अम् इत्यवशिष्यते । आत्मनेपदे तन् इति वचनस्य नकारः 'इण् तन्यकर्तरि' इति सूत्रार्थः । भू । दिवादीनि नव परस्मैपदवचनानि । सर्वत्र 'अप्कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' प्रथमपुरुषैकवचने । 'वावसाने' दस्य तः ॥ २५ ॥

(प्र०) अनद्यतने इति । अस्मिन्नहनीत्यद्य । सद्य आदित्वादिदमद्यप्रत्ययश्चाहनीत्यर्थे निपात्यते । तद्धितोक्तत्वात्प्रथमा । अद्यशब्दवाच्यः कियान् काल इत्याह—अतीताया इत्यादि । अतीता गता या रात्रिश्चतुर्यामात्मिका तस्या यद्यामद्वयं ततोऽर्वाक् आगामिन्या रात्रेः प्रथमयामद्वयं यावद्भवति तावानष्टयामात्मकः कालोऽद्यशब्दवाच्यः । अरुणोदयादारभ्य अरुणोदयपर्य्यन्तः काल इति केचित् । सूर्योदयादारभ्य सूर्य्योदयपर्यन्तमित्यन्ये । लौकिकानां ह्योऽद्य एव इति तत्रैव व्यवहारदर्शनात् । अद्यभवोऽद्यतनः 'त्यतनाविति' तनः । अद्यतनश्च कालस्त्रिविधः अतीतवर्त्तमानानागतभेदात् । अतीते सिः । वर्त्तमाने तिवादिः । अनागते स्यप् । नास्त्यद्यतनो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः तस्मिन् ह्यस्तने काले दिवादिरर्थादपरोक्षे । नन्वेवं ह्यस्तन इत्येतास्तु अनागतकालशङ्कापि नेति चेत्सत्यम् , न ञोक्तमनित्यमित्यद्यतनेऽपि परोक्षेऽपरोक्षे णादिविध्यर्थमिदम् । तेन 'बहुजगद पुरस्तात्तस्य, मत्ता किलाहं चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य' इत्यादिप्रयोगाः सिद्धाः । बहुव्रीहिपक्षेऽद्यतनेऽद्यतनाभावादद्यतने दिवादिप्रसङ्गाशङ्का तु न । अद्यतने अव्यापकेऽद्यतनस्य व्याप्यस्य सत्त्वात् ॥ २५ ॥

दिवादावट् ॥ दिवादौ परे धातोरडागमो भवति ॥ अभवत् अभवताम् अभवन् । अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । ह्योऽभवत्त्वत्पुत्रः ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्—'दिवादावट्' ॥ दिप् आदिर्यस्यासौ दिवादिस्तस्मिन् दिवादौ सप्तम्येकवचनान्तम् । अट् प्रथमैकवचनान्तम् । मध्ये । 'ओ अव्' द्विपदमिदं सूत्रम् ।

दिवादौ प्रत्यये परे सति धातोः अट् इत्यागमो भवति । टित्वादादौ । अभवत् अभवताम् । बहुवचने—'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वर०' अभवन् । मध्यमपुरुषैकवचने—'स्रोर्वि०' अभवः अभवतम् अभवत । उत्तमपुरुषैकवचने—'अदे' इत्यकारलोपः 'स्वर०' अभवम् । द्वित्वबहुत्वयोः—'ऽमोरा' अभवाव अभवाम । अथोदाहरणं कल्पे—अतीतदिने पूर्वद्युः तव पुत्रोऽभवत् । एवं ह्यः तव पुत्रौ अभवताम् । तव पुत्रा अभवन् । ह्यस्त्वमभवः । ह्यो युवामभवतम् । ह्यो यूयमभवत । ह्योऽमभवम् । ह्य अवामभवाव । ह्यो वयमभवाम इत्याद्युदाहरणानि योज्यानि । एवं भवतिवत्कर्तरि विभक्तिचतुष्टये परस्मैपदिनां धातूनामुदाहरणानि योज्यानि ॥ ३६ ॥

अभवत अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । अभवे अभवावहि अभवामहि । स राज्यमभवत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातोस्तनादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू तन इति स्थिते 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ओ अव्' 'दिवादावट्' तनो नकारः इत् । अभवत । 'आदाथ ८' 'अइए' अभवेताम् अभवन्त । अभवथाः अभवेथाम् अभवध्वम् । 'अइए' अभवे अभवावहि । अभवामहि । स पुरुषो राज्यमभवत । इत्युदाहरणम् ॥

अथ णबादि कर्तरि प्रणीयते—परोक्षे णप् अतुस् उस्, थप् अथुस् अ, णप् व म । ए आते इरे, से आथे ध्वे; ए वहे महे ॥

धातोः परोक्षेऽतीते काले णबादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिट् ॥२७॥

(च०) अथ णबादि विभक्तिषट्कं कर्तरि कर्त्रुक्तौ प्रणीयते प्रदर्श्यते इत्यर्थः ॥ सूत्रम्—'परोक्षे' ॥ अक्षेभ्यः परोऽगोचरः परोक्षस्तस्मिन् परोक्षे । 'क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति परशब्दस्यादौ प्रयोगः अक्षशब्दस्य परत्वम् । परःशब्दोऽत्र सान्तो निपातो गृह्यते । परार्थवाचको न परशब्दः यथा 'अलुक् क्वचित्' ॥ प्रक्रियामते तु पारस्करादित्वात्सुडागमः । णबादीन्यष्टादशापि पदानि सांकेतिकप्रथमैकवचनान्तानि । एवमेकोनविंशतिपदं सूत्रम् । परोक्षे इन्द्रियागोचरे अतीते गते काले णबादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयमते लिट् इति संज्ञा ॥ २७ ॥

(प्र०) परोक्षे इति । अक्ष्णः पर इति परोक्षः, टाडका इत्यनेनाकारप्रत्ययः समासान्तः । यस्यलोपः । अक्षादिन्द्रियात् पर इति क्वचिदमान्तस्य परत्वमिति परत्वं सहादित्वात् परस्यौकारः । अनद्यतन इत्यनुवर्त्तते । अनद्यतनेऽतीते परोक्षे द्योत्ये वाच्ये वा धातोर्णबादयः प्रत्ययाः स्युरित्यर्थः । अनद्यतने किम् । देशान्तरे घटोऽभूत् । अत्र घटभवनं परोक्षमतीतं न चिरन्तनम् । अतीते किम् । अयमन्नं भोक्ता । अत्र भुजेर्भविष्यदनद्यतनत्वेऽप्यतीतत्वाभावः । इह विशेषविहिततादिभिर्बाधो नाशङ्कनीयः । अपरोक्षे तादीनां सावकाशत्वात् परोक्षे णबादिभिरेव बाधसम्भवात् । परोक्षे किं रामोराज्यमकरोदिति हनुमद्वचनम् । अथ पचतीत्यत्र विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारस्तानोऽधिश्रयणादधःश्रयणान्तः क्रियाशब्दवाच्यः पच्यर्थस्तस्य समुदायस्य युगपदुत्पत्त्यगादिः किदिति ।

'अपित्त्वादिङि' दित्यतोऽपिदित्यनुवृत्तम्। कित् किद्वत्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। ईजतुः। जुहुवतुः ॥ २७ ॥

णादिः कित् ॥ अपित् णादिः किद्भवति ॥ २८ ॥ **द्विश्च** ॥ णबादिसंयोगे धातोर्द्विवचनम् ॥ २९ ॥ **सस्वरादिर्द्विरद्विः** ॥ सस्वराद्योऽवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति ॥ ३० ॥ भू भू णप् इति स्थिते। णकारो वृद्ध्यर्थः। पकारः पित्कार्यार्थः ॥

(च०) सूत्रम्—'**णादिः कित्**' ॥ अपित् णादिः किद्भवति। कित्त्वाद्गुणाभावः। अथ भूधातोः परस्मैपदप्रक्रिया प्रदर्श्यते। भू णप् इति स्थिते णो वृद्ध्यर्थः। पकारः पित्कार्यार्थः। भू अ इति स्थिते। सूत्रम् '**द्विश्च**' ॥ द्वि द्विवारम् इति विग्रहे 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः' इति सु द्विस् प्रथमैकवचनं सि 'अव्यया०' 'स्रोर्वि०'। च अव्ययं ॥ द्विपदं ॥ णबादिसंयोगे सति धातोर्द्विर्वचनं द्विर्त्वं भवति ॥ सूत्रम्—'**सस्वरादिर्द्विरद्विः**' ॥ स्वरेण सहितः सस्वरः स्वरसहित इत्यर्थः। सस्वरश्चासौ आदिश्च सस्वरादिः प्रथमैकवचनान्तम्। द्विः अव्ययम्। न द्विः अद्विः त्रिपदं सूत्रम्। सस्वर अद्विरुक्तः आद्यावयवो द्विर्भवति। भू भू अ इति स्थिते ॥ २८-२९-३० ॥

(प्र०) द्विश्चेति। अत्र द्विवचनं द्विः प्रयोग एव न त्वादेशः। तेन तुतोरेत्यादौ कृतस्य सस्याभावात् पत्वं न अनन्तरस्येति न्यायाद्दणादिरेव गृह्यते न तु विदोनआनामित्यादिविहितोऽपि, तेन वेदेत्यादौ द्वित्वं न ॥ ३० ॥

आभ्वोर्णादौ ॥ [आ, अश्च भूश्च अभ्वौ तयोः] पूर्वस्याकारस्य भूशब्दस्य च आकारो भवति णादौ सति ॥ ३१ ॥ **ह्रस्वः** ॥ पूर्वसंबन्धिनो दीर्घस्य ह्रस्वो भवति ॥ ३२ ॥

(च०) सूत्रम्—'**आभ्वोर्णादौ**' ॥ अश्च भूश्च अभ्वौ तयोः अभ्वोः। ण आदिर्यस्यासौ णादिः तस्मिन् णादौ। आदौ 'सवर्णे दीर्घः सह' द्वितीये 'नामिनो रः' द्विपदं सूत्रम् ॥ णादौ परे द्वित्वे कृते सति पूर्वस्य द्विरुक्तरूपस्य अकारस्य तथा भधातुसंबन्धिन उकारस्य च आकारादेशो भवति। यद्यप्यासेत्यादौ आकारकरणं विनैव सिद्धिस्तथापि व्यानशे आनञ्ज आनर्च इत्यादिसिद्ध्यर्थमकारत्वम्। इति पूर्वस्य भइत्येतस्य भा। भा भ् अ इति जाते ॥ सूत्रम्—'**ह्रस्वः**' ॥ एकपदम्। पूर्वसंबन्धिदीर्घस्य ह्रस्वो भवति। अनेन पूर्वस्य ह्रस्वः ॥ भ भ् अ इति स्थिते ॥ ३१-३२ ॥

(प्र०) आभ्वोर्णादाविति। यत्तु नो वेत्यतो वेत्यनुवृत्ते व्यवस्थया भावकर्म्मणोर्भुवो नात्वं तेन बुभूवे सुखमनुबुभूवे इति। तन्नात्रभूवे अनुबभूवे इति रूपस्यैव न्याय्यत्वात्। यद्यपि भूकारस्य दीर्घाकारकरणमनर्थकं तथाप्यानर्चेत्याद्यर्थम् ॥ ३२ ॥

झपानां जबचपाः ॥ पूर्वसंबन्धिनां झपानां जबाश्चपाश्च भवन्ति

॥ ३३ ॥ झढधघभानां जडदगबा भवन्ति । खफछठथानां चटतकपा भवन्ति इति पूर्वभकारस्य बकारः ॥ **भुवो वुक्** ॥ भुवो वुगागमो भवति णादौ स्वरे परे ॥ बभूव बभूवतुः बभूवुः ॥ ३४ ॥

(च०) सूत्रम्—'झपानां जबचपाः' ॥ झपानां जबाश्च चपाश्च जबचपाः । पूर्वसंबन्धिनां झपानां जबाः चपा भवन्ति । झढधघभानां जडदगबा भवन्ति खफछठथानां कपचटता भवन्ति ॥ इत्यनेन सूत्रेण भकारस्य बकारो जातः । पुनश्च ब भू अ इति जाते ॥ सूत्रम्—'भुवो वुक्' ॥ भूधातोर्णबादौ स्वरे परे वुगागमो भवति ॥ कित्वादन्ते । उकार उच्चारणार्थः । वुग्विधानसामर्थ्यादेव गुणवृद्धी न भवतः । 'स्वरहीनं०' । बभूव बभूवतुः बभूवुः । बभूथ इति स्थिते ॥ ३३-३४ ॥

क्रादेर्णादेः ॥ डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् संवरणे । द्रु गतौ । श्रु श्रवणे । स्रु प्रस्रवणे । ष्टुञ् स्तुतौ कृसृभृवृद्रुश्रुस्रुस्तु इत्येतस्मात्परस्य वसादेर्णादेर्गणस्येट् न भवत्यन्यस्माद्भवतीति नियमादनिटोऽपीडागमः । 'यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते' इति न्यायादिटोऽपि णबाद्यन्तत्वेन थपि वुक् । बभूविथ बभूवथुः बभूव । बभूव बभूविव बभूविम । बलिर्बलवान् बभूव ॥ ३५ ॥

(च०) सूत्रम्—'क्रादेर्णादेः' ॥ कृआदिर्यस्यासौ क्रादिस्तस्मात्क्रादेः । णादेः । द्विपदं सूत्रम् । डुकृञ् करणे । सृ गतौ । डुभृञ् धारणपोषणयोः । वृञ् वरणे । द्रु गतौ । श्रु श्रवणे । ष्टुञ् स्तुतौ । इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य वस् प्रत्याहारादेर्णादिगणस्य । वस् प्रत्याहारः आदौ यस्य स वस्प्रत्याहारादिस्तस्य वस्प्रत्याहारादेः । थप् व म से ध्वे वहे महे इति प्रत्ययस्येडागमो न भवति । यथा चकर्थ ससर्थ बभर्थ दुद्रोथ शुश्रोथ तुष्टोथ इत्यादौ इडागमो न भवति ॥ अन्यस्माद्धातोस्तु इडागमो भवति । यतो निषेधः प्राप्तिपूर्वको भवतीति । एभ्यो धातुभ्य इड्निषेधेऽन्यस्माद्धातोः इट् भवतीति नियमः । इति भूधातोः णबादिषु स्वरादिव्यतिरिक्तेषु थकारवकारमकारेषु इडागमो भवति । 'वुक्' 'स्वर०' बभूविथ बभूवथुः बभूव । बभूव बभूविव बभूविम ॥ बलिर्बलिराजा बलवान् बभूव ॥ एवं रामलक्ष्मणौ बलवन्तौ बभूवतुः । पाण्डवा बलवन्तो बभूवुः । त्वं बलवान् बभूविथ इत्युदाहरणम् । इति लिट्लकारस्य परस्मैपदम् ॥ ३६ ॥

(प्र०) नियमादिति । विध्यभावादिडभावे सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवतीति नियमः ॥ ३६ ॥

बभूवे बभूवाते बभूविरे । बभूविषे बभूवाथे ॥

(च०) अथात्मनेपदं लिख्यते । बभूवे बभूवाते बभूविरे । बभूविषे बभूवाथे । एतेषु रूपेषु पूर्वोक्तसूत्रेणैव सिद्धिः । बभूविध्वे इति जाते सति ॥

नामिनोऽचतुर्णां धो ढः ॥ नाम्यन्ताद्धातोरुत्तरस्य तिबादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोश्च धस्य ढो भवति ॥ ३६ ॥ अत्र सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम् ॥ बभूविध्वे-बभूविढ्वे । बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । रामो राज्यं बभूवे ॥

(च०) सूत्रम्--'नामिनोऽचतुर्णां०' नाम अस्यास्तीति नामी तस्य नामिनः । अचतुर्णां धः ढः । नामी अन्ते यस्य सः नाम्यन्तः तस्मान्नाम्यन्तात् धातोरुत्तरस्य तिबादिचतुष्कव्यतिरिक्तस्य लिङो लुङ्लिटोः धस्य ढकारो भवति । अनेन सूत्रेण धकारस्य ढकारो जातः । अत्र अस्मिन्सूत्रे (सेटो हलाद्वेति वक्तव्यम्) अस्यार्थः—इटा सहवर्तमानः सेट् तस्मात् सेटः हलात् वा भवति इति विकल्पेन धस्य ढो भवति । अतो बभूविध्वे बभूविढ्वे इति रूपद्वयं जातम् । बभूवे बभूविवहे बभूविमहे । रामो राज्यं बभूवे । भूधातोर्लिट्लकारः समाप्तिमगमत् । एवं पञ्च लकारा उक्ताः ॥ ३६ ॥

आशिषि—यात् यास्ताम् यासुस्, यास् यास्तम् यास्त, यासम् यास्व यास्म । सीष्ट सीयास्ताम् सीरन् सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि ॥ धातोराशिषि यादादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लिङ् ॥ ३७ ॥

(च०) अथ षष्ठो लकारः प्रारभ्यते । सूत्रम्—'आशिषि०' ॥ आशिषि सप्तम्येकवचनान्तम् । अग्रे यादादीन्यष्टादशपदानि प्रथमैकवचनान्तानि सांकेतिकानि । एकोनविंशतिपदं सूत्रम् । धातोः केवलायामाशिषि अप्राप्तप्रार्थनालक्षणायां परस्येष्टार्थशंसनलक्षणायां वाच्यमानायां यादादयोऽष्टादशप्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । पाणिनीयानां मते एषां संज्ञा लिङ् । भूधातोः परस्मैपदित्वात् नव यादादयः प्रत्यया भवन्ति ॥ ३७ ॥

(प्र०) आशिषीति । स्वस्य परस्य चेष्टार्थस्याऽऽशंसनमाशीः । तस्यां वाच्यायां यादादयः । यद्वा प्रार्थनप्रक्रिया वृत्तेर्द्धातोर्यादादयः ॥ ३७ ॥

आशीर्वादादेः पं किदिति वक्तव्यम् ॥ तेन गुणाभावः । भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व भूयास्म । सः श्रीमान् भूयात् ॥ ३८ ॥

(च०) 'आशीर्वादादेः' ॥ पं परस्मैपदं कित् भवति इति वक्तव्यम् । कित्त्वाद्गुणाभावः । भूयात् भूयासुः । भूयाः भूयास्तं भूयास्त । भूयासं भूयास्व भूयास्म । स पुरुषः श्रीमान् लक्ष्मीवान् भूयात् । इत्युदाहरणम् । एवं तौ श्रीमन्तौ भूयास्ताम् । ते श्रीमन्तो भूयासुः ॥ ३८ ॥

(प्र०) सः श्रीमानिति । एकतदभिन्नाश्रया श्रीमदनुकूला भावनाशंसना आशंसाविषया भवनक्रिया वेति बोधः ॥ ३८ ॥

भू सीष्ट इति स्थिते ॥ **सिसतासीस्यपामिट्** ॥ धातोः परेषां सि स तासी स्यप् इत्येतेषामिडागमो भवति ॥ ३९ ॥ गुणावादेशौ । षत्वम् । भविषीष्ट भविषीयास्ताम भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् । सीव्यवधानेऽपि ढत्वम् भविषीढ्वम् । भविषीय भविषीवहि भविषीमहि । हरिभक्ति भविषीष्ठाः ॥

(च०) भूङ् प्राप्तौ इति धातोरात्मनेपदित्वात् सीष्टादयो नव प्रत्यया भवन्ति । भू सीष्ट इति स्थिते । गुणः । भोसीष्ट इति जाते ॥ सूत्रम्—'सिसताम्सि०' ॥ सिश्च सश्च ता च सीश्च स्यप् च सिसतासीस्यपः तेषां सिसतासीस्यपाम् । इट् । द्विपदं सूत्रम् । 'सि भूते सिः' । स इति इच्छार्थः सः । ता श्वस्तनार्थेऽष्टादशको गणः । सी सीष्ट सीयास्तामित्यादिः आशीरर्थात्मनेपदं नवको गणः । स्यप् भविष्यत् क्रियातिपत्त्योः । धातोः परेषां इत्येतेषां प्रत्ययानामिडागमो भवति । टित्वादादौ । अत्र प्रथमं सीष्टादिकस्याङित्वाद् गुणं विधाय तत इडागमः । अथवा इडागमे कृतेपि ङित्वे सति ङित्वाभावात् गुणकरणे न दोषः । 'ओ अव्' किलात्' भविषीष्ट भविषीयास्ताम् भविषीरन् । भविषीष्ठाः भविषीयास्थाम् भविषीध्वम् । सीव्यवधानेपि णत्वं भवेत् । [तत्र 'सेटो हलाद्वा' इति विकल्पेन भविषीध्वम्] भविषीढ्वम् । भविषीय भविषीवहि भविषीमहि । त्वं हरिभक्ति भविषीष्ठा इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि ॥ समाप्तिमगमत्षष्ठे लकारः ॥ ३९ ॥

श्वस्तने--ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस् । ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे. ताहे तास्वहे तास्महे ॥ श्वो आगतेऽह्नि भविष्यदर्थे तादयो भवन्ति ॥ एषां संज्ञा लुट् ॥ इड्गुणावः । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वस्ते हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥ ४० ॥

(च०) सूत्रम्—'श्वस्तने' ॥ श्वो भवः श्वस्तनस्तस्मिन् श्वस्तने । ता तारौ तारस् । इत्याद्यष्टादश पदानि सांकेतिकानि प्रथमैकवचनान्तानि । इत्येकोनविंशतिपदं सूत्रम् । धातोः श्व आगामिदिने भाविनि कालेऽर्थे तादयोऽष्टादश प्रत्ययाः परस्मैपदात्मनेपदभेदेन भवन्ति । एषां पाणिनीयानां मते लुट् संज्ञा । प्रथमं परस्मैपदिनो धातो रूपाणि । भू ता इति स्थिते । गुणः । 'सिसतासीस्यपामिट्' इत्यनेन सूत्रेण इट् । 'ओ अव' भवि-

ता भवितारौ भवितारः । भवितासि भवितास्थः भवितास्थ । भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । श्वः प्रातःकाले तव हरिः प्रत्यक्षो भविता ॥ ४८ ॥

भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे । भविताहे भवितास्वहे भवितास्वहे । श्वो हरिं भवितासे ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूङ् धातो रूपाणि पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण साधितव्यानि । भविता भवितारौ भवितारः । भवितासे भवितासाथे भविताध्वे–[भविताढ्वे] भविताहे भवितास्वहे भवितास्महे । इति रूपाणि । श्वो हरिं भविता इत्युदाहरणम् । एतेषामुदाहरणानि विस्तरभयान्न लिखितानि । लुट्लकारः समाप्तः । समाप्तोऽयं सप्तमो लकारः ॥

त्यादौ भविष्यति स्यप् ॥ धातोर्भविष्यति काले स्यप् प्रत्ययो भवति तिबादिष्वष्टादशसु परेषु । अस्य संज्ञा लृट् ॥ भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कल्किर्धर्मप्रवर्तको भविष्यति ॥ ४१ ॥

(च०) सूत्रम्—'त्यादौ भविष्यति स्यप्' ॥ त्यादौ, भविष्यति, स्यप् । त्रिपदं सूत्रम् । भविष्यतीति भविष्यन् तस्मिन् भविष्यति काले धातोः तिबाद्यष्टादशसु परस्मैपदात्मनेपदवचनेषु परेषु स्यप् प्रत्ययो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः । पाणिनीयानां मते अस्य लृट् इति संज्ञा । भू तिप् इति स्थिते 'त्यादौ भविष्यति स्यप्' अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । 'सिसतासीस्यपां' अनेन सूत्रेणेट् । 'गुण' इति गुणः । 'ओ अव् इति अव्' । 'क्रिलात्०' इति षकारः पूर्वोक्तेन सूत्रेण भविष्यति इति रूपं सिद्धम् । अत्रान्यानि सूत्राणि पूर्वोक्तानि ज्ञेयानि । भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ । भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः । कल्किर्नामेश्वरस्यावतारो धर्मप्रवर्तको भविष्यति इत्युदाहरणम् । इति परस्मैपदिनो रूपाणि कथितानि ॥ ४१ ॥

भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे ॥ सावर्णी राज्यं भविष्यते ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो रूपाणि कथ्यन्ते । पूर्वोक्तेनैव सूत्रेणात्मनेपदिनोपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । भविष्यते भविष्येते भविष्यन्ते । भविष्यसे भविष्येथे भविष्यध्वे । भविष्ये भविष्यावहे भविष्यामहे । सावर्णिर्मनू राज्यं भविष्यते इत्युदाहरणम् । इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि । समाप्तोऽयं लृट्लकारः । अष्टमो लकारः समाप्तः ॥

स्यप् क्रियातिक्रमे ॥ धातोः क्रियाया अतिक्रमे कुतश्चिद्वैगुण्यादनिष्पत्तौ सत्यां दिबादिपरः स्यप् प्रत्ययो भवति भविष्येऽर्थे क्वचिद्भूतेऽपि ॥ अस्य संज्ञा लृङ् ॥ अडागमः । अभविष्यत्-अभविष्यद् अभविष्यताम् अभ-

विष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम् अभविष्याव अभविष्याम । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं चाभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् ॥ ४२ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्यप् क्रियातिक्रमे' ॥ स्यप् क्रियातिक्रमे । द्विपदं सूत्रम् । क्रियाया अतिक्रमोऽभवनं क्रियातिक्रमस्तस्मिन् क्रियातिक्रमे क्रियायाः कर्तृव्यापाररूपाया धात्वर्थलक्षणायाः कार्यस्य वातिक्रमे कुतश्चित्कारणादनिष्पत्तौ असिद्धौ सत्यां धातोर्दिबादिषु विभक्तिषु परतः स्यप्प्रत्ययो भवति । पाणिनीयानां मते एषां लृङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते अनेन सूत्रेण स्यप् प्रत्ययः । 'सिसतासो०' अनेनेडागमः । 'गुणः' अनेन सूत्रेण गुणः । 'ओ अव्' इति सूत्रेणाव् । 'किलात्' इति षकारः । 'वावसाने' अनेन तकारस्य दकारो भवति । 'दिबादावट्' इति सूत्रेणाडागमो भवति 'स्वरहीनं' अभविष्यत् अभविष्यताम् । 'अदे' इति सूत्रेणाकारस्य लोपः कार्यः । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतं अभविष्यत । 'अदे' अभविष्यम् । 'ब्मोरा' अभविष्याव अभविष्याम । अथोदाहरणम् । यदि सुवृष्टिः सुराज्यं च अभविष्यत् तदा सुभुक्षमभविष्यत् । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि ॥ ४२ ॥

(प्र०) स्यप् क्रियातिक्रम इति क्रियाया अतिक्रमोऽनिष्पत्तिरसिद्धिरिति यावत् । भूतत्वं भविष्यत्वं चानुक्तमपि परिशेषाल्लब्धम् । यदि सुवृष्टिरिति । सुवृष्ट्याश्रयात्मधारणानुकूला भूता भविष्यन्ती वा या क्रिया तदभावप्रयुक्ता सुभिक्षाश्रयात्मधारणानुकूलायाः क्रियाया असिद्धिः । क्रियातिक्रमे किं, सुवृष्टिरभूत् , सुवृष्टिर्भविष्यति । सुभिक्षमभूत् सुभिक्षं भविष्यति । दिवादिषु किं कृष्णं नमेच्चेत् सुखं यायात् । कर्त्रादिकमाख्यातवाच्यम् । कालस्तु धातोराख्यातस्य वार्थः । स्यपस्तु विकरणत्वादनर्थकत्वमेव ॥ ४२ ॥

अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यमभविष्यत् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूधातो रूपाणि कथ्यन्ते तेषामनेनैव सूत्रेण सिद्धिः । अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त । अभविष्यथाः अभविष्येथाम् अभविष्यध्वम् । अभविष्ये अभविष्यावहि अभविष्यामहि । यद्यभविष्यत द्रव्यं भवांस्तदा रम्यभविष्यत् । समाप्तिं गतो नवमोऽयं लृङ्लकारः। अस्येतराण्युदाहरणानि न दर्शितानि विस्तरभयात्॥४३॥

भूते सिः ॥ धातोर्भूतमात्रे काले सिः प्रत्ययो भवति दिबादिपरः ॥४३॥ अस्य संज्ञा लुङ् ॥ इकारः सेरिति विशेषणार्थः । अभूस् त् इति स्थिते ॥ **दादेः पे** ॥ परस्मैपदे परे अपित् दाधास्थेण्भूपिबतिभ्यः परस्य सेर्लोपो भवति ॥४४॥

(च०) सूत्रम्—"भूते सिः" ॥ धातोर्भूतमात्रे तत्कालोत्पन्नमात्रे अतीते कालेऽर्थे सिप्रत्ययो भवति दिबादौ परे । इकारः 'सः' इति विशेषणार्थः । अस्य पाणिनीयानां मते लुङ् इति संज्ञा । भू दिप् इति स्थिते 'भूते सिः' अनेन सूत्रेण सिः प्रत्ययः । इकारः 'सेः' इति विशेषणार्थं इत्संज्ञकत्वाल्लुप्यते 'दिबादावट्' अनेनाडागमः । 'वावसाने' अनेन

दकारस्य तकारः । पूर्वोक्तसूत्रैः अभू स् त् इति जातम् ॥ सूत्रम् 'दादेः पे' ॥ अपित् दा धा स्था इण् भू पा पाने इत्येतेभ्यः परस्य भूतार्थस्य सेर्लोपो भवति परस्मैपदविषये ॥ ४३-४४ ॥

(प्र०) भूते सिरिति । भूतसामान्ये सिरित्याह—भूतमात्रे इति । तथा च सिविशिष्टदिवादेर्भूतसामान्योऽर्थः । यबादिविशिष्टस्य तु भूतविशेषानद्यतनोऽपरोक्षः भूतानद्यतनपरोक्ष णबादिः ॥ ४४ ॥

शाच्छासाघ्राधेट्टो वेति वक्तव्यम् ॥४५॥ भुवः सिलोपो लुग्वाच्यः ॥ ४६ ॥ लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेड्वृद्धयो न । अभूत् अभूताम् ॥ **भुवः सिलोपे स्वरे वुग्वक्तव्यः ॥४७॥** अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । अभूद्वृष्टिः ॥

(च०) 'शाच्छासा०' ॥ शाच्छासाघ्राधेट् एभ्यो धातुभ्यः सिलोपो वा भवतीति वक्तव्यम् । 'भुवः' [इदं सूत्रमस्ति] भूधातोः सिलोपो लुग्वाच्यः । लुकि न तन्निमित्तम् । तेन गुणेड्वृद्धयो न भवन्ति । अभूत् अभूताम् । बहुवचने अभू अन् इति स्थिते 'भुवः' भूधातोः सिलोपे कृते सति स्वरे परे अमि अनि च वुगागमो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः स्थाननियमार्थश्च । उकार उच्चारणार्थः । इति अनि वकारागमः । 'स्वरहीनं०' अभूवन् । अभूः अभूतम् अभूत । अभूवम् अभूव अभूम । इति परस्मैपदिनो भूधातो रूपाणि । अभूत् वृष्टिरित्युदाहरणम् । ४५-४६-४७॥

आत्मनेपदे सिः इट् गुणावौ षत्वं ष्टुत्वं अट् । अभविष्ट अभविषाताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनो भूङ्धातो रूपाणि कथ्यन्ते । आत्मनेपदे सिः इट् गुणावौ षत्वम् ष्टुत्वं अट् एते भवन्ति । अभविष्ट अभविषाताम् ॥ अभविष् अन्त इति स्थिते ॥

आतोऽन्तोऽदनतः ॥ आत आत्मनेपदस्यान्त इत्येतस्याद्भवति अकारादुत्तरस्य तु न ॥ अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथाम् ॥४८॥ **ध्वे च सेर्लोपः ॥** ध्वे परे सेर्लोपो भवति ॥ सस्य वा द इति केचित् । अभविढ्ध्वम् । अभाविषि अभाविष्वहि अभाविष्महि । देवदत्तो राज्यमभविष्ट ॥४९॥

(च०) सूत्रम्—आतोऽन्तोऽदनतः' ॥ आतः, अन्तः, अत्, अत अकारः न अद् अनत् तस्मात् अनतः । आद्ये पदद्वये 'अतोत्युः' 'उओ' 'एदो' तृतीये 'चपा अबे' चतुष्पदं सूत्रम् । आत्मनेपदसंबन्धिनः प्रथमपुरुषबहुवचनस्य अन्त इत्यस्याद्भवति । अन्ते इत्यस्य 'अते' इति भवति, अन्तां इत्यस्य 'अताम्' अन्त इत्यस्यातो भवतीति भावः । परं अकारादुत्तरस्य न भवति । अनेनान्त इत्यस्याते कृते 'स्वरहीनं' अभविषत । अभविष्ठाः अभविषाथाम् ॥ अभविस् ध्वम् इति स्थिते । सूत्रम्—'ध्वे च सेर्लोपः' ॥ ध्वे च अव्ययम्, सेः, लोपः ॥ ध्वे परे सति सेर्लोपो भवति । अभविध्वम् ॥ [इति जाते 'नामिनोऽचतुर्णाम्' 'सेटोहलाद्वा' इति ढत्वविकल्पे अभविढ्वम् अभविध्वम्] 'वा सस्य

दकारो भवति' इति केचित्। केषांचिदाचार्याणां मतेन सकारस्य दकारो भवति। 'स्वरहीनं०' अभविढ्वम्। अभविषि अभविष्वहि अभविष्महि। इत्यात्मनेपदिनो रूपाणि। देवदत्ता राज्यमभविष्टेत्युदाहरणम् ॥ ४८-४९ ॥

माङि लुङेव वक्तव्यः ॥ ५० ॥ सर्वलकारापवादः ॥ **मेटः** ॥ माशब्दे प्रयुज्यमाने आटो लोपो भवति ॥ ५१ ॥ मा हर्यभक्तो भवान् भूत्॥ **स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या** ॥ ५२ ॥

(च०) [सूत्रम्—] **'माङि०'**। माङि प्रयुज्यमाने लुङ्लकार एव वक्तव्यः। सर्वलकारापवादो भवति ॥ सूत्रम्—'मेटः' ॥ [इदं सूत्रमस्ति।] मे अटः। द्विपदम्। निषेधार्थमाशब्दे प्रयुज्यमाने दिवादिनिमित्तोत्पन्नस्याटोऽडागमस्य लोपो भवति। अनेन सूत्रेणाटो लोपो भवति। मा हर्यभक्तो भवान् भूत्। इत्यादिप्रयोगसिद्धिः। सूत्रम्-'स्मयोगे०'। स्पष्टमिदं सूत्रम् ॥ ५२ ॥

(प्र०) मेट इति। योगशब्दोऽत्र अर्थेन योगः। न तु अव्यवहितपूर्वापरैकतरत्वं योगः। तेन 'मा हर्यभक्तो भवान् भूत्' इत्यादिप्रयोगः सिध्यति। केचित्तु माङ्योगेऽपि अटो लोपो न स्यात्, तेन 'मा निषाद प्रतिष्ठान्त्वमगमः शाश्वतीः समाः' इत्यादिसिद्धमित्याहुः। ङकारस्य प्रयोगोऽश्रवणादपि माङित्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन 'ङित्यदु'रित्युत्तरोक्तसूत्राद्व्याकरणान्तरानुरोधेन ङकारः सम्बध्यते इति चिन्त्यम् ॥ ५२ ॥

मास्मयोगे लङ् च ॥ मा स्म भवत्। मा स्म भूत् ॥ ५३ ॥

(च०) द्वितीयं सूत्रम्—"**मास्मयोगे लङ् च** ॥ स्पष्टम्। च पुनः मास्म इत्येतयोः द्वयोर्योगे लङ् लकारो भवतीत्यर्थः। मा स्म भवत् इत्युदाहरणम् द्वितीयसूत्रस्य मा स्म भूत् इत्युदाहरणं प्रथमसूत्रस्यास्ति इति। भू सत्तायाम् इत्यस्य भूङ् प्राप्तौ इत्यस्य च रूपाणि दर्शितानि। तत्र भूधातुः परस्मैपदी ज्ञातव्यः 'परतोऽन्यतः' इति सूत्रात्। भूङ्धातुरात्मनेपदी ज्ञातव्यः ङित्त्वात्। परस्मैपदिनः परस्मैपदानि भवन्ति आत्मनेपदिन आत्मनेपदानि भवन्तीति ज्ञातव्यम्। अत्र बहुस्थले सन्धिर्न कृतः बालानां सुखेन बोधकरत्वात्। समाप्तोयं दशमो लकारो लुङ्। इति द्वयोर्धात्वो रूपाणि ॥ ५३ ॥

चिती संज्ञाने। इकार इदित्कार्यार्थः। पूर्ववत्तिवादयः। अप् कर्तरि ॥ **उपधाया लघोः** ॥ धातोरुपधाया लघोर्नामिनो गुणो भवति ॥५४॥ चेतति चेततः चेतन्ति १ ॥ चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः २ ॥ चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु ३ ॥ अचेतत् अचेतताम् अचेतन् ४ ॥ द्वित्वम्। चिचेत। कित्त्वाद्गुणाभावः। चिचिततुः चिचितुः। चिचेतिथ चिचितथुः चिचित। चिचेत चिचितिव चिचितिम ॥ कित्त्वाद्गुणाभावः। चित्यात् चित्यास्तां चित्यासुः ६ ॥ चेतिता चेतितारौ चेतितारः ७ ॥ चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति ८ ॥ अचेतिष्यत

अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् ९ ॥ चित् सित् इति स्थिते । 'सिसता' इतीट् ॥

(च०) अथ भ्वादिगणः प्रारभ्यते । तत्रादौ परस्मैपदप्रक्रिया निरूप्यते । चितीं संज्ञाने । ईकार ईदित्कार्यार्थः । पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति । 'अप् कर्तरि' अनेनाप् । चित अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उपधाया लघोः' ॥ उपधाया लघोः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य लघोर्नामिनः विङर्जिते प्रत्यये परे गुणो भवति । पकारः पित्कार्यार्थः 'स्व०' लट्—चेतति चेततः चेतन्ति । चेतसि चेतथः चेतथ । चेतामि चेतावः चेतामः ॥ लिङ्—चेतेत् चेतेताम् चेतेयुः । चेतेः चेतेतम् चेतेत । चेतेयम् चेतेव चेतेम ॥ लोट्—चेततु चेततात् चेतताम् चेतन्तु । चेत चेततात् चेततम् चेतत । चेतानि चेताव चेताम ॥ लङ्—अचेतत् अचेतताम् अचेतन् । अचेतः अचेततम् अचेतत । अचेतम् अचेताव अचेताम ॥ लिट्—'द्विश्च' 'सस्वरादिर्द्विरद्विः' चि चित् णप् इति स्थिते णकारपकारावितौ 'गुणः' 'स्वरहीनं०' चिचेत । किस्वाद्गुणाभावः । चिचिततुः चिचितुः । चिचेतिथ चिचितथुः चिचित । चिचेत चिचितिव चिचितिम । लिङ्—चित्यात् चित्यास्ताम् चित्यासुः । चित्याः चित्यास्तं चित्यास्तः चित्यासं चित्यास्व चित्यास्म ॥ लुट्—चेतिता चेतितारौ चेतितारः । चेतितासि चेतितास्थः चेतितास्थ । चेतितास्मि चेतितास्वः चेतितास्वः ॥ लृट्—चेतिष्यति चेतिष्यतः चेतिष्यन्ति । चेतिष्यसि चेतिष्यथः चेतिष्यथ । चेतिष्यामि चेतिष्यावः चेतिष्यामः ॥ लृङ्—अचेतिष्यत अचेतिष्यताम् अचेतिष्यन् । अचेतिष्यः अचेतिष्यतम् अचेतिष्यत । अचेतिष्यम् अचेतिष्याव अचेतिष्याम । लुङ्—चित् सि दिप् इति स्थिते 'सिसता' अनेन इट् । चित् सि दिप् इति जाते ॥ ९४ ॥

(प्र०) चिती संज्ञाने । सम्यग् ज्ञानं चैतन्यमित्यर्थः ॥

सेः ॥ सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥ ५५ ॥ इट ईटि ॥ इट उत्तरस्य सेर्लोपो भवति ईटि परे ॥ अचेतीत् अचेतिष्टाम् ॥ ५६ ॥

(च०) सूत्रम्—'सेः' सिशब्दात्परयोर्दिस्योरीडागमो भवति । अनेनेट् तदा चित इट् सि ईट् दिप् इति जातम् । तत्र सूत्रं 'इट ईटि ॥ इटः ईटि । इट उत्तरस्य सेरिटि लोपो भवति । इति दिस्योर्विषये सिलोपः। अनेन सूत्रेण सिलोपः कार्यः। तदा चित् इट् ईट् दिप् इति जाते टकारः टित्कार्यार्थः, दि सि मि पकारः पित्कार्यार्थः । तदा चित् इ ई द् इति स्थिते 'गुणः' 'सवर्णे' 'स्वरहीनं' 'दिवादावट्' 'वावसाने०' एभिः पूर्वोक्तैः सूत्रैः अचेतीत् इति रूपं सिद्धं भवति । अचेतीत् अचेतिष्टाम् । अचेति सि अन् इति स्थिते ॥ ९५-९६ ॥

स्याविदः ॥ सेराकारान्ताद्विदश्चोत्तरस्यान उस् भवति ॥ अचेतिषुः । अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट । अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म ॥ ५७ ॥

(च०) सूत्रम्—'स्याविदः' ॥ एकपदं सूत्रम् । सेः भूतार्थोत्पन्नात् आकारान्तात् दा इत्यादेः विद ज्ञाने इत्यस्माद्धातोश्च परस्य अन उस् भवति । अनेनान उस् जातः ।

'स्वरहीनं०' 'स्तोर्वि०' अचेतिषुः। अचेतीः अचेतिष्टम् अचेतिष्ट। अचेतिषम् अचेतिष्व अचेतिष्म। समासोऽयं धातुः॥ ९७॥

(प्र०) **स्याविद् इति**। अत्र वाक्यत्रयम्। सेरित्याद्यम्। तत्र प्रत्ययाप्रत्ययन्याये-न प्रत्यय एव गृह्यते, विकरणव्यवधानेन धातोः परस्यानोऽसम्भवात्। तत्राप्यस्तेरित्यनुवर्त्त्य विद्यमानात् सेरिति व्याख्येयम्। तेनाभूवन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन सेः परस्याप्यनोऽविद्यमान-त्वान्नो सादेशः। आ इति द्वितीयं वाक्यम्। अत्र सिग्रहणं नानुवर्त्तते। यद्यनुवर्त्तेत तर्हि प्रत्ययलक्षणेन आदन्तादेव सेरन उस् स्यात्, नान्यस्मात्। तथा च अनद्यतने न स्यात्। तेन विकल्पः फलितः। आयुः आयान्। विद् इति तृतीयम्। अत्राप्यद्यतने विल्पेन। भूतमात्रे तु सिरित्यनेनैव सिद्धम्। केचित्तु—अत्र सिविद् इति सूत्रणीयम्, तत आत इति सूत्रणीयम्, ततो णब्डाविति, इत्थं चाकारग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम्। एवं कुतो न कृतमिति चिन्त्यमित्याहुः। तन्न समीचीनम्, एकमात्रालाघवाय योगविभागस्यानिष्प्रमा-णत्वेन उपेक्षणीयत्वात्॥ ९७॥

च्युतिर् आसेचने। इर् अनुबन्ध 'इरितो वे'ति विशेषणार्थः। उच्चारित-प्रध्वंसो ह्यनुबन्धः। च्योतति। च्योतेत् च्योततु। अच्योतत्। च्युत् णप् द्वित्वम्॥

(च०) च्युतिर् आसेचने॥ इर् अनुबन्धोऽस्ति 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेष-णार्थः। उच्चारितप्रध्वस्तो ह्यनुबन्धो भवति। पूर्ववत्तिबादयः 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः। लट्—च्योतति च्योततः च्योतन्ति। लिङ्—च्योतेत् च्योतेताम् च्योतेयुः। लोट्। च्योततु च्योततात् च्योतताम् च्योतन्तु। लङ्—अच्योतत् अच्योतताम् अच्यो-तन्। सुगमत्वादेतेषां विवरणं न कृतम्। लिट्—च्युत् णप् इति स्थिते। 'द्विश्च' च्युत् च्युत् णप् इति जाते॥

पूर्वस्य हसादिः शेषः॥ पूर्वस्यादिर्हस् शिष्यते अन्यो लुप्यते। चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः। चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत। चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम। च्युत्यात्। च्योतिता। च्योतिष्यति। अच्योतिष्यत्। अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः। अच्योतीः अच्योतिष्टम् अच्योतिष्ट। अच्योतिषम् अच्योतिष्व अच्योतिष्म॥ ९८॥

(च०) सूत्रम्—'**पूर्वस्य हसादिः शेषः**'॥ पूर्वस्य हसयोर्हसानां वा संयुक्ता-नामादिः हसादिः शेषः। अथवा हस इति पृथक्पदं सांकेतिकं प्रथमैकवचनम्। द्विर्वचने कृते सति पूर्वरूपस्य संयोगे सति आदिमो हसः शिष्यतेऽन्यो द्वितीयो लुप्यते। अनेन यकारतकारयोर्लोपः कार्यः। तदा चुच्युत् णप् इति जाते। गुणः। 'उपधाया लघोः' 'स्वर-हीनं०' णकारपकाराविती। चुच्योत चुच्युततुः चुच्युतुः। चुच्योतिथ चुच्युतथुः चुच्युत। चुच्योत चुच्युतिव चुच्युतिम। लिङ्—च्युत्यात् च्युत्यास्ताम् च्युत्यासुः। लुट्–च्यो-

तिता च्योतितारौ च्योतितारः । लृट्-च्योतिष्यति च्योतिष्यतः च्योतिष्यन्ति । लृङ्—अच्योतिष्यत् अच्योतिष्यताम् अच्योतिष्यन् । लुङ्-अच्योतीत् अच्योतिष्टाम् अच्योतिषुः ॥ ५८ ॥

(प्र०) पूर्वस्येति । हसेति लुप्तविभक्तिकं पृथक् पदं । शिष्यत इति शेषः । कर्म्मणि घञ् । यद्यप्यादेरवस्थानं स्वत एव सिद्धं तथापि शेष इत्यस्य नियमार्थत्वेन तच्छेशनिमित्तेनान्यलोपोऽनेन विधीयते । पूर्वरूपापेक्षोऽयमादिशब्दः । पूर्वस्यादिर्हसः शिष्यते-अन्यो हसो लुप्यते । चुच्योत । ननु हसानामादिरिति षष्ठीतत्पुरुषो हसश्चासावादिश्चेति कर्म्मधारयो वा कुतो न स्यात् इति चेन्न, आद्ये आनक्षेत्यदौ स्वरादिष्वपि प्रसङ्गात् हसादित्वस्य हसान्तरापेक्षत्वात्; द्वितीये नीलोत्पलवद्विशेषणत्वेनादिशब्दस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । तथोक्तं पदमञ्जर्य्याम्—"कर्म्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता । षष्ठीसमासे त्वानक्षेत्यादौ शेषः प्रयुज्यते" इति । न चातनुरित्यादावादिहसशेषासम्भवेनादेस्तकारादेर्लोपो न स्यादिति शङ्कनीयं जातिपक्षाङ्गीकारेण पूर्वरूपजातावादेः शेषो विवक्षितो न प्रतिव्यक्तीति सिद्धान्तात् । आदिश्चासौ हसश्चेति विशेषणस्याप्यनेन परनिपातो ज्ञाप्यते इति सदानन्दः ॥५८॥

इरितो वा ॥ इरितो धातोर्वा ङः प्रत्ययो भवति दिवादिपरः परस्मै पदे ॥ सेरपवादः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम ॥ ५९ ॥

(च०) अस्य धातोर्लुङ्लकारे सेरपवादो ङप्रत्ययो विकल्पेन भवति तद्विधायकं सूत्रम्-'इरितो वा' ॥ इर् इत् यस्य स इरित् तस्मात् इरितः । द्विपदं सूत्रम् । च्युतिर् रुधिर् भिदिर् छिदिर् दृशिर् रुदिर् स्कन्दिर् इत्यादेरिरनुबन्धाद्धातोर्भूतेऽर्थे दिवादौ परे वा ङप्रत्ययो भवति । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । ङप्रत्ययोऽयं परस्मैपदे भवेन्मूल उक्तत्वात् । यस्मिन्पक्षे ङप्रत्ययस्तस्मिन्पक्षे सेरभावः । अनेन ङप्रत्ययः । दिवादावट् 'स्वरहीनं०' अच्युतत् अच्युतताम् अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम । समासोयं धातु' ॥ ५९ ॥

(प्र०) सेरपवाद इति । भूतमात्रार्थे दिवादौ पे इत्यपि बोध्यम् । तेन अवेवेक् भूतार्थत्वेऽपि न, रुणद्धीत्यत्र दिवादिपरत्वाभावान्न । न चात्र भूतार्थताभावादेवाप्राप्तिरिति वाच्यम्, वर्त्तमानसमीप इत्यनेन भूतेऽपि दिवादिविधानात्, अरुद्धेत्यत्र विवक्षितत्वाभावात् ॥

श्च्युतिर् क्षरणे । श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु । अश्च्योतत् । द्वित्वम् ॥

(च) 'श्च्युतिर् क्षरणे' ॥ पूर्ववत्तिवादयो भवन्ति । लट्—श्च्योतति श्च्योततः श्च्योतन्ति । लिङ्—श्च्योतेत् श्च्योतेताम् श्च्योतेयुः । लोट्-श्च्योततु श्च्योततात् श्च्योतताम् श्च्योतन्तु । लङ्—अश्च्योतत् अश्च्योतताम् । अश्च्योतन् । लिट् 'द्विश्च'-श्च्युत् श्च्युत् णप् इति स्थिते ॥

शसात् खपाः ॥ द्विवचने कृते यत्पूर्वरूपं तस्य शसादुत्तराः खपाः शिष्यन्ते न शसाः ॥ इति चकारशेषः । चुश्च्योत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । श्च्युत्यात् । श्च्योतिता । श्च्योतिष्यति । अश्च्योतिष्यत् । अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ॥ ६० ॥

(च०) **'शसात् खपाः'** ॥ शसात्खपा द्विपदं सूत्रम् । संयोगपूर्वस्य धातोर्द्वित्वे कृते सति यत्पूर्वरूपं द्वित्वसंबन्धि तस्य शसखपसंयोगे सति शसादुत्तरा अत्र वर्तमानाः खपाः शिष्यन्ते न शसाः । आदौ वर्तमानाः शसा लुप्यन्त इत्यर्थः । अनेन शकारस्य यकारस्य तकारस्य च लोपः कार्यः । [पुनः पूर्वस्य हसादिः शेषः इति सूत्रेण तकारस्य लोपः कार्यः] 'गुणः' 'स्वरहीनं०' चुश्चुयोत चुश्च्युततुः चुश्च्युतुः । चुश्च्योतिथ चुश्च्युतथुः चुश्च्युत । चुश्च्योत चुश्च्युतिव चुश्च्युतिम । मधु चुश्च्योतेत्युदाहरणम् ॥ लिङ्-श्च्युत्यात् श्च्युत्यास्ताम् श्च्युत्यासुः ॥ लुट्—श्च्योतिता श्च्योतितारौ श्च्योतितारः ॥ लृट्-श्च्योतिष्यति श्च्योतिष्यतः श्च्योतिष्यन्ति ॥ लृङ्—अश्च्योतिष्यत् अश्च्योतिष्यताम् अश्च्योतिष्यन् ॥ लुङ्—अस्मिंल्लृकारे साधनं तु पूर्ववत् । अश्च्युतत् । अश्च्योतीत् अश्च्योतिष्टाम् अश्च्योतिषुः । समाप्तोयं धातुः ॥ ६० ॥

मन्थ विलोडने ॥ मन्थति । मन्थेत् । मन्थतु । अमन्थत् । ममन्थ ॥ **नोलोपः ॥** धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य लोपो भवति किति ङिति च परे ॥ ६१ ॥ इत्युपधानकारलोपे प्राप्ते ॥ **ऋसंयोगात् णादेरकित्त्वं वाच्यम् ॥** ६२ ॥ तेन नलोपो न । ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ ममन्थथुः ममन्थ । ममन्थ ममन्थिव ममन्थिम ॥ **केचित्संयोगाद्वेति वक्तव्यम्** ॥६३॥ ममथतुः ममथुः । नो लोपः० मथ्यात् । मन्थिता । मन्थिष्यति । अमन्थिष्यत् । अमन्थीत् अमन्थिष्टाम् अमन्थिषुः ॥

(च) मन्थ विलोडने ॥ लट्—मन्थति मन्थतः मन्थन्ति । लिङ्—मन्थेत् मन्थेताम् मन्थेयुः । लोट्—मन्थतु मन्थतात् मन्थताम् मन्थन्तु । लङ्—अमन्थत् अमन्थताम् अमन्थन् । लिट्-ममन्थ, ममन्थ् अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—**'नोलोपः'** ॥ नः लोपः । द्विपदं सूत्रम् । धातोरुपधाभूतस्य नकारस्य अर्थात् तकारस्थानियानुस्वारस्य किति ङिति च परे लोपो भवति । अत्र लोपाधिकारे नकारादेशरूपस्यानुस्वारस्य लोपः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । 'ऋसंयोगात्' इति वार्तिकं । ऋश्च संयोगश्च ऋसंयोगं तस्मात् ऋसंयोगात् णआदिर्यस्य स णादिः तस्य णादेः । कितो भावः कित्त्वं न कित्त्वं अकित्त्वं वाच्यम् । ऋकारान्तात्संयोगात् धातोश्च णादेरकित्त्वं वाच्यम् । अस्य धातोः संयोगत्वात् । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपाभावो भवति । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ममन्थतुः ममन्थुः ॥ वार्तिकम्-केचिदाचार्याः संयोगात् धातोर्णादेः कित्त्वं वा वक्तव्यमिति वदन्ति ।

अनेन णादेर्विकल्पेन कित्त्वं तदा ममथतुः ममथुः । ईदृशानि रूपाणि भवन्ति ॥ लिङ् । नलोपः । मथ्यात् मथ्यास्ताम् मथ्यासुः ॥ लुट् । मन्थिता मन्थितारौ मन्थितारः । लृट् मन्थिष्यति मन्थिष्यतः मन्थिष्यन्ति ॥ लृङ् । अमन्थिष्यत् अमन्थिष्यताम् अमन्थिष्यन् ॥ लुङ् । अमन्थीत् अमन्थिष्टाम् अमन्थिषुः । समासोयं धातुः ॥ ६३ ॥

कुथि पुथि लुथि मथि हिंसासंक्लेशनयोः ॥ **इदितो नुम्** ॥ इदितो धातोर्नुमागमो भवति ॥ ६४ ॥ लघूपधत्वाभावान्न गुणः । कुन्थति । कुन्थेत् । कुन्थतु । अकुन्थत् । द्वित्वम् ॥ **कुहोश्चु** ॥ पूर्वसम्बन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चुत्वं भवति ॥ ६५ ॥ वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । चुकुन्थिथ चुकुन्थथुः चुकुन्थ । चुकुन्थ चुकुन्थिव चुकुन्थिम ॥ **इदितो नलोपाभावो वाच्यः** ॥ कुन्थ्यात् । कुन्थिता । कुन्थिष्यति । अकुन्थिष्यत् । अकुन्थीत् अकुन्थिष्टाम् अकुन्थिषुः ॥ ६६ ॥

(च०) कुथि पुथि लुथि मथि एते धातवो हिंसासंक्लेशनयोः प्रवर्तन्ते ॥ सूत्रम्—'**इदितो नुम्**' ॥ इत् इत् यस्य स इदित् तस्मात् इदितः नुम् । द्विपदं सूत्रम् । इदितो धातोर्दशस्वपि लकारेषु नुमागमो भवति । पूर्ववत्तिबादयः । 'इदितो नुम्' । 'मिदन्त्यात्स्व०' 'नश्चापदान्ते' 'जमा यपेऽस्य०' लट् लघूपधत्वाभावात् गुणाभावो भवति । लट्-कुन्थति । लिङ्-कुन्थेत् । लोट्-कुन्थतु । लङ्-अकुन्थत् । लिट्-कुन्थ् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' पूर्वस्य 'हसादिः शेषः । कुकुन्थ् णप् इति जाते । सूत्रम्—'कुहोश्चुः' ॥ कुश्च हृच कुहौ तयोः कुहोः, चुः, द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसम्बन्धिनोर्द्वित्वसम्बन्धिनोः कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति ॥ ननु कवर्गस्य चवर्गो यथासंख्यं भवति परं हकारस्य चवर्गत्वं कथं क्रियते । अत्रोच्यते—मातृकापाठे शषसह इत्यत्र हकारस्य चतुर्थस्थानवर्तित्वान् हकारस्य चुत्वे झकारो भवति । अथवा 'वर्गचतुर्थो हस्य सवर्ण' इति वचनात् चवर्गमध्ये हस्य सवर्णो झो भवति ॥ अनेन कवर्गस्य चवर्गो भवति । 'स्वरहीनं०' चुकुन्थ चुकुन्थतुः चुकुन्थुः । लिङ्-'नो लोपः' इति सूत्रेण नकारस्य लोपे प्राप्ते सति । वार्तिकम् 'इदितो धातोः किति ङिति च परे नलोपस्याभावो वाच्यः' । कुन्थ्यात् । लुट्-कुन्थिता । लृट्—कुन्थिष्यति । लृङ्-अकुन्थिष्यत् । लुङ्-अकुन्थीत् ॥ पुथि लुथि मथि इति तिसृणां(?) धातूनां सुगमत्वाद्रूपाणि न लिखितानि ॥ ६३-६६ ॥

• (प्र०) इदितो नुमिति । नुमि सिद्धे यन्नुम्ग्रहणे तत्खनित्यादौ नकारश्रवणार्थम् । नुमिति योगो विभज्यते, क्वचिदन्यत्रापि नुम् सिद्धः ॥ ६४ ॥

षिधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ **आदेः ष्णः स्नः** ॥ षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः ॥६७॥ **नामधातुष्ठ्यैष्वष्काष्ठिवां षः सो नेति वाच्यम्** ॥ गुणः । सेधति । निपूर्वः ॥ ६८ ॥

(च०) षधु गत्याम् । उकार उच्चारणार्थः ॥ सूत्रम्—'आदेः ष्णः स्नः' ॥ आदेः ष्णः स्नः । त्रिपदं । षः उपदेशे यस्य स षोपदेशः । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोरादौ वर्तमानयोः षकारणकारयोः सकारनकारौ भवतः यथासंख्यम् । षोपदेशस्य णोपदेशस्य च धातोर्लक्षणं(१) प्रक्रियोक्तमेव ज्ञेयम् । अस्यां विस्तरभयान्न लिखितम् ॥ तथाच षस्य सत्वनिषेधकं सूत्रं (?) 'नामधातु०' नामधातुष्ठ्यैष्वष्कष्ठिवां षकारस्य सकारो न भवतीति वाच्यम् । गुणः । लट् । सेधति ॥ यदा निपूर्वोऽयं धातुः स्यात् तदा कीदृशं रूपं कार्यम् ॥ ६७-६८ ॥

(प्र०) आदेः ष्णः स्न इति । षोपदेशानाह—सेक् सृप् सृ स्तृ सृज् स्तृस्त्यान्ये दन्त्याऽजन्तसादयः । एकाचः षोपदेशाः ष्वक् स्विद्स्वद्स्वञ्ज्स्वप्स्मिङः ॥ सेकृगतौ । सृप्लृ गतौ । स्तृआच्छादने । सृज विसर्गे । स्तृ छादने । स्त्यैष्ट्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः षोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यकेवलदन्त्यः न तु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । स्मिङ् ईषद्धसने । इति । णोपदेशानाह—अनर्द नाटि नाथ् नाध् नन्द नक्क नॄ नृतः । नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथ् नाध् याच्ञोपतापैश्वर्याशिष्षु । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये णोपदेशाः ॥ नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकरश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः । इति ॥ ६७ ॥

प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् ॥ प्रादेरुपसर्गात्परेषां स्वादीनां नमादीनां च धातूनां सकारनकारयोस्तौ पूर्वभाविनावेव षकारणकारौ भवतः तथा तेष्वेव निमित्ते सत्सु ॥ निषेधति । सेधत् । सेधतु । अड्व्यवधानेऽपि षत्वम् । न्यषेधत् । द्वित्वव्यवधानेऽपि षत्वम् । निषिषेध । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिध्यात् । सेधिता । सेधिष्यति । असेधिष्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥ ६९ ॥

---

१) (मनो०) सेक्सृप्सृस्तृसृज्स्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः। एकाचः षोपदेशाः ष्वक्स्विद्स्वद्स्वञ्जस्वप्स्मिङः॥ सेकृ गतौ । सृप्लृ गतौ । सृ गतौ । स्तृ आच्छादने । सृज् विसर्गे । स्तृ छादने । स्त्यै ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । एभ्योऽन्ये दन्त्याजन्तसादयः एकाचः षोपदेशाः । दन्ते भवो दन्त्यः दन्त्यश्च अच्च दन्त्याचौ तौ अन्तौ यस्य स दन्त्याजन्तः स चासौ सश्च दन्त्याजन्तसः स आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तसादयः । दन्त्यः केवलदन्त्यः न तु दन्तोष्ठजोऽपि ष्वष्कादीनां पृथग्ग्रहणात् । ष्वष्क गतौ । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे । स्वद् आस्वादने । स्वञ्ज् परिष्वङ्गे । ञिष्वप् शये । स्मिङ् ईषद्धसने । एते षोपदेशाः॥ णोपदेशास्तु अनर्द्नाटिनाथनाधनन्द्नक्कनॄनृतः॥ नर्द गतौ । नट नर्तने । नाथ् नाघ् याच्ञोपतापैश्वर्याशीष्षु । टुनदि समृद्धौ । नक्क नाशने । नॄ नये । नृती गात्रविक्षेपे । एभ्योऽन्ये णोपदेशाः॥ नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्च षाट्टवर्गस्तवर्गजः॥

(च०) तदर्थं सूत्रम्—'प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्' ॥ प्र आदिर्यस्य स प्रादिः तस्य प्रादेः, च, तथा, तौ सुनमाम् पञ्चपदं सूत्रम् । प्रादेरुपसर्गात्परेषां षुञ् अभिषवे, षोऽन्तकर्मणि, ष्टुञ् स्तुतौ, ष्टुभ् स्तोभे, षिञ् बन्धने, षजि सङ्गे, ष्वञ्ज परिष्वङ्गे, इत्यादीनां नमादीनां च णम् प्रह्वीभावे, णीञ् प्रापणे, टुनदि समृद्धौ, णिदि कुत्सायाम्, इत्यादीनां धातूनां यौ सकारनकारौ तयोः क्रमेण तौ पूर्वभाविनौ एव पूर्वावस्थायां वर्तमानौ षकारणकारावेव भवतः । तथा नेष्वेवेत्यादि । तथेति सूत्रोक्तं पदं तस्यार्थः तेष्वेव निमित्तेष्विति । अत्रायं भावः—सकारस्य षकारनिमित्तानि कवर्गइलक्षणानि । नकारस्य णत्वनिमित्तानि षकाररेफऋवर्णाः । अवप्रत्याहारकवर्गपवर्गव्यवधानानि च । ततो यद्युपसर्गान्ते कवर्गस्येल्प्रत्याहारस्य च योगो भवति तदा तस्मात्परस्य सकारस्य षकारो भवति । यदा चोपसर्गे षकाररेफऋवर्णानामन्यतमो भवति नकारस्य वा प्रत्याहारकवर्गपवर्गान्तरं च भवति तदा नकारस्य णकारो भवति । अत्रोपसर्गे इल्प्रत्याहारोऽस्ति तेन सेधतेः सकारस्य षकारो भवति । निषेधति । लिङ् सेधेत । लोट्-सेधतु । लङ् । अड्व्यवधानेपि षत्वं भवति न्यषेधत् इति प्रयोगदर्शनात् । यदा निपूर्वस्तदा न्यषेधत् । तदभावे असेधत् । लिट्—द्वित्वव्यवधानेपि षत्वम् । नास्ति व्याख्यानेन प्रयोजनम्, तदभावेपि प्रयोगसिद्धेः । निषिषेध निपूर्वे सति । तदभावे सिषेध । लिङ्-सिध्यात् । लुट्-सेधिता । लृट्-सेधिष्यति । लृङ्-असेधिष्यत् । लुङ्-असेधीत् । समाप्तोयं धातुः ॥ ६९ ॥

(प्र०) प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम् । यद्यपि क्विलादित्यैवानन्तरस्येति न्यायेनानुवृत्तिस्तथापि चकारेण 'पूर्नोण' इत्यनुवर्त्तते । तदेवानुवृत्तौ किं चकारेण । तथा तावित्यस्य तेन प्रकारेण तौ स्तः । तेष्वेव निमित्ते सत्सु इति । षत्वनिमित्तं क्विलम् । णत्वनिमित्तं षकाररेफऋवर्णाः । तत्र स्वादयः । सप्रत्ययस्यष्प्रत्यान्तेषु । षुञ् अभिषवे । ष्टुञ् स्तुतौ । षोऽन्तकर्म्मणि । षूप्रेरणे छागतिनिवृत्तौ ण्यन्तसेनाशब्दः । षञ्ज संगे । ष्वञ्ज-रिष्वङ्गे । षिधुगत्याम् । अतिप्रतिपूर्वः षद्लृविशरणगत्योः । अयङन्तः षिच् क्षरणे । अवपूर्वः ष्टम्भनिरोधे । व्यवपूर्वको भोजनार्थः । स्वनशब्दे । परनिविपूर्वकः । षेवृ सेवने । सुट्प्रत्ययः । अड्वर्जितः षिवु तन्तु सन्ताने ॥ ६९ ॥

षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । सिषेध । सिध्यात् ॥ **ऊदितो वा** ॥ ऊदितो धातोः परस्य वसादेरिड्वा भवति ॥ ७० ॥ **स्वृसूतिसूयतिधूञ्रधादीनामिड्वा वक्तव्यः** ॥ ७१ ॥ स्वृशब्दे । षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । षूङ् प्रसवे । धूञ् कम्पने । रध् हिंसायाम् । नश् अदर्शने । तृप् प्रीणने । तृप् हर्षविमोचनयोः । द्रुह जिघांसायाम् । मुह वैचित्त्ये । ष्णुह उद्गिरणे । स्निह-प्रीतौ । एते रधादयः । सेधिता ।

(च०) षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । ऊकार इड्विकल्पार्थः । 'आदेः ष्णः स्नः' । पूर्ववत्सिबादयः । सेधति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । लिट्-सिषेध । सिध्यात् । लुट्-सिध

ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊत् इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः वा । ऊदितो धातोः परस्य वसादेः प्रत्ययस्य वा इडागमो भवति । द्वितीयं सूत्रम्—'स्नृसूति०' ॥ स्नृसूतिसूयतिधूञ्इत्यादीनां धातूनां वा इडागमो वक्तव्यः । वसादेः प्रत्ययस्यैवेति शेषः । धातवस्तु मूले दर्शिताः । अनेन सूत्रेण वा इट् । सेधिता ॥७०–७१॥

पक्षे-**'तथोर्धः'** ॥ दधातिं विना झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति ॥ झबे जबाः । सेद्धा । सेधिष्यति-सेत्स्यति । असेधिष्यत्-असेत्स्यत् । असेधीत् असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

(च०) सिध् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'तथोर्धः' ॥ तश्च थ् च तथौ तयोः तथोः । द्विपदं सूत्रम् । दधातिं वर्जयित्वा झभान्ताद्धातोः परयोस्तकारथकारयोर्धकारादेशो भवति । सुगममिदं सूत्रम् । अस्याधिकं व्याख्यानं नास्ति । अनेन तकारस्य धकारः । 'झबे जबाः' प्रथमधकारस्य दकारः 'स्वरहीनं०' 'गुणः' । सेद्धा सेद्धारौ सेद्धारः । सेद्धासि सेद्धास्थः सेद्धास्थ । सेद्धास्मि सेद्धास्वः सेद्धास्मः ॥ लृट्-सेधिष्यति सेत्स्यति । 'खसे०' ॥ लृङ् । असेधिष्यत् असेत्स्यत् ॥ लुङ् । असेधीत् । असेधिष्टाम् असेधिषुः ॥

इडभावे ॥ **अनिटो नामिवतः** ॥ नामिवतोऽनिटो धातोः परस्मैपदे परे सिप्रत्यये वृद्धिर्भवति ॥७२॥ चपत्वम् । सेः ॥ असैत्सीत ॥

(च०) इडभावे असिध् सि ईड् दिप इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'अनिटो नामिवतः' । अनिटः नामिवतः । नास्ति इट् यस्य सः अनिट् तस्यानिटः । नामी अस्यास्ति इति नामिवान् तस्य नामिवतः । द्विपदं सूत्रम् । नामिवतो नाम्युपधस्य 'नैकस्वरादनुदात्तात्' इति सूत्रेणोक्तात् अनिटो धातोः सम्बन्धिनो नामिनः परस्मैपदविषये सिप्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिः । परं पूर्ववत् । 'खसे०' असैत्सीत् । असेध् सि ताम् इति स्थिते ॥ ७२ ॥

(प्र०)**अनिटो नामिवत** इति । पे इत्यनुवर्त्तते । सिरित्यनुवर्त्तमानं विपरिणामेन साविति व्याख्येम् । अनामिवत इतिच्छेदः । द्वयमिदंलब्धस्य धातोर्विशेषणम्। यद्यपि धातुसामान्यस्यानिट्त्वमेव तस्येड्विधानाऽभावात्तथापि नेट् यस्माद्धातोः परस्य तादिप्रत्ययस्येति व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । अश्च नामी चानामिनौ तावस्याऽस्तोऽनामिवात् तस्याऽनामिवतः । क्वचिदमान्तोपधादपि वत्विनौ भवत इत्यनेन ज्ञापितम् । मत्वर्थीयो भवतीति च । अवतो नामिवतश्चानिटो धतोः वृद्धिः स्यात् पे सौ परतः । अवत्त्वं चानुपधाकारेणावसेयम् । उपधाकारस्य पूर्वेण विहितत्वात् । अत एवानुपधाभूतस्याकारस्योपधाभूतस्य नामिनश्च पूर्वेण न सिध्यतीदमारब्धम् । नन्वत्र एकस्य वतोःसत्त्वात् कथमवतोऽनामिवतश्चेति व्याख्यनमितिचेन्न, द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य वतोः प्रत्येकमन्वयात् ॥ ७२ ॥

झसात् ॥ झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ ७३ ॥ **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवति** ॥ ७४ ॥ असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म ॥

(च०) सूत्रम्—'झसात्' ॥ एकपदं सूत्रम् । झसादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे । अनेन सेर्लोपः कार्यः । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं कार्यं भवती'ति न्यायात् वृद्धिर्भवति । 'तथोर्धः' 'झभे जबाः' 'स्वरहीनं' असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म ॥ ७३–७४ ॥

खद् स्थैर्ये हिंसायां च । खदति खदेत् खदतु अखदत् ॥ **अत उपधायाः** ॥ धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे ॥ ७५ ॥ चुत्वम् । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदथुः चखद ॥ **णबुत्तमो वा णिद्वक्तव्यः** ॥ ७६ ॥ चखाद–चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् । खदिता । खदिष्यति । अखदिष्यत् ॥ **णित्पे** ॥ परस्मैपदे परे सिर्णिद्भवति ॥ ७७ ॥ 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ **हसादेर्लध्वकारोपधस्य वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या** ॥ ७८ ॥ अखदीत् ॥

(च०) खद् स्थैर्ये हिंसायां च । पूर्ववत्तिबादयः । खदति खदेत् खदतु अखदत् । खद् खद् णप् इति स्थिते 'पूर्वस्य हसादिः शेषः' खखद् णबिति जाते ॥ सूत्रम्—'अत उपधायाः' ॥ अतः उपधायाः । धातोरुपधाया अकारस्य वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे । 'कुहोश्चुः' । चखाद चखदतुः चखदुः । चखदिथ चखदतुः चखद । 'णबुत्तमो वा' उत्तमो णप् वा णिद्वक्तव्यः । तेन वृद्धेर्विकल्पो भवति । चखाद–चखद चखदिव चखदिम । खद्यात् खदिता खदिष्यति अखदिष्यत् । अखदीत् इति स्थिते । सूत्रम्—'णित्पे' ॥ ण् इत् यस्य स णित् पे द्विपदं सूत्रम् । परस्मैपदे परे सिर्णिद्भवति । अनेन सेर्णित्त्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अखादीत् अखादिष्टाम् अखादिषुः ॥ वृद्धिविकल्पकरं सूत्रम्–'हसादेः' ॥ हस आदिर्यस्य स हसादिस्तस्य हसादेः । लघुश्चासौ अकारश्च लध्वकार उपधायां यस्य स लध्वकारोपधस्तस्य लध्वकारोपधस्य हसादेर्लध्वकारोपधस्य च धातोर्वा वृद्धिः सेटि सौ वाच्या । अनेन वृद्धिविकल्पो भवति । अखदीत् अखदिष्टाम् अखदिषुः । सुगमोयं धातुः समासः ॥ ७६–७८ ॥

गद् व्यक्तायां वाचि । गदति ॥ **उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम्** ॥ ७९ ॥ 'गद् नद् पत् पद् स्था अपित् दा धा मा सो हन् या वा द्रा प्सा सप् वह् चि शम् दिह्' एते गदादयः । गद् व्यक्तायां वाचि । नद् अव्यक्ते शब्दे । पत्लृ पतने । पद् गतौ । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । डुदाञ् दाने । डुधाञ् धारणपोषणयोः । माङ् माने । षोऽन्तकर्मणि । हन् हिंसागत्योः । या प्रापणे । वा गतिगन्धनयोः । द्रा कुत्सायां गतौ च । प्सा भक्षणे । टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । वह प्रापणे । चिञ् चयने । शम् उपशमे ।

दिह उपचये । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । कुहोश्चुः जगाद जगदतुः जगदुः । जगदिथ जगदथुः जगद । गद्यात् । गदिता । गदिष्यति । अगदिष्यत् । अगादीत्-अगदीद् ॥

(च०) गद् व्यक्तायां वाचि । गदति । 'उपसर्गस्थनिमित्तात्०' उपसर्गस्थनिमित्तान्नेर्गदादौ णत्वं वाच्यम् । गदादयस्तु मूले उक्ताः सन्ति, त एव ज्ञातव्याः । अतोऽनेन सूत्रेण नकारस्य णकारो भवति । प्रणिगदति । गदेत् । गदतु । अगदत् । 'कुहोश्चुः' । अनेन गकारस्य जकारः । 'अत उपधायाः' । जगाद जगदतुः जगदुः । गद्यात् गदिता गदिष्यति अगदिष्यत् अगादीत् 'हसादेः' । अगदीत् ॥ ७९ ॥

रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद ॥ **लोपः पचां कित्ये चास्य** ॥ पचादीनामनादेशादीनां किति णादौ सति पूर्वस्य लोपः । असंयुक्तहसयोर्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः ॥ ८० ॥ रेदतुः रेदुः ॥ सेटि थपि एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥८१॥ रेदिथ रेदथुः रेद । रराद-ररद रेदिव रेदिम । रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् अरादिष्टाम् अरादिषुः । अरदीत् ॥

(च०) रद् विलेखने । रदति । रदेत् । रदतु । अरदत् । रराद । रद् अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपः पचां०' ॥ लोपः पचां किति ए च अस्य षट्पदमिदं सूत्रम् । येषां धातूनां द्विवचनस्य 'कुहोश्चुः' 'झपानां जबचपाः' इति जबादिरादेशो न भवति तेषां पचादीनां पचसदृशानां पत् पद् चल् चर् तन् भन् इत्यादीनां पूर्वस्य द्वित्वस्य किति णादौ सति लोपो भवति । एक एव हसो यस्य सः । यद्वा एकश्च एकश्च एकौ असंयुक्तौ केवलौ संयोगरहितौ पूर्वापरौ हसौ यस्य स एकहसस्तस्य एकहसस्य असंयुक्तहसमध्यस्थस्याकारस्य च एकारो भवति । मूले तु न संयुक्तौ असंयुक्तौ च तौ हसौ असंयुक्तहसौ तयोरसंयुक्तहसयोः । पूर्वव्याख्यानं चन्द्रिकानुसारेण इदं तु मूलानुसारेण । चकारादुक्तनिमित्ताभावेऽपि तृ फल् भज् त्रप् सध् ग्रन्थ् दम्भानामेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तथा जॄष् भ्रम् त्रस् गण् राज् भाश् भ्राज् भ्लाश् स्वन् राध् एतेषां विकल्पेन एत्वपूर्वलोपौ भवत इति सूत्रम् । अनेन पूर्वरकारस्य लोपश्च धातोरकारस्यैकारो भवति । 'स्वरहीनं' रेदतुः रेदुः । 'ररद् थप् इति स्थिते' सिसता०' अनेनेट् । ररद् थप् इति जाते ॥ 'सेटि थपि०' वार्तिकम् । सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनैत्वपूर्वलोपौ स्तः । 'स्वर०' । रेदिथ रेदथुः रेद । रराद—ररद रेदिव रेदिम । लिङ् ; रद्यात् । रदिता । रदिष्यति । अरदिष्यत् । अरादीत् । 'हसादेः' अरदीत् । समासोयम् ॥ ८०-८१ ॥

(प्र०) लोपपचमिति । पचामिति बहुत्वं प्रकारार्थं तेन निमित्तवैरूप्यसंपादकादेशहीनासंयुक्तहसाद्यकारोपधाः पचसदृशा धातवो गृह्यन्ते । तथा च पप्रच्छतुरित्यत्र एकहसमध्यस्थत्वाभावान्नैत्वलोपौ । अनादेशादिः किम् । चकनतुः । लिट्यनादेशविशेषणात्

नेमिथ, सेहे । अस्य किम्, दिदिवतुः ॥ रेदतुः, रेदुः । लोपोऽयं पूर्वान्त्यस्य न भवति नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरिति न्यायात् । अनर्थकश्च पूर्वरूपमवयवत्वात् । अवयवा हि अनर्थकाः ॥ ८१ ॥

णद् अव्यक्ते शब्दे । आदेः ष्णः स्नः । नदति । नदेत् । नदतु । अनदत् । प्रपूर्वः । प्रादेश्च इति । णत्वम् । प्रणदति । गदादित्वात् प्रणिनदति । ननाद् नेदतुः नेदुः । नेदिथ नेदथुः नेद । ननाद-ननद नेदिव नेदिम । नद्यात् । नदिता । नदिष्यति । अनदिष्यत् । अनादीत् अनादिष्टाम् अनादिषुः । अनदीत् अनदिष्टाम् ।

(च०) णद् अव्यक्ते शब्दे । पूर्ववत् तिबादयः । 'आदेः ष्णः स्नः' नदति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि । लिट् लकारे 'लोपः पचां०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ कार्यौ । ननाद नेदतुः । यदा प्रपूर्वोयं धातुस्तदा 'प्रादेश्च' अनेन सूत्रेण नकारस्य णकारः । प्रणदति इति रूपं भवति प्रपूर्वत्वे सति । यदा निपूर्वः स्यात् तदा गदादित्वात् नेर्णत्वं भवति । प्रणिनदति इति रूपं सिद्धं भवति । नद्यात् नदिता नदिष्यति अनदिष्यत् अनादीत् । हसादेः अनदीत् । सोऽनादीत् इत्युदाहरणम् ॥

अर्द गतौ याचने च । अर्दति । अर्देत् । अर्दतु आर्दत् । द्वित्वे कृते । अभ्वोर्णादौ । आ अर्द इति स्थिते ॥ नुगशाम् ॥ अश्नोतेर्ऋकारादिधातूनां संयोगान्ताकारादिधातूनां च पूर्वस्य नुमागमो भवति णादौ सति ॥८१॥ आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । आनर्दिथ आनर्दथुः आनर्द । आनर्द अनर्दिव आनर्दिम । अर्द्यात् । अर्दिता । अर्दिष्यति । आर्दिष्यत् । आर्दीत आर्दिष्टाम् आर्दिषुः ॥

(च) अर्द गतौ याचने च । अर्दति अर्देत् अर्दतु आर्दत् । लङ्लकारस्य रूपे 'स्वरादेः' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । अर्द णप् इति स्थिते द्वित्वम् । द्वित्वे कृते सति 'अभ्वोर्णादौ' इति सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारो भवति तदा आ अर्द णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नुगशाम्' ॥ नुक् आशाम् । अशूङ् व्याप्तौ अञ्चू अर्च् अर्द ऋच्छ् इत्यादिनां धातूनां द्विर्भावे कृते सति णबादौ परे पूर्वस्य द्वित्वस्य नुगागमो भवति । ककारः स्थानवृद्ध्यर्थः कित्त्वादन्ते । उकारः उच्चारणार्थः । अनेन सूत्रेण द्वयोर्मध्ये नुगागमो भवति । स्वरहीनं' आनर्द आनर्दतुः आनर्दुः । सर्वाणि रूपाणि मूले सन्ति । अर्द्यात् अर्दिता अर्दिष्यति 'स्वरादेः' आर्दिष्यत् आर्दीत् ॥ ८२ ॥

(प्र०) नुगशामिति । णादावित्यनुवर्त्तते पूर्वस्येति च । अत्राश्नोतेः परिग्रहोऽतोऽश्नातेर्बहुत्वमाद्यर्थं तेनान्यपरिग्रहः । अश्नोतेः ऋकारादेस्संयोगान्ताकाराश्च पूर्वस्य नुमागमः स्याण्णादावित्यर्थः । पूर्वस्येति किम्, परस्य माभूत् । णादौ किम्, अशिशिषते । अर्दिधिषति । अंजिजिषति । विपरितनिर्देशान्नुगिति विभज्य तत्र क्तो वेत्यतो वानु-

वृत्त्या क्वचिद्वा पुगागमः स्यादिति व्याख्येयम् । तेनाऽऽनञ्छ आञ्छेति सिद्धम् । अत्रेद-ममवधेयम्-आभ्वोरित्यत अकारोऽनुवर्त्तते स चार्थात् ससम्यन्तोऽवसेयः । तथ च पूर्वस्या-त्वेकृते नुगिति व्याख्यानात् नुगात्वं न बाधेत ॥ ८२ ॥

इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्देत् । इन्दतु ॥ **स्वरादेः** ॥ स्वरा-देर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति दिवादौ परे ॥ ८३ ॥ अ इ ए । ए ऐ ऐ । ऐन्दत् । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ **कासादिप्रत्ययादाम्कृस्भूपरः** ॥ (१)कास्आस्दय्अय्नाम्यादिगुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्ययान्ताच्च णबादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च कृ-अस्-भूपरः प्रयोक्तव्यः ॥ ८४ ॥ कास् दीप्तौ । आस् उपवेशने । दय दानगतिहिंसादानेषु । अय् गतौ । एते का-सादयः ॥

(च०) इदि परमैश्वर्ये । पूर्ववत्तिबादयः । 'इदितो नुम्' इत्यनेन नुम् । इन्दति इन्देत् इन्दतु ऐन्दत् इति जाते । 'स्वरादेः' स्वर आदिर्यस्य स स्वरादिस्तस्य स्वरादेः । स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति । अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'ए ऐ ऐ' । ऐन्दत् ऐन्दता-म् ऐन्दन् । ऐन्दः ऐन्दतं ऐन्दत । ऐन्दं ऐन्दाव ऐन्दाम । अस्य धातोर्लिट्लकारे विशेषो-ऽस्ति । इन्द् णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'कासादिप्रत्यया०' ॥ कास् आदिर्यस्यासौ कासादिः प्रत्यायन्तो धातुः प्रत्ययशब्देनोच्यते । कासादिश्च प्रत्ययश्च कासादिप्रत्ययं तस्मात् कासादिप्रत्ययात् आम् । कृ च अस् च भूश्च कृस्भुवः कृस्भुवः परे यस्मात्स कृस्भुपरः । त्रिपदमिदं सूत्रम् । कास् आस् दय् अय् नाम्यादि गुरुमद्धात्वनेकस्वरधातुभ्यः प्रत्यया न्ताण्णादौ परे आम् प्रत्ययो भवति स च आम् कृस्भूपरः प्रयोक्तव्यः । सूत्रस्य सुगम-त्वाद्व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम्. तथापि सूत्रस्यास्य चन्द्रिकायां व्याख्यानं कृतमस्ति कासादेर्धातोः कास् आस् चकास् जागृ दरिद्रा दय् अय् उप् एध् ईक्ष् उह् इत्यादेर्धातोः. प्रत्ययान्ताच्च सयडायः इत्यादेः प्रत्ययाद्धातोर्णबादौ विषये आम् प्रत्ययो भवति स च आम् कृस्भूधातुषु परेषु सत्सु प्रयोक्तव्यः । कासादेः प्रत्ययान्ताच्च णबादिस्थाने आम् प्रत्ययः । तस्माच्च परेषां कृस्भूधातूनां मध्ये अन्यतमस्य धातोः परोक्षप्रयोगो भवती-त्यर्थः । तस्य च धातोर्णबादौ पूर्ववत्प्रक्रिया । आम्प्रत्ययः पित्संज्ञकश्च ज्ञेयः ॥८३-८४॥

(प्र०) **स्वरादेरिति** । अत्राटं विना स्वरादित्वं बोध्यम्, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा दिवादावडित्यस्याग्रे अट् चेति सूत्रिते न द्वितीयाटः सम्भवात । यत्तु आ-द्योच्चारणे स्वरादेः, अन्यथा सर्वस्यैव प्रथमाटा स्वरादित्वाद्व्यावृत्तेरित्युक्तम्, तन्न.

मनो०(१) क्रियाविशेषणोपसर्गादिव्यवधानेऽपि आमप्रत्ययो भवति, तेन 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' 'उक्षां प्रचकुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यादि प्रयोगाः साधुत्वं लभन्ते इति गुरवः । यत्तु क्रम-दीश्वरेण 'सप्रसादिकृभ्वरितभिश्चे' त्यादि सूत्रं निर्माय 'उक्षां प्रचक्रुरित्युदाहृतम्, तन्न सार्वत्रिकम्. उपसर्गभिन्नक्रियाविशेषणादिव्यवधानदशायां तस्य गत्यन्तराभावात् इति ध्येयम् ।

औष्ट ऐज्यत इत्यादावप्रसङ्गात् । कारणसामर्थ्यादेवैनाटा धातुकार्य्यानन्तरं द्वितीयेन कार्य्यमित्याह,-एऐऐ ॥ ८३ ॥ कासादिप्रत्ययादामित्यादि । प्रत्ययग्रहणमनेकस्वरोपलक्षकम् । तेन अ इवाचचार औ इत्यत्र प्रत्ययान्तत्वेऽपि अनेकस्वरत्वाभावान्नाम् । कथं तर्हि 'तं पातयां प्रथममास पपात पश्चात्' प्रभ्रंशयां यो नहुषं चकार' 'उक्षां प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्' इत्यादिप्रयोगः, प्रमाद एवेति तत् गृहाण । कृभ्वभुवां क्रियासामान्यवाचित्वा दाम्प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वात् तदर्थयोरभेदान्वयो भवति । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकतः सिद्धोऽस्ति । एवञ्चेन्दांचकार इन्दांबभूवेत्यादौ एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा परमैश्वर्य्याभिन्न क्रियेति तुल्यशाब्दबोधः । ननु करोतिः सकर्म्मकः भवतिस्त्वकर्म्मकः, कथं द्वयोस्तुल्यबोध इति चेदत्राहुः—यदा हि करोतिरुत्पादनार्थकः स्वातन्त्र्येण प्रयुज्यते तदा तस्य नियमेन सकर्म्मकत्वं भवति, घटं चक्रे राज्यं चकारेत्यादौ । यदा तु क्रियान्तरसमानाधिकरणः करोतिः प्रयुज्यते, तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तत्सकर्म्मकत्वाकर्म्मकत्वाभ्यां कृत्वा स्वयमपि तथा सकर्म्मकाकर्मकभावौ भजते । जुहवां चकारेति । एवं भ्वस्त्योरप्याम् । प्रकृतिसमानाधिकरणत्वेन क्वचित् सकर्म्मकत्वं बोध्यम् । तथा च—'तस्यातपत्रं विभरांबभूवे' 'तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरां बभूविरे' इत्यत्र क्रियान्तरसमानाधिकरणाद् भवतेः सकर्मकत्वात् कर्म्मणि लिट् । एवञ्चाम्प्रकृत्यर्थगत कारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति ॥ ८४ ॥

विद्दरिद्राकासृकाशृजागृउष एभ्यो वाम् ॥ ८५ ॥ 'विद् ज्ञाने । दरिद्रा दुर्गतौ । काश विकशने । जागृ निद्राक्षये । उष् दाहे' । एते विदादयः । इन्दां कृ-णप् इति स्थिते । कृ इत्येतस्य द्वित्वम् ॥ **रः** ॥ पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्याकारो भवति ॥ चुत्वम् ॥ ८६ ॥

(च०) सूत्रम्—'विद् दरिद्रा०' ॥ विद् दरिद्रा कास् काश् जागृ उष् एभ्यो वाम् प्रत्ययो भवति । इद् आम् कृ णप् इति जाते 'स्वरहीनं०' इन्दां कृ णप् इति जाते 'द्विश्च' कृ इत्यस्यास्य द्वित्वम् । इन्दां कृ कृ णप् इति जाते । सूत्रम्—'रः' ॥ ऋ सांकेतिकम् अः द्विपदं सूत्रम् । द्वित्वे कृते सति पूर्वसंबन्धिन ऋकारस्य अकारादेशो भवति । अनेन ऋकारस्याकारः तदा इन्दां क कृ णप् इति जाते 'कुहोश्चुः' अनेन सूत्रेण ककारस्य चकारः । इन्दां च कृ णप् इति स्थिते ॥ ८५-८६ ॥

(प्र०) उदितो वेत्यतो वानुवृत्तेराह,—विद्दरिद्रेत्यादि । दरिद्राजागर्त्योरनेकस्वरत्वान्नित्यप्राप्तौ वेत्त्योषत्योश्चाप्राप्तौ विकल्पः ॥ ८५ ॥

धातोर्नामिनः ॥ धातोरन्त्यभूतस्य नामिनो वृद्धिर्भवति ञिति णिति च परे ॥८७॥ इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । क्रादित्वान्नेट् । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार-इन्दांचकर इन्दांचकृव इन्दांचकृम । इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ । इन्दांबभूव । इन्द्यात् ।

इन्दिता । इन्दिष्यति ॥ स्वरादेः । ऐन्दिष्यत् । ऐन्दीत् ऐन्दिष्टाम् ऐन्दिषु । ऐन्दीः ऐन्दिष्टम् ऐन्दिष्ट । ऐन्दिषम् ऐन्दिष्व ऐन्दिष्म ॥

(च०) सूत्रम्—'धातोर्नामिनः०' ॥ धातोः नामिनः द्विपदं सूत्रम् । धातोः अन्त्यभूतस्य नामिनः ञिति णिति च प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति । अनेन वृद्धिस्तदा इन्दां च क् आर् णप् इति जाते 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं' इन्दांचकार इति रूपं सिद्धं भवति । एवमन्यान्यपि रूपाणि सिद्ध्यन्ति । किति णादौ गुणवृद्धी न भवतः किंतु 'ऋरम्' इत्यस्य सूत्रस्य प्राप्तिः । इन्दांचकार इन्दांचक्रतुः इन्दांचक्रुः । 'क्रादेर्णादेः' इति सूत्रे कृधातोरिड्निषेधात् इडागमो न भवति पित्त्वाद्गुणो भवति । इन्दांचकर्थ इन्दांचक्रथुः इन्दांचक्र । इन्दांचकार 'णबुत्तमः' इति सूत्रेण वा णित् तेन वा वृद्धिर्भवति । इन्दांचकार इत्यत्र गुणो भवत्येव वा । इन्दांचकृव इन्दांचकृम । यदा असधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां अस् णप् इति स्थिते द्वित्वसूत्रेण अकारस्य द्विर्भावः 'आस्वोर्णादौ' 'सवर्णे दीर्घः' 'स्वरहीनं०' इन्दामास इन्दामासतुः इन्दामासुः । इन्दामासिथ । यदा भूधातोरनुप्रयोगस्तदा इन्दां भू णप् इति जाते 'नश्चापदा०' पुनश्च बभूव इति रूपं यथा सिद्धं भवति तथैव रूपं कार्यम्। इन्दांबभूव इन्द्यात् इन्दिता इन्दिष्यति । स्वरादेः। ऐन्दिष्यत् ऐन्दीत् ॥ ८७ ॥

(प्र०) धातोर्नामिन इति । आदिस्वरस्य ञ्णिति वृद्धिरित्यतो ञ्णिति वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । नामिन इति धातोर्विशेषणं तेन तदन्तलाभः । नाम्यन्तस्य धातोर्वृद्धिः स्याद्धातोर्विहिते ञ्णिति प्रत्यये परतः । नामिनः किम् । पप्रच्छ । धातोः किम् । आत्रेयः । न चात्रादिवृद्धिर्यस्य लोपयोर्बाधकत्वेनान्त्यवृद्ध्यप्राप्ते धातोरिति व्यर्थमिति वाच्यम् , परत्वात्तत्प्राप्तिसम्भवात् । अथ द्वयोर्लब्धावकाशयोः परत्वाश्रयणात् । कथमत्र परत्वात् प्राप्तिरिति चेदवधारय । मारुत्वत इत्यादावादिवृद्धेरवकाशो निनायेत्यादावन्त्यवृद्धेरवकाशः । णिति किम् । नेष्यति । धातोर्विहिते किम् । अग्निभुवोऽपत्यमाग्निभवः । इहान्त्यवृद्धिर्माभूत् । यद्यपि क्विबन्तस्य धातुत्वानपायः तथाप्यत्र नाम्नो विहितोऽण् न धातोरिति भावः । धातोरित्येवं शब्देन विहिते णितीति यावत् । तेन क्विबन्तान्नामधातोरप्यणि आग्निभव इत्येव भवति । अत्र स्वरस्येत्यनुवृत्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । स्वरान्तस्य धातोर्वृद्धिः स्यात् णिति इत्यायातम् । तेन शावयति अर्थापयतीत्यादि सिद्धमिति दिक् ॥ ८७ ॥

णिदि कुत्सायाम् । निन्दति ॥ **निसूनिक्षनिन्दामुपसर्गाण्णत्वं वाच्यम्॥ ८८ ॥** प्राणिन्दति प्रनिन्दति । निन्देत् । निन्दतु । अनिन्दत् । निनिन्द । निन्द्यात् । निन्दिता । निन्दिष्यति । अनिन्दिष्यत् । अनिन्दीत् ॥

(च०) णिदि कुत्सायां पूर्ववत् । इदितो नुम् । निन्दति । यदायं धातुः प्रपूर्वः स्यात तदा प्रनिन्दति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'निसूनिक्षनिन्दा०' ॥ निसूनिक्षूनिन्दां धातूनामुपसर्गात् उपसर्गस्थनिमित्तात् णत्वं वा वाच्यम् । अनेन णत्वम् । प्रणिन्दति प्रनिन्दति निन्देत् निन्दतु अनिन्दत् । अत्र 'उपधाया लघोः' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति उपधाया

मिकाराभावात् । निनिन्द निन्द्यात् निन्दिता निन्दिष्यति अनिन्दिष्यत् अनिन्दीत् । अस्य रूपाणि मूले सन्ति तथापि लिखितानि ॥ ८८ ॥

णिक्ष् चुम्बने । प्रणिक्षति । निक्षेत् । निक्षतु । अनिक्षत् । निनिक्ष । निक्ष्यात् । निक्षिता निक्षिष्यति । अनिक्षिष्यत् । अनिक्षीत् ।

(च०) णिक्ष चुम्बने । निक्षति । 'निसनिक्ष' अनेन सूत्रेण णत्वम् । प्रणिक्षति । अन्यानि रूपाणि सुगमत्वान्न लिखितानि ।

उख् गतौ । ओखति । ओखेत् ओखतु । औखत् । द्वित्वे उपधागुणे च कृते ॥ **असवर्णे स्वरे पूर्वेकारोकारयोरियुवौ वक्तव्यौ** ॥८९॥ उवोख । सवर्णे दीर्घः । ऊखतुः । ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् । ओखिता ओखिष्यति । औखिष्यत् । औखीत् ॥

(च०) उख् गतौ 'गुणः' ओखति ओखेत् ओखतु औखत् । अत्र 'स्वरादेः' इत्यनेन सूत्रेण द्वितीयोऽडागमो भवति । उख् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' गुणः । उ ओख् णप् इति जाते सूत्रम्—'असवर्णे स्वरे०' ॥ असवर्णे स्वरे परे सति पूर्वयोरिकारोकारयोः इयुवौ यथासंख्येन वक्तव्यौ । अनेन सूत्रेण. उकारस्य उव् जातः । 'स्वरहीन०' उवोख । असवर्णस्वराभावान्नोव् । 'सवर्णे दीर्घः सह' ऊखतुः ऊखुः । उवोखिथ । उख्यात् । ओखिता । ओखिष्यति । 'स्वरादेः' औखिष्यत् । औखीत् ॥ ८९ ॥

अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति । नुगशाम् । आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः ॥ **पूजायामञ्चेर्नलोपाभावो वाच्यः** ॥ ९० ॥ अञ्च्यात् । गतौ तु अच्यात् । अञ्चिता । अञ्चिष्यति । आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥

(च०) अञ्चु गतिपूजनयोः । अञ्चति अञ्चेत् अञ्चतु । 'स्वरादेः' आञ्चत् । अ अञ्च् णप् इति जाते 'आम्वोर्णादौ' 'नुगशाम्' 'स्वरहीनं०' आनञ्च आनञ्चतुः आनञ्चुः । पूजायाम् ॥ 'पूजायामञ्चेर्धातोर्नकारस्य लोपाभावो वाच्यः' अञ्च्यात् । गतौ तु 'नो लोपः' इति सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति, अच्यात् । अञ्चिता । अन्यानि सुगमानि । अञ्चिष्यति । 'स्वरादेः' आञ्चिष्यत् । आञ्चीत् ॥ ९० ॥

आञ्छि आयामे । आञ्छति । आनाञ्छ । आञ्छतेर्नुगस्तेति केचित् । आञ्छ । आञ्छ्यात् । आञ्छिता । आञ्छिष्यति । आञ्छिष्यत् । आञ्छीत् ।

(च०) आञ्छि आयामे । इदितो नुम् । आञ्छति आञ्छेत् आञ्छतु । 'स्वरादेः' आञ्छत् । आ आञ्छ् णप् इति जाते 'नुगशां' 'आने मुक् (?)' 'स्वरहीनं' आनाञ्छ आनाञ्छतुः आनाञ्छुः । आञ्छतेर्धातोर् 'नुगशाम्' इति सूत्रेण विहितो नुगवा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति, तदा द्विश्च । सवर्णदीर्घः । आञ्छ आञ्छतुः आञ्छुः । आञ्छ्यात् आञ्छिता आञ्छिष्यति । 'स्वरादेः' आञ्छिष्यत् आञ्छीत् ।

हुर्च्छा कौटिल्ये । 'य्वोर्विहसे' इति दीर्घः । हूर्च्छति । 'कुहोश्चुः' हस्य सवर्णः 'झपानां जबचपाः' । जुहूर्च्छ । अहूर्च्छीत् ।

(च०) हुर्च्छा कौटिल्ये । पूर्ववत् तिबादयः । हुर्च्छ् अ तिप् इति स्थिते 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । 'स्वरहीनं' हूर्च्छति हूर्च्छेत् हूर्च्छतु अहूर्च्छत् । हु हूर्च्छ् णप् इति स्थिते 'कुहोश्चुः' वर्गचतुर्थो हस्य सवर्णः । अनेन हकारस्य झकारो भवति । 'झपानां जबचपाः' अनेन झकारस्य जकारः 'य्वोर्विहसे अनेन दीर्घः । 'स्वरहीनं०' जुहूर्च्छ जुहूर्च्छतुः जुहूर्च्छुः । हूर्च्छ्यात् हूर्च्छिता हूर्च्छिष्यति अहूर्च्छिष्यत् अहूर्च्छीत् ।

वज गतौ । वजति । वजेत् । वजतु । अवजत् । ववाज ॥ **शसूददवादिगुणभूताकाराणां नैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ ॥ ९१ ॥** शसु हिंसायाम् । दद दाने । शशास शशसतुः । ददाद दददतुः । ववाज ववजतुः ववजुः । ववजिथ । अवाजीत्–अवजीत् ॥

(च०) वज गतौ । पूर्ववत् । वजति वजेत् वजतु अवजत् । ववज् णप् इति जाते ['अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ववाज ॥ ववज् अतुस् इति स्थिते] 'लोपः पचां' अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपे प्राप्ते सति ॥ 'शसूदद०' शस् दद् वादि गुणभूताकाराणां किति णवादौ परे एत्वपूर्वलोपौ न वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपनिषेधः ववजतुः । ववजुः । ववजिथ वज्यात् वजिता वजिष्यति अवजिष्यत् । 'हसादेः' अवजीत् ॥ ९१ ॥

(प्र०) **गुणभूतेति** । गुणो भवतीति गुणशब्देन भावितो योऽकारस्तस्येत्यर्थः । तथा च शशसतुरत्रापि गुणे कृतेऽवयवस्यास्य न । तुल्यविधेर्यत्र ओकारे गुणे तस्यापि तदवयवस्यास्य न । गुणभूतत्वं साक्षात् परम्परासाधारणम् । तेनोक्तप्रयोगद्वयनिर्वाहः॥ ९१॥

व्रज गतौ । व्रजति । व्रजेत् । व्रजतु । अव्रजत् । वव्राज वव्रजतुः वव्रजुः । व्रज्यात् । व्रजिता । व्रजिष्यति । अव्रजिष्यत् ॥ **वदिव्रज्योः सौ नित्यं वृद्धिः ॥ ९२ ॥** अव्राजीत् ॥

(च०) व्रज गतौ । व्रजति । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे वृद्धिविकल्पे सूत्रम्—'वदिव्रज्योः' ॥ वदिव्रज्योर्धात्वोः सौ परे नित्यं वृद्धिर्भवति । अनेनास्य वृद्धिविकल्पाभावः अव्राजीत् ।। ९२ ॥

(प्र०) वदिव्रज्योरिति । अतो हसादेरिति विकल्पप्राप्तौ नित्यम् ॥ ९२ ॥

अज गतौ क्षेपणे च । अजति । अजेत् । अजतु । आजत् ॥ **अजेरार्धधातुके वी वक्तव्यः वसादौ वा ॥ ९३ ॥** एतच्च विभक्तिचतुष्टयं सार्वधातुकं परमार्धधातुकसंज्ञं पाणिनीयानाम् । द्वित्वम् । वृद्धिः । विवाय ॥ **नुधातोः ॥** विकरणस्य नोर्धातोश्चेवर्णोवर्णयोरियुवौ भवतः स्वरे परे ॥ ९४ ॥ अनेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्य तु य्वौ ॥ विव्यतुः विव्युः ॥

(च०) अज गतौ क्षेपणे च । अजति अजेत् अजतु । 'स्वरादेः' आजत् ॥ 'अजेरार्धधातुके०' अजेर्धातोरार्धधातुके विषये वीवक्तव्यो वस्यादौ परे वा भवति । सार्वधातु-कार्धधातुकयोर्लक्षणं मूले उक्तम् । अनेन वी आदेशः । वी णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' ह्रस्वः । वि वी णप् इति जाते 'धातोर्नामिनः' अनेन सूत्रेण वृद्धिर्भवति । 'स्वरहीनं०' विवाय । विवी अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नुधातोः' ॥ नुश्च धातुश्च नुधातुस्तस्य नुधातोः स्वादेर्नुरिति स्वादेरुत्पन्नस्य नु इति विकरणस्य तथा धातोरिति इवर्णान्तोवर्णान्तधातोः संबन्धिन इवर्णस्य उवर्णस्य इयुवौ भवतः । इवर्णस्य इय् उवर्णस्य उव् । अत्रापि विशेषमाह—अनेकेत्यादि । नु पुनः अनेकस्वरः । संयोगपूर्वरहितश्च यो धातुर्भवति तत्संबन्धिनोरिवर्णोवर्णयोर्यकारवकारावेव भवतः । एवंभूतस्य नुविकरणसंबन्धिनः उवर्णस्यापि वत्वम् । तुशब्दात् क्वचिदेकस्वरस्यापि यकारः । यथा वदन्ति(?)क्वचिदेकस्वरस्यापि इय् । यथा ईयतुः ॥ 'य्वोर्धातोः' 'य्वौ वा' इति सूत्रद्वयेन केवलस्य इकारस्य उकारस्य च इयादिकार्यम् । अत्र तु 'नुधातोः' इत्यनेन सूत्रेण सर्वत्र इवर्णस्य उवर्णस्य च इयादि कार्यं भवति इति विशेषः । अनेन सूत्रेणानेकस्वरस्यासंयोगपूर्वस्यास्येकारस्य यकारो भवति । विव्यतुः विव्युः । गुणः । विवयिथ ॥ ९३-९४ ॥

(प्र०) नुधातोरिति । सूत्रे ह्यत्र क्नोरपि न ग्रहणं नुग्रहणेन 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति' परिभाषया विकरणस्यैव नोर्ग्रहणात् । णु स्तुताविति धातोरपि न 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमिति' परिभाषितत्वात् । परिशेषात् नु इत्यस्य विकरणस्य ग्रहणम् ॥ ९४ ॥

स्वरान्तान्नित्यानिटस्थपो वेट् ॥९५॥ विवयिथ-विवेथ-आजिथ विव्यथुः-विव्य । विवाय-विवय, विव्यिव-आजिव, विव्यिम-आजिम । वीयात् ॥

नैकस्वरादनुदात्तात् ॥ एकस्वराद्धातोर्धातुपाठेऽनुदात्त इत्येवं पठितादिडागमो न भवति ॥ ९६ ॥

(च०) 'स्वरान्तात्०' ॥ स्वरान्तान्नित्यानिटो धातोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य वेट् भवति । 'गुणः' विवेथः विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यिम । वीयात् । अज् ता इति स्थिते 'अजेरार्धधातुके' अनेन वीरादेशः । वी ता इति स्थिते । सूत्रम्-'नैकस्वरादनुदात्तात्' ॥ न एक एव स्वरो यस्य स नैकस्वरस्तस्मात नैकस्वरात् अनुदात्तात् त्रिपदं सूत्रम् । यो धातुरेकस्वरात्मकः धातुपाठेऽनुदात्त इति संज्ञक. कथितस्तस्मात्परेषां पूर्वोक्तानां सिस्तासोस्यपां इडागमो न भवति । उदात्ताः सेट एष्टव्याः । तथाऽनुदात्ता अनिट एष्टव्याः । अनुदात्ता धातवो धातुपाठाज्ज्ञेयाः । अत्रानिट्-कारिकास्ति तस्याः श्लोकाः सन्ति ॥ ९५-९६ ॥

(प्र०) नैकस्वरादिति । आद्योच्चारणे इत्युभयत्रान्वेति । आद्योच्चारणेऽनुदात्तादेकस्वराच्चेत्यर्थः । तेन बिभित्सतीत्यत्र सान्ताद् द्वित्वदशायामनेकाच्त्वेऽपि इण्निषेधो भवत्येव ॥ ९६ ॥

* अथानिट्कारिकाः *

अनिट्स्वरान्तो भवतीति दृश्यतामिमांस्तु सेटः प्रवदन्ति तद्विदः ।
अदन्तमृदन्तमृतां च वृङ्वृञौ श्विडीङिवर्णेष्वथ शीङ्श्रिञावपि ॥ १ ॥
गणस्थमूदन्तमुतां च रुस्नुवौ क्षुवं तथोर्णोतिमथो युणुक्ष्णुवः ।
इति स्वरान्ता निपुणैः समुच्चितास्ततो हसान्तानपि सन्निबोधत ॥ २ ॥
शकिस्तु कान्तेष्वनिडेक इष्यते घसिश्च सान्तेषु वसिः प्रसारणी ।
रभिश्च भान्तेष्वथ मैथुने यभिस्ततस्तृतीयो लभिरेव नेतरे ॥ ३ ॥
यमिर्ममान्तेष्वनिडेक ईष्यते रमिर्दिवादावपि पठ्यते मनिः ।
नमिश्चतुर्थो हनिरेव पञ्चमो गमिस्तु षष्ठः प्रतिषेधवाचिनाम् ॥ ४ ॥
दिहिर्दुहिर्मेहतिरोहती वहिर्नहिस्तु षष्ठो दहतिस्तथा लिहिः ।
इमेऽनिटोऽष्टाविह मुक्तसंशया गणेषु हान्ताः प्रविभज्य कीर्तिताः ॥५॥
दिशिं दृशिं दंशिमथो मृशिं स्पृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।
लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान् ॥ ६ ॥
रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिः क्षुधिः शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।
इमे तु धान्ता दश चानिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥ ७ ॥
शिषिं पिषिं शुष्यतिपुष्यती त्विषिं श्लिषिं विषिं तुष्यतिदुष्यती द्विषिम् ।
इमान्दशैवोपदिशन्त्यनिड्विधौ गणेषु षान्तान्कृषिकर्षती तथा ॥ ८ ॥
तपिं तिपिं चापिमथो वपिं स्वपिं लुपिं लिपिं तृप्यतिदृप्यती सृपिम् ।
स्वरेण नीचेन शपिं छुपिं क्षिपिं प्रतीहि पान्तान् पठतांस्त्रयोदश ॥९॥
अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिक्षुदीन् शदिं सदिं स्विद्यतिपद्यतिस्विदीन् ।
तुदिं नुदिं विद्यति विन्द इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः॥१०॥
पचिं वचिं विचिरिचिरञ्जिपृच्छतीन्निजिं सिचिं मुचि भजिभञ्जिभृज्जतीन् ।
त्यजिं यजिं युजिरुजिसञ्जिमज्जतीन् भुजिं स्वजिं सृजिमृजी विद्ध्यनिट्स्वरान् ॥ ११ ॥

॥ इत्यनिट्कारिकाः ॥

वेता-अजिता । वेष्यति-अजिष्यति । अजिष्यत्—अवेष्यत् । आजीत् । 'धातोर्नामिनः' 'सेः' अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ।

(च०)तथा चाकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटो दरिद्रावर्जम् ॥ भूसत्तायाम् । रु शब्दे । स्नु प्रस्रवणे । क्ष्णु तेजने । शीङ् स्वप्ने । यु मिश्रणे । णु शब्दे । टुक्षु शब्दे । टु ओश्विगतिवृद्ध्योः ।

डीङ् विहायसा गतौ । श्रिञ् सेवायाम् । वृङ् सम्भक्तौ । वृञ् संवरणे । इत्येतद्वर्जं अन्ये इवर्णोवर्णान्ता धातवोऽनिटो ज्ञेयाः ॥ टु ओश्विङ्र् गतिवृद्ध्योः । श्रिञ् सेवायाम् । एतौ द्वौ वर्जयित्वा इकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः ॥ ईकारान्तेषु शीङ् स्वप्ने । डीङ् विहायसा गतौ । एतौ द्वौ वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः ॥ उकारान्तेषु यु रु नु क्ष्णु क्षु स्नु ऊर्णुञ् एतान्सप्तधातून्वर्जयित्वाऽन्ये सर्वेऽप्यनिटः । ऊकारान्ताः सर्वेऽपि सेटः न कोऽप्यनिट् । ऋकारान्तेषु वृङ् संभक्तौ । वृञ् वरणे । जागृ निद्राक्षये । एतांस्त्रीन्धातून्वर्जयित्वान्ये सर्वेऽप्यनिटः । एकारान्ताः परेवानिटः ऐकारान्ताः सर्वेऽप्यनिटः । ओकारान्ताः पञ्चैवानिटः। औकारान्तो धातुः कोपि नास्ति ॥ अथ व्यञ्जनान्ताः कथ्यन्ते ; तथात्रानिट्त्वाधिकारा त्कातन्त्रसूत्राणि लिख्यन्ते । शकेः कात् नेट् । पचि विचि सिचि विचि मुचेश्चात् । प्रच्छेः छात् । युजि रुचि भुजि भञ्जि त्यजि भ्रस्जि यजि मस्जि सृजि निजि विजिर् स्वञ्जेर्जात् । अदि तुदि नुदि क्षुदि स्विदि स्विद्यति बिन्दति छिदि भिदि हदि सदि पदि खिदेर्दात् । राधि रुधि क्रुधि क्षुधि बन्धि साधि शुध्यति बुध्यति युधि व्यधेर्धात् । हनिमन्यतेनात् । आपि तपि तिपि स्वपि वपि क्षिपि लुपि छुपि लिपि सृपेः पात् । यभिरभिलभिभ्यो भेभ्यः यमि रमि मन्नि नमि गमेर्मात् । रिशि रुशि क्रुशि लिशि विशि दिशि दृशि स्पृशि मृशि दंशेः शात । त्विषि पुष्यति कृषि श्लिष्यति द्विषि रिषि विषि मिषि पिषि सुषि शुषि तुषि दुषेः षात् । वसि घसेः सात् । दहि दिहि दुहि मिहि मुहि रुहि लिहि नहि वहेर्हात् । च ग्रहिगुहेः सने एभ्यो धातुभ्यः 'सिसतासोस्यपामिट्' इति सूत्रेण इडागमो न भवति । अत्र सर्वस्य कात् अस्य पदस्य ककारात् क इत्यर्थं कार्यः (?) । इति धातवोऽनिटः । एतेषामर्था धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन सूत्रेण च व्याख्यानेन वीरादेशस्य इट्निषेधो भवति । गुणः । वेता अजिता । वेष्यति अजिष्यति । स्वरादेः । आजिष्यत् अवेष्यत् । आजीत् आजिष्टाम् । आजिषुः । 'धातोर्नामिनः' अवैषीत् । ष्टुत्वम् । अवैष्टाम् अवैषुः ॥

क्षि क्षये । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । चिक्षाय । 'नुधातोः' चिक्षियतुः ॥ **ये** ॥ अनपि यकारे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ ९७ ॥ क्षीयात् । क्षेता । क्षेष्यति । अक्षेष्यत् । 'धातोर्नामिनः' अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ॥

(च०) क्षिक्षये । पूर्ववत् तिबादयः । गुणः । क्षयति । क्षयेत् । क्षयतु । अक्षयत् । क्षि णप् इति स्थिते 'द्विश्च' क्षि क्षि णप् इति जाते 'शसात् खपाः' अनेन सूत्रेण ककारः शेषः 'कुहोश्चुः' चिक्षिणबिति जाते 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'स्वरह्रीनं०' चिक्षाय 'नुधातोः' चिक्षियतुः चिक्षियुः । क्षि यात् इति जाते ॥ सूत्रम्--'ये' ॥ एकपदं सूत्रम् । अनपि यकारे परे सति पूर्वस्य दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । क्षीयात् क्षेता क्षेष्यति अक्षेष्यत् । 'धातोर्नामिनः' अक्षैषीत् अक्षैष्टाम् अक्षैषुः ॥ ९७ ॥

(प्र०) ये इति । यकारस्तु प्रत्ययस्यैव प्रकरणत्वात् । तेन इयाजेत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वानुवृत्तेर्व्यवस्थया वा । अनपि ये किम् । चिनुयात् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्वात्र न दीर्घः ॥ ९७ ॥

कटे वर्षावरणयोः । कटति । कटेत् । कटतु । अकटत । चकाट ॥

ह्मयन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जं सेटि सौ न वृद्धिः ॥ ९८ ॥

हसादय **एकारेतः** । अकटीत् अकटिष्टाम् अकटिषुः ।

(च) कटे वर्षावरणयोः । कटति । लिट्लकारे 'कुहोश्चुः' 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । चकाट चकटतुः चकटुः । कट्यात् कटिता कटिष्यति अकटिष्यत् । 'पूर्वोक्तसूत्रैः अकट् इ सि ईट् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ह्मयन्त०' ॥ ह्मयन्तक्षणश्वसिजागृहसादिवर्जे सेटि सौ परे वृद्धिर्भवति । अत्र हसादय एकारेतो ज्ञातव्याः । अनेन वृद्धिनिषेधः 'इट ईटि' 'सहर्णे दीर्घः' अकटीत् ॥ ९८ ॥

(प्र०) ह्मयन्तेति । ह्च म्व य्च ह्मयः ते अन्ते येषां ते ह्मयन्ताः हकारमकार यकारान्ता इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

गुपू रक्षणे ॥ **आयः** ॥ गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति । अनपि तु वा ॥ ९९ ॥ उपधाया गुणः ॥ **स धातुः** ॥ स यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति ॥१००॥ धातुत्वात्तिबादयः । गोपायति । गोपायेत् गोपायतु । अगोपायत । 'कासादिप्रत्ययादाम्' गोपायांचकार । गोपायामास । गोपायाम्बभूव । जुगोप ॥ **यतः** ॥ यकारस्याकारस्य च लोपो भवत्यनपि ॥ १०१ ॥ गोपाय्यात्–गुप्यात् । गोपायिता–गोपिता । 'ऊदितो वा' गोप्ता । गोपायिष्यति गोपिष्यति गोप्स्यति । अगोपायिष्यत–अगोपिष्यत्-अगोप्स्यत । अगोपायीत् अगोपीत् । 'अनिटो नामिवतः' अगोप्सीत् । झसात् । अगोप्ताम् । एवं धूप् सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार । धूपायामास । धूपायाम्बभूव । दुधूप । दीर्घोपधत्वान्न गुणः ।

(च०) गुपू रक्षणे । ऊकारः 'ऊदितो वा' इति कार्यार्थः ॥ सूत्रम्-'**आयः**' ॥ एकपदं सूत्रम् । गुप्धूप्विच्छिपणिपनिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे आयः प्रत्ययो भवति अनपि वा भवति । गुप् आय इति स्थिते 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीनं०'गोपाय इति जाते ॥ सूत्रम्–'स **धातुः**' ॥ सः धातुः । यङादिप्रत्ययान्तः शब्दो धातुसंज्ञो भवति । सुगमम् । धातुत्वात्तिबादयः । गोपाय तिप् इति जाते 'अप् कर्तरि' गोपाय अप् तिप् इति जाते 'अदे' 'स्व०र०' गोपायति गोपायेत् गोपायतु अगोपायत् । गोपाय णप् इति स्थिते 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेन सूत्रेण आम् प्रत्ययो भवति तदा गोपाय आम् कृ णप् इति जाते 'सवर्णे दीर्घः सह' गोपायां कृ णबिति जाते 'द्विश्च' 'रः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' 'नश्चापदान्ते झसे' 'स्वरहीनं०' गोपायाञ्चकार गोपायामास गोपायाम्बभूव । 'अनपि वा' इत्युक्तत्वात् वा आयप्रत्ययो भवति । आयप्रत्ययाभावे आम्प्रत्ययाभावो भवति । गुप् णबिति स्थिते 'द्विश्च' 'कुहोश्चुः' अनेन गकारस्य जकारो भवति । 'उपधाया लघोः'

अनेन गुणो भवति 'स्वरहीनं०' । जुगोप जुगुपतुः जुगुपुः । गोपाय यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्–'यतः' ॥ य् च अत् च यत् तस्य यतः । यकारस्य अकारस्य च अनपि विषये लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । गोपाय्यात् । आयाभावे सति गुप्यात् । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेन सूत्रेणेड्विकल्पो भवति । अनपि आयप्रत्ययस्यापि विकल्पोऽस्ति । गोपायिता गोपिता 'ऊदितो वा' गोप्ता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तान्यतो न लिखितानि । अनिटो नामितः । अनेन वृद्धिर्भवति । अगौप्सीत् । समासोऽयं धातुः ॥ धूप् सन्तापे । 'आयः' अनेन सूत्रेणास्यापि आयः प्रत्ययः । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । धूपायति धूपायाञ्चकार धूपायामास धूपायाम्बभूव । आयाभावे दुधूप । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ॥ ९९–१००–१०१ ॥

(प्र०) आय इति । स्वार्थे इति अपरस्यानिर्दिष्टत्वात् स्वार्थे एव लभ्यते ॥९९॥

सधातुरिति । तच्छब्देन यङादिः परामृश्यते । यङादिना च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । तेषां केवलानां संज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा ।

'यङ् सकाम्या इयङ्चेति यगा र्णजिजिङस्तथा ।
आचारे क्विबथो यश्च ज्ञेया दश यङादयः ॥'

प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वात् तिबादिः ॥ ९९–१०० ॥

तप सन्तापे । तपति । तपेत् । तपतु । अतपत् । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ **अत्वतो नित्यानिटस्थपो वेट्** ॥ १०२ ॥ ततप्थ । तप्यात् । तप्ता । तप्स्यति । अतप्स्यत् । अताप्सीत् ।

(च०) तप् सन्तापे पूर्ववत् तिबादयः । तपति तपेत् तपतु अतपत् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । तताप । 'लोपः पचां किल्ये चास्य' अनेनेत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेपतुः तेपुः । तेपिथ ॥ सूत्रम्–'अत्वतो०' ॥ अत्वतो नित्यानिटो धातोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य वा इट् । ततप्थ तप्यात् । तप्ता तप्तारौ तप्तारः । तप्स्यति अतप्स्यत् । 'णित्पे' अनेन सूत्रेण सेर्णित्वात् 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । अताप्सीत् । अताप्ताम् । अताप्सम् अताप्सुः ॥ १०२ ॥

क्रमु पादविक्षेपे ॥ **क्रमुभ्रमुत्रसित्रुटिलषूभ्राश्भ्लाशो वा यः प्रत्ययो वक्तव्यः** ॥ १०३ ॥ चतुर्षु । क्राम्यति ॥ **क्रमः पे चतुर्षु दीर्घता वक्तव्या** ॥ १०४ ॥ क्रामति क्राम्यति । क्राम्येत् क्रामेत् । क्राम्यतु–क्रामतु । अक्राम्यत् अक्रामत् । चक्राम । क्रम्यात् । क्रमिता । क्रमिष्यति । अक्रमिष्यत् । अक्रमीत् ।

(च०) क्रमु पादविक्षेपे । 'क्रमु भ्रमु०' एभ्यो वा यः प्रत्ययश्चतुर्षु लकारेषु परेषु । सुगमोऽस्यार्थः ॥ द्वितीयं सूत्रम्–'क्रमः पे' ॥ क्रमधातोः परस्मैपदे चतुर्षु पेषु दीर्घता वक्तव्या अनेन दीर्घः प्रथमसूत्रेण यप्रत्ययः द्वितीयेन दीर्घता भवति । क्राम्यति । यप्रत्ययाभावे क्रामति । एवमन्यान्यपि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्लकारे क्रम् णप् इति स्थिते

'दिश्च' पूर्वस्य 'हसादिः' इति रेफमकारयोर्लोपे 'चक्रम् अ' इति स्थिते 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धिः । ('रः') 'कुहोश्चुः' चक्राम चक्रमतुः चक्रमुः । क्रम्यात् । क्रमिता । अन्यानि रूपाणि मूले उक्तानि सन्ति । 'णित्पे' इति णित्त्वात् । 'अत उ०' अनेन वृद्धि-प्राप्तौ 'ह्म्यन्तक्षण०' इत्यनेन सूत्रेण वृद्धेरभावः । अक्रमीत् अक्रमिष्टाम् अक्रमिषुः१०३-१०४॥

(प्र०) क्रमु भ्रम्वित्यादि । प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिःक्लमिः त्रसिश्च दिवादयस्तेभ्यो नित्ये प्राप्ते इतरेषामप्राप्तेश्चारम्भः । भ्राश्भ्लाश्दीप्तौ फणा-दावन्तौ । भ्रमुचलने भ्वादिर्ज्वालादिश्च भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः पुपादिः शमादिः । तत्र भ्वादेः भ्रमति भ्रम्यति, शमादेस्तु शमादीनामिति दीर्घे भ्राम्यति, इत्यन्त्रैरूप्यम्॥१०३॥

यम उपरमे ॥ **गमां छः ॥** गम्यमिषूणां छो भवत्यपि ॥ १०५ ॥ यच्छति । यच्छेत् । यच्छतु । अयच्छत् । ययाम येमतुः येमुः । येमिथ-ययन्थ । यम्यात् । यन्ता । यंस्यति । अयंस्यत् ॥

(च०) यम उपरमे ॥ 'गमां छः' ॥ इदं सूत्रमिति । गमां छः । गम् यम् इषूणां धातूनां छकारादेशो भवति तिबादिषु चतुर्षु लकारेषु परेषु । यम् अप् तिप् इति स्थिते अनेन मकारस्य छकारः । कुतोऽयमादेशो मकारस्य भवति, तत्राह 'षष्ठीनि०' अनेन नियमसूत्रेण मकारस्य छादेशो भवति तदा यच्छ् अप् तिबिति जाते 'स्वरहीनं०' 'छः' 'खसे चपा०' । यच्छति यच्छेत् यच्छतु अयच्छत् । 'अत उपधायाः' ययाम । 'य यम् अतुस्' इति स्थिते 'लोपः पचां०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । येमतुः । येमुः । येमिथ । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । इडभावे एत्वपूर्वलोपत्वाभावः 'सेटि थपि' इत्युक्तत्वात् । ययन्थ । यम्यात् । 'नश्चा०' यन्ता यंस्यति अयंस्यत् । अयं सि ईट् दिप् इति स्थिते ॥ १०६ ॥

(प्र०) गमांछ इति । बहुवचनान्तास्तद्गणसूचका इति गमयमेषूणां ग्रहणम्॥१०५॥

आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् सक् च पे वक्तव्यौ ॥ १०६ ॥ अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः ॥

(च०) सूत्रम्—'आदन्तानाम्' ॥ आदन्तानां यमिरमिनमीनां सेरिट् चैतेषां धातूनां सगागम एतौ द्वौ परस्मैपदे वक्तव्यौ । अनेनास्येट्सकौ भवतः । अयं सक् इट् सि ईप् दिपिति स्थिते । ककारः टकारश्चेतौ 'इटईटि' 'सवर्णे०' दिसिमि पकारः इत् । 'स्वरहीनं०' 'वावसाने' 'ह्मयन्त०' अनेन वृद्धेरभावो भवति । 'नश्चापदान्ते' अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । अयंसीत् अयंसिष्टाम् अयंसिषुः । समाप्तोऽयम् ॥ १०६ ॥

णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । नमति । नमेत् । नमतु । अनमत् । ननाम । नेमतुः । नेमुः । नेमिथ-ननन्थ । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । अनंस्यत् । अनंसीत् अनंसिष्टाम् अनंसिषुः ।

(च०) णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । पूर्ववत्तिबादयः 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन णकारस्य नकारो भवति । नमति । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' ननाम । 'लोपः०' । नेमतुः । नेमुः ।

नेमिथ । 'अत्वतः' । ननन्थ । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले उक्तानि । लुङ्लकारे 'आदन्तानां' अनेनेट्सकौ भवतः । 'ह्मयन्त०' अनेन वृद्धेरभावः । अनंमीत् । अनंसिष्टाम् अनंसिषुः । अयं धातुरनिट् ।

गम्लृ गतौ । लृकारो लित्कार्यार्थः । गच्छति । गच्छेत् । गच्छतु । अगच्छत् । जगाम ॥ **गमां स्वरे** ॥ गम् हन् जन् खन् घस् एतेषामुपधाया लोपो भवति क्ङित्यङे स्वरे ॥ १०७ ॥ जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ जगन्थ । गम्यात् । गन्ता ॥ **हन्नृतः स्यपः** ॥ हन्तेर्ऋकारान्तात् स्यप इडागमो भवति गमेश्च पे ॥ १०८ ॥ गमिष्यति । अगमिष्यत् ॥ **लित्पुषादेर्ङः** ॥ लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च ङप्रत्ययो भवति दिबादौ परस्मैपदे ॥ १०९ ॥ सेरपवादः । अङे इत्युक्तेर्नोपधालोपः ॥ अगमत् अगमताम् अगमन् ॥

(च०) गम्लृ गतौ । लृकारो लृदित्कार्यार्थः । गम् अप् तिप् इति स्थिते । 'गमां छः' अनेन मकारस्य छकारः । 'स्वर' 'छः' 'खसे०' गच्छति । गम् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' पूर्ववत् 'कुहोश्चुः' 'अत उपधायाः' जगाम । ज गम् अतुस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'गमां स्वरे' ॥ गमां स्वरे । गम् हन् जन् खन् घस् एतेषां धातूनां किति ङिति च स्वरे परे च उपधाया लोपो भवति अङे स्वरे । अनेनोपधाया लोपो भवति । 'स्वर०' जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ । 'अत्वतो०' 'नश्चा०' जगन्थ । अन्यानि मूले सन्ति तथापि लिखामि । गन्ता । गम् स्यप् तिपिति स्थिते । सूत्रम्—'हन्नृतः स्यपः' ॥ हन्च ऋतश्च हन्नृत् तस्मात् हन्नृतः स्यपः । हन्तेर्ऋकारान्ताद्धातोः स्यप इडागमो भवति गमेश्च परस्मैपदे । अनेनेट् । गमिष्यति अगमिष्यत् ॥ सूत्रम्—'लित्पुषादेर्ङः' ॥ लृ लृकारः इत् यस्यासौ लित् । पुष् आदिर्यस्यासौ पुषादिः । लिच्च पुषादिश्च लित्पुषादिः तस्मात् लित्पुषादेः ङः द्विपदं सूत्रम् । लितो धातोः पुषादेर्द्युतादेश्च भूतार्थे ङप्रत्ययो भवति दिबादौ परे सति । सेरपवादो भवति । अ गम् ङ दिबिति जाते 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपे प्राप्तेऽङ इत्युक्तत्वान्नोपधाया लोपः । ङकारो गुणप्रतिषेधार्थः । 'स्वर०' अगमत् ॥१०७-१०८-१०९॥

(प्र०) **गमां स्वरे इति** । बहुवचनस्य बहूपलक्षकत्वमभिप्रेत्य गणयति-गमहनेत्यादि । वानुवृत्तेर्व्यवस्थया क्वचिन्नेत्यभिप्रेत्याह—अङ इति । ङिद्भिन्ने स्वरे इत्यर्थः । तेनागमदित्यत्र लोपो न ॥**हन्नृतः स्यपइति** । ऊदितो वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेर्व्यवस्थया गमेः परस्मैपदमेवेत्याह-गमेश्च पे इति । तेन संगस्यते इत्यादौ न ॥ **लित्पुषादेरिति** । ननु सेरङ् द्विश्चेत्यनन्तरोक्तसूत्रादङनुवृत्तेः किं ङग्रहणेनेति चेत् सत्यम् । ङग्रहणं योगविभागेनान्यतोऽपि विधानार्थम् । तेन द्युतादिभ्योऽपि अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यश्च भवति । अथैकयोगनिर्दिष्टन्यायेनाङि द्वित्वं भवेदिति वाच्यम्, ओरिति ग्रहणात् । ण्यन्तादेवाङि द्वित्वविधानात् । नत्वन्यस्मात् ॥ १०९ ॥

इषु इच्छायाम् । इच्छति । इच्छेत् । इच्छतु । ऐच्छत् । इयेष ईषतुः ईषुः । इयेषिथ । इष्यात् ॥ **इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा**

वक्तव्यः ॥ ११० ॥ एषिता-एष्टा । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् । ऐषिष्टाम् ऐषिषुः ॥

(च०) इषु इच्छायाम् । पूर्ववत् तिबादयः 'गमां छः' अनेन षस्य छः । 'छः; 'वसे०' 'स्वर०' इच्छति । लिट्लकारे इ इष् णबिति स्थिते 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । 'असवर्णे०' अनेनेय् 'स्वर०' इयेष । 'सवर्णे' ईषतुः ईषुः । इयेषिथ । इष्यात् । इष् ता इति स्थिते सूत्रम्—'इषुसह०' ॥ इषुश्च सहश्च लुभश्च रिषश्च रुषच इषुसहलुभरिषरुषः तेषां इषुसहलुभरिषरुषां धातूनामनपि विषये तादिप्रत्ययस्येट् वा वक्तव्यः । अनेनेट् । गुणः । एषिता । इडभावे गुणः । 'ष्टुभिः' एष्टा एषिष्यति 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽट् । ऐषिष्यत् ॥ ११० ॥

ञिफला विशरणे । फलति । फलेत् । फलतु । अफलत् । पफाल ॥ आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ॥ **तॄफलभजत्रपां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ** ॥ १११ ॥ फेलतुः फेलुः । फेलिथ । फल्यात् । फलिता । फलिष्यति । अफलिष्यत् । लध्वकारोपधत्वेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते ॥ **लरान्तस्याकारस्य सौ नित्यं वृद्धिर्वाच्या** ॥ ११२ ॥ अफालीत् ।

(च०) ञिफला विशरणे । पूर्ववत्तिबादय. । फलति । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'झपानां' अनेन फस्य प० । पफाल । पफल् अतुस् इति स्थिते आदेशादित्वेनैत्वपूर्वलोपनिषेधे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'तॄफल' ॥तॄफलभजत्रपां धातूनां किति णादौ परे च सेटि थपि परे एत्वपूर्वलोपौ वक्तव्यौ । अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ । फेलतुः फेलिथ । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'हसादेः' अनेन वृद्धिविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—'लरान्तस्या०' ॥ लकारान्तस्य रेफान्तस्य च धातोरकारस्य सौ परे नित्यं वृद्धिर्वाच्या । अनेन नित्यं वृद्धिः । अफालीत् ॥ ११२ ॥

जि जये । जयति । जयेत् । जयतु । अजयत् ॥ **सपरोक्षयोर्जेर्गिः** ॥ सप्रत्यये परोक्षे च जि जय इति धातोर्गिरादेशो भवति ॥ ११३ ॥ जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगयिथ जिगेथ । जीयात् । जेता । जेष्यति । अजेष्यत् । अजैषीत् अजैष्टाम् अजैषुः ।

(च०) जि जये । गुणः । जयति । लिट्लकारे जि जि णपिति स्थिते ॥ सूत्रम्—'सपरोक्षयोः०' ॥ सश्च परोक्षश्च सपरोक्षौ तयोः सपरोक्षयोः जेः गिः त्रिपदं सूत्रम् । सप्रत्यये च परोक्षे णबादौ परे सति जिजय इति धातोर्गिरादेशो भवति । अनेन गिरादेशः । 'द्विश्च' 'धातोः' 'कुहोश्चुः' अनेन गकारस्य जकारः । जिगाय । 'नु धातोः' अनेन यकारः । जिग्यतुः । 'ये' जीयात् । जेता । अनिटोऽनेन (धातोर्नामिनः) वृद्धिः । अजैषीत् ॥ ११३ ॥

(प्र०) सपरोक्षयोरिति । परोक्षशब्देन तदर्थकणबादिग्रहः । द्वित्वनिमित्तयोरिति व्याख्येयम् । यथाश्रुतव्याख्याने नु यङ्लुगन्ताज्जगर्यादेशः स्यात् ॥ ११३ ॥

कृष् विलेखने । कर्षति । कर्षेत् । कर्षतु । अकर्षत् । चकर्ष 'उपधाया लघोः' चकृषतुः चकृषुः । चकर्षिथ । कृष्यात् । गुणे कृते ॥ **रारो झसे दृशाम्** ॥ दृशसृजकृषमृशतृपदृपस्पृशां झसे परे अरो रो भवति ॥ **११४** ॥ रार इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः र अरः । सकृदुच्चारितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । ष्टुत्वम् । क्रष्टा ॥ **कृषादीनां रो वा वक्तव्यः** ॥ **११५** ॥ कर्ष्टा । रारो झसे दृशाम् ॥ **षढोः कः से** ॥ धातोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे ॥११६॥ किलात्षः सः कृतस्य । कषसंयोगे क्षः । क्रक्ष्यति-कर्क्ष्यति । अक्रक्ष्यत्-अकर्क्ष्यत्-अक्राक्षीत् । अनिटो नामिवतः । अकार्क्षीत् ॥ **कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः** ॥११७॥ 'कृष् स्पृश् मृष् तृप् दृप्' एते कृषादयः, तत्पक्षे ॥ **हशषान्तात्सक्** ॥ हकारान्तात् शकारान्तात् षकारान्ताच्च नम्युपधादविद्यमानेटो दिवादौ परे सक्प्रत्ययो भवति दृशं वर्जयित्वा ॥११८॥ सरपवदः ॥ अकृक्षत्-अकृक्षताम् अकृक्षन् ।

(च०) कृष् विलेखने । पूर्ववत् । उपधायाः । कर्षति । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'रः, 'कुहोश्चुः' उपधायाः' 'स्वर०' चकर्ष चकृषतुः चकर्षिथ कृष्यात् । कृष् ता इति स्थिते । 'उपधायाः' । क अर् ष् ता इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्-'रारो झसे दृशाम्' ॥ र अरः झसे दृशां 'हवे' उओ' । दृशादीनां दृश् स्पृश् मृश् मृज् कृष् मृष् दृप् तृप् इत्यादीनां धातूनां संबन्धिनो र् इत्येतस्यावयवस्य झसे परे र इत्यादेशो भवति, सस्वर एवादेशो भवति । तत्र द्रष्टव्य इत्यादौ रस्यैव दर्शनात् अरो रो भवति । अर् इति निर्देशात् दृशादीनां गुणोऽपि सूचितस्तेन पूर्वं गुणं विधाय पश्चात् रकारः कार्यः इत्यभिप्रायः । रा र इति तन्त्रोपात्तम् । तेन रा आरः, र अरः । सकृदुच्चरितमनेकोपकारकं तन्त्रम् । अनेन अरः रः जातः । तदा क् र् ष् ता इति जाते 'स्वरहीनं०' 'ष्टुभिः ष्टुः' क्रष्टा ॥ तथा च सूत्रम्-'कृषादीनाम्०' ॥ कृष् स्पृश् मृष् तृप् दृप् एतेषां धातूनां रः अरो वा भवति । अनेन विकल्पः । कर्ष्टा । कृष् स्यप् इति स्थिते । गुणः । 'रारो झसे०' 'स्वरहो०' तदा क्रष् स्यप् इति जातम् ॥ तत्र सूत्रम्-'षढोः कः से' ॥ षश्च ढश्च षढौ तयोः षढोः कः से त्रिपदं सूत्रम् । धातुसंबन्धिनोः षकारढकारयोः कत्वं भवति सकारे परे । त्यादावेवायं विधिः । तेन मधुलिट् सु इत्यादौ ककारो न भवेत् अनेन षकारस्य ककारः । 'किलात्' 'कषसंयोगे क्षः' 'स्वरहीनं०' क्रक्ष्यति । विकल्पेन अरो रो न भवति । कर्क्ष्यति । लृङ् लकारे । अक्रक्ष्यत् । अकर्क्ष्यत् अकृष् सि ईट् दिप् इति स्थिते 'अनिटो०' 'रारो झसे' 'स्वरहो०' अक्राष् सि ईट् दिप् इति जाते 'षढोः कः से' अनेन षस्य कः । 'किलात्' 'कषसं०' अक्राक्षीत् अक्राष्टां अक्राक्षुः । र-

काराभावे अकार्क्षीत अकार्ष्टाम् अकार्क्षुः । सूत्रं-कृषादीना० ॥ कृषादीनां धातूनां 'भूते सिः' इति सूत्रेण विहितः सिप्रत्ययो वा भवति । सेरभावपक्षे ॥ सूत्रम्-'हशषान्तात्सक्' ॥ हश्च शश्च षश्च हशषाः ते अन्ते यस्य स हशषान्तस्तस्मात हशषान्तात् सक् हकारान्तात् दुह् लिह् इत्यादेः शकारान्तात् दृशि वर्जयित्वा विश् आदेः, षकारान्तात कृषादेर्नाम्युपधात् अविद्यमानेटो धातोर्भूतेऽर्थे दिवादौ परे सेः स्थाने सक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः स्थाननियमार्थश्च । तदा अकृष् स दिप् इति जाते 'षढोः कः से' 'क्विलात्०' 'कपसं०' 'स्वरहीनं०' अकृक्षत् अकृक्षतां अकृक्षन् । सक्प्रत्ययस्य सकारः सस्वर एव तिष्ठति ॥ ११८ ॥

(प्र०) हशषान्तात् सगिति । अत्र चानिटोऽनामिवत इति पूर्वसूत्रान्नामिवत इत्यनुवृत्त्य तस्य च विशेषणार्थतया विवक्षणान्नाम्युपधत्वलाभः इत्यभिप्रेत्याह—नाम्युपधादिति । तेन स्तृहेरस्तार्क्षीदित्येव रूपमिति बोध्यम् । हशषान्तादित्यत्रान्तग्रहणं चिन्त्यम् हशषादिति पाठ्यम् । तेन च धातोर्विशेषणादन्तलाभः ॥ ११८ ॥

रुष् हिंसायाम् । 'उपधाया लघोः' रोषति । रोषेत् । रोषतु । अरोषत् रुरोष । रुरुषतुः । रुरुषुः । रुरोषिथ । रुष्यात् । रोषिता—रोष्टा । रोषिष्यति । अरोषिष्यत् । अरोषीत ।

(च०) रुष् हिंसायाम् । पूर्ववत् तिबादयः 'उपधाया लघोः' रोषति । लिट्लकारे रुरोष । रुष्यात् रोषिता 'इषुसह०' अनेनेट् विकल्पः 'ष्टुभिः ष्टुः' रोष्टा । अन्यानि मूले सन्ति ।

उष् दाहे । ओषति । ओषेत् । ओषतु । औषत् ॥ **उषविदूजागृणामाम्वा वक्तव्यः** ॥११९॥ ओषांचकार । उवोष । उवोषिथ । उष्यात । ओषिता । ओषिष्यति । औषिष्यत् । औषीत् ।

(च०) उष् दाहे । पूर्ववत् । ओषति । 'स्वरादेः' । उष् णप् इति स्थिते सूत्रम्-'उषविदूजागृणां०' ॥ ओषांचकार । आमभावे उवोष ऊषतुः । उवोषिथ । अन्यानि सन्ति ॥ ११९ ॥

मिह सेचने । मेहति । मेहेत् । मेहतु । अमेहत् । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः । मिमेहिथ । मिह्यात् । 'हो ढः' 'तथोर्धः' ष्टुत्वम् ॥ **ढि ढो लोपो दीर्घश्च** ॥ ढकारस्य ढकारे परे लोपो भवति पूर्वस्य च दीर्घः ॥१२०॥ मेढा । मेक्ष्यति । अमेक्ष्यत् । 'हशषान्तात्सक्' 'हो ढः' 'षढोः कः से' अमिक्षत् अमिक्षतात् अमिक्षन् ॥

(च०) मिह सेचने । 'उपधायाः' मेहति । लिट् मिमेह । मिह्यात् । मिह् ता इति स्थिते । 'हो ढः' तदा मिढ् ता इति जाते तथोर्धः । मिढ् ता इति जाते ॥ सूत्रम्-'ढि ढो लपो०' ॥ मी ढा इति जाते गुणः । वात्र 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' इति सूत्रप्राप्तेः प्राक् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः कार्यः । मेढा मेढारौ मेढारः । मिह स्यप् तिप

इति स्थिते 'हो ढः' 'षढोः कः से' 'किलात्' 'कषसंयोगे' 'उपधाया लघोः' मेक्ष्यति। अमेक्ष्यत्। 'हशषान्तात्सक्'। मिह् स दिप् इति जाते 'हो ढः' 'षढोः कः सेः' 'किलात्' 'कषसं०' 'स्वरहीनं०' अमिक्षत ॥ १२० ॥

(प्र०) ढिढो लोप इति। वान्यतरेस्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थयानृतः पूर्वस्येति बोध्यम्। अत्र च ढिढो लोपश्चेति वाच्यम्। एवं च रिलोपे दीर्घश्चेति न सूत्रणीयम् ॥ १२० ॥

दह भस्मीकरणे। दहति। दहेत्। दहतु। अदहत्। ददाह देहतुः देहुः। देहिथ-ददग्ध। दह्यात्। दग्धा। दादेर्घः। आदिजबानां झभान्तस्य झभाः सूध्वोः। खसे चपाः। किलात् षः सः कृतस्य। कषसंयोगे क्षः। धक्ष्यति। अधक्ष्यत्। अधाक्षीत्। 'झसात्' अदाग्धाम् अधाक्षुः।

(च०) दह भस्मीकरणे। दहति 'अत उपधायाः' ददाह। 'लोपः पचां' देहतुः देहिथ। 'अत्वतो अनेनेड्विकल्पः। तदा दह् थप् इति स्थिते। 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः 'नथोर्धः' अनेन थस्य धः। 'झभे जबाः' अनेन घस्य गः। ददग्ध। दह्यात्। दग्धा। इदमपि रूपं पूर्वोक्तसूत्रैः सिध्यति। दह् स्यप् तिप् इति स्थिते। 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः "आदिजबानां' अनेन दस्य धः। 'खसे चपा०' अनेन घस्य क 'किलात्०' 'कषसंयोगे' धक्ष्यति। अधक्ष्यत्। दह् सि इट् दिप् इति स्थिते दिवादौ 'दादेर्घः' 'आदिजबानां' 'खसे' 'कष सं०' 'स्वरहीनं' 'अत उपधायाः' 'अधाक्षीत्'। 'झसात्' अदाग्धाम्। अधाक्षुः। समासोऽयम्।

ग्लै म्लै हर्षक्षये। आयादेशः। ग्लायति। ग्लायेत्। ग्लायतु। अग्लायत् ॥ **सन्ध्यक्षराणामा** ॥ सन्ध्यक्षराणां धातूनामात्वं भवति अनपि विषये ॥ १२१ ॥ णप् 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' पूर्वस्य हसादिः शेषः' 'कुहोश्चुः' ॥ **आतो णप् डौ** ॥ आकारान्ताद्धातोः परो णप् डौ भवति ॥ १२२ ॥ टिलोपः। जग्लौ ॥ **आतोऽनपि** ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति अनपि किति ङिति स्वरे सेटि थपि च ॥ १२३ ॥ जग्लतुः जग्लुः। जग्लिथ-जग्लाथ जग्लथुः जग्ल। जग्लौ जग्लिव जग्लिम ॥ **संयोगादेरादन्तस्य किति यादादावेकारो वा वक्तव्यः** ॥ १२४ ॥ ग्लायात्-ग्लेयात्। ग्लाता। ग्लास्यति। अग्लास्यत्। अग्लासीत् अग्लासिष्टाम् अग्लासिषुः।

(च०) ग्लै म्लै हर्षक्षये। पूर्ववत्तिबादयः। 'ऐ आय्' ग्लायति। लिट्लकारे—ग्लै णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'संध्यक्षराणामा' ॥ संध्यक्षराणां आ सांकेतिकं द्विपदं। संध्यक्षरान्तानां धातूनां अन्त्यस्वरस्यानपि विषये कर्तरि निवादिचतुर्गणवर्जितस्थले आकारो भवति। अनेन ग्लै इत्यस्य ग्ला जातः। तदा ग्ला णप् इति जाते 'द्विश्च' ह्रस्वः'। ग्ला ग्ला णप् इति स्थिते—'पूर्वस्य हसादिः' अनेन गकारोऽवशिष्टः 'कुहोश्चुः'

जग्ला णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आतो णप् डौ' ॥ आतः णप् डौ । सांके० त्रिपदम् ॥ आकारान्ताद्धातोः परो यः प्रथमपुरुषे उत्तमपुरुषे च णप् डौ भवति । डकारष्टिलोपार्थः । डित्करणं विनापि रूपसिद्धौ यत् डौ इति डित्करणं तत् 'आतो युक्' इति युगागमनिषेधार्थम् । कृतेऽपि युगागमे टिलोपः स्यादेव । अनेन णप् डौ जातः डित्त्वाट्टिलोपः 'स्वर०' जग्लौ जग्ला अतुक् इति जाते ॥ सूत्रम्—'आतोऽनपि' ॥ आतः न अप् अनप् तस्मिन् अनपि यत्र 'अप् कर्तरि' इत्यादि विकरणं न भवति तत्र विभक्तौ परतः तस्या एव किति ङिति च स्वरे परे इटि च धातोराकारस्य लोपो भवति । यत्र णबादौ अनप् तत्रापि तं विना सर्वोऽपि प्रत्ययः कित् । तत्रानेनाकारस्य लोपो भवति । जग्लतुः । अन्यानि मूले सन्ति । ग्लायात् इति स्थिते ॥ सूत्रं—'संयोगादे०' ॥ संयोगादेः आदन्तस्य धातोः किति यादौ परे एकारो वा वक्तव्यः । 'षष्ठीनिर्दिष्ट' अनेन नियमसूत्रेण अन्तस्यैव भवति । ग्लायात्-ग्लेयात् । अग्लासि ईट् दिप् इति स्थिते । 'आदन्तानाम्' अग्लास् इट् सि ईट् दिप् इति जाते 'इट ईटि' 'सवर्णे' 'स्वरहीनं' अग्लासीत् ॥ १२४ ॥

(प्र०) आतो णबिति । णबित्यत्रानुबन्धद्वयग्रहणं, प्रथमपुरुषबहुवचने गाते इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय डित्करणम् । आतो युग्वारणाय णित्त्वं वा स्थानिवत्त्वात् । तज्ज्ञापकं चात्र डग्रहणमेव । नित्यत्वात् प्रथमप्राप्तोऽपि युक् सावकाशन्यायेन वारितः ॥१२२॥

आतोऽनीपति । आत इति योगविभागात् सेटि थपि चेत्यस्य लाभः ॥ १२३ ॥

गै रै कै शब्दे । गायति । गायेत् । गायतु । अगायत् । जगौ जगतुः जगुः ॥ दादेरे ॥ अपिद्दाधामागैहाक्पिबतिसोस्थानामाकारस्यैकारो भवति आशीर्यादादौ परस्मैपदे परे ॥१२५॥ गेयात् । गाता । गास्यति । अगास्यत् । अगासीत् अगासिष्टाम् अगासिषुः ।

(च०) गै रै कै शब्दे । गायति । अन्यानि रूपाणि मूले सन्ति । आशिषि लिङ्लकारे विशेषः । गायात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'दादेरे' ॥ दादेः ए ॥ [अपित् दा धा मा गै हाक् पिबति सो स्थानां आकारस्य एकारो भवति यादादेः परस्मैपदे परे । गेयात् । अन्यानि रूपाणि पूर्ववत्साध्यानि वैयाकरणैः ॥ १२६ ॥

ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । सत्वनिषेधः । ष्ट्यायति । ष्ट्यायेत् । ष्ट्यायतु । अष्ट्यायत् । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'शसात्खपाः' 'षाट्टवर्गस्तवर्गजः' इति षकारे गते तकार एव । तष्ट्यौ । ष्ट्यायात्-ष्ट्येयात् । ष्ट्याता । ष्ट्यास्यति । अष्ट्यास्यत् । अष्ट्यासीत् ॥

(च०) ष्ट्यै शब्दसंघातयोः । नामधातुः । अनेनास्य सत्वनिषेधः । 'ऐ आय्' । ष्ट्यायति । लिट्लकारे ष्ट्यै णप् इति स्थिते 'संध्यक्ष०' ष्ट्या णप् इति जाते 'द्विश्च' । 'झसात्' । पूर्वस्य 'षाट्टवर्गस्तवर्गजः' इति षकारे गते तकार एव शेषः । तष्ट्या णप् इति जाते । 'आतो णप् डौ' 'स्वरहीनं' तष्ट्यौ । अत्वतो नित्यानिटश्च धातोः थपो वेट्

भवति । तष्ठिथ–तष्ठ्याथ । 'संयोगादेः' : ष्ठ्यायात् ष्ठ्येयात् । अन्यानि मूले सन्ति तेषां साधनं सुगमं पूर्वधातुवत् ॥

(प्र०) ष्ठ्यै शब्दसंघातयोरिति । अत्र केचित् नामधातुष्वष्कष्ठ्यैष्ठिवां सत्वं नेति वदन्ति, तद् भाष्यविरुद्धम् ॥

दैप् शोधने । दायति । दायेत् । दायतु । अदायत् । ददौ । पित्त्वादेकाराभावः । दायात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदासीत् अदासिष्टाम् अदासिषुः । पित्त्वात्सिज्लोपाभावः इत्यादि ।

(च०) दैप् शोधने । पकारो धातुभेदज्ञापनार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । 'ऐ आय्' दायति । ददौ । पित्त्वात् 'दादेरे' अनेन एकारो न भवति । दायात् । 'आदन्तानाम्' । अदासीत् । पित्त्वाद 'दादेरे' अनेन सिलोपो न भवति ।

धेट् पाने । ट ईवर्थः । धयति । धयेत् । धयतु । अधयत् । दधौ । धेयात् । धाता । धास्यति । अधास्यत् । वा सिलोपः । अधासीत् अधासिष्टाम् अधासिषुः । अधात् अधाताम् । 'स्याविदः' ॥ **उस्यालोपः ॥** उसि परे धातोराकारस्य लोपो भवति ॥ १२६ ॥ अधुः । धेटः सेरङ् । धातोर्द्वित्वं वेति केचित् ॥ 'आतोऽनपि' अदधत् अदधताम् अदधन् ।

(च०) धेट् पाने । ट ईवर्थः । 'ए अय्' धयति । लिट्लकारे । 'संध्यक्षराणां' 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्' 'आतो णप् डौ' दधौ । 'दादेरे' धेयात् अधासीत् । 'शाच्छा' अनेन वा सिलोपः । अधात् अधाताम् । अधा अन् इति जाते 'स्याविदः' अधा उस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'उस्यालोपः' ॥ उसि, आ सांके०, लोपः । उसि परे सति धातोराकारस्य लोपो भवति । अनेनाकारस्य लोपः । अधुः ॥ धेटः सेः स्थाने अङ् धातोर्द्वित्वं वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । अनेनाङ्द्वित्वे भवतः । अ धा धा अङ् दिप् इति जाते । 'ह्रस्वः' । 'झपानां' 'आतोऽनपि' 'स्वरहीनं०' अदधन् ॥ १२६ ॥

दृशिर् प्रेक्षणे ॥ **दृशादेः पश्यादिः** ॥ दृशादेर्धातोः पश्यादिरादेशो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १२७ ॥ 'दृश् ऋ सृ शद सद पा घ्रा ध्मा स्था म्ना दाण्' एते दृशादयः । पश्य ऋच्छ धौ शीय सीद पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ' एते पश्यादयः । पश्यति । पश्येत् । पश्यतु । अपश्यत् । ददर्श ददृशतुः ददृशुः । सृजिदृशोस्थपो वेट् । ददर्शिथ । गुणः 'रारो झसे दृशाम्' यत्वम् ? । ष्टुत्वम् । दद्रष्ठ ददृशथुः ददृश । ददर्श ददृशिव ददृशिम । दृश्यात् । द्रष्टा द्रक्ष्यति । अद्रक्ष्यत् । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'झसात्' ष्टुत्वम् । अद्राष्टाम् अद्राक्षुः । पक्षे 'इरितो वा' 'दृशादेर्ङे गुणः' । अदर्शत् अदर्शताम् अदर्शन् ।

(च०) दृशिर् प्रेक्षणे । पूर्ववत्तिबादयः । इर् अनुबन्धः 'इरितो वा' इति सूत्रस्थविशेषार्थः । दृश् अप् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दृशादेः पश्यादिः' ॥ दृश् आदिर्यस्यासौ दृशादिस्तस्य दृशादेः पश्य आदिर्यस्यासौ पश्यादिः दृशादेर्धातोस्तिबादौ विभक्तिचतुष्टये परे पश्य इत्यादिरादेशो भवति । अनेन पश्यादेशः । पश्य अप् तिप् इति जाते । 'अदे' 'स्वरहीनं' पश्यति । लिट्लकारे—'उपधायाः' अनेन गुणः । ददर्श ददृशतुः ददृशुः । ददर्शिथ । 'सृजिदृशोः' इति, सृजिदृशोर्धात्वोः थपो वा इट् भवति । अनेनास्य थपि वा इट् भवति । इडभावे ददृश् थप् इति जाते 'उपधाया लघोः' गुणः । 'रारो झसे' अनेन अरो रः जातः 'छशष०' ष्टुत्वम् । दद्रष्ठ । 'रारो' द्रष्टा । 'अत उपधायाः' अद्राक्षीत् । 'झसात्' अद्राष्टाम् । अस्य 'इरितो वा' अनेन ङ प्रत्ययो भवति । तदा अदृश् ङ दिप् इति जाते । 'दृशादेः' दृशादेर्धातोर्ङकारे परे गुणो भवति । अनेन गुणः । ङकारो ङित्कार्यार्थः 'स्वर०' अदर्शत् ॥ १२७ ॥

(प्र०) दृशादेरिति । पा पाने इत्यस्यैव ग्रहणं नतु पारक्षणे इत्यस्यापि लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति केचित्, तन्न' न्यायेन सिद्धौ साहचर्यस्यागतिकत्वात् ॥ १२७ ॥

ऋ गतौ । ऋच्छादेशः । ऋच्छति । ऋच्छेत् । ऋच्छतु । आर्च्छत् । रः पश्चात् ऋ अर् वृद्धिः । आर आरतु आरुः ॥ **अत्त्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥ १२८ ॥** आरिथ आरथुः । आर । आर आरिव आरिम ॥ **गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥** अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणो भवति यकि यङि किति णादावाशीर्यादादौ च ॥ १२९ ॥ अर्यात् । अर्ता । 'हनृतः स्यपः' अरिष्यति । आरिष्यत् ॥ **सर्तिशास्त्यर्तिभ्यो ङो लुङि ॥ १३० ॥** सेरपवादः ॥ लिप्सुषादेर्ङः । आरत् आरताम् आरन् ॥ अर्तेर्ह्वादेः सेरपवादो लुङीति केचित् । आर्षीत् ।

(च०) ऋ गतौ । 'दृशादेः' अनेन ऋच्छादेशः । 'अदे' ऋच्छति चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सन्ति सुगमत्वाद्व्याख्यानं न कृतम् । ऋ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः' । अ ऋ णप् इति जाते । 'ऋ अर्' अर् णप् इति जाते 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । आर । 'गुणोर्ति' सवर्णे' आरतुः आरुः ॥ सूत्रम्—'अत्त्यर्ति०' ॥ अत्त्यर्तिव्ययतीनां धातूनां थपो नित्यमिट् भवति । 'अत्वतो' अस्य विकल्पस्यायमपवादः । आरिथ । ऋ यात् इति स्थिते । सूत्रम्—'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' ॥ अर्तिश्च संयोगादिश्च अर्तिसंयोगादी तयोः अर्तिसंयोगाद्योः ऋ गतावित्यस्य धातोः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च ऋकारस्य गुणो भवति यकि यङि किति णादौ आशीर्यादादौ च । अनेनारतुरिति रूपं सिद्धं भवति । गुणोऽनेन तदा अर्यात् । 'गुणः' अर्ता । 'हनृतः स्यपः' अनेनास्येट् । गुणः अरिष्यति 'स्वरादेः' आरिष्यत् ॥ सूत्रम्—'सर्तिशास्त्य०' ॥ सर्तिशास्तिअर्ति एभ्यो धातुभ्यो ङप्रत्ययो

भवति सेरपवादः । अनेनास्य ङः । 'दृशादेः' 'स्वरादेः' । आरत् ॥ 'अर्तेः' । अर्तेर्ह्रादेर्धातोर्ङप्रत्ययो भवति लुङि । सेरपवादः इति केचिदाचार्या वदन्ति तेषां मते 'सेः' । 'स्वरादेः' । आर्षीत् इति रूपं सिद्धं भवति ॥ १३० ॥

(प्र०) गुणोऽर्ति संयोगाद्योरिति । अर्तीति भ्वादिह्वाद्योर्ग्रहणम् । लुक्निर्देशस्तु सौत्रस्तिवेन्ननिर्देशो यङ्लुङ्निवृत्यर्थः ॥ १३० ॥

सृ गतौ । धावादेशः । धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । सरति । ससार सस्रतुः सस्रुः । क्रादित्वात् ससर्थ । सस्रथुः सस्र । ससार-ससर सस्रिव सस्रिम ॥ **यादादौ** ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति यदादौ परस्मैपदे परे ॥१३१॥ ङकारो व्यवधानार्थः तेन 'ये' इति न दीर्घः । स्रियात् । सर्ता । सरिष्यति । असरिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । असरत् असरताम् असरन् ।

(च०) सृ गतौ । धावादेशः धावति । शीघ्रगतावेव धावादेशः । तदभावे सरति । लिट्लकारे । ससार । अपि क्रादित्वान्नेट् । ससर्थ । सृ यात् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'यादादौ' ॥ एकपदं सूत्रम् । आशीरर्थे यादादौ परे धातोर्ऋकारस्य रिङ् इत्यादेशः परस्मैपदे एव । अत्रापि ङकारो 'ये' इति सूत्रेण विहितदीर्घनिषेधार्थः । स्रियात् । सर्ता । 'ऋतः स्यपः' सरिष्यति । असरिष्यत् । 'पुषादि०' अनेन ङः । 'दृशादेः' । असरत्॥१३१॥

(प्र०) शीघ्रगतावेति । एतच्च विदोनवानामित्यतो वेत्यस्यानुवृत्तेर्व्यवस्थया बोध्यम् । ङो व्यवधानार्थ इति । नत्वन्त्यादेशार्थः । धातोरधिकारात् षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनैतल्लाभात् । व्यवधानफलमाह—तेनेति ॥

शद्लृ शातने ॥ **शीयादेशो आत्मनेपदं वाच्यम्** ॥१३२॥ शीयते । शीयेत । शीयताम् । अशीयत । शशाद । 'लोपः पचाम्' शेदतुः शेदुः । शेदिथ-शशत्थ । शद्यात् । शत्ता । शत्स्यति । अशत्स्यत् । लृदित्वात् ङः । अशदत् ।

(च०) शद्लृ शातने । शीयादेशः ॥ सूत्रम्—'शीयादेशे०' ॥ शीयादेशे कृते सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनास्यात्मनेपदत्वम् । शीयते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' शशाद 'लोपः पचां' शेदतुः । 'अत्वतः' अनेन वा इट् । शेदिथ । 'खसे चपा झसानाम्' शशत्थ शद्यात् 'खसे' शत्ता । अन्यानि मूले सन्ति । 'लित्पुषादेर्ङः' अनेनास्य लृदित्वाद् ङः । अशदत् ॥ १३२ ॥

(प्र०) शातन इति । विशीर्णतायामित्यर्थः । पिबतीत्यत्र पिबादेशोऽदन्तः, 'अदे' इत्यलोपः । अल्लोपस्य असिद्धत्वात् उपधाया लघोरिति गुणो न । अकारयुक्तोच्चारणसामर्थ्याद् वा ॥

षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद

सेदतुः सेदुः । सेदित्थ-ससत्थ । सद्यात् । सत्ता । सत्स्यति । असत्स्यत् । असदत् । निपूर्वः । न्यषदत् ।

(च०) षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु । सत्वम् । सीदादेशः । सीदति । ससाद । 'लोपः' सेदतुः । 'अत्वतः' सेदिथ । 'खसे०' ससत्थ । 'खसे०' सत्ता । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लुङ्लकारे 'लित्पुषादेर्ङः' असदत् । अयं धातुर्यदा निपूर्वो भवति तदा 'प्रादेश्च' अनेन षत्वम् । न्यषदत् ।

पा पाने ॥ पिबादेशः । पिबति । पिबेत् । पिबतु । अपिबत् । पपौ पपतुः पपुः । पपिथ—पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । पाता । पास्यति । अपास्यत् । 'दादेः पे' अपात् ।

(च०) पा पाने । पिबादेशः । पिबति । लिट्लकारे पा णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'आतो णप् डौ' पपौ 'आतोऽनपि' पपतुः 'अत्वतो' पपिथ—पपाथ । 'दादेरे' पेयात् । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपो भवति । अपात् । अपाताम् अपुः । 'आतोऽनपि' इत्यनेनाकारस्य लोपः ।

घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रादेशः । जिघ्रति । जिघ्रेत् । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जघ्रौ जघ्रतुः जघ्रुः । जघ्रिथ—जघ्राथ । घ्रायात्—घ्रेयात् । घ्राता । घ्रास्यति । अघ्रास्यत् । अघ्रासीत्—अघ्रात् ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमादेशः । धमति । धमेत् । धमतु । अधमत् । दध्मौ । ध्मायात्—ध्मेयात् । ध्माता । ध्मास्यति । अध्मास्यत् । अध्मासीत् ॥

(च०) घ्रा गन्धोपादाने जिघ्रादेशः । जिघ्रति । घ्रा णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'झपानाम्' 'कुहोश्चुः' 'आतो णप् डौ' जघ्रौ । 'अत्वतः'—जघ्रिथ जघ्राथ । 'संयोगादेः'—घ्रायात्-घ्रेयात् । 'आदन्तानाम्' अघ्रासीत् । 'शाच्छासा०' अनेन वा सेर्लोपः । अघ्रात् ॥

(प्र०) ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीतिवत् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो न, अग्निसंयोगे सुवर्णं धमति अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' सकारे जाते निमित्ताभावेन ठस्य थः । तिष्ठादेशः । तिष्ठति । तिष्ठेत् । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । 'शसात्खपाः' तस्थौ तस्थतुः तस्थुः । स्थेयात्—स्थायात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्थास्यत् । निपूर्वः । षत्वम् । न्यष्ठात् ॥

(च०) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः । 'निमित्ताभावे' अनेन न्यायेन ठस्य थः । 'इशादेः' तिष्ठादेशः तिष्ठति । स्था णप इति स्थिते । 'द्विश्च'

'ह्रस्वः' 'शसात्' 'झपानां' सवर्णत्वात् 'आतो णप्' तस्थौ। 'दादेरे' स्थेयात्–स्थायात्। लुङ्लकारे निपूर्वोऽयं। 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपो भवति। 'प्रादेश्च'—न्यष्ठात्।

म्ना अभ्यासे। मनादेशः। मनति। मनेत्। मनतु। अमनत्। मम्नौ। मम्नतुः मम्नुः। मम्निथ–मम्नाथ। म्नायात्–म्नेयात्। म्नाता। म्नास्यति। अम्नास्यत्। अम्नासीत्।

(च०) म्ना अभ्यासे। मनादेशः। पूर्ववत् तिबादयः। 'अदे' मनति। 'पूर्वस्य' मम्नौ। 'अत्वतः' मम्निथ–मम्नाथ। 'संयोगादेः'—म्नायात्–म्नेयात्। अन्यानि मूले सन्ति। लुङ्लकारे 'आदन्तानाम्' अम्नासीत्।

दाण् दाने। यच्छादेशः। यच्छति। यच्छेत्। यच्छतु। अयच्छत्। ददौ ददतुः ददुः। 'दादेरे' देयात्। दाता। दास्यति। अदास्यत्। अदात्।

(च०)दाण् दाने 'दशादेः'—अनेन यच्छादेशः। यच्छति। दा णप् इति स्थिते। 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'आतो णप्' ददौ। 'आतोऽनपि' ददतुः 'अत्वतः' ददिथ–ददाथ। 'दादेरे' देयात्। लुङ्लकारे 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपो भवति। अदात्।

ह्वृ कौटिल्ये। ह्वरति। ह्वरेत्। ह्वरतु। अह्वरत्। जह्वार। 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' जह्वरतुः जह्वरुः॥ **ऋदन्तस्य थपो नेट्॥१३३॥** जह्वर्थ जह्वरथुः जह्वर। जह्वार–जह्वर जह्वरिव जह्वरिम। ह्वर्यात्। ह्वर्ता। 'हनृतः स्यपः' ह्वरिष्यति। अह्वरिष्यत्। वृद्धिः अह्वार्षीत् अह्वार्ष्टाम्॥

(च०) ह्वृ कौटिल्ये। कुटिलस्य भावः कौटिल्यं। तस्मिन्कौटिल्ये। गुणः। ह्वरति। ह्वृ णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'रः' 'पूर्वस्य' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः—जह्वार। 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' अनेन किति णबादौ गुणः। जह्वरतुः॥ सूत्रम्—'ऋदन्तस्य०'॥ ऋदन्तस्य धातोः थप् इड् न भवति। जह्वर्थ ह्वर्यात् ह्वर्ता। 'हनृतः' ह्वरिष्यति। अह्वरिष्यत्। 'णित्पे' अनेन णित्वाद्वृद्धिः अह्वार्षीत्॥ १३३॥

स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। स्कन्दति। स्कन्देत्। स्कन्दतु। अस्कन्दत्। चस्कन्द चस्कन्दतुः चस्कन्दुः। चस्कन्दिथ॥ **हसात्परस्य झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः॥१३४॥** चस्कन्थ। 'नो लोपः' स्कद्यात्। स्कन्ता। स्कन्त्स्यति। अस्कन्त्स्यत्॥ **सावनिटो नित्यं वृद्धिः॥१३५॥** णित्त्वविधानसामर्थ्यादनुपधाभूतस्याप्यतो वृद्धिः। अस्कान्सीत्। 'इरितो वा' अस्कदत्।

(च०) स्कन्दिर् गतिशोषणयोः। इर् अनुबन्धः 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः। स्कन्दति। लिट्लकारः। स्कन्द् णप् इति स्थिते 'द्विश्च' 'शसात्' 'पूर्वस्य'

'कुहोश्चुः' चस्कन्द । 'ऋसंयोगात्'—अनेन किस्वात् 'नो लोपः' इति सूत्रेणानुस्वारस्य लोपो न भवति । चस्कन्दतुः । 'अत्वतः' अनेनास्य वेट् । चस्कन्दिथ । इडभावे चस्कन्द् थप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'हसात्परस्य०' ॥ हसात्परस्य सवर्णे झसे परे लोपो वाच्यः । अनेन दस्य लोपः चस्कन्थ । 'नोलोपः' स्कन्द्यात् 'हसात्' स्कन्ता । 'खसे' स्कन्त्स्यति । अस्कन्त्स्यत् ॥ सूत्रम्—'सावनिटः' ॥ सौ परे सति अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति । अस्य धातोर्वृद्धिप्राप्तिरेव नास्ति, तत्राह—णित्त्वविधानसामर्थ्यात् अनुपधाभूतस्यातोकारस्य वृद्धिः 'खसे' अस्कान्त्सीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा ङ प्रत्ययो भवति—'नो लोपः' अस्कदत् ॥ १३५ ॥

तॄ प्लवनतरणयोः । तरति । तरेत् । तरतु । अतरत् । किस्वाभावाद्गुणः ॥ **ऋसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम्** ॥१३६॥ 'तॄफलभजत्रपाम्' इत्येत्वपूर्वलोपौ ॥ ततार तेरतुः तेरुः । तेरिथ ॥ **ॠत इर्** ॥ ॠकारस्य इर् भवति किति परे ॥१३७॥ 'य्वोर्विहसे' तीर्यात् ॥ **ईटो ग्रहाम्** ॥ ग्रहादीनामिट ईकारो भवति ॥१३८॥ तरीता-तरिता । तरीष्यति-तरिष्यति । अतरीष्यत्-अतरिष्यत् । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः ॥ **वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घो वाच्यः** ॥ १३९ ॥

(च०) तॄ प्लवनतरणयोः । गुणः । तरति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे । 'ऋसंयोगात्' अनेनाकित्त्वात् गुणः । 'तॄफलभजत्रपाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेरतुः । तॄ यादिति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ॠत इर्' ॥ ॠतः इर् , ॠकारस्य किति ङिति च परे इर् भवति । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । तीर्यात् । तर् इट् ता इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईटो ग्रहाम्' ॥ ई इटः ग्रहाम् । ग्रहादीनां धातूनामिट ईकारो भवति ननु णादौ । वृङ् वृङ्ॠदन्तानां वा भवति । अनेनास्येट इकारो भवति । तरीता तरिता । अन्यानि मूले सन्ति । अतारीत् अतारिष्टाम् अतारिषुः । अत्रेट ईकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'वृद्धिहेतौ०' ॥ वृद्धिहेतौ सौ परे इटो दीर्घो न वाच्यः । अनेन लुङ्लकारे दीर्घाभावः ॥ १३६—१३९ ॥

(प्र०) ॠत इर् इति । तरतीत्यादौ विशेषविहितेन गुणादिना बाधितत्वान्नेत्यस्याभिप्रायः । ॠतः किम् , भूयात् । ङिति किम् , तरति ॥ १३९ ॥

रञ्ज रागे । उभयपदी ॥ **अपि रञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम्** ॥ एषामनुस्वारस्य लोपो भवत्यपि परे ॥१४०॥ रजति रजते । रजेत् रजेत । रजतु रजताम् । अरजत् अरजत । ररञ्ज ररञ्जतुः ररञ्जुः । ररञ्जिथ—ररङ्क्थ ररञ्जथुः ररञ्ज । ररञ्जे । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति रङ्क्ष्यते । अरङ्क्ष्यत् अर-

क्ष्यत । अराङ्क्षीत् । 'चोः कुः' 'खसे चपा' षत्वम् । अराङ्क्ताम् अराङ्क्षुः । अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् अरङ्क्षत ।

(च०) रञ्ज रागे । उभयपदी ।। सूत्रम्—'अपिरञ्ज०' ।। अपि रञ्जदंशषञ्ज- ष्वञ्जां एषां धातूनामनुस्वारस्य लोपो भवति आपे परे । अनेनास्यानुस्वारस्य लोपो भवति । रजति रजते । अन्यानि मूले लिखितानि सन्ति । लिट्लकारे । ररञ्ज । अकित्त्वादनुस्वारस्य लोपो न भवति । ररञ्जतुः । 'अत्वतः'–ररञ्जिथ । ररञ्ज् थप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'खसे' ररङ्क्थ । आत्मनेपदे । ररञ्जे । 'नो लोपः'—रज्यात् । 'चोः कुः' 'खसे०' रङ्क्षीष्ट ॥ अराङ्क्षीत् 'सात्' 'चोः कुः' 'खसे०' अराङ्क्ताम् अराङ्क्षुः । आत्मनेपदे–अरङ्क्त अरङ्क्षाताम् अरङ्क्षत ॥ १४० ॥

दंश दशने । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । ददंश ददंशतुः ददंशुः । ददंशिथ-ददंष्ठ ददंशथुः । दश्यात् । षुत्वम् । दंष्टा । दंक्ष्यति । अदङ्क्ष्यत् । 'णित्पे' णित्त्वाद्वृद्धिः । 'षढोः कः से' अदाङ्क्षीत् ॥

(च) दंश दशने । 'अपि रञ्जदंश' अनेनास्यापि लोपो भवत्यनुस्वारस्य । दशति । ददंश ददंशतुः । 'अत्वतः'–ददंशिथ । इडभावे ददंश् थप् इति जाते 'छशप०' अनेन षकारः । 'ष्टुभिः ष्टुः' ददंष्ठ । 'नो लोपः' दश्यात् । दंष्टा । 'षढोः कः से' दङ्क्ष्यति । 'णित्पे' अनेन णित्वाद् वृद्धिः । 'षढोः कः से' अदाङ्क्षीत् ॥

षञ्ज संगे । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । ससञ्ज ससञ्जिथ– ससङ्क्थ । सज्यात् । सङ्क्ता । सङ्क्ष्यति । असङ्क्ष्यत् । असाङ्क्षीत् असाङ्क्ताम् असाङ्क्षुः ॥

(च०) षञ्ज सङ्गे । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः । पूर्ववत्तिबादयः । सजति । लिट्लकारे । ससञ्ज । 'अत्वतः' अनेनास्य वेट् । ससंजिथ । इडभावे ससञ्ज थप् इति जाते 'चोः कुः' 'खसे०' ससंक्थ ॥ 'नो लोपः' सज्यात् । सञ्ज् ता इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'स्वर०' सङ्क्ता । सञ्ज् स्यप् तिप् इति स्थिते 'चोः कुः' 'खसे०' 'षढोः' 'कि- लात्' 'कष संयोगे' सङ्क्ष्यति । असङ्क्ष्यत् । 'सावनिटः' असाङ्क्षीत् । 'सात्'–असा- ङ्क्ताम् असाङ्क्षुः ।

कित रोगापनये संशये च ॥ गुप्भ्यः ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध् दान् शान् एभ्यः स्वार्थे सः प्रत्ययो भवति धातोश्च द्वित्वम् ॥ १४१ ॥ 'कुहोश्चुः' गुप्तिज्किद्भ्यः क्रमान्निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः । तेन गोपति तेजति केतति । 'सधातुः' 'गुबादिभ्यः सम्येणेष्यते' ॥ नानिटि से ॥ इड्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति ॥ १४२ ॥ तिप् । चिकित्सति । चिकित्सेत् । चिकित्सतु । अचिकित्सत् । चिकित्सांचकार चिकित्सामास

चिकित्साम्बभूव । चिकित्स्यात् चिकित्सिता । चिकित्सिष्यति । अचिकित्सि-ष्यत् । अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ॥

(च०) कित् रोगापनयने संशये च ॥ सूत्रम्—'गुब्भ्यः' ॥ गुप् तिज् कित् मान् बध् दान् शान् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे धात्वर्थ एव । इगर्थं विनैव दशस्वपि लकारेषु, कृति च सः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे द्विश्च ॥ 'अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे एव भवन्ति' । गुप् तिज् किद्भयः क्रमात् निन्दाक्षमारोगापनयनेषु सः प्रत्ययो भवति । तेन गोपति तेजति केतति इत्यत्र पूर्वोक्तसूत्रेण सः प्रत्ययो धातोः द्वित्वं च भवति । तदा 'किकित् स' इति जाते 'कुहोश्चुः' अनेन कस्य चः । चिकित् स इति जाते 'सिसता' अनेनेटि प्राप्ते । 'गुपादिभ्यो धातुभ्यः सस्य इट् न इष्यते आचार्यैः' अनेन इट्निषेधः । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते 'नानिटि से' न अनिटि से । इड्वर्जिते सप्रत्यये परे धातोर्गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । चिकित्स इति जाते 'स धातुः' अनेन धातुत्वात्तिबादयः । चिकित्स तिप् इति स्थिते । 'अप् कर्तरि' 'अदे' चिकित्सति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट् लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्'—चिकित्सांचकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । चिकित्स्यात । लुङ्लकारे अचिकित्सीत् । अचिकित्सिष्टाम् ।। १४२ ।।

(प्र०)कितरोगापनयने संशयेचेति । रोगापनयनं व्याधिप्रतिकारः । संशये प्रायेण विपूर्वः । "विचिकित्सा तु संशयः" इत्यमरः । गुब्भ्य इति । बहुवचनमाद्यर्थमतो गणय-ति—गुप्तिज् इत्यादि । स्वार्थे अन्यार्थानुक्तेरिति भावः । चिकित्सतीति आगमस्यानि-त्यत्वादिडभावस्ततो "नानिटि से" गुणाभावः ॥ १४२ ॥

पत्लृ पतने । पतति । पततु । पततु । अपतत् । पपात पेततुः पेतुः । पत्यात् । पतिता । पतिष्यति । अपतिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः ॥ **पतेर्ङे पुगाग-मो वाच्यः ॥ १४३ ॥** अपप्तम् ॥

(च०) पत्लृ पतने । पतति । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' पपात । 'लोपः पचां पेततुः । पतिता । लुङ्लकारे 'लित्पुषा०' अनेन ङः प्रत्ययो भवति । अपत ङ दिप् इति जाते । सूत्रम्—'पतेर्ङे०' पतेर्धातोः ङप्रत्यये परे पुगागमो वाच्यः । कित्त्वादन्ते । 'स्वर' अपप्तत् अपप्तताम् ॥ १४३ ॥

भ्रमु चलने ॥ **शमां दीर्घः** ॥ शमादीनां दीर्घो भवति यकारे परे ॥१४४॥ शम् दम् श्रम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयः । भ्राम्यति—भ्रमति । भ्राम्येत्-भ्रमेत् । भ्राम्यतु-भ्रमतु । अभ्राम्यत्-अभ्रमद् । बभ्राम ॥

फणादीनामेत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ ॥ १४५ ॥

फणतिभ्राजिराजी च भ्राशिभ्लाशी स्यमिस्वनी ।
भ्रमित्रसी जीर्यतिश्च दशैते तु फणादयः ॥

भ्रेमतुः—बभ्रमतुः । भ्रेमुः-बभ्रमुः । भ्रेमिथ-बभ्रमिथ । भ्रम्यात् । भ्रमिता । भ्रमिष्यति । अभ्रमिष्यत् । अभ्रमीत् ॥

(च०) भ्रमु चलने ॥ सूत्रम्—'शमां दीर्घः' ॥ शमां दीर्घः, द्विपदं सूत्रम् । शमादीनां धातूनां दीर्घो भवति यकारे परे । शमादयो मूले उक्ताः । भ्रम् तिप् इति स्थिते 'क्रमु भ्रमु' अनेन यः प्रत्ययः । भ्रम् य तिप् इति जाते 'शमां दीर्घः' अनेन दीर्घः । भ्राम्यति । यप्रत्ययाभावे दीर्घाभावः । भ्रमति । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'झपानाम्' बभ्राम ॥ 'फणादीनाम्' फणादीनां एत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । भ्रेमतुः बभ्रमतुः । बभ्रमिथ । फणादयः श्लोकेनोक्ताः । भ्रम्यात् । भ्रमिता । लुङ्लकारे । अभ्रमीत् ॥ १४४-१४५ ॥

टुवम् उद्गिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति । वमेत् । वमतु । अवमत् । ववाम ॥ **वम एत्वपूर्वलोपौ वा वाच्यौ** ॥ १४६ ॥ वेमतुः—ववमतुः वेमुः—ववमुः । वम्यात् । वमिता । वमिष्यति । अवमिष्यप्यत् । अवमीत् ॥

(च०) टुवम् उद्गिरणे । टु इत्संज्ञकः । वमति । लिट्लकारे 'शसददवादि' अनेन निषेधे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'वम एत्व०' ॥ वम्धातोरेत्वपूर्वलोपौ वा वक्तव्यौ । अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । ववाम वेवतुः-ववमतुः । वमिता । लुङ्लकारे । अवमीत् ॥ १४६ ॥

(प्र०) वम् एत्वमिति । 'वेमुश्च केचिद्रुधिरम्' इत्यादिप्रयोगा भाष्यविरुद्धाः ॥१४६॥

फण गतौ । फणति । फणेत् । फणतु । अफणत् । पफाण फेणतुः फेणुः । फण्यात् । फणिता । फणिष्यति । अफणिष्यत् । अफाणीत् । अफणीत् ॥

(च०) फण गतौ । फणति । लिट् लकारे 'अत उपधायाः' 'झपानां' पफाण । 'फणादीनाम्' अनेन वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । फेणतुः पफणतुः । फेणिथ-पफणिथ । फणिता । अफणीत्-अफाणीत् ।

स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्वनेत् । स्वनतु । अस्वनत् । सस्वान स्वेनतुः स्वेनुः । स्वन्यात् । स्वनिता । स्वनिष्यति । अस्वनिष्यत् । अस्वनीत् —अस्वानीत् ॥

(च०) स्वन स्यम शब्दे । स्वनति । स्यमति । सस्वान । सस्याम । स्वनिता । स्यमिता । अस्वानीत्-अस्वनीत् 'हसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अस्यामीत् अस्यमीत् ।

वस निवासे । वसति । वसेत् । वसतु । अवसत् । वस् णप् इति स्थिते द्वित्वम् ॥ **णबादौ पूर्वस्य** ॥ णबादौ परे यजादीनां ग्रहादीनां च पूर्वस्य सम्प्रसारणं भवति । यकारवकाररेफाणामिकारोकारऋकारा भवन्ति ॥ १४७ ॥ सस्वरस्य सम्प्रसारणं दीर्घस्य दीर्घो ह्रस्वस्य ह्रस्वः ।

प्रहिर्ज्यावयीव्यधिर्वष्टिविचतिवृश्चतिस्तथा ।
पृच्छतिर्भृज्जतिश्चैव नैवेते तु ग्रहादयः ॥

पूर्ववकारस्योत्वे । 'अत उपधायाः' उवास । उवस् अतुस् इति स्थिते ॥ **यजां यवराणां य्वृतः सम्प्रसारणं किति ॥** यजादीनां संप्रसारणं भवति किति परे ॥ १४८ ॥

यजिर्वपिर्वहिश्चैव वेञ्व्येञौ ह्वयतिः स्वपिः ।
वद्वसी श्वयतिर्वक्तिरेकादश यजादयः ॥

'सवर्णे दीर्घः सह' ॥ **घसादेः षः ॥** घसिशासिवसीनां सस्य षो भवति षत्वनिमित्ते सति ॥ १४९ ॥ ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ—उवस्थ । संप्रसारणम् । षत्वम् । उष्यात् । वस्ता ॥ **सस्तोऽनपि ॥** सकारस्य तकारो भवति अनपि सकारे परे ॥ १५० ॥ वत्स्यति । अवत्स्यत् । वृद्धिः । अवात्सीत् । 'झसात्' 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति न्यायात् । अवात्ताम् । अवात्सुः ॥

(च०) वस निवासे । वसति । वस् णप् इति स्थिते । द्विश्च' ववस् णप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'**णवादौ पूर्वस्य**' यजादीनां यज् वच स्वप् वह् वेञ् वप् वद् वसां श्वयतेर्ग्रहादीनां ग्रह ज्या व्येञ् वेञ् व्यध् वश् व्यच् प्रच्छ भ्रश्न भ्रस्जादीनां च धातूनां पूर्वस्य द्वित्वस्य णवादौ परे संप्रसारणं भवति यकारवकाररेफाणां इकारोकारऋकारा भवन्ति । सस्वरस्याक्षरस्य सम्प्रसारणं भवति । ह्रस्वस्याक्षरस्य ह्रस्वः । दीर्घस्याक्षरस्य दीर्घः । ग्रहादयः श्लोकोक्ताः सन्ति । अनेन पूर्वस्य वकारस्य संप्रसारणं जातम् । ह्रस्वत्वान् 'ह्रस्वः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्य वकारस्य उकारः । तदा उवस् णप् इति जाते । 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' उवास । ववस् अतुस् इति स्थिते । 'णवादौ' अनेन पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । उवस् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—**यजां यवराणां०**' ॥ यजां यवराणां इश्च उश्च ऋत् च य्वृतः सम्प्रसारणं किति पञ्चपदं सूत्रम् । ग्रहादीनां तु किति ङिति च परे सम्प्रसारणं भवति । यजादीनां तु केवले किति पर एव सम्प्रसारणं भवति । अत एव पृथक्सूत्रकरणम् । यत्तु 'स्वप्स्येञोर्यङि सम्प्रसारणं' तत्र प्रक्रियायां पृथक् सूत्रमस्ति— 'स्वपिस्वमिव्येञां यङि' ॥ अथवा 'स्वप्व्येञ्जां ग्रहादिमध्ये यद् ग्रहणं तत् यङि' प्रत्यये सम्प्रसारणार्थं नान्यत्र । यजादीनां धातूनां यकारवकारयोः किति परे सम्प्रसारणं भवति । यवराणामित्यत्र रकारग्रहणं 'ग्रहां ङ्किति' इति सम्प्रसारणं भवति । ह्रस्वस्य ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः । अनेन द्वितीयस्य वकारस्य सम्प्रसारणं भवति ॥ यजादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । उ उस् अतुस् इति स्थिते ॥ 'सवर्णे०' ऊस् 'अतुस्' इति जाते सूत्रम्—'घसादेः षः' ॥ वस् आदिर्यस्य सः घसादिः 'तस्य घसादेः षः' । 'क्विलात' 'घस्लृ अदने' 'शास् अनु-

शिष्टौ' वस् निवासे इत्येतेषां धातूनां सकारस्य षकारो भवति। अत्र 'क्रिलात्' इति सूत्रस्य प्राप्तिरेव नास्ति तस्मात्पृथक् कृतम्। अनेन सस्य षः 'स्वःहीनं' ऊषतुः ऊषुः। 'अस्त्वतः'। उवसिथ उवस्थ। य म्'। 'घसादेः'। उष्यात्। वस्ता। वस् स्यप् तिप् इति स्थितं॥ सूत्रम्-'सस्तोऽपि॥ सः, तः, अनपि, त्रिपदं सूत्रम्। धातोः सकारस्यानपि विषये णकारादिविभक्तिषत्कविषये सकारे परे तकारो भवति। अनेन सकारस्य तकारो भवति। वत्स्यति। अवत्स्यत्। 'सावनिटो नित्यम्' अनेन वृद्धिः। अवात्सीत्। 'झसात्'। 'सस्तोऽपि' 'प्रत्ययलोपे' इति न्यायात् वृद्धिः। अवात्ताम्। अवात्सुः॥ १५०॥

(प्र०) णवादाविति। यद्यपि ग्रहिवृश्चिपृच्छतिभृज्जतीनां पूर्वस्य सम्प्रसारणे कृते विशेषो नास्ति तथापि पर्ज्जन्यवल्लक्षणं प्रवर्त्तते॥ १४७॥

यजामिति। बहुवचनेनान्यान् गृह्णाति। एषां ये यकारवकाररेफास्तेषां सम्प्रसारणमित्यर्थः। यवयोश्च तद्विधौ प्रयोजनाभावात् य्वृत इति इकारोकारयोर्ग्रहणम्। सम्प्रसारणमिति संज्ञानिर्देशः य्वृत इत्येव सिद्धे संज्ञाविधानं पाणिनीयमतानुसरणार्थम्॥ १४८॥

अवात्तामिति। सिलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्व धातोः सस्य तकारे जाते वर्णसमाम्नाय एतदर्थमेवाकृतिग्रहणस्य भाष्ये सिद्धान्तितत्वेन द्वयोरपि तयोस्तकारयोर्झसत्वाद् झसादिति सिलोपः॥

वद व्यक्तायां वाचि। वदति। वदेत्। वदतु। अवदत्। उवाद ऊदतुः ऊदुः। उवदिथ। उद्यात्। वदिता। वदिष्यति। अवदिष्यत्। अवादीत्॥

(च०) वद व्यक्तायां वाचि। वदति। लिट्लकारे 'णवादौ' अनेन सम्प्रसारणम् 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः। उवाद। 'यजाम्'। ऊदथुः ऊदुः। उवदिथ। सम्प्रसारणम्। उद्यात्। वदिता। लुङ् लकारे 'वदिव्रज्योः सौ नित्यम्' अवादीत्॥

टुओश्वि इर् गतिवृद्ध्योः। टुकारोकारौ कार्यार्थौ। इर् इत्संज्ञकः। श्वयति। श्वयेत्। श्वयतु। अश्वयत्॥ **श्वयतेर्णादौ प्रथमं सम्प्रसारणं वा वक्तव्यम्॥१५१॥** ततो द्वित्वम्। शुशाव शुशुवतुः शुशुवुः। शुशविथ। सम्प्रसारणाभावपक्षे। शिश्वाय शिश्वियतुः शिश्वियुः। शिश्वियिथ। सम्प्रसारणम्। 'ये' शूयात्। श्वयिता। श्वयिष्यति। अश्वयिष्यत्॥ **श्वयतेः सौ वृद्ध्यभावो वाच्यः॥ १५२॥** अश्वयीत् अश्वयिष्टाम् अश्वयिषुः। इरितो वा॥ **श्वयतेरिलोपो ङे वक्तव्यः॥१५३॥** अश्वत्॥ **श्वयतेर्ङे द्वित्वं वा॥ १५४॥** अशिश्वियत् इत्यादि॥

इति भ्वादिषु परस्मैपदिनः॥ १॥

(च०) टुओश्वि इर् गतिवृद्धयोः । टुकारोकारौ कार्यार्थौ । इर् इत्संज्ञकः । पूर्ववत् तिबादयः । गुणः 'ए अय्' श्वयति । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' ॥ श्वयतेर्धातोर्णादौ परे प्रथमं सम्प्रसारणं वा वाच्यम् । अनेनास्य पूर्वं सम्प्रसारणं ततो द्वित्वम् । शु शु णप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शुशाव । शुशु अतुस् इति जाते 'नु धातोः' अनेन वकारे प्राप्ते । 'नानप्योर्वः' अनेन वक्ष्यमाणेन सूत्रेण तन्निषेधः किं तु इय् एव भवति । शुशुवतुः शुशविथ । संप्रसारणाभावपक्षे 'धातोर्नामिनः' शिश्वाय । 'नुधातोः' शिश्वियतुः । 'गुणः' । शिश्वयिथ । संप्रसारणाम् । 'ये' । शूयात् । श्वयिता । श्वयिष्यति । अश्वयिष्यत् । अश्वि इ सि ईट् दिप् इति जाते 'णित्पे' अनेन णित्वात् वृद्धेः प्राप्तौ ॥ सूत्रम्—'श्वयतेः०' श्वयतेर्धातोः सौ परे वृद्ध्यभावो वाच्यः । अनेन तन्निषेधः । गुणः । 'इट ईटि' इत्यादिसूत्रैः अश्वयीत् इत्यादिरूपं सिद्धं भवति । अस्य 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । तदा अश्वि ङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्-'श्वयतेः०' ॥ श्वयतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे इकारस्य लोपो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य लोपो भवति । अश्वत् अश्वतां अश्वन् ॥ सूत्रं-'श्वयतेर्धातोः ङ प्रत्यये परे द्वित्वं वा भवति पूर्वस्य । 'नुधातोः' अशिश्वियत् । अशिश्वियताम् । अशिश्वियन् इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ इति भ्वादिगणस्य परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १ ॥ १९४ ॥

(प्र०) अश्वयीदिति । नन्वत्र परस्मैपदसिनिमित्तकत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वात् सिमात्रापेक्षत्वेनान्तरङ्गे गुणे कृते इकारान्तत्वाभावाद् वृद्ध्यप्राप्त्याऽयादेशे यान्तत्वादेव हसादिलक्षणाया वृद्धेर्निषेधे सिद्धे किं 'हन्न्वत' इत्यत्र श्विग्रहणेनेति चेन्न, सौ वृद्धेयंन नाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गत्वादिति ॥ इति प्रसादटीकायां भ्वादिपरस्मैपदप्रक्रिया ॥ १ ॥

॥ भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिष्वात्मनेपादिप्रक्रिया ॥ एध वृद्धौ । अकार आत्मनेपदार्थः । ततः पराणि तिबादिवचनानि । अप् कर्तरि । एधते । 'आदाथ ई' । अकारान्तात्परस्य आतआथसंबन्धिन आकारस्येकारो भवति । अ इ ए एधेते । धर्मादेधतेऽदो राज्यम् ॥ विधिसंभावनयोरीतेत्यादीनि नव वचनानि । एधेत । एधताम् । ऐधत । कासादिप्रत्ययादाम् । एधांचक्रे ॥ **आम्प्रत्ययो यस्माद्विहितः स चेदात्मनेपदी तर्हि अनुप्रयुक्तकृञ आत्मनेपदं भ्वसोर्नात्मनेपदम् ॥ १ ॥** एधामास–एधांबभूव । विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । इट् । एधिषीष्ट । एधिता । एधिष्यते । ऐधिष्यत । ऐधिष्ट ऐधिषाताम् ॥

(च०) आत्मनेपदिनां प्रयोगमाह—एध वृद्धौ । एध् अयं धातुः वृद्ध्यर्थे । एध इत्यत्राकारोऽनुदात्तस्तेनायमनुदात्तेत् तेनात्मनेपदी । तदेव ग्रन्थकार आह—अकार आत्मनेपदार्थः । ततस्तस्मात्कारणात् विभक्तिचतुष्टयेऽपि पराणि ते आते अन्ते । तथा ईत,

ईयाताम्, ईरन्। ताम्, आताम्, अन्ताम्। तन् आताम् अन्त, इत्यादीनि नव वचनानि योज्यानि ॥ तत्र वर्तमानात्मनेपदे प्रक्रिया लिख्यते। अबादिप्रयोगः 'अप्कर्तरि' इति कार्यं पूर्ववत्। सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' एधते। द्विवचने एध आते इति स्थिते सूत्रम्—'आदाथ ई' ॥ आ षष्ठ्येकवचनान्तं सांकेतिकम्। आश्च आथ् च आदाथ् तस्य आदाथ षष्ठ्येकवचनान्तम्। ई प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्रोर्त्रि०' 'आदौ सवर्णे०' मध्ये। 'आदवे लोपश्' त्रिपदमिदं सूत्रम्। अ अकारात्परस्य आते, आथे, आताम्, आथाम् इति वर्तमानाशीःप्रेरणानद्यतनीयप्रथमपुरुषमध्यमपुरुषद्विवचनस्याकारस्य ईकारादेशो भवति। अनेन आते इत्याकारस्य इकारादेशो भवति। 'अइए' एधेते। बहुवचने—'अदे' इत्याकारलोपः। 'स्वरहीनं०' एधन्ते। एधसे। द्विवचने—'आदाथ ई' इतीकारः। 'अ इ ए' एधेथे। एधध्वे। उत्तमपुरुषैकवचने—'अदे' एधे। द्वित्वे बहुत्वे च-'म्मोरा' एधावहे एधामहे। अथोदाहरणम्—धर्मादिति। अदः समीपवर्ति राज्यं धर्मात् एधते—वर्धते इति वर्तमानप्रक्रिया। विधिसम्भावनयोः ईतेत्यादि नव वचनानि योज्यानि। सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं' 'अइए' एधेत एधेयाताम् एधेरन् इत्यादि नव रूपाणि। साधुर्जनो मनुष्यो धर्मतः धर्मात् एधेत वर्धेत इति विधिः। 'आशीःप्रेरणयोः' ताम् आताम् अन्ताम् इत्यादयो नव प्रत्ययाः। 'अप्कर्तरि' आताम् आथाम् इत्यत्र 'आदाथ ई' 'अ इ ए'। अन्तामित्यत्र। 'अदे' 'स्वरहीनं०' ॥ मध्यमपुरुषे द्वित्वे। 'आदाथ ई' 'अइए'। एकत्वबहुत्वयोरविशेषः। उत्तमपुरुषैकवचने। 'एऐऐ' एधै। द्विबहुत्वयोः 'सवर्णे०' एधताम् एधेतामित्यादीन्युदाहरणानि ज्ञेयानि। तवायुरेधताम् ॥ अथानद्यतने—एध्। तनादि नव वचनानि योज्यानि। सर्वत्र 'अप् कर्तरि' 'दिबादावट्' इति प्रागडागमः। सूत्रम्—'स्वरादेः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम्। स्वर आदिर्यस्यासौ स्वरादिस्तस्य धातोः अडागमानन्तरमनेन द्वितीयोऽडागमः। 'सवर्णे०' 'एऐऐ'। अथवा द्विवारमपि। 'एऐऐ' साधना प्राग्वत्। केवलमुत्तमपुरुषैकवचने। 'अइए' ऐधत। ऐधेताम् 'आदाथ ई'। ऐधन्त 'अदे' इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि। अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्ध्यर्थं सूत्रस्यास्य प्रयोगः ॥ १ ॥

(प्र०) एध वृद्धाविति। अकारोऽनुदात्त आत्मनेपदार्थः। ऐधत इति। अत्र यद्यपि द्वितीयमडागमं विनापि रूपसिद्धिर्भवति तथापि ऐक्षत इत्यादौ रूपसिद्ध्यर्थं सूत्रस्यास्य प्रयोगः।

ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः। ईक्षते। ईक्षेत। ईक्षताम्। ऐक्षते। ईक्षाञ्चक्रे। ईक्षिषीष्ट। ईक्षिता। ईक्षिष्यते। ऐक्षिष्यत। ऐक्षिष्ट ॥

(च०) एवम् ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः। ईक्षधातुः दर्शनाङ्कनार्थे। अङ्कनं परीक्षणम्। अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः। तेन विभक्तिचतुष्टयेऽप्यात्मनेपदानि योज्यानि। एधवत्प्रक्रिया। ईक्ष ते आते अन्ते। 'अप् कर्तरि' ईक्षते 'आदाथई' ईक्षेते। 'अदे' ईक्षन्ते। ईक्षसे ईक्षेथे ईक्षध्वे। ईक्षे ईक्षावहे ईक्षामहे 'म्मोरा' ॥ विधिसम्भावनयोः। ईक्ष ईत ईयातामित्यादि। 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' सर्वत्र। 'अइए' ॥ 'आशीःप्रेरणयोः'। ईक्ष

ताम् आताम् अन्तामित्यादयः । 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' ईक्षताम् । आदाथ ई' 'अइए' ईक्षेताम् । ईक्षस्व । 'आदाथ ई' ईक्षेथाम् ईक्षध्वम् । ईक्षे 'एऐऐ' । ईक्षावहै ईक्षामहै 'सवर्णे०' ॥ अनद्यतने तनादयः । 'अप् कर्तरि' 'दिवादावट्' 'स्वरादेः' इत्यडागमद्वयं विधाय अग्रेतनाडागमेन सह 'अइए' द्वितीयेन तु 'एऐऐ' ऐक्षत इत्यादीनि रूपाणि ॥

दद दाने । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'शसददवा' इति नैत्वपूर्वलोपौ । ददद्दे ददाते ददिरे । ददिषीष्ट । ददिता । ददिष्यते । अददिष्यत । अददिष्ट ॥

(च०) दद दाने । अत्राप्यकार आत्मनेपदार्थः । ददते । ददेत । ददताम् । अददत । 'लोपः' अनेनत्वपूर्वलोपे प्राप्ते । 'शसददवादि०' अनेन तन्निषेधः । ददद्दे । ददिषीष्ट । ददिता । लुङ् । अददिष्ट अददिषाताम् अददिषत । सुगमोऽयं धातुः ॥

(प्र०) दददे इति । अत्र लोपपचामित्यनेनैत्वपूर्वलोपे प्राप्ते 'शश दद वा०' अनेन तन्निषेधः ।

ष्वष्क गतौ । 'नामधातु' अनेन सत्वाभावः । ष्वष्कते । ष्वष्केत । ष्वष्कताम् । अष्वष्कत । षष्वष्के । ष्वष्किषीष्ट । ष्वष्किता । ष्वष्किष्यत । अष्वष्किष्यत । अष्वष्किष्ट अष्वष्किषाताम् ॥

(च०) ष्वष्क गतौ । नामधातु०' अनेन सत्वाभावः । ष्वष्कते । 'पूर्वस्य हसादिः' । षष्वष्के । षष्वष्काते । षष्वष्किरे । ष्वष्किषीष्ट । ष्वष्किता । लुङ्लकारे । अष्वष्किष्ट । अष्वष्किषाताम् । अष्वष्किषत ॥

(प्र०) ष्वष्कत इति । 'नामधातु ष्वष्कष्ठिवाम्' इति सत्वनिषेधः ।

ऋज गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । 'उपधाया लघोः' अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । आर्जत । 'नुगशाम्' 'अभ्वोर्णादौ' आनृजे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । अर्जिष्यते । आर्जिष्यत । आर्जिष्ट ॥

(च०) ऋज् गतौ स्थैर्ये स्पर्शे च । अकार आत्मनेपदार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । 'उपधायाः' अनेन गुणः । अर्जते । अर्जेत । अर्जताम् । 'स्वरादेः' । आर्जत । ऋज् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'रः' । 'नुगशाम्' अनेन पूर्वस्य नुगागमो भवति । 'आभ्वोर्णादौ' । 'स्वरहीनं०' । आनृजे आनृजाते आनृजिरे । अर्जिषीष्ट । अर्जिता । 'स्वरादेः' । आर्जिष्ट आर्जिषाताम् आर्जिषत ।

ष्वञ्ज परिष्वञ्जने । सत्वम् । 'अपिरञ्जदंशषञ्जष्वञ्जाम्' स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्वजत । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ **स्वजतेर्णादौ वा किर्त्त्वम् ॥ २ ॥** सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे । 'चोः कुः' 'खसे चपाः' षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' स्वङ्क्षीष्ट । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्ष्यत । 'झसात्' अस्वङ्क्त अस्वङ्क्षाताम् अस्वङ्क्षत । अस्वङ्क्थाः ॥

(म०) ष्वञ्ज परिष्वञ्जने । 'आदेः ष्णः स्नः' । अनेन सत्वम् । 'अपिरञ्ज' अनेनानुस्वारस्य लोपः । स्वजते । स्वजेत । स्वजताम् । अस्वजत । 'द्विश्च' । सस्वञ्जे सस्वञ्जाते सस्वञ्जिरे ॥ सूत्रम्—'स्वजतेः०' ॥ स्वजतेर्धातोर्णादौ वा किर्त्वं वाच्यम् । कित्त्वात् 'नो लोपः' अनेनैवानुस्वारस्य लोपो भवति । सस्वजे सस्वजाते सस्वजिरे । स्वज् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' । अनेन जकारस्य गकारः । 'खसे०' । अनेन गस्य कः । 'किलात्०' अनेन सस्य षः 'कषसं०' स्वंक्षीष्ट । 'चोः कुः' 'खसे०' अनेन गस्य कः 'स्वरहीनम्' स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । अस्वङ्क्ष्यत । 'झसात्' अनेन सेर्लोपः । अस्वङ्क्त ॥२॥

(प्र०) सस्वजे इति । सदिस्वञ्जोरिति षत्वनिषेधः । झसादिति सिलोपे अस्वङ्क्त ।

त्रपूष् लज्जायाम् । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । त्रपते । त्रपेत । त्रपताम् । अत्रपत । 'तॄफलभजत्रपाम्' इत्येत्वपूर्वलोपौ । त्रेपे त्रेपाते । त्रेपिरे । 'ऊदितो वा' त्रपिषीष्ट—त्रप्सीष्ट । त्रपिता—त्रप्ता । त्रपिष्यते-त्रप्स्यते । अत्रपिष्यत-अत्रप्स्यत । अत्रपिष्ट अत्रपिषाताम् अत्रपिषत । अत्रप्त ॥

(च०) त्रपूष् लज्जायाम् । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत्त आदयः । त्रपते । लिट्लकारे त्र त्रप् ए इति स्थिते 'तॄफलभजत्रपाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेड्विकल्पो भवति । त्रपिषीष्ट-त्रप्सीष्ट । लुङ्लकारे अत्रपिष्ट । इडभावे 'झसात्०' अनेन सेर्लोपो भवति तदा अत्रप्त अत्रप्साताम् अत्रप्सत ॥

(प्र०) त्रपूष् लज्जायाम् । पकारः 'षिद्भिदामङ्' इत्यङ्प्रत्ययार्थः । ऊकार 'ऊदितो वे'तीड्विकल्पार्थः । लुङि 'झसादि'ति सिलोपः । अत्रप्त ।

तिज् निशाने क्षमायां च ॥ 'गुप्भ्यः' तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् । अतितिक्षत । तितिक्षाञ्चक्रे । तितिक्षांबभूव । तितिक्षामास । तितिक्षिषीष्ट । तितिक्षिता । तितिक्षिष्यते । अतितिक्षिष्यत । अतितिक्षिष्ट ॥

(च०) तिज् निशाने क्षमायां च । निशानं तीक्ष्णीकरणम् 'गुप्भ्यः' अनेन स्वार्थे सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तितिज् स अप् ते इति जाते । 'चोः कुः' अनेन जस्य गः । 'खसे चपा०' अनेन गस्य कः । 'किलात्०' । 'कषसं०' । 'अदे' । अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'स्वरहीनं०' । तितिक्षते । तितिक्षेत । तितिक्षताम् । अतितिक्षत । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । तितिक्षाञ्चक्रे । 'आम्प्रत्ययो यस्मात्' अनेन व्याख्यानेन भ्वसोरनुप्रयोगे सति आत्मनेपदं न भवति । तेन तितिक्षाम्बभूव । तितिक्षामास । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येव । लुङ्लकारे अतितिक्षिष्ट ॥

(प्र०) तिज निशाने इति निशानं तीक्ष्णीकरणम् । 'गुप्भ्य' इति तिजेः क्षमायां सः । तितिक्षते क्षमां करोतीत्यर्थः ।

गुप गोपनकुत्सनयोः ॥ जुगुप्सते । जुगुप्सेत । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्साञ्चक्रे जुगुप्साम्बभूव जुगुप्सामास । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत । अजुगुप्सिष्ट ॥

(च०) गुप गोपनकुत्सनयोः । 'गुब्भ्यः' । अनेनास्य धातोरपि सप्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च । तदा गुगुप् स् इति जाते 'कुहोश्चुः' । अनेन गस्य जः । जुगुप् स इति जाते । 'स धातुः' अनेन धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । तदा जुगुप्सते इति जाते । 'अप् कर्तरि' । अदे जुगुप्सते । लिट्लकारे । जुगुप्साञ्चक्रे । जुगुप्सामास । जुगुप्साम्बभूव । लुङ्लकारे अजुगुप्सिष्ट अजुगुप्सिषाताम् अजुगुप्सिषत । अन्येषां लकाराणां रूपाणि मूले सन्ति तस्मात् न लिखितानि ॥

(प्र०) गुप गोपनकुत्सनयोरिति । गोपनं रक्षणं । गुपेर्निन्दायां सः । जुगुप्सते निन्दां करोति ।

मान विचारणे । द्वित्वम् । ह्रस्वः ॥ **यः से** ॥ पूर्वस्याकारस्येकारो भवति से परे ॥ ३ ॥ **मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः** ॥ ४ ॥ मीमांसते । मीमांसेत । मीमांसताम् । अमीमांसत । मीमांसांचक्रे मीमांसामास मीमांसांबभूव । मीमांसिषीष्ट । मीमांसिता । मीमांसिष्यते । अमीमांसिष्यत । अमीमांसिष्ट ॥

(च०) मान विचारणे । अकार इत्, आत्मनेपदार्थः । 'गुब्भ्यः' अनेन सद्वित्वे भवतः । ह्रस्वः । 'म मान् स' इति जाते ॥ सूत्रम्—'यः से' ॥ धातोः पूर्वस्य अकारस्य इकारो भवति सप्रत्यये परे । अनेनाकारस्य इकारः । तदा मि मान् स इति जाते ॥ सूत्रम्—'मानादीनाम्०' ॥ मान् बध् दान् शान् इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्य सप्रत्यये परे दीर्घो वक्तव्यः । अनेन पूर्वस्येकारस्य दीर्घः । 'स धातुः' 'अप्कर्तरि' नश्चापदान्ते' मीमांसते लिट्लकारे । मीमांसांचक्रे । लुङ्लकारे । अमीमांसिष्ट इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति पिष्टपेषणैः किं प्रयोजनम् ॥ ३—४ ॥

(प्र०) मानादीनामिति । एषां पूर्वस्येकारस्य दीर्घः स्यात् । मानविचारणे । बधनिन्दायाम् । दान आर्जवे । शानतेजने । इत्यादि ॥ ३—४ ॥

बध निन्दायाम् । आदिजबानाम् । बीभत्सते । बीभत्सेत । बीभत्सताम् । अबीभत्सत । बीभत्सांचक्रे । बीभत्सिषीष्ट । बीभत्सिता । बीभत्सिष्यते अबीभत्सिष्यत । अबीभत्सिष्ट ॥

(च०) बध निन्दायाम् । अकार उभयपदार्थः । 'गुब्भ्यः' । 'आदिजबानाम्' । 'यः से' । 'मानादीनाम्' 'स धातुः' । 'अप्कर्तरि' 'अदे' 'खसे चपा०' बीभत्सते । लिट्लकारे । बीभत्सांचक्रे । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अबीभत्सिष्ट ॥

पण व्यवहारे स्तुतौ च। पन च। आयः। पणायते। पणायेत। पणायताम्। अपणायत। पणायांचक्रे। आयाभावपक्षे। पेणे पेणाते पेणिरे। पणायिषीष्ट-पणिषीष्ट। पणायिता-पणिता। पणायिष्यते-पणिष्यते। अपणायिष्यत-अपणिष्यत। अपणायिष्ट-अपणिष्ट। एवं पन च॥

(च०) पण व्यवहारे स्तुतौ च। 'आयः' अनेनास्य आयः प्रत्ययो भवति। 'स धातुः' 'अप्कर्तरि' 'सवर्णे दीर्घः सह' पणायते। पणायेत। पणायताम्। अपणायत। पणायांचक्रे। आयप्रत्ययोऽनपि वा भवति सूत्रोक्तत्वात्। अयाभावपक्षे—'लोपः पचाम्' अनेनास्यैत्वपूर्वलोपौ। पेणे पेणाते पेणिरे। पणाय इट् सीष्ट इति जाते। 'यतः' 'स्वरहीनं०' 'किलात्' पणायिषीष्ट। आयाभावपक्षे—पणिषीष्ट। पणायिता—पणिता। लुङ्लकारे—अपणायिष्ट। अपणिष्ट। एवं पनधातोरपि रूपाणि ज्ञेयानि॥

(प्र०) पणव्यवहारे स्तुतौ चेति। व्यवहारः कुसीदादिः। 'विनानार्थेऽव सन्देहहरणं हार उच्यते, नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः' इति कात्यायनः। पन चेति। यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थमिति सुवचं तथापि सम्प्रदायानुरोधात् पनेति स्तुतावित्यनेन सम्बध्यते पृथङ्निर्देशादेव। स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादाय प्रत्ययान्तादात्मनेपदं न भवति। भट्टिस्तु—'न चोपलेभे वणिजा पणायाम्' इत्यत्र व्यवहारेऽप्यायप्रत्ययं कृतवान्॥

कमु कान्तौ॥ **कमेः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः॥ ५॥** अनपि तु वा। वृद्धिः। सधातुः। अप्गुणौ। अयादेशः। कामयते। कामयेत। कामयताम्। अकामयत। कामयांचक्रे-चकमे। कामयिषीष्ट कमिषीष्ट। कामयिता-कमिता। कामयिष्यते-कमिष्यते। अकामयिष्यत-अकमिष्यत। अकामि त इति स्थिते॥ **ञेरङ्द्विश्च॥** ञ्यन्ताद्धातोर्भूतेऽर्थे अङ् प्रत्ययो भवति दिवादौ परतः॥६॥ सेरपवादः। धातोश्च द्वित्वम्॥ **ञेः॥** इडागमवर्जिते अनपि विषये ञेर्लोपो भवति॥७॥ ह्रस्वः। कुहोश्चुः॥ **आङि लघौ ह्रस्व उपधायाः॥** अङि सत्युपधाया ह्रस्वो भवति पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्येकारो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे॥८॥ **लघोर्दीर्घ॥** अङि सति हसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे परे॥ ९॥ अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त॥ ञेरभावपक्षे-॥ **कमेरङ्द्वित्वे वाच्ये॥** ञ्यन्तत्वाभावान्न दीर्घेकारौ॥१०॥ अचकमत॥

(च०) कमु कान्तौ। कान्तिरत्र इच्छा। उकार इत आत्मनेपदार्थः॥ 'कमेः' कमेर्धातोः स्वार्थे ञिः प्रत्ययो वक्तव्यः। अनपि तु वा वक्तव्यः। कम् ञि इति जाते।

'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'स धातु' अकारो ञित्कार्यार्थः । 'अप्कर्तरि' 'गुणः' 'एअय्' कामयते । कामयेत । कामयताम् । अकामयत । कामयांचक्रे । ञेरभावपक्षे— चकमे । कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट । कामयिता-कमिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे- अकामि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—'ञेरङ् द्विश्च' ॥ इदं ञेः अङ् द्विः च चतुः पदं सूत्रम् । ञिप्रत्ययान्ताद्धातोर्भूतमात्रेऽतीते काले सिविषये दिवादौ परे अङ्प्रत्ययो भवति। ञेरपवादो धातोः द्वित्वं भवति । चकारात् श्रिद्रुस्रुभ्यो ञिप्रत्ययाभावेऽपि अङ् द्वित्वं च ॥ 'ञेः' ञेः इडागमवर्जिते अनपि विषये ञिप्रत्ययस्य लोपो भवति । तदा अ का काम् इति स्थिते । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' तदा अचकाम् तन् इति जाते सूत्रम्—'अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः' ॥ अङि लघौ ह्रस्वः उपधायाः चतुःपदम् । अङि प्रत्यये सति धातोः लघौ परे पूर्वसम्बन्धिनोऽकारस्य इकारो भवति । दीर्घादीर्घातोरुपधाया ह्रस्वोऽपि भवति । अनेन अकारस्य इकारः । उपधायाः ह्रस्वः । तदा अचिकम् अङ् तन् इति जाते सूत्रम्— 'लघोर्दीर्घः' ॥ लघोः दीर्घः । अङि सति हसादेर्लघोः पूर्वस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्व क्षरे परे सति । अनेनेकारस्य दीर्घः अङ्तनोर्ङकारनकारलोपः । 'स्वरहीनं०' अचीकमत अचीकमेताम् अचीकमन्त । ञेरभावपक्षे । सूत्रम्—'कमेः' ॥ कमेर्धातोरङ्प्रत्ययद्वित्वे वाच्ये । अनेनाङ्प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । ण्यन्तत्वाभावात् न दीर्घकारौ । अचकमत । अचकमेताम् । अचकमन्त । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ ६—१० ॥

(प्र०) कमुकान्ताविति । [कान्तिरिच्छा । ञिङभावे उदित्त्वात् क्त्वयामिड्विकल्पः । कमित्वा-कान्त्वा ।

ञेरङ्द्विश्चेति । अस्य प्रत्ययत्वात्तदन्तलाभः । अप् कर्तरीत्यतो मण्डूकप्लुत्या कर्त्तरीत्यनुवर्तनीयम् । तत्किम् । अकारयिषातां घटौ कुलालेन ॥ ६ ॥

ञेरिति । ञिञिङोः सामान्येन ग्रहणम् । अनपि ञेर्लोपो न त्विडामन्तात्वाय्येत्नुष्णुषु । इति व्याख्येयम् । तेन इटि-कामयिता । आमि-कामयामास । औणादिके अन्ते- मण्डयन्तः । आलुप्रत्यये-स्पृहयाय्यः । इत्नुप्रत्यये औणादिके-स्तनयित्नुः । इष्णुप्रत्यये छान्दसिके-पारयिष्णवः ॥ ७ ॥

अङिलघाविति । धात्वक्षरस्य ककारेण व्यवधानेऽपि 'येन नाव्यवधानन्तेन व्यवहितेऽपीति' वचनसामर्थ्यात् पूर्वस्यातोऽत्रेत्वम् । अजजागरदित्यत्र त्वनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भवति । न चाचिक्षणदित्यत्राप्यनेकवर्णव्यवधानत्वान्न भविष्यतीति वाच्यम्, अत्स्मृदृत्वरेतीत्वबाधनार्थमत्वेन संयोगव्यवधाने भवतीति ज्ञापितत्वात् । तेन स्वरहससमुदाय एव न भविष्यतीति बोध्यम् ॥ ८ ॥

लघोर्दीर्घ इति । अत्राङि लघावित्यनुवर्त्तते इत्याह—लघुनीत्यादि । हसादेर्धातोः पूर्वस्य लघोर्दीर्घो भवति । तेनारिरदित्यादावप्रसङ्ग इति प्राञ्च । वस्तुतस्तु अत्र दीर्घप्राप्तिरेव लघुधात्वक्षरपरत्वाभावात् ॥ ९ ॥

अय गतौ । अयते । अयेत । अयताम् । आयत ॥ **परापूर्वेऽयतावुपसर्गरेफस्य लत्वं वाच्यम्** ॥११॥ पलायते । पलायेत । पलाय-

ताम् ।.अपलायत । अयांचक्रे-अयामास-अयांबभूव । अयिषीष्ट । अयिता । अयिष्यते । आयिष्यत । आयिष्ट आयिषाताम् आयिषत । आयिढ्वम्-आयिध्वम् ॥

(च०) अय गतौ। पूर्ववत् तेआदयः प्रत्यया भवन्ति। अयते । यदायं धातुः परापूर्वः स्यात्तदा वक्ष्यमाणेन सूत्रेण लत्वं भवति ॥ सूत्रम्—'परापूर्वेऽयतौ०' ॥ अयतौ धातौ परे उपसर्गरेफस्य लत्वं वाच्यम् । अनेन रकारस्य लकारः । तदा पलायते इति रूपं सिद्धम् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अयांचक्रे । द्वे मूले स्तः । अयिषीष्ट । लुङ्लकारे । आयिष्ट ॥ ११ ॥

(प्र०) अय गतौ । अयते इति । अथ कथं 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जु' इति भावः । तथाचात्र शानप्रत्ययेन भाव्यमिति शङ्कितुराशयः । उच्यते । अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यं चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापितम् । केचितु—इट किट कटी गतावित्यत्र इ इ इति प्रश्लिष्य इधातोरयतीति रूपे जाते ततः शतरि तद्रूपं सिद्धम् ।–इत्याहुः ।

दय दानगतिहिंसादानेषु । दयते । अयतिवत्प्रक्रिया ॥

(च०) दय दानगतिहिंसादानेषु । अस्यापि धातोरयतिवत् रूपाणि ज्ञेयानि ॥

घट चेष्टायाम् । घटते । घटेत । घटताम् । अघटत । कुहोश्चुः । जघटे । घटिषीष्ट । घटिता । घटिष्यते । अघटिष्यत-अघटिष्ट ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । पूर्ववत् तआदयः । घटते । लिट्लकारे । 'कुहोश्चुः' अनेन घस्य झः । जघटे जघटाते जघटिरे । घटिषीष्ट । लुङ्लकारे । अघटिष्ट ॥

ईह चेष्टायाम् । ईहते । ईहेत । ईहताम् । ऐहत । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । ईहिता । ईहिष्यते । ऐहिष्यत । ऐहिष्ट ॥

(च०) ईह चेष्टायाम् । दीर्घोपधत्वात् न गुणः । ईहते लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' ऐहत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनास्याम् । ईहांचक्रे । ईहिषीष्ट । लुङ्लकारे ऐहिष्ट ॥

काशृङ् दीप्तौ । काशते । काशेत । काशताम् । अकाशत ॥

(च०) काशृङ् दीप्तौ । उकारङकारौ इतौ । काशते । लिट्लकारे । 'विद्दरिद्रा' अनेनास्य वाम् प्रत्ययो भवति । काशांचक्रे।(?) ॥ आमभावे—'कुहोश्चुः' 'ह्रस्वः' चकाशे । काशिषीष्ट । लुङ्लकारे—अकाशिष्ट ॥

विद्दरिद्रा० । काशांचक्रे (?) । चकाशे । काशिषीष्ट काशिता । काशिष्यते । अकाशिष्यत । अकाशिष्ट ॥ कासृ शब्दकुत्सायाम् । कासते । कासेत । कासताम् । अकासत । कासांचक्रे । चकासे (?) । कासिषीष्ट । कासिता । कासिष्यते । अकासिष्यत । अकासिष्ट ॥

(च०) कासृ शब्दकुत्सायाम् । ऋकार इत् । । पूर्ववत् तआदयः । कासते । लि-

ट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन नित्ये प्राप्ते। 'विदूदरिद्रा०' अनेन वा भवति। कासांचक्रे (?)। आमभावे-चकासे। कासिषीष्ट। कासिता। लुङ्लकारे अकासिष्ट॥

षेवृ सेवने। सत्वम्। सेवते। सेवेत। सेवताम्। असेवत। सिषेवे सिषेवाते। सेविषीष्ट। सेविता। सेविष्यते। असेविष्यत। असेविष्ट॥

(च०) षेवृ सेवने। 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन सत्वम्। ऋकार इत्। सेवते। लिट्लकारे। सिषेवे सिषेवाते सिषेविरे। सेविषीष्ट। लुङ्लकारे। असेविष्ट॥

गाङ् गतौ। सवर्णदीर्घे कृते आकारत्वात्—'आतोऽन्तोदनतः'। गाते गाते गाते। गेत। गाताम्। अगात। जगे जगाते जगिरे। गासीष्ट। गाता। गास्यते। अगास्यत। अगास्त अगासाताम्॥

(च०) गाङ् गतौ। ङकार आत्मनेपदार्थः। पूर्ववत् तआदयः। 'सवर्ण०' गाते। गाते। आकारान्तत्वात्। आतोऽन्तोदनतः'। अनेन अन्ते इत्यस्य अने भवति। 'सवर्णे०' गाते। गासे। गाथे। गत्यादिनी। 'अ इ ए' गेत। गाताम्। गाताम्। गाताम्। अगात अगाताम् अगात। गा णप् इति स्थिते। 'द्विश्च' 'ह्रस्व' 'कुहोश्चुः' 'आतोऽनपि'। जगे जगाते जगिरे। गासीष्ट। गाता। गास्यते। लुङ्लकारे। अगास्त अगासाताम् अगासत॥

(प्र०) गाङ्गताविति। गाते इत्यत्र पूर्वमप्प्रत्ययेन सह सवर्णदीर्घे कृते पश्चादादाथ इरिति न आतोन्तोदनत इति तु प्रवर्त्तत एव; तेन अन्ते परतस्तुल्यं रूपमिति भावः। गातेऽत्रादादिकोऽयमिति हरदत्तान्य. , फले तु न भेदः।

रुङ् गतौ भाषणे च। गुणः। रवते। रवेत। रवताम्। अरवत अरवेताम्। अनेकस्वरत्वादसंयोगपूर्वत्वाच्चोकारस्य वत्वे प्राप्ते॥ **नानप्योर्वः॥** अनपि विषये धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति ॥१२॥ तत उव्। नुधातोः। रुरुवे रुरुवाते रुरुविरे। रविषीष्ट। रविता। रविष्यते। अरविष्यत। अरविष्ट॥

(च०) रुङ् गतौ भाषणे च। पूर्ववत् तआदयः 'गुणः' रवते। लिट्लकारे—'नुधातोः अनेनानेकस्वरासंयोगपूर्वत्वात् वकारे प्राप्ते॥ सूत्रम्—'नानप्योर्वः'॥ न अनपि ओः वः। तिबादिचतुष्टयस्याप्प्रत्ययो भवति नान्यविभक्तिगणस्य; ततो विभक्तिचतुष्टयवर्जितो विभक्तिगणोऽनप् कथ्यते। ततोऽनप्संबन्धिनि स्वरे परे धातोरुवर्णस्य वत्वं न भवति। किंतु उवेव भवति। अनेनोव् भवति। रुरुवे। रुरुवाते। रुरुविरे; रविषीष्ट। रविता। लुङ्लकारे—अरविष्ट अरविषाताम् अरविषत॥ १२॥

देङ् पालने। दयते। दयेत। दयताम्। अदयत॥ **दयतेर्णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः॥१३॥** दिग्ये। 'संध्यक्षराणामा'। दासीष्ट। दाता। दास्यते। अदास्यत॥ **अपिदूदाधास्थामित्वं**

सेर्ङित्त्वं आत्मनेपदे वाच्यम् ॥ १४ ॥ ङित्त्वान्न गुणः ॥ **लोपो ह्रस्वाज्झसे** ॥ ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे ॥ १५ ॥ अदित अदिषाताम् अदिषत ॥

(च०) देङ् पालने । ङकार आत्मनेपदार्थः । दयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'दय-तेः' ॥ दयतेर्धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो भवति । द्वित्वाभावश्च वक्तव्यः । 'आतोऽनपि' दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणामा०' दासीष्ट । दाता । दास्यते । अदास्यत । अदासि तन् इति स्थिते । सूत्रम्—'अपिद्दाधास्थाम्०' अपिद्दाधास्थां धातूनां इत्त्वं सेर्ङित्त्वं च आत्मनेपदे वाच्यम् । 'पष्ठीनिर्दि०' ङित्त्वात् गुणाभावो भवति । तदा अदि सि तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'लोपो ह्रस्वाज्झसे' ॥ लोपः ह्रस्वात् झसे । ह्रस्वादुत्तरस्य सेर्लोपो भवति झसे परे । अनेन सेर्लोपो भवति । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ १५ ॥

डीङ् विहायसा गतौ । डयते । डयेत । डयताम् । अडयत । 'नुधातोः' डीड्ये । डयिषीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । अडयिष्ट ॥

(च०) डीङ् विहायसा गतौ । ङकारः सर्वत्रात्मनेपदार्थो ज्ञातव्यः । 'गुणः' डयते । डयेत । लिट्लकारे—'नुधातोः' अनेन इ य् भवति । डिड्ये डिड्याते डिड्यिरे । 'गुणः' डयिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे—अडयिष्ट अडयिषाताम् अडयिषत ॥

दैङ् त्रैङ् पालने । दायते । दायेत । दायताम् । अदायत ॥ **दैङो णादौ दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च** ॥ १६ ॥ दिग्ये । दासीष्ट । 'अपिद्दाधास्थामि लोपो ह्रस्वाज्झसे' अदित ॥ त्रायते । तत्रे । अत्रास्त ॥

(च०) दैङ् त्रैङ् पालने । पूर्ववत् तआदयः । 'ऐ आय्' । दायते त्रायते । लिट्लकारे सूत्रम्—'दैङः०' ॥ दैङो धातोर्णादौ परे सति दिग्यादेशो द्वित्वाभावश्च भवति । 'आतोऽनपि' । दिग्ये दिग्याते दिग्यिरे । 'संध्यक्षराणा० दासीष्ट । लुङ्लकारे । 'अपिद्दाधा०' 'लोपो ह्रस्वा०' । अदित अदिषाताम् अदिषत ॥ त्रैङ्धातोर्लिट्लकारे 'संध्यक्षराणामा०' अनेनाकारः 'द्विश्च' 'ह्रस्वः' । 'पूर्वस्य' 'आतोऽनपि' अनेनाकारलोपः । तत्रे तत्राते तत्रिरे । अस्य धातोर्लुङ्लकारे । 'संध्यक्षरा०' अत्रास्त अत्रासाताम् अत्रासत ॥ १६ ॥

द्युतङ् द्योतने । उपधाया लघोः । द्योतते । द्योतेत । द्योतताम् । अद्योतत ॥ द्युतेः **पूर्वस्य संप्रासारणं वक्तव्यं णादौ परे** ॥ १७ ॥ दिद्युते । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । द्योतिष्यते । अद्योतिष्यत । अद्योतिष्ट ॥ **द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम्** ॥ १८ ॥ लित्पुषादेर्ङः । अद्युतत् ॥

(च०) द्युतङ् द्योतने । अकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'उपधायाः' अनेन गुणो भवत्यस्य । द्योतते । अन्यानि मूले सन्ति । द्युत् ण इति स्थिते । 'द्विश्च' द्यु द्युत् ण इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्युतेः०' ॥ द्युतेर्धातोः पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यं णबादौ परे सति । अनेनास्य पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'स्वरहीनम्' । दिद्युते दिद्युताते दिद्युतिरे । द्योतिषीष्ट । द्योतिता । लुङ्लकारे—अद्योतिष्ट । सूत्रम्—'द्युतादिभ्यः०' ॥ द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं वाच्यम् । अनेनास्य लुङि वा परस्मैपदं भवति । तदा 'लित्पुषादेर्ङः' अनेन ङः । ङित्त्वात् गुणाभावः । अद्युतत् अद्युतताम् अद्युतन् ॥ १८ ॥

वृतुङ् वर्तने । वर्तते वर्तेते वर्तन्ते । वर्तेत । वर्तताम् । अवर्तत । ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत ॥ **वृतादिभ्यः स्यप्स्योर्वा पं पेऽनिट्त्वं च ॥ १९ ॥** 'वृतु वृधु शृधु स्यन्दू कृपू' एते वृतादयः । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे—लित्पुषादेर्ङः । अवृतत् ॥

(च०) वृतुङ् वर्तने । उकार उच्चारणार्थः । वर्तते । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'रः' ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता । वर्तिष्यते । अवर्तिष्यत् ॥ सूत्रम्—'वृतादिभ्यः०' ॥ वृतादिभ्यो धातुभ्यः स्यप्स्योः परतो वा पं परस्मैपदमनिट्त्वं च वाच्यम् । वृतादयस्तु मूले उक्ताः । 'गुणः' वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । लुङ्लकारे । अवर्तिष्ट । परस्मैपदपक्षे-'लित्पुषादेर्ङः' अनेनास्य ङः । अवृतत् ॥ १९ ॥

वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते । वर्धेत । वर्धताम् । अवर्धत । ववृधे । वर्धिषीष्ट । वर्धिता । वर्धिष्यते । अवर्धिष्यत । वर्त्स्यति । अवर्त्स्यत् । अवर्धिष्ट । अवृधत् ॥

(च०) वृधुङ् । 'उपधाया लघोः' । वर्धते । लिट्लकारे । ववृधे । वर्धिषीष्ट । अस्य धातोरपि पूर्वधातुवत् रूपाणि साध्यानि ॥

शृधुङ् पर्दने । शर्धते । शर्धेत । शर्धताम् । अशर्धत ॥ शशृधे । शर्धिषीष्ट । शर्धिता । शर्धिष्यते । अशर्धिष्यत । अशर्धिष्ट । शर्त्स्यति । अशर्त्स्यत । अशृधत् ॥

(च०) शृधुङ् पर्दने । पर्दनं गुदरवः । शर्धते । अयमपि तद्वत् । न किंचिद्विशेषः ।

स्यन्दू प्रस्रवणे । स्यन्दते । स्यन्देत । स्यन्दताम् । अस्यन्दत । सस्यन्दे । ऊदितो वा । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता-स्यन्ता । स्यन्दिष्यते-स्यन्त्स्यते । स्यन्त्स्यति । अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत अस्यन्त्स्यत् । अस्यन्दिष्ट अस्यन्त । पक्षे अस्यदत् ॥

(च०) स्यन्दू प्रस्रवणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । स्यदन्ते । लिट्लकारे द्वित्वम् । पूर्वस्य । सस्यन्दे सस्यन्दाते सस्यन्दिरे । अस्य धातोः 'ऊदितो वा' अनेनेड्विकल्पो

भवति । स्यन्दिषीष्ट । इडभावपक्षे 'खसे चपा झसानाम्' अनेन दस्य तः । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता—स्यन्ता । स्यन्दिष्यते । इडभावपक्षे 'खसे०' स्यन्त्स्यते । अस्यन्दिष्यत-अस्यन्त्स्यत । अस्यन्दिष्ट । इडभावे । अस्यन्त । परस्मैपदपक्षे—'लिदपुपादेर्डः' 'नो लोपः' अनेन अनुस्वारस्य लोपो भवति । अस्यदत् ॥

क्रृपू सामर्थ्ये । गुणः ॥ **क्रृपो रो लः** ॥ क्रृपो रेफस्य लो भवति ऋकारस्य ऌकारो भवति ॥ २० ॥ कल्पते कल्पेत । कल्पताम् । अकल्पत । चक्लृपे । कल्पिषीष्ट । इडभावपक्षे ॥ **सिस्योः** ॥ उपधाया गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः ॥ २१ ॥ क्लृप्सीष्ट । कल्पिता—कल्प्ता । कल्पिष्यते कल्प्स्यते कल्प्स्यति । अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । अकल्पिष्ट । अक्लृप्त अक्लृप्साताम् अक्लृप्सत । अक्लृपत् ।

(च०) क्रृपू सामर्थ्ये । पूर्ववत् तआदयः । 'उपधायाः' सूत्रम्—'क्रृपो रो लः' । क्रृपः रः लः । क्रृपो धातो रेफस्य लकारो भवति ऋकारस्य ऌकारो भवति । अनेन रस्य लः । कल्पते । लिट्लकारे 'क्रृपो रो लः' । अनेन ऋकारस्य ऌकारः । चक्लृपे । कल्पिषीष्ट । अस्यापि ऊदित्त्वादिड्विकल्पो भवति । तदा क्लृप्सीष्ट इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'सिस्योः' ॥ सिश्च सीश्च सिस्यौ तयोः सिस्योः । सिस्योरनिटोः परत उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणाभावः । 'क्रृपो रो लः' । क्लृप्सीष्ट । कल्पिता । कल्प्ता । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । अकल्पिष्यत । अकल्प्स्यत । परस्मैपदपक्षे । कल्प्स्यति । अकल्प्स्यत् । अकल्पिष्ट । 'लिदपुपादेर्डः' 'क्रृपो रो लः' अक्लृपत् । अक्लृपताम् । अक्लृपन् । समाप्तोऽयं धातुः ॥ २१ ॥

(प्र०) क्रृपो रो ल इति । आवृत्त्या वाक्यद्वयसिद्धिरित्याह—ऋकारस्येति । तत्फलन्तु अक्लृपदित्यादिसिद्धिः । यद्यपि क्लृपूसामर्थ्ये इति पाठेनैव रूपसिद्धिः सूत्राकरणलाघवं च । कृपणादिसिद्धिस्तु कृप कृपायामित्यस्योणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् सम्प्रसारणे तथापि अचीक्लृपदिति सिद्ध्यर्थस्तथा पाठः ॥ २१ ॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथते । व्यथेत । व्यथताम् । अव्यथत ॥ **व्यथतेर्णादौ पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम्** ॥ २२ ॥ विव्यथे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । व्यथिष्यते । अव्यथिष्यत । अव्यथिष्ट ॥

(च०) व्यथ दुःखभयचलनयोः । अकार आत्मनेपदार्थः । व्यथते ॥ 'व्यथतेर्धातोर्णादौ परे पूर्वस्य सम्प्रसारणं वक्तव्यम्' इदं मूले सूत्रमस्ति । अनेनास्य धातोः सम्प्रसारणं भवति । विव्यथे विव्यथाते विव्यथिरे । व्यथिषीष्ट । व्यथिता । लुङ्लकारे । अव्यथिष्ट ॥ २२ ॥

रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ **व्याङ्परिभ्यो रमः पम्** ॥ २३ ॥ विरमति आरमति परिरमति उपरमति । रेमे ।

रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । विपूर्वः । आदन्ता-नाम् इतीट्सकौ । व्यरंसीत् व्यरंसिष्टाम् ॥

(च०) रमु क्रीडायाम् । रमते । रमेत । रमताम् । अरमत ॥ सूत्रम्—'व्याङ्प-र्युपेभ्यः०' । वि आङ्परि उप एभ्य उपसर्गेभ्यो रमधातोः पं परस्मैपदं भवति । विर-मति । आरमति । परिरमति । उपरमति । लिट्लकारे । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेमे रेमाते रेमिरे । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेन मकारस्यानुस्वारो भवति । रंसीष्ट । रन्ता । लुङ्लकारे—अरंस्त अरंसाताम् अरंसत । यदायं धातुविपूर्वः स्यात् तदात्मनेपदं भवति । 'आदन्तानाम्' अनेन परस्मैपदे सति इट्सकौ भवतः । 'व्यरम् स् इट् सि ई दिप् इति स्थिते । 'इट ईटि' 'सवर्णे०' स्वरहीनम्' 'नश्चापदान्ते'' । 'वावसाने' व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टाम् । व्यरंसिषुः ॥ २३ ॥

ञित्वरा संभ्रमे । ञिआवितौ । त्वरते । त्वरेत । त्वरताम् । अत्वरत । तत्वरे । त्वरिषीष्ट । त्वरिता । त्वरिष्यते । अत्वरिष्यत । अत्वरिष्ट । अत्वरि-ढ्ढ्वं—अत्वरिध्वम् ॥

(च०) ञित्वरा संभ्रमे । ञिआवितौ । पूर्ववत् तआदयः । त्वरते । लिट्लकारे द्विश्च' । पूर्वस्य हसादिः शेषः । तत्वरे । तत्वराते । तत्वरिरे । त्वरिषीष्ट । लुङ्लकारे । अत्वरिष्ट अत्वरिषाताम् अत्वरिषत ॥

षह मर्षणे । सहते । सहेत । सहताम् । असहत । सेहे । सहिषीष्ट । सहिता । इषुसह । इति वेट् । हो ढः । तथोर्धः । ष्टुत्वम् । ढलोपः ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ सहिवहोरवर्णस्यौकारादेशो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे ॥ २४ ॥ सोढा । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥

(च०) षह मर्षणे । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन सत्वम् । सहते । लिट्लकारे । लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ । सेहे सेहाते सेहिरे । सहिषीष्ट । सहिता । 'इषुसह०' अनेनास्य वा इट् भवति । इडभावपक्षे सह ता इति स्थिते । 'हो ढः' अनेन हस्य ढः । 'तथोर्धः' अनेन तस्य धः 'ष्टुभिः ष्टुः' 'ढि ढो लोपः' दीर्घश्च तदा सा ढा इति जाते ॥ सूत्रम्—'सहिवहोरोदवर्णस्य' सहिश्च वह च सहिवहौ तयोः सहिवहोः ओत् अवर्णस्य । सहिवहोर्धात्वोरवर्णस्य ओकारो भवति ढलोपनिमित्ते ढकारे परे । अनेन ओ-कारः । सोढा सोढारौ सोढारः । सहिष्यते । असहिष्यत । असहिष्ट असहिषाताम् असहिषत ॥ २४ ॥

इति भ्वादिष्वात्मनेपदिनः ।

(च०) सहीति । सोढेति इडभावपक्षे ॥ २४ ॥

इति प्रसादटीकायामात्मप्रक्रिया ।

भ्वादिषूभयपदिनः ॥ ३ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया ॥ राजृ दीप्तौ । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । राजेत् । राजेत । राजतु । राजताम् । अराजत् । अराजत । रराज । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । रेजतुः-रराजतुः रेजुः-रराजुः । रेजे रराजे । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । राजिता । राजिष्यति । राजिष्यते । अराजिष्यत् । अराजिष्यत । अराजीत् । अराजिष्ट ॥

(च०) अथ भ्वादिगणस्योभयपदिनः कथ्यन्ते । राजृ दीप्तौ । उभयपदिनो धातोस्तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । द्वयोः परयोः सतोः 'अप् कर्तरि' अनेन अप् प्रत्ययो भवति । ऋकार ऋदित्कार्यार्थः । राजति । राजते । लिट्लकारे 'फणादीनां' अनेनास्य वा एत्वपूर्वलोपौ । रराज । रेजतुः । रराजतुः । रेजिथ । रराजिथ । आत्मनेपदे । रेजे । एत्वपूर्वलोपाभावे । रराजे । राज्यात् । राजिषीष्ट । राजिता । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमानि पूर्वोक्तैः सूत्रैः सिद्ध्यन्ति । लुङ्लकारे । अराजीत् । अराजिष्ट अराजिषाताम् अराजिषत ॥

(प्र०) राजृ इति । ऋदित्वमयुक्तोपधाह्रस्वादिनि वृत्त्यर्थम् ।

खन खनन । खनति । खनते । खनेत् । खनेत । खनतु । खनताम् । अखनत् । अखनत । चखान । गमां स्वरे । चख्नतुः चख्नुः । चख्ने । खन्यात् ॥ **जनखनसनां क्ङिति ये आकारो वा वक्तव्यः ॥ १ ॥** खायात् खनिषीष्ट । खनिता–खानिता । खनिष्यति–खनिष्यते । अखानिष्यत्–अखनिष्यत । अखानीत्-अखनीत् । अखनिष्ट ॥

(च०) खन खनने । अकार उभयपदार्थः । खनति । खनते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । 'कुहोश्चुः' चखान । चखन् अतुस् इति जाते 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपो भवति । 'स्वरहीनं०' चख्ने । खन्यात् ॥ सूत्रम्—'**जनखनसनाम्**'॥ जन खन सन एतेषां धातूनां क्ङिति यकारे परे आकारो वा वक्तव्यः । 'षष्ठीनिर्दि०' खायात् । खनिषीष्ट । खनिता । खनिता । लुङ्लकारे 'हसादेः' अनेनास्य वा वृद्धिः । अखानीत्-अखनीत् । अखनिष्ट अखनिषाताम् अखनिषत ॥ १ ॥

हृञ् हरणे । हरति । हरते । हरेत् । हरेत । हरतु । हरताम् । अहरत् । अहरत । जहार जह्रतुः जह्रुः ॥ **ऋदन्तस्य थपो नेट् ॥ २ ॥** जहर्थ । जह्रे । यादादौ । ह्रियात् ॥ **उः ॥** ऋकारस्य गुणो न भवति सिस्योरनिटोः परतः ॥३॥ हृषीष्ट । हर्ता । 'हनृतः स्यपः' । हरिष्यति हरिष्यते । अहरिष्यत् अहरिष्यत । अहार्षीत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे । अहृत अहृषाताम् अहृषत ॥

(च०) हृञ् हरणे । ञकार उभयपदार्थः । 'गुणः' । हरति । हरते । लिट्लकारे । 'धातोर्नामिनः । अनेन वृद्धिः । 'कुहोश्चुः' । जहार । जहतुः ॥ 'ऋदन्तस्य' ऋदन्तस्य धातोस्थप इट् न भवति । 'गुणः' जहर्थ । जह्रे 'यादादौ' अनेन ऋकारस्य रिङादेशः । ह्रियात् । हृर्षाष्ट इति जाते । 'गुणः' अनेन गुणे प्राप्ते । सूत्रम् 'उः' अनिटोः सिस्योः परतः ऋकारस्य गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । हृसीष्ट । 'गुणः' हर्ता । 'हनृतः स्यपः' अनेन स्यपि इड् भवति । 'गुणः' हरिष्यति । हरिष्यते । लुङ्लकारे । वृद्धिः । अहार्षीत् । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन सेर्लोपो भवति । अहृत अहृषाताम् अहृषत ॥३॥

गुहू संवरणे ॥ गुहेरुपधाया उद् गुणहेतौ स्वरे ॥४॥ गूहति-गूहते । जुगूह । जुगूहतुः । जुगूहिथ–जुगोढ । जुघुक्षे-जुगुहिषे । जुगुहिढ्वे-ध्वे, जुघूढ्वे । गूहिषीष्ट-घूक्षीष्ट । गूहिता गोढा । गूहिष्यति-घोक्ष्यति ॥ **दुहदिहलिहगुहूभ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोरादि ॥५॥** अगूढ–अघुक्षत ॥ **आति सकोऽकारलोपः स्वरे ॥ ६ ॥** अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगूढाः-अघुक्षथाः । अघुक्षाथाम् । अघूढ्वं-अघुक्षध्वम् । अघुक्षि । अगुह्वहि अघुक्षावहि अघुक्षामहि ॥

(च०) गुहू संवरणे । ऊकार इड्विकल्पार्थः । पूर्ववत् तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति ॥ 'गुहेः' इदं सूत्रमस्ति । गुहेर्धातोरुपधाया ऊत् स्याद् गुणहेतौ स्वरे परे । अनेनास्योपधाया ऊत् । गूहति । गूहते । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवानेनैव क्रमेण साध्यानि । लिट्लकारे–जुगूह जुगूहतुः जुगूहुः । 'गुहेः' जुगूहिथ । 'ऊदितो वा' अनेनास्येड्विकल्पः । गुहेरिति सूत्रे स्वरादौ इति वक्तव्यं तेन हलादौ गुणनिमित्ते प्रत्यये परे ऊत् न भवति किन्तु गुणो भवति । जुगुह् थप् इति स्थिते 'गुणः' । जुगोह् थप् इति जाते । 'हो ढः' 'तथोर्धः' 'ढिढो लोपो०' जुगोढ । आत्मनेपदे । जुगुहे जुगुहाते जुगुहिरे । 'ऊदितो वा' जुगुहिषे । इडभावे जुगुह् से इति जाते । 'हो ढः' 'आदिजबानाम्' जुगुढ् से इति जाते । 'षढोः कः से' अनेन ढस्य कः । 'क्विलात्०' 'कपसंयोगे क्षः' जुघुक्षे । जुगुहिषे । जुगुहिध्वे-ढ्वे, इडभावे 'हो ढः' 'तथोर्धः' 'आदिजबानां' 'ढि ढो०' जुगूढ्वे । गुह्यात् । 'गुहेः' । 'सिसता०' गूहिषीष्ट । इडभावे 'हो ढः' 'आदिजबानाम्' 'षढोः कः से' 'क्विलात्' कप०' घुक्षीष्ट ॥ गूहिता । इडभावे गुणः 'उपधाया लघोः' अनेन सूत्रेण भवति । 'होढः' 'तथोर्धः' 'ढिढो०' गोढा । आत्मनेपदे । गूहिता । गोढा ॥ गूहिष्यति । इडभावे । 'उपधायाः' । 'हो ढः' 'आदिजबानाम्' 'षढोः कः से' 'क्विलात्०' 'कपसं०' घोक्ष्यति ॥ गूहिष्यते घोक्ष्यते ॥ अगूहिष्यत् । अघोक्ष्यत् । अगूहिष्यत । अघोक्ष्यत ॥ लुङ्लकारे । अगूहीत् । इडभावे । 'हशषान्ता०' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अघुक्षत् । आत्मनेपदे । अगूहिष्ट । इडभावे अगुह् सक् तन् इति स्थिते । 'होढः' 'आदिजबानाम्' अघुढ् स् क् तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दुहदिहलिहगुहभ्यः०' ॥ दुह्

लिह् गुह् एभ्यो धातुभ्यः सको वा लुग् भवति वकारतवर्गयोरादि आत्मनेपदे ॥ [वर्ग-ग्रहणात्] धकारे परेऽपि भवति । अनेन सको वा लुक् । 'तथोर्धः' 'ढिढो लोपः' दीर्घश्च । अगूढ । लुगभावे अगूह सक् तन् इति जाते । 'षढोः कः से' 'क्किलात्०' 'कषसंयोगे क्षः' अघुक्षत । अधुक्ष् आताम् इत्यत्र । 'आदाथ इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते 'आति०' आति आत्मनेपदे सकः अकारस्य लोपो भवति स्वरे परे । अनेन अकारस्य लोपः । अघुक्षाताम् अघुक्षन । अगूढाः अघुक्षथाः अघुक्षाथाम् अघूढ्वम् अघुक्षध्वम् । अघुक्षि अगुह्वहि अधुक्षावहि अघुक्षामहि ॥ ६ ॥

दान आर्जवे । गुभ्यः । यः से : मानादीनां पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥ ७ ॥ दीदांसति दीदांसते । दीदांसेत् दीदांसेत । दीदांसतु दीदांसताम् । अदीदांसत् अदीदांसत । दीदांसांचक्रे दीदांसामास दीदांसांबभूव । दीदांस्यात् दीदांसिषीष्ट । दीदांसिता २ । दीदांसिष्यति-दीदांसिष्यते । अदीदांसिष्यत्-अदीदांसिष्यत । अदीदांसीत् अदीदांसिष्ट ॥

(च०) दान आर्जवे । 'गुरूभ्यः' 'यः से' । 'मानादीनाम्' । 'स धातुः' 'नश्चापदान्ते' । दीदांसति दीदांसते । अन्यानि मूले सन्ति । दीदांसांचकार । दीदांसांचक्रे । द्वे मूले स्त । अस्यायतः । दीदांस्यात् । दीदांसिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ॥ ७ ॥

शान तेजने । शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

(च) शान तेजने । 'गुभ्यः' शीशांसति शीशांसते । दानवत् ॥

भज सेवायाम् । भजति भजते । भजेत् भजेत । भजतु भजताम् । अभजत् अभजत । बभाज [तृफलभज इत्येत्वपूर्वलोपौ] भेजतुः भेजुः । भेजिथ बभक्थ । भेजे भेजाते भेजिरे । भज्यात् भक्षीष्ट । भक्ता भक्ता । भक्ष्यति भक्ष्यते । अभक्ष्यत्-अभक्ष्यत । अभाक्षीत् अभाक्ताम् अभाक्षुः । अभक्त अभक्षाताम् अभक्षत ॥

(च०) भज सेवायाम् । भजति भजते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' बभाज । 'तृफलभज०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । भेजतुः । भेजे । भेजाते । 'चोः कुः' । 'खसे०' 'षढोः कः से' क्किलात्०' 'कषसं०' भक्षीष्ट । भक्ता ॥ लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अभाक्षीत् । 'झसात्' अभाक्ताम् । अभक्त । अभक्षाताम् ॥

डुपचष् पाके । डुकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति । पचते । पचेत् । पचेत । पचतु । पचताम् । अपचत् । अपचत । पपाच पेचतुः पेचुः । पेचे । पच्यात् । पक्षीष्ठ । पक्ता । पक्ता । पक्ष्यति । पक्ष्यते । अपक्ष्यत् । अपक्ष्यत । अपाक्षीत् । अपक्त अपक्षाताम् अपक्षत ॥

(च०) डुपचष् पाके । डुकारषकारौ कार्यार्थौ । पचति पचते । लिट्लकारे । 'अत उपधायाः' पपाच । 'लोपः पचाम्०' पेचतुः । पेचे । पेचाते । पच्यात् । पच् सीष्ट इति स्थिते । 'चोः कुः' 'किलात्०' 'कषसंयोगे क्षः' पक्षीट । 'चोः कुः पक्ता । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अपाक्षीत् । 'झसात्' अपाक्ताम् । आत्मनेपदे । अपक्त । अपक्षाताम् ॥

अञ्चु गतौ याचने च । आञ्चीत् ॥

व्यय गतौ । वव्यये । अव्ययीत् ॥

(च०) अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति । लिट्लकारे । आनञ्च । आनञ्चे । 'नो लोपः' अच्यात् । अङ्क्षीष्ट । अङ्क्ता । लुङ्लकारे । आञ्चीत् । आङ्क्त ॥

श्रिञ् सेवायाम् । गुणः । श्रयति । श्रयते । शिश्राय शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता-श्रयिता । श्रयिष्यति-श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत्-अश्रयिष्यत ॥ **स्रुश्रिद्रुवां सेरङ् धातोर्द्वित्वं च ॥८॥** अशिश्रियत-अशिश्रियत ।

(च०) श्रिञ् सेवायाम् । पूर्ववत् तिबादयस्तआदयश्च । 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'ए अय्' श्रयति । श्रयते । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । शिश्राय । 'युधातोः' शिश्रियतुः—शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्रुश्रिद्रुवाम्०' ॥ स्रु श्रि द्रु एतेषां धातूनां सेरङ् प्रत्ययो भवति धातोर्द्वित्वं च भवति । अशिश्रियत् अशिश्रियत ॥ ८ ॥

त्विष् दीप्तौ । त्वेषति-त्वेषते । तित्वेष तित्विषे । त्विष्यात् । त्विक्षीष्ट । त्वेष्टा २ । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यते । अत्वेक्ष्यत् अत्वेक्ष्यत । हशषान्तात्सक् । अत्विक्षत ॥ **सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥९॥** अकार-लोपे कृते । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षाताम् अत्विक्षत ।

(च०) त्विष् दीप्तौ । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । त्वेषति । त्वेषते । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधायाः' 'पूर्वस्य' । तित्वेष । तित्विषतुः । आत्मनेपदे । तित्विषे । तित्विषाते । त्विष्यात् । 'षढोः कः से' । त्विक्षीष्ट । 'उपधायाः' । 'ष्टुभिः ष्टुः' । त्वेष्टा । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'हशषान्तात्सक्' अनेन सक् प्रत्ययो भवति । 'षढोः कः से' 'किलात्०' 'कषसंयोगे क्षः' अत्विक्षत् अत्विक्षताम् अत्विक्षन् । आत्मनेपदे । अत्विक्षत । अत्विक्ष आताम् इति जाते । 'आदाथ इः' अनेन आकारस्य इकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥ सस्य आत्मनेपदे स्वरे परे सति टेर्लोपो वाच्यः । अनेन अकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' अत्विक्षाताम् । 'आतोऽन्तोदनतः' अत्विक्षत् । अ-प्रासोऽयं धातुः ॥ ९ ॥

यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । यजेत् यजेत । यजतु

यजताम् । अजयत् अजयत । 'णबादौ पूर्वस्य' इयाज । यजां यवराणां स्मृतः सम्प्रसारणम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ-इयष्ठ । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा यष्टा । यक्ष्यति-यक्ष्यते । अयक्ष्यत् अयक्ष्यत । अयाक्षीत् अयाष्टाम् अयाक्षुः । अयष्ट अयक्षाताम् अयक्षत । अयष्ठाः अयक्षाथाम् ॥ **ध्वे च सेर्लोपः ॥ १० ॥** परत्वम् । झबे जबाः । ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् । अयक्षि अयक्ष्वहि अयक्ष्महि ।

(च०) यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति यजते । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे—यज् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णबादौ पूर्वस्य' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' इयाज । य यज् अतुस् इति जाते । 'णबादौ पूर्वस्य' 'यजां यवराणाम्' 'सवर्णे' ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । 'अत्वतां नित्यानिटः' अनेनास्य वा इड् भवति । इयज् थप् इति जाते । 'छशपराजादेः षः' अनेन जस्य षः । 'ष्टुभिः ष्टुः' इयष्ठ । आत्मनेपदे द्वाभ्यां सूत्राभ्यां सम्प्रसारणं भवति । ईजे ईजाते ईजिरे । 'यजाम्' इज्यात् । छशपराजादेः षः' । 'षढोः कः से' । 'किलात' 'कषसंयोगे' यक्षीष्ट । 'छशपराजादेः षः' ष्टुभिः ष्टुः' यष्टा । अन्यानि लिखितानि सन्ति तस्मान्न लिखितानि मया । तानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लुङ्लकारे–'सावनिटः' अनेन वृद्धिः । अयाक्षीत् । 'झसात्' अयाष्टाम् । अयाक्षुः । आत्मनेपदे । 'झसात्' अनेन सेर्लोपः । 'ष्टुभिः ष्टुः' अयष्ट अयक्षाताम् । अयक्षत । अयज् स् ध्वं इति जाते ॥ 'ध्वे च सेर्लोपः' अनेन सेर्लोपः । 'छशपराजादेः षः' 'षो डः' । अनेन षस्य डः । ष्टुत्वम् । अयड्ढ्वम् ॥ १० ॥

टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । टु इत् । वपति । वपेत् । उवाप ऊपतुः ऊपुः । उवपिथ-उवप्थ । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता २ । वप्स्यति वप्स्यते । अवप्स्यत् अवप्स्यत । अवाप्सीत् अवप्त ।

(च०) टु वप् बीजतन्तुसन्ताने । टु इत् । वपति वपते । लिट्लकारे । 'णबादौ' अनेन सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाप । द्वे सम्प्रसारणे भवतः 'सवर्णे' । ऊपतुः । 'अत्वतः' उवपिथ इडभावे । उवप्थ । ऊपे ऊपाते ऊपिरे । 'यजाम्' । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अवाप्सीत् । 'झसात्' अवाप्ताम् अवाप्सुः । आत्मनेपदे । अवप्त अवप्साताम् अवप्सत ॥

वह प्रापणे । वहति वहते । उवाह ऊहतुः ऊहुः । उवहिथ । हो ढः । तथोर्धः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । उवोढ । उह्यात् । वक्षीष्ट । वोढा २ । वक्ष्यति वक्ष्यते । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । अवाक्षीत् अवोढाम् । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ।

(च०) वह प्रापणे । वहति वहते । लिट्लकारे । 'णबादौ पूर्वस्य' । 'अत उप-

धायाः' उवाह । 'यजाम्' ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ । 'अस्वतः' । उवह् थप् इति जाते । 'हो ढः' अनेन हस्य ढः । 'तथोर्धः' अनेन थस्य धः । ष्टुत्वम् । ढलोपः । 'सहिवहोरो-दवर्णस्य' । उवोढ । ऊहे । ऊहाते । ऊहिरे । 'यजाम्' । उह्यात् 'हो ढः' । 'तथोर्धः' ष्टुत्वम् । ढलोपः । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' वोढा । 'षढोः कः से' वक्ष्यति । वक्ष्यते । अन्यानि सन्ति मूले । लुङ्लकारे 'सावनिटः' । अवाक्षीत् अवोढाम् अवाक्षुः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत ॥

वेञ्तन्तुसन्ताने । वयति वयते ॥ **वेञो णादौ सम्प्रसारणा-भावो वाच्यः ॥११॥** सन्ध्यक्षराणामा । ववौ । वादित्वान्नैत्वपूर्वलोपौ । ववतुः ववुः । ववे । **वेञो वय् णादौ वा वक्तव्य ॥१२॥** उवाय ॥

ग्रहां क्ङिति च ॥ ग्रहादीनां सम्प्रसारणं स्यात् किति ङिति च परे ॥१३॥ इति सम्प्रसारणम् । **यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः॥१४॥** ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ ऊयथुः । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥

वयो यस्य किति णादौ वो वा वक्तव्यः ॥१५॥ ऊवतु. ऊवुः । ऊवे । ऊयात् । वासीष्ट । वाता वाता । वास्यति वास्यते । अवास्यत् । अवास्यत । अवासीत् । आदन्तानाम् इति इट्सकौ अवासिष्टाम् अवास्त ।

(च०) वेञ् तन्तुसन्ताने । ञकार उभयपदार्थः । वयति वयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'वेञः०' ॥ वेञो धातोर्णबादौ परे सम्प्रसारणाभावो वाच्यः । अनेनास्य सम्प्र सारणनिषेधो भवति । 'सन्ध्यक्षराणामा' 'द्विश्च' 'आतो णप् डौ' ववौ । 'लोपः पचाम्' अनेनैत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । 'शसददवादि' अनेन तन्निषेधः । 'आतोऽनपि' ववतुः । ववुः । आत्मनेपदे । ववे ववाते वविरे ॥ सूत्रम्—'वेञो वय् णादौ वा वक्तव्यः' ॥ वय णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णबादौ पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । उवाय । वय् अतुस् इति स्थिते । 'णबादौ-पूर्वस्य' सूत्रम्—ग्रहां क्ङिति च । त्रिपदं सूत्रम् । ग्रह उपादाने । ज्या वयोहानौ । वेञ् तन्तुसन्ताने । ह्वेञ् आह्वाने । व्यध् ताडने । वश कान्तावभिलाषे । व्यच् व्यक्तीकरणे । प्रच्छ ज्ञीप्सायां (पृच्छायाम्) । भ्रस्ज् पाके । व्रश्च् छेदने । इत्येतेषां सम्बन्धिनां यकारवकाररेफाणां किति ङिति च परे सम्प्रसारणं भवति । यकारस्य इकारः । वकारस्य उकारः । रेफस्य ऋकारः । लकारस्य लृकारः] सम्प्रसारणम् । अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधो वाच्यः' अत्र । ऊयतुः ऊयुः । उवयिथ । आत्मनेपदे । ऊये ऊयाते ऊयिरे ॥ सूत्रम्—'वयः०' ॥ वयो यस्य किति णादौ परे वकारो वा वक्तव्यः । तदा । उवाय ऊवतुः ऊवुः । आत्मने-पदे । ऊवे ऊवाते ऊविरे । 'ग्रहां क्ङिति च' ऊयात् । 'सन्ध्यक्षराणामा' वासीष्ट । वाता । वाता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्' । अवासीत अवासिष्टाम् अवासिषुः । अवास्त । अवासाताम् । अवासत ॥ १६ ॥

(प्र०) उरिति । षष्ठ्येकवचनान्तम् । ऋवर्णान्तस्य धातोर्गुणो न स्यात् अनिटि-सिप्रत्यये सौष्टादौ च विशेषप्रतिपादकलिङ्गाभावादृवर्णमात्रं गृह्यते न तु ऋगताविति । आरम्भसामर्थ्यादुपधाया न । अन्यथा सिस्योरित्येव सिद्धे किमनेन ।

व्येञ् सम्वरणे । व्ययति व्ययते ॥ **व्येञो णादौ नात्वम् ॥१६॥** विव्याय विव्यतुः विव्युः ॥ **अस्यर्तिव्ययतीनां थपो नित्यमिट् ॥१७॥** विव्ययिथ विव्ये । वीयात् व्यासीष्ट । व्याता व्याता । व्यास्यति व्यास्यते । अव्यास्यत् अव्यास्यत । अव्यासीत् । अव्यास्त ।

(च०) व्येञ् सम्वरणे । व्ययति व्ययते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'व्येञः०'॥ व्यञो धातोर्णवादौ परे 'सन्ध्यक्षराणामा' अनेन सूत्रेण आत्वं न भवति । व्येञ् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'णबादौ पूर्वस्यः अनेन सम्प्रसारणं तदा । विव्ये णप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' । विव्याय विव्यतुः विव्युः । 'अस्यर्ति०' विव्ययिथ । विव्ये । वीयात । 'सन्ध्यक्षराणामा' व्यासीष्ट । व्याता । व्याता । अन्यानि मूले सन्ति । अव्यासीत् । अव्यास्त ॥१६-१७॥

ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयति ह्वयते ॥ **अद्विरुक्तस्य ह्वयतेः संप्रसारणं वक्तव्यम् ॥ १८ ॥** जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ जुहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । हुयात् । ह्वासीष्ट । ह्वाता ह्वाता । ह्वास्यति ह्वास्यते । अह्वास्यत् अह्वास्यत ॥ **अस्यतिवक्तिख्यातिलिपिसिचिह्वयतीनां सेङो वा वाच्यः ॥ १९ ॥** अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त अह्वासाताम् अह्वासत ।

(च०) ह्वेञ् स्पर्धायाम् । ह्वयति । ह्वयते । लिट्लकारे ॥ सूत्रम्—'अद्विरुक्तस्य०' ॥ अद्विरुक्तस्य ह्वयतेर्धातोः संप्रसारणं वक्तव्यम् । 'द्विश्च' 'धातोर्नामिनः' जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । संप्रसारणम् । हुयात् । ह्वासीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे अह्वासीत् । सूत्रम्—'अस्यतिवक्तिख्याति०' ॥ अस्यति वक्ति ख्याति लिपि सिचि ह्वयति एतेषां धातूनां सेङो वा वाच्यः । 'आतोऽनपि' अह्वत् । अह्वत अह्वेताम् अह्वन्त । अह्वास्त ॥१९॥

(प्र०) ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्दे चेति क्वचित् पाठः । शब्दे इति सामान्योक्तावपि सम्बोधनरूपः शब्द एवात्र गृह्यते । तथाच माघे—'यान्तोऽन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूराद्राहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्म्मणि प्रयोगः । द्विरुक्तस्येति । ह्वेयः पूर्वं द्वित्वं तेन उभयत्र सम्प्रसारणं स्यात् ।

ऋत जुगुप्सायां कृपायां च । **ऋतेरीयङ् स्वार्थेऽनपि तु वा ॥२०॥** ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥

इति भ्वादिपूभयपदिप्रक्रिया ॥ ३ ॥ इति अविकरणा भ्वादयो धातवः ॥

(च०) ऋत जुगुप्सायां कृतायां च ॥ सूत्रम्—'ऋतेः०' ॥ ऋतेर्धातोरीयङ्प्रत्ययो भवति स्वार्थे । अनपि तु वा भवति । ऋतीयते । ऋतीयांचक्रे । ईयङ्भावे । आनर्त । ऋतीयिष्यते । आर्तीत् । आर्तीयिष्ट ॥ इति भ्वादिगणस्योभयपदिनः समाप्ताः । इत्यब्विकरणा भ्वादयो धातवः ॥ २० ॥

(प्र०) ऋतेरिति । ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात् स्वार्थे अनपि तु वा । सधातुरिति धातुत्वम् । अनुदात्तेदित्यात्मने पदम् ॥ २० ॥

इति प्रसादटीकायां भ्वादिप्रक्रिया ॥ ३ ॥

अदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात्कर्तरि तिवादयो वर्ण्यन्ते ॥ अद् भक्षणे ॥ अप्कर्तरि—**अदादेर्लुक्** ॥ अदादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति ॥ १ ॥ खसे चपा झसानां । अत्ति अत्तः अदन्ति । अत्सि अत्थः अत्थ । अद्मि अद्वः अद्मः । अद्यात् । अत्तु-अत्तात् अत्ताम् अदन्तु ॥ **झसाद्धिर्हेः** ॥ झसादुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥ २ ॥ अद्धि-अत्तात् अत्तम् अत्त । अदानि अदाव अदाम ॥ **अदो दिस्योरडागमो वक्तव्यः** ॥ ३ ॥ आदत् आदः ॥ जघास । गमां स्वरे । खसे चपा० । घसादेः षः, क्षः । जक्षतुः जक्षुः । जघसिथ । पक्षे—आद आदतुः आदुः । आदिथ । अद्यात् । अत्ता । अत्स्यति । आत्स्यत् ॥ **सिसयोरदेर्घस्लृ लिटि तु वा** ॥ ४ ॥ लुदित्त्वादङ् । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥

(च०) इदानीं लुग्विकरणाददादेर्गणात् कर्तरि तिबादयो योज्यन्ते। अद् भक्षणे । पूर्ववत् तिबादयः 'अप्कर्तरि' सूत्रम्—अदादेर्लुक् ॥ अदादेः लुक् द्विपदं० । अदादेर्धातोर्गणादुत्पन्नो योऽप्प्रत्ययः तस्य लुग्भवति । अनेन सर्वत्राऽपि लुक् । तत्र वर्तमाने तिप् तस् अन्ति सिप् थस् इत्येतेषु । 'खसे चपा०' इति दस्य तकारः । अत्ति अत्तः अदन्ति । अद्यात । अत्तु अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते । सूत्रम्—'झसाद्धिर्हेः' ॥ झसात् धिः हेः । झसादुत्तरस्य हि इति वचनस्य धिरित्यादेशो भवति । तातङादेशे कृते तु न भवति । 'स्वर०' अद्धि अत्तात् अत्तम् अत्त । उत्तमपुरुषे सर्वत्र । 'स्वर०' अदानि अदाव अदाम । अनद्यतनेऽप् । प्रत्ययलुकि कृते । 'दिबादावट्' 'स्वरादेः इत्यडागमद्वयं च कृते उभयत्रापि 'सवर्णे०' ॥ सूत्रम्—'अदो दिस्यो०' ॥ अदो धातोः परयोर्दिप् सिप् इत्येतयोः अमागमो भवति । अनेनामागमः टित्त्वादादौ । 'स्वर०' 'वावसने०' आदत्। तकारादौ । 'खसे०' आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम् आद्व आद्म । अद् णप् इति स्थिते । सूत्रम्—'सिसयोः०' ॥ सिसयोः परतः अदधातोर्घस्लृ इत्यादेशो-

भवति णवादौ वा भवति । ऌकार ऌदित् कार्यार्थः । घस् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'कुहोश्चुः' । 'झपानां जबचपाः' । 'अत उपधायाः' जघास । जघस् अतुस् इति स्थिते । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः । 'खसे०' अनेन घस्य कः । 'घसादेः षः' । अनेन षत्वम् । 'कषसंयोगे०' जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । पक्षे । आद आदतुः आदुः । अद्यात् । 'खसे०' अत्ता । अन्यानि मन्ति मले । लुङ्लकारे । 'सिसयोः' 'ऌदित्त्वादङ्' । अघसत् अघसताम् अघसन् ॥ ४ ॥

(प्र०) अदादेरिति । अद् आदिर्यस्य स अदादिस्तस्माददादेरर्थाददद्भक्षण इत्यारभ्यैतद्गणप्राग्वर्त्तिधातुसमुदायोऽदादिपदेन गृह्यते । तस्य चानुद्भूतावयवभेदस्यान्यपदार्थत्वेन विवक्षणाददादेरित्येकवचनम् ॥ १ ॥

झसाद्धिर्हेरिति । अत्र स्थानिवद्भावेन तातङो ङित्त्वेऽपि सकृद्गताविति न्यायेन न धिरादेशः ॥ २ ॥

प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । प्सायात् प्सायाताम् प्सायुः । प्सातु-प्सातात् प्साताम् प्सान्तु । अप्सात् अप्साताम् ॥ **आदन्तविद्द्विषामन उस् वा वक्तव्यः ॥ ९ ॥** उस्यालोपः । अप्सुः-अप्सान् । पप्सौ पप्सतुः पप्सुः । पप्सिथ-पप्साथ । प्सेयात्-प्सायात् । प्साता । प्सास्यति । अप्सास्यत् । आदन्तानाम् इतीट्सकौ । अप्सासीत् अप्सासिष्टाम् ॥

(च०) प्सा भक्षणे । प्साति प्सातः प्सान्ति । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येव । लङ्लकारे । अप्सात् अप्साताम् । अप्सा अन् इति स्थिते ॥ सूत्रम्— 'आदन्तविद्द्विषाम्०' ॥ आदन्तः विद् द्विष् एतेषां धातूनां अन उस् वा वक्तव्यः 'उस्यालोपः' । अप्सुः । अप्सान् । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः' 'आतो णप् डौ' पप्सौ । पप्सतुः । 'अस्त्वतः' पप्सिथ—पप्साथ । 'संयोगादेः०' प्सेयात्—प्सायात् । प्साता । लुङ्लकारे 'आदन्तानाम्' अप्सासीत् ॥ ९ ॥

मा माने । माति । मायात् । मातु । अमात् अमाताम् अमुः-अमान् । ममौ । दादेरे । मेयात् । माता । मास्यति । अमास्यत् । अमासीत् ॥

(च०) मा माने । माति । लिट्लकारे । ममौ । 'दादेरे' मेयात् । माता । 'आदन्तानाम्' अमासीत् । अमासिष्टाम् अमासिषुः । समासोऽयम् ॥

या प्रापणे । याति । यायात् । यातु । अयात् । अयाताम् । अयुः-अयान् । ययौ । यायात् । याता । यास्यति । अयास्यत् । अयासीत् ॥

(च०) या प्रापणे । याति । ययौ । अयासीत् ॥

वा गतिगन्धनयोः । वाति । यातिवत् ॥

(च०) वा गतिगन्धनयोः । वाति । अयं धातुर्यातिवत् ज्ञेयः । न कश्चित् विशेषः ॥

रा दाने । तद्वत् ॥

(च०) रा दाने । राति । अयमपि तद्वत् ॥

ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । तद्वत् ॥

(च०) ला दानग्रहणयोः । लाति । ललौ । अलासीत् ॥

द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । दद्रौ । द्रायात्–द्रेयात् । द्राता । द्रास्यति । अद्रास्यत् । अद्रासीत् ॥

(च०) द्रा कुत्सायां गतौ च । द्राति । 'रः' दद्रौ । 'संयोगादेः' द्रायात्—द्रेयात् । अद्रासीत् ॥

ख्या प्रकथने । ख्याति । ख्यायात् । ख्यातु । अख्यात् । चख्यौ । ख्यायात्–ख्येयात् । ख्याता । ख्यास्यति । अख्यास्यत् । पुषादित्वात् ङः । आतोऽनपि अख्यत् ॥

(च०) ख्या प्रकथने । ख्याति । 'कुहोश्चुः' 'झपानाम्' चख्यौ । 'संयोगादेः' ख्यायात्—ख्येयात् । अस्य धातोर्लुङ्लकारे । पुषादित्वात् 'लित्पुषादेर्ङः' । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपः । अख्यत् अख्यताम् अख्यन् ॥

पा रक्षणे । पाति । पायात् । पातु । अपात् । पपौ । पाता । पास्यति । अपास्यत् । अपासीत् ॥ भा दीप्तौ । भाति । बभौ । अभासीत् ॥ ष्णा शौचे । स्नाति । सस्नौ । स्नायात्–स्नेयात् । अस्नासीत् ॥

(च०) भा दीप्तौ । भाति । 'झपानां०' बभौ । अभासीत् अभासिष्टाम् अभासिषुः । सुगमत्वात् एतेषां धातूनां व्याख्यानं न कृतम् ॥

वश कान्तौ । 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् । ष्टुत्वम् । वष्टि । ग्रहां क्ङिति च । उष्टः उशन्ति । षत्वम् । षढोः कः से । क्षः । वक्षि उष्टः उष्ट । वश्मि उश्वः उश्मः । उश्यात् उश्याताम् उश्युः । वष्टु–उष्टात् उष्टाम् उशन्तु । झसाद्धिर्हेः । झबे जबाः । ष्टुत्वम् । उड्ढि–उष्टात् उष्टम् उष्ट । वशानि वशाव वशाम ॥ दिस्योर्हसात् ॥ हसादुत्तरयोर्दिप्सिपोर्लोपो भवति ॥६॥ षत्वम् । षो डः । बावसाने । अवट्–अवड् । सम्प्रसारणम् । अडागमः । उ ओ । ओ औ औ । औष्टाम् औशन् । अवट्-अवड् औष्टम् औष्ट । अवशम् औश्व औश्म । उवाश ऊशिव ऊशिम । उश्यात् उश्यास्ताम् उश्यासुः । वशिता । वशिष्यति । अवशिष्यत् । अवाशीत् ॥

(च०) वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन सर्वत्र अपो लुग् भवति । वश् तिप् इति जाते 'छशष०' अनेन शस्य षः । 'ष्टुभिः ष्टुः' । अनेन तस्य टः वष्टि । वश् तस् इति जाते । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन सम्प्रसारणम् ।

'छशष०' ष्टुत्वम् । उष्टः । उशन्ति । वश् सिप् इति स्थिते । 'छशष०' 'षढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कषसंयोगे क्षः' वक्षि । उश्यात् । लोटलकारे । वड्ढ । वश् हि इति जाते । सम्प्रसारणम् । 'झसाद्धिर्हेः' शस्य षत्वम् । 'षो डः । उड्ढि । उष्टात् । वशानि वशाव वशाम । वश् दिप् इति स्थिते । षत्वम् । वष् दिप् इति जाते । 'षो डः' ॥ सूत्रम्— 'दिस्योर्हसात्' ॥ दिश्च सिश्च दिसि तयोः दिस्योः हसात् । हसादुत्तरौ यौ दिप्सिपौ तयोर्लोपो भवति । अनेनास्य वशो धातोर्दिस्योर्लोपो भवति । 'वावसाने' अनेन डस्य टः । अवट् अवड् । वश् ताम् इति स्थिते । 'ग्रहां क्ङिति च' । अनेन सम्प्रसारणम् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अडागमः । 'इर्य०' । 'उ ओ । 'ओ औ औ' । औष्टाम् । औशन् । अन्यानि मूले सन्ति । वश् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'गवादौ पूर्वस्य' 'अन उपधायाः' । उवाश 'ग्रहां किति' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । ऊशतुः । ऊशुः । उवशिथ–संप्रसारणम् । उश्यात् । लुङ्लकारे–'हसादेः' अनेन वा वृद्धिः । अवाशीत्–अवशीत् ॥ ६ ॥

(प्र०) दिस्योरिति । संयोगान्तलोपेनैव सिद्धे सभिन्नस्य रान्नेति ज्ञापयितुमयमारम्भः । सिग्रहणं तूत्तरार्थं । ननु अरोदीदरोददित्यत्रातिप्रसङ्गो यदागमस्तद् गुणीभूतस्तद् ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायादिति चेन्न, तेन विभक्तित्वप्रत्ययत्वयोरेव ग्रहणान्न तु दित्वसित्वयोः ॥ ६ ॥

हन् हिंसागत्योः । हन्ति ॥ **लोपस्त्वनुदात्ततनाम्** ॥ अनुदात्तानां तनादीनां च अमस्य लोपो भवति किति ङिति झसे परे ॥७॥ तुशब्दात्क्वचिदझसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ अमस्य लोपः ॥

रमिर्यमिनमी हन्तिरनुदात्ता गमिर्मनिः ।
तनुः क्षण् क्षिण् ऋणुकृणू वनुर्वमुस्तनादयः ॥

हतः । 'गमां स्वरे' 'हनो घ्न' घ्नन्ति । हंसि हथः हथ । हन्मि हन्वः हन्मः । हन्यात् हन्याताम् हन्युः । हन्तु-हताद्वा हताम् घ्नन्तु ॥ **जह्योधिशाधि** ॥ हन्तेर्जहिशब्दोऽस्तेरोधिशब्दः शास्तेः शाधिशब्दो निपात्यते हि विषये ॥८॥ जहि–हताद्वा हतम् हत । हनानि हनाव हनाम ॥ अहन् अहताम् अघ्नन् । अहन् अहतम् अहत । अहनम् अहन्व अहन्म ॥ हनो घ्न । वृद्धिः । जघान जघ्नतुः जघ्नुः ॥ **द्विरुक्तस्य हन्तेस्थापि घत्वं वाच्यम्** ॥९॥ जघनिथ-जघन्थ जघ्नथुः जघ्न । जघान-जघन जघ्निव जघ्निम ॥ **हन्तेः स्याशीर्यादादौ वधादेशो वक्तव्यः** ॥ १० ॥ वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः ॥ हन्ता हन्तारौ हन्तारः ॥ हनृतः स्यपः । हनिष्यति हनिष्यतः हनिष्यन्ति । अहनिष्यत् अहनिष्यताम् अहनिष्यन् ॥ **जनिवध्योर्न**

वृद्धिः ॥११॥ वधादेशे कृते इट्। अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः। अवधीः अवधिष्टम् अवधिष्ट ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः। पूर्वं तिबादयः। 'नश्चापदान्ते झसे'। अनेन नस्यानुस्वारः। 'जमा यपेऽस्य' हन्ति। तस् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' ॥ लोपः अनुदात्तश्च तनश्च अनुदात्ततनः। तेषामनुदात्ततनाम्। अनुदात्तानां धातुपाठोक्तानामनिटां हन् गम् नम् मन्यत्यादीनां तथा तनादीनां तन्मन्वन्षण्क्षिण्क्षण्घृण् ऋण् इत्यादीनां धातूनां जमस्य लोपो भवति किति ङिति च झसे परे। तुशब्दात्क्वचिद्झसेऽपि क्यप्प्रत्ययादौ जमस्य लोपो भवति। अनेन नकारस्य लोपः। हतः। हन् अन्ति इति स्थिते। 'अप् कर्त्तरि'। 'अदादेर्लुक्'। अनेनापो लुग्भवति। हन् अन्ति इति जाते। 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपः। हन् अन्ति इति जाते। 'हनो घ्ने' अनेन हस्य घः। 'स्वरहीनम्०'। घ्नन्ति। हंसि हथः हथ। हन्मि हन्वः हन्मः ॥ हन्यात् हन्याताम् हन्युः ॥ लोट्लकारे। हन्तु। 'तुह्योः'। हतात्। हताम्। 'गमां स्वरे'। 'हनो घ्ने'। 'स्वरहीनं०'। घ्नन्तु। हन् हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जह्येधिशाधि' ॥ जहिश्च एधिश्च शाधिश्च जह्येधिशाधि हिविषये हन इत्यस्य जहि, अस् इत्यस्य एधि, शास् इत्यस्य शाधि, एते आदेशा भवन्ति। हिसहितानामेतेषां धातूनां निपाता भवन्तीति ज्ञातव्यम्। अनेन हिसहितस्य हन्तेर्धातोरयमादेशः। जहि हतात् हतम् हत। हनानि हनाव हनाम। हन् दिप् इति स्थिते। 'दिस्योर्हसात्' अनेन दिपो लोपो भवति। 'दिबादावट्'। अनेनाडागमः। अहन्। 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' अनेन नस्य लोपः। अहताम्। 'गमां स्वरे' 'हनो घ्ने' अघ्नन्। अहन् अहतं अहत। अहनं अहन्व अहन्म। हन् णप् इति स्थिते। 'द्विश्च' 'पूर्वस्य हसादिः' 'कुहोश्चुः'। 'हनो घ्ने'। 'अत उपधायाः'। अनेन वृद्धिः। जघान। हन् अतुस् इति स्थिये। 'गमां स्वरे'। 'हनो घ्ने'। जघ्नतुः जघ्नुः। हन् थप् इति स्थिते। 'द्विश्च' ॥ सूत्रम्—द्विरुक्तस्य०' द्विरुक्तस्य हन्तेर्धातोस्थपि घत्वं वाच्यम्। अनेन घत्वम्। 'कादेः'। जघनिथ। 'अस्वतः'। नश्चापदान्ते'। जघन्थ। जघ्ने। अन्यानि मूले सन्ति ॥ हन् यात् इति स्थिते। सूत्रम्—'हन्तेः०' ॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादादौ परे सति वधादेशो वक्तव्यः। अनेन वधादेशः 'यतः'। वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः। लुट्लकारे। 'नश्चापदान्ते' हन्ता हन्तारौ हन्तारः। 'हनृतः स्यपः' अनेन स्यपि इट् भवति। हनिष्यति। अहनिष्यत्। हन् दिप् इति स्थिते। 'भूते सिः' हन् सि दिप् इति जाते। 'हन्तेः' अनेन वधादेशः। तदा वध् सि दिप् इति जाते। 'यतः'। 'सिसतासीस्यपाम्'। 'सेः'। 'णित्पे'। अनेन सेर्णित्त्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् ॥ सूत्रम्—'जनिवध्योः०' जनिवध्योर्धात्वोर्वृद्धिर्न भवति। अनेन वृद्धिनिषेधः। 'इट ईटि'। अवधीत् अवधिष्टाम् अवधिषुः ॥ ७—११ ॥

(प्र०) लोपस्त्वनुदात्तेति। तु शब्दोऽपरलाभार्थ इत्याह—तनादीनामिति। लुप्तषष्ठीनिर्दिष्टन्यायेनान्त्यलोप इत्याशयेनाह-जमस्येति। अन्यथा जम्यादिष्वनन्त्यस्थापि जमस्य सम्भवाल्लोपः स्यात् ॥ ७ ॥

अवधीदिति। अत्र वधादेशोऽदन्तः। तेनाद्योच्चारणेऽनेकस्वरत्वान्नैकस्वरादितीण् निषेधो न प्रवर्त्तते। यत इत्यल्लोपः।

यु मिश्रणे। **ओरौ** ॥ उकारस्याद्विरुक्तस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्मि अबादौ विषये ॥१२॥ यौति युतः। नु धातोः। युवन्ति। यौषि युथः युथ। यौमि युवः युमः। युयात्। यौतु-युताद्वा युताम् युवन्तु। युहि-युताद्वा युतम् युत। यवानि यवाव यवाम। अयौत् अयुताम् अयुवन्। अयौः अयुतम् अयुत। अयवम् अयुव अयुम॥ धातोर्नामिनः। युयाव। नानप्योर्वः। युयुवतुः युयुवुः। युयविथः युयुवथुः। यूयात्। गुणः। यविता। यविष्यति। अयविष्यत्। अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः॥

(च०) यु मिश्रणे। पूर्ववत्तिबादयः। 'अदादेर्लुक्' अनेन लुग् भवति। यु तिप् इति स्थिते॥ सूत्रम्—'ओरौ'॥ ओः औ। अद्विरुक्तस्य उकारस्य औकारादेशो भवति पिति त्स्मि परे अबादौ विषये। अनेनोकारस्यौकारः। यौति युतः। 'नुधातोः'। युवन्ति। युयात्। यौतु-युतात् युताम् युवन्तु। युहि-युतात् युतम् युत। यवानि यवाव यवाम। अयौत् अयुताम् अयुवन्। अयौः अयुतम् अयुत। अयवम् अयुव अयुम। यु णप् इति स्थिते। 'द्विश्च' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः। युयाव। यु अतुस् इति स्थिते। 'द्विश्च' 'नुधातोः' 'नानप्योर्वः' युयुवतुः। युयुवुः। युयविथ। 'यै' यूयात्। 'गुणः' 'सिसतासीस्यपाम्' 'ओ अव्' यविता। लुङ्लकारे। 'णित्पे' 'धातोर्नामिनः'। अयावीत् अयाविष्टाम् अयाविषुः॥ १२॥

(प्र०) ओराविति। विदो नवानामित्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थयाऽद्विरुक्तस्येति बोध्यम्। तेन जुहोतीत्यादौ नानिप्रसङ्गः। गुणापवादकमिदम्॥ १२॥

तु गतिवृद्धिहिंसासु॥ **तुरुनुस्तुभ्योऽद्विरुक्तेभ्यो ह्सादीनां चतुर्णामीड्वा** ॥१३॥ तौति-तवीति तुतः-तुवीतः तुवन्ति। तौषि-तवीषि तुथः-तुवीथः तुथ-तुवीथ। तौमि-तवीमि॥ तुयात्-तुवीयात्। तौतु-तवीतु तुतात्-तुवीतात् तुताम्-तुवीताम् तुवन्तु। तुहि-तुवीहि॥ अतौत्-अतवीत्। तुताव। तोता। तोष्यति। अतोष्यत्। अतौषीत्॥

(च०) तु गतिवृद्धिहिंसादिषु। पूर्ववत्तिबादयः। 'अदादेर्लुक्' 'ओरौ' तौति॥ सूत्रम्—'तुरुनुस्तुभ्यः०'॥ तु गतिवृद्धिहिंसासु। रु शब्दे। णु स्तुतौ। ष्टुञ् स्तुतौ। अद्विरुक्तेभ्य एभ्यो ह्सादीनां चतुर्णां ईड् वा भवति। 'गुणः' 'ओ अव्'। तवीति तुतः। 'नुधातोः' तुवीतः तुवन्ति। लिङ्लकारे—तुयात्-तुवीयात्। तुयाताम्-तुवीयाताम्। तुयुः-तुवीयुः। लोट्लकारे—तौतु-तवीतु। तुतात्-तुवीतात्। तुताम्-तुवीताम्। तुवन्तु। तुहि-तुवीहि। तुतात्-तुवीतात्। तुतम्-तुवीतम् तुत। तुवीत-। तवानि तवाव

तवाम । लङ्लकारे—अतौत् अतुवीत् । अतुताम् अतुवीताम् । अतुवन् । अतौः अतवीः । अतुतम् अतुवीतम् । अतुत अतुवीत । अतवम् अतुव-अतुवीव । अतुम—अतुवीम । लिट्लकारे—'द्विश्च' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । तुताव । तुतु अतुस् इति जाते । 'नु धातोः' 'नानप्योर्वः' आभ्यामुव् भवति । तुतुवतुः तुतुवुः । 'स्वरान्तान्नि०' तुतोथ तुतविथ । 'ये' तूयात । तोता । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अतौषीत् अतौष्टाम् अतौषुः । अतौषीः अतौष्टम् अतौष्ट । अतौषम् अतौष्व अतौष्म ॥१३॥

रु शब्दे । रौति-रवीति रुतः रुवीतः रुवन्ति । रौषि-रवीषि । रुयात् रुवीयात् । रौतु-रवीतु रुतात्-रुवीतात् । अरौत्-अरवीत् अरुताम्-अरुवीताम् अरुवन् । अरौः-अरवीः । रुराव रुरुवतुः रुरुवुः । रुरविथ । रूयात् । रोता । रोष्यति । अरोष्यत् । अरौषीत् ॥

(च०) रु शब्दे । पूर्ववत्तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' अनेन तिबादिचतुर्षु लकारेषु अपो लुग् भवति । अस्य धातोरपि रूपाणि तुधातुवत् ज्ञेयानि । 'तुरुनुस्तुभ्यः०' अनेन सूत्रेण हसादीनां प्रत्ययानां वा ईड् भवत्यस्य । 'ओरौ' अनेन अबादौ विषये पितितिस्मि परे ओकारस्य औकारः । रौति रवीति । रुयात् रुवीयात् । रौतु रवीतु । अरौत् अरवीत् । लिट्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन प्रथमपुरुषस्यैकवचने वृद्धिः । रुराव । 'नुधातोः' रुरुवतुः । 'गुणः' रुरविथ । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । रूयात् । 'गुणः' रोता । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अरौषीत् अरौष्टाम् अरौषुः ॥

दु गतौ । भौवादिकः । दवति । दवेत् । दवतु । अदवत् । दुदाव । दूयात् । दोता । दोष्यति । अदोष्यत् । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

(च०) दु गतौ । अयं धातुर्भ्वादिकः । तेन 'अप् कर्तरि' अनेनाप्प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्लुक्' अनेन सूत्रेण लुग् न भवति भ्वादित्वात् । 'गुणः' दवति । अन्यानि मूले सन्ति तानि सुगमान्येवातो व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिट्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिर्णित्प्रत्यये परे । दुदाव । 'नुधातोः' दुदुवतुः । 'गुणः' दुदविथ दुदोथ । 'ये' अनेन दीर्घः । दूयात् । 'गुणः' दोता । लुङ्लकारे-'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अदौषीत् अदौष्टाम् अदौषुः ॥

णु स्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः । नौति-नवीति नुतः—नुवीतः नुवन्ति । नुनाव । नूयात् । नोता । नोष्यति । अनोष्यत् । अनौषीत् ॥

(च०) णु स्तुतौ । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन णस्य नः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' अनेन तस्यापो लुग् भवति । 'ओरौ' अनेनोकारस्यौकारः । 'तुरुनुस्तुभ्यः' अनेनास्य ईड् भवति वा तदा 'गुणः' अनेन गुण एव । अस्यापि धातो रूपाणि नुधातुवत ज्ञातव्यानि । नौति नवीति । लिट्लकारे । नुनाव नुनुवतुः नुनुवुः । 'ये' अनेन दीर्घः । नूयात् । 'गुणः' । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनौषीत् ॥

टुक्षु शब्दे । टु इत् । क्षौति क्षुतः क्षुवन्ति । क्षुयात् । क्षौतु । अक्षौत् । चुक्षाव चुक्षुवतुः चुक्षुवुः । क्षूयात् । क्षविता । क्षविष्यति । अक्षविष्यत अक्षावीत् ॥

(च०) टुक्षु शब्दे । टु इत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'ओरौ' । क्षौति । क्षुतः । लिट्लकारे । 'द्विश्च' पूर्वस्य । 'कुहोश्चुः' । 'धातोर्नामिनः' । चुक्षाव । 'नु धातोः' चुक्षुवतुः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । क्षूयात् । 'सिसता०' 'गुणः' 'ओ अव्' क्षविता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'णित्पे' अनेन सेणित्त्वात् वृद्धिः । अक्षावीत् ॥

क्ष्णु तेजने । क्ष्णौति क्ष्णुतः क्ष्णुवन्ति । क्ष्णुयात् । क्ष्णौतु । अक्ष्णौत् । चुक्ष्णाव । क्ष्णूयात् । क्ष्णविता । क्ष्णविष्यति । अक्ष्णविष्यत् । अक्ष्णावीत् ॥

(च०) क्ष्णु तेजने । अयमपि क्षुधातुवत् ज्ञातव्यः । क्ष्णौति । लिट्लकारे—'द्विश्च' पूर्वस्य 'कुहोश्चु,' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । चुक्ष्णाव 'नुधातोः' चुक्ष्णुवतुः । 'गुणः' चुक्ष्णविथ । 'ये' क्ष्णूयात् क्ष्णवीयात् । 'गुणः' 'सिसता०' क्ष्णविता । लुङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अक्ष्णावीत् अक्ष्णाविष्टाम् अक्ष्णाविषुः ॥

ष्णु प्रस्रवणे । स्नौति । स्नुयात् । स्नौतु । अस्नौत् । सुस्नाव । स्नूयात् । स्नविता । स्नविष्यति । अस्नविष्यत् । अस्नावीत् ॥

(च०) ष्णु प्रस्रवणे । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'ओरौ' अनेन उकारस्यौकारः । स्नौति । लिट्लकारे । सुस्नाव । 'नुधातोः' सुस्नुवतुः । 'गुणः' सुस्नविथ । 'ये' स्नूयात् । 'गुणः' 'सिसता०' । 'ओ अव्' स्नविता । लुङ्लकारे । अस्नावीत ॥

इण् गतौ । गुणः । एति । इतः ॥ **इणः क्ङिति स्वरे यो वक्तव्यः ॥१४॥** यन्ति । एषि इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् इयाताम् इयुः । एतु-इतात्द्वा इताम् यन्तु । इहि-इतात्द्वा इतम् इत । अयानि अयाव अयाम । अडागमद्वयम् । ऐत् ऐताम् आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । द्वित्वम् वृद्धिः । पूर्वस्य इयादेशः । इयाय ॥ **इणः किति णादौ पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः ॥१५॥** ईयतुः ईयुः । इययिथ-इयेथ इयथुः ईय । इयाय-इयय ईयिव ईयिम । ये । ईयात् ईयास्ताम् ईयासुः । एता । एष्यति । ऐष्यत् । दादेः पे । **इणिकोः सिलोपे गा वक्तव्यः ॥१६॥** अगात् अगाताम् अगुः ॥

(च०) इण् गतौ । णकार 'इण्' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'गुणः' एति इतः । इ अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इण०' ॥ इणो धातोः

किङति स्वरे परे सति यकारो वक्तव्यः । अनेनेकारस्य यकारः । 'स्वरहीनम्०' यन्ति । इयि । अस्मिन् रूपे 'किलात्०' अनेन षत्वं भवति । इथः इथ । एमि इवः इमः । इयात् । एतु । इहि । 'गुणः' अयानि । लङ्लकारे–'गुणः' अडागमद्वयं भवति । 'एऐऐ' पुनः । 'एऐऐ' ऐत् । 'अइए । एऐऐ' ऐताम् । अडागमद्वयम् 'सवर्णे०' 'इणः०' । आयन् । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् । इत्यत्र गुणो भवति । इ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' धातोर्नामिनः' । 'सवर्णे' अनेन पूर्वस्य इय् । 'स्वरहीनं०' इयाय । इ इ अतुस् इति जाते । 'नुधातोः' इय् अतुस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इण०' ॥ इणो धातोः किति णादौ परे पूर्वस्य दीर्घो वक्तव्यः । अनेन इकारस्य दीर्घः [विधानसामर्थ्याद् 'ह्रस्वः' इति पूर्वस्य ह्रस्वो न भवति । 'सवर्णे०'] ईयतुः ईयुः । 'गुणः' सवर्णे' 'ए अय्' 'क्रादेर्णादेः' । इयथि । 'अस्वतः' । इयेथ ईयथुः ईय । इयाय । 'णबुत्तमः' । 'गुणः' इयय ईयिव ईयिम । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ईयात् । 'गुणः' एता । अन्यानि मूले सन्ति । ऌङ्लकारे— अडागमद्वयम् । ऐष्यत् । लुङ्लकारे–इ सि दिप् इति जाते । 'दादेः पे' । अनेन सेर्लोपो भवति । इ दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'इणिकोः०' ॥ इणिकोर्धात्वोः सिलोपे कृते सति गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । 'दिबादावट्' अगात् अगाताम् अगुः । अस्मिन् रूपे । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अगाः अगातम् अगात । अगाम् अगाव अगाम ॥ १६ ॥

इक् स्मरणे । इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । अध्येति अधीतः । अधियन्ति । अधीयात् । अध्येतु । अध्यैतु । अध्यैताम् अध्यायन् । अधीयाय । अधीयात् । अध्येता । अध्येष्यति । अध्यैष्यत् । अध्यगात् । इणवत् ॥

(च०) इक् स्मरणे । ककार 'इणिकोः' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः । अधिपूर्वोयं नित्यम् । इङिकौ धातू अध्युपसर्गतो न व्यभिचरतः । 'गुणः' 'इयं स्वरे' अध्येति । 'सवर्णे दीर्घः' अधीतः अधियन्ति । 'इणवदिक इति वक्तव्यम्' । अनेन इणो यानि कार्याणि भवन्ति तानि कार्याणि इकोऽपि भवन्ति । लिट्लकारे—अधीयाय । अधीयतुः । अध्येता । 'गुणः' अध्येष्यति । लुङ्लकारे 'दादेः पे' 'इणिकोः' अध्यगात् । अध्यगाताम् । 'आतोऽनपि' अध्यगुः ॥

(प्र०) इक्स्मरणे इति । ककार इहेण्वदिक इति विशेषणार्थः । न व्यभिचरत इति । तथाच भट्टिः—'ससीतयो राघवयोरधीयन्' स्मरन्नित्यर्थः । इङिकावध्युपसर्ग विना प्रयोगं नार्हत इत्यर्थः ।

विद् ज्ञाने । उपधाया लघोः । वेत्ति वित्तः विदन्ति । वेत्सि वित्थः वित्थ । वेद्मि विद्वः विद्मः ॥ **विदो नवानां त्यादीनां णबादिर्वा** ॥१७॥ विद उत्तरेषां तिबादीनां नवानां णबादिर्नवको वा भवति । वेद विदतुः विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्म । विद्यात् । वेत्तु-वित्ताद्वा

वित्ताम् विदन्तु । झसाद्धिर्हिः विद्धि-वित्ताद्वा वित्तम् वित्त । वेदानि वेदाव वेदाम । दिस्योर्हसात् । अवेत् अवेद् अवित्ताम् । अन उस् वा । अविदन्-अविदुः ॥ दः सः ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिविषये ॥१८॥ अवेः-अवेत् अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्व अविद्म । विवेद विविदतुः विविदुः । विवेदिथ । पक्षे ॥ आमि विदेर्न गुणः ॥१९॥ विदाञ्चकार–विदाम्बकार विदामास विदाम्बभूव । विद्यात् विद्यास्ताम् । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥

(च०) विद् ज्ञाने । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । खसे चपा झसानाम्' अनेन दस्य तः । वेत्ति । 'खसे चपाः' इदं सूत्रं खसे एव सर्वत्र प्राप्नोति । वित्तः विदन्ति । अन्यानि मूले सन्ति ॥ सूत्रम्—'विदो नवानां त्यादीनां णबादिर्वा' ॥ विदः नवानां त्यादीनां णबादि, वे व्ययम् । पञ्चपदं सूत्रं वर्तते विद ज्ञाने इत्यस्मात्परेषां तिबादीनां नवानां वचनानां णबादिनवकं वा भवति । अनेन तिबादीनां णबादयो भवन्ति । णप् अतुस् इत्यादीनि नव वचनानि वा भवन्ति तिबाद्यर्थ एव । तदा विद् णप् इति जाते । 'द्विश्च' अनेन द्वित्वे प्राप्ते 'यदादेशः' इति न्यायेन द्वित्वं न भवति । किन्तु 'अप् कर्तरि' अनेनाप् प्रत्ययो भवति । तस्य 'अदादेर्लुक्' अनेन लुक् भवति । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । वेद विदतु विदुः । 'उपधायाः' 'खसे०' वेत्थ । अन्यान्यस्य लकारस्य रूपाणि मूले सन्ति । विद्यात् । विद्याताम् । लोट्लकारे–वित्तु । मध्यमपुरुषस्यैकवचने । 'झसाद्धिर्हिः' अनेन हस्य धः । 'स्वरहीनं०' विद्धि । अन्यानि मूले सन्ति । लङ्लकारे—विद् दिप् इति स्थिते । 'उपधाया०' 'दिस्योर्हसात्' अनेन दिप्सिपोर्लोपः । 'दिबादावट्' 'वावसाने' अवेत् । अवेद् । 'खसे०' अवित्ताम् । 'आदन्तविद्द्विषाम् ' अनेन वा अन उस् भवति । अविदन् । अविद् सिप् इति जाते । 'दिस्योः' अनेन सिपो लोपः । अविद् इति जाते । 'उपधायाः' ॥ सूत्रम्—द् सः । दः दकारस्य सिविषये वा सकारो भवति । अनेन दस्य सः । 'स्रोर्विसर्गः' । अवेः । सस्याभावे । अवेत् । अन्यानि सन्ति । लिट्लकारे । 'उपधायाः' विवेद विविदतुः । विवेदिथ । 'विदूदरिद्रा' अनेनास्य वा आम्प्रत्ययः । आमि परे सति 'उपधायाः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्–आमि०' ॥ आमि परे सति विदेर्धातोर्गुणो न भवति । अने गुणनिषेधः । साधनं तु पूर्ववत् । विदांचकार । विदामास । विदांबभूव । विद्यात् । विद्यास्ताम् । वेदिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । अन्यत्तु पूर्ववत् । अवेदीत् अवेदिष्टाम् अवेदिषुः ॥ १९ ॥

(प्र०) विदेति । अनन्तरस्येति न्यायादुक्तार्थणादियोग एव द्वित्वं नान्यत्र । 'वेत्तेर्लोट्याम् गुणाभावः करोत्यनुप्रयोगश्च वा' तनादेरुप्'विदांकरोतु । 'ङित्यदुः' कृञोऽत उत् ङिति । विदांकुरुतात् । विदां कुर्वन्तु ॥ १७ ॥

अस् भुवि । अस्ति ॥ नमसोऽस्य ॥ नम् इत्येतस्य विकरणस्या-

सूभुवीति धातोश्चकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥२०॥ स्तः सन्ति ॥ **सि सः** ॥ अस्तेः सकारस्य लोपो भवति सकारे परे ॥२१॥ सि स इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पिति। तेन व्यतिसे। असि स्थः स्थ। अस्मि स्वः स्मः। स्यात् स्याताम् स्युः। अस्तु-स्तात् स्ताम् सन्तु। जह्योर्धिशाधि। एधि स्तात् स्तम् स्त। असानि असाव असाम ॥ **अस्तेरीट्** ॥ अस्तेः परयोर्दिस्योरीडागमो भवति ॥२२॥ आसीत् ॥ **लोपागमयोर्मध्ये आगमविधिर्बलवान्** ॥२३॥ आस्ताम् आसन्। आसीः आस्तम् आस्त। आसम् आस्व आस्म ॥ **अस्तेरनपि भू वक्तव्यः** ॥२४॥ बभूव ॥

(च०) अस् भुवि। भू सत्तायाम्। अर्थादयं धातुः सत्तायां वर्तते इत्यर्थः। पूर्ववत् तिबादयः। 'अदादेर्लुक्' अनेन लुक्। अस्ति। अस् तस् इति जाते ॥ सूत्रम्-**'नमसोऽस्य'**। नम् च अस् च नमस् तस्य नमसः। अस्य द्विपदं सूत्रम्। नम इत्येतस्य रुधादिगणोत्पन्नविकरणस्य अस् भुवि इति धातोश्च संबन्धिनोऽकारस्य ङिति विभक्तौ परतो लोपो भवति। अनेन अकारस्य लोपः। स्तः। नमसोऽस्य' सन्ति। अस् सिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्- **'सि सः'** ॥ अस्ते सकारस्य लोपो भवति सकारे परे। अनेन सकारस्य लोपे प्राप्ते **'सि सः'** इत्यत्र अस्तेः सलोपः सकारमात्रे न तु पित्येव। तेन व्यतिसे इति रूपं सिद्धं भवति। अनेनात्र सलोपः। असि। अन्यानि मूले सन्ति। 'नमसोऽस्य'। स्याताम् स्युः। स्याः स्यातम् स्यात। स्याम् स्याव स्याम। अस्तु स्तात्–स्ताम् सन्तु। 'जह्योर्धिशाधि' एधि स्तात्। अन्यानि सन्ति। अस् दिप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्-'अस्तेरीट्' ॥ अस्तेः ईट्। अस्तेर्धातोः परयोर्दिप्सिपोरीडागमो भवति। टित्त्वादादौ। 'दिबादावट्' 'स्वरादेः'। आसीत्। अस् ताम् इति जाते। 'लोपागमयोर्मध्ये' तेन प्रथममडागमद्वयं भवति। पश्चात् 'नमसोऽस्य' अनेन अकारस्य लोपो भवति। आस्ताम् आसन्। आसीः। अन्यानि सन्ति मूले ॥ सूत्रम्-**'अस्तेः ०'** ॥ अस्तेर्धातोरनपि गुरुत्वात् सर्वस्यादेशः। तेनास्य धातोरनपि भूधातुवत् रूपाणि ज्ञेयानि। बभूव बभूवतुः बभूवुः। इत्यादीनि ॥ २४ ॥

(प्र०) **नमसोऽस्येति**। यत्तु नन्वसा धातुना साहचर्यान्नमपि धातुरेव गृह्यतामिति केनचिदुक्तं, तन्न, अस्प्रत्ययस्यापि सम्भवेन धातोर्ग्रहणमिति निर्णयाभावात ॥२०॥ अस्तेरीडिति। अस्तेरिति तु तन्त्रादिना व्याख्येयम्। तेन विद्यमानादस्तेरिति लभ्यते। विद्यमानात् किम्, अस्तेर्भूरित्यादेशेऽभूदित्यादौ माभूत्। स्थानिवद्भावेन नमसोऽस्येत्यत्र ओव्मौवेंत्यतो वानुवृत्त्या व्यवस्थया लोपाभावे द्वितीयोऽट्। उपदेशस्वरादिति तु न, अगादित्यत्रातिव्याप्तेः ॥ २२ ॥

मृजूष् शुद्धौ ॥ **मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या किति ङिति स्वरे वा** ॥२५॥ षत्वम्। ष्टुत्वम् ॥ **रात्सस्य** ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपः स्यान्न त्वन्यस्य ॥२६॥ मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति—मार्जन्ति।

मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्ज्मि मृज्वः मृज्मः । मृज्यात् ॥ मार्ष्टु-मृष्टात् मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृड्ढि-मृष्टात् मृष्टम् । मार्जानि मार्जाव मार्जाम । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टाम् अमृजन्-अमार्जन् । अमार्ट्-अमार्ड् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जम् अमृज्व अमृज्म । ममार्ज ममृजतुः-ममार्जतुः ममृजुः-ममार्जुः । ममार्जिथ-ममार्ष्ठ ममृजथुः-ममार्जथुः । मृज्यात् । मार्जिता-मार्ष्टा । मार्जिष्यति-मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत्-अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । अमार्क्षीत् अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः ॥

(च०) मृजूष् । ऊकारषकारौ कार्यार्थौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' मृज् तिप् इति जाते । **सूत्रम्—'मृजेः०'** ॥ मृजेर्धातोर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्भवति क्ङिति स्वरे वा भवति । अनेन वृद्धिः । 'छशषराजादेः षः' अनेन षत्वम् । 'ष्टुभिः ष्टुः' अत्र 'संयोगान्तस्य लोपः' अनेन षकारस्य लोपे प्राप्ते-**सूत्रम्—'रात्सस्य'** ॥ रात्सस्य । रेफादुत्तरस्य सकारस्यैव लोपो भवति नान्यस्य । अनेन षकारस्य लोपो न भवति । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति । 'मृजेः' अनेन वा वृद्धिः । मार्जन्ति । मृज् सिप् इति स्थिते । 'मृजेः०' 'छशषराजादेः०' 'षढोः कः से' 'किलात्०' 'कषसंयोगे क्षः' मार्क्षि मृष्टः । अन्यानि मूले सन्ति । मृज्यात् । मार्ष्टु । मृष्टात् । मृष्टाम् मृजन्तु-मार्जन्तु । मृज् हि इति स्थिते । 'झसाद्धिर्धिः' । 'छशष०' 'षो डः' ष्टुत्वम् । मृड्ढि । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे—'मृजेः०' अनेन वृद्धिः । ममार्ज ममृजतुः ममृजुः । ममार्जिथ । 'ऊदितो वा' अनेन इड्विकल्पे सति । 'मृजेः०' 'छशष०' ष्टुत्वम् । ममार्ष्ट ममृजथुः ममृज-ममार्ज । ममार्ज ममृजिव ममृजिम । मृज्यात् मृज्यास्ताम् मृज्यासुः । अस्य धातोरूदित्त्वादिड् वा भवति । 'मृजेः' मार्जिता । इडभावे । वृद्धिः । 'छशष०' । ष्टुत्वम् । मार्ष्टा । मार्जिष्यति । मृज् थप् तिप् इति स्थिते । 'मृजेः' । छशष०' 'षढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कषसंयोगे क्षः' । मार्क्ष्यति । अमार्जिष्यत् अमार्क्ष्यत् । अमार्जीत् अमार्जिष्टाम् अमार्जिषुः । इडभावे । अमार्क्षीत । 'झसात्०' । 'छशष०' । ष्टुत्वम् । अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्ट । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्ष्म । समाप्तोऽयं धातुः ॥ २६ ॥

वच परिभाषणे । वक्ति वक्तः ॥ **नहि वचिरन्तिपरः प्रयोक्तव्यः किन्तु वदन्तीत्युच्चारणीयम् ॥२७॥** वदन्ति । वक्षि वक्थः वक्थ । वच्मि वच्वः वच्मः । वच्यात् । वक्तु-वक्तात् वक्ताम् वदन्तु । वग्धि-वक्तात् वक्ताम् वक्त । अवक् अवग् अवक्ताम् अवचन् । अवक् अवग् । अवक्तम् अवक्त । अवचम् अवच्व अवच्म । णबादौ पूर्वस्य । उवाच । यजां यवराणां ग्वृतः सम्प्रसारणम् । ऊचतुः ऊचुः उवचिथ-उवक्थ । उच्यात् ।

वक्ता । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् ॥ अस्यतिवक्ति इति ङः ॥ **अस्यतिवक्तीति ङे वचेरुमागमो वक्तव्यः ॥२८॥** उ ओ । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् ॥

(च०) वच परिभाषणे । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' 'चोः कुः' अनेन चकारस्य ककारो भवति । वक्ति वक्तः ॥ सूत्रम्—'नहिवचिरन्तिपरः' ॥ वदन्ति । वच् सिप् इति स्थिते । 'चोः कुः' 'क्लिात्०' 'कषसं०' वक्षि । चोः कुः' वक्थः वक्थ । अन्यानि मूले सन्ति । वच्यात वच्यातास् वच्युः । वक्तु-वक्तात् । 'नहि वचि०' वदन्तु । वच् हि इति स्थिते । 'झसाद्धिर्हः' 'चोः कुः' । 'झबे जबाः' वग्धि । लङ्लकारे । 'चोः कुः' 'दिस्योर्हसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'वावसाने' अवक्-अवग् । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे-'द्विश्च' पूर्वस्य । 'णबादौ पूर्वस्य' अनेन पूर्वस्य सम्प्रसारणम् । 'अत उपधायाः' उवाच । 'यजां०' अनेन द्वितीयं सम्प्रसारणम् । 'सवर्णे०' ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ । 'अस्वतः' । 'चोः कुः' उवक्थ । 'चोः कुः' वक्ता । 'चोः कुः' 'क्लिात०' 'कषसंयोगे क्षः' वक्ष्यति । अवक्ष्यत । वच् सि दिप् इति स्थिते । 'अस्यति वक्ति' अनेन सेर्ङो भवति । वच् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'अस्यतिवक्तीति ङे०' ॥ ङप्रत्यये परे सति वचोर्धातोः उमागमो भवति । 'मिदन्त्यात०' । 'उओ' । 'दिबादावट्' । अवोचत अवोचताम् अवोचन् ॥ २८ ॥

(प्र०) अन्तिपर इति । बहुवचनपर इत्यर्के । अन्तिमात्रपर इत्यन्ये ॥ २७ ॥

रुदिर् अश्रुविमोचने ॥ **रुदादेश्चतुर्णां ह्सादेः ॥** रुदादेः परेषां तिबादिचतुर्णां मध्ये हकारवसादेः प्रत्ययस्येट् भवति ॥ २९ ॥

> रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।
> जक्षितिश्चैव विज्ञेयो रुदादिपञ्चको गणः ॥

रोदिति रुदितः रुदन्ति । रोदिषि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः । रुद्यात् । रोदितु-रुदिताद्वा रुदिताम् रुदन्तु । रुदिहि-रुदिताद्वा रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ॥ **रुदादेर्दिस्योरीडटौ च वक्तव्यौ ॥ ३० ॥** अरोदीत् अरोदत् । रुरोद रुरुदतुः । रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यति । अरोदिष्यत् । अरोदीत् । इरितो वा । अरुदत् ॥

(च०) रुदिर् अश्रुविमोचने । इर् अनुबन्धः 'इरितो वा' इत्यस्य सूत्रस्य विशेषणार्थः । तिबादयः 'अदादेर्लुक्' इत्येतत्सर्वं पूर्ववत् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः—सूत्रम्–रुदादेश्चतुर्णां ह्सादेः' ॥ रुदादेः चतुर्णां ह् च वस् च ह्सौ तौ आदी यस्य स ह्सादिः तस्य ह्सादेः त्रिपदं सूत्रम् । रुदादेः परस्य चतुर्णां तिबादीनां संबन्धिनो हकारादेर्वस्-प्रत्याहारादेश्च प्रत्ययस्य इडागमो भवति । टित्त्वादादौ । अनेन स्परादिरहिते प्रत्यये परे इडागमो भवति । रुदादयस्तु मूले श्लोकेनोक्ताः । रोदिति रुदितः रुदन्ति । अन्यानि

मूले सन्ति । रुद्यात् रुद्याताम् । रोदितु । रुदिहि । लङ्लकारे—सूत्रम्—'रुदादेः०' ॥ रुदादेर्धातोः परयोर्दिप्सिपोरीडटौ च वक्तव्यौ इडपवादोऽयम् । अरोदीत् । अरोदत् । 'उपधायाः' रुरोद रुरुदतुः । रुरोदिथ । रुद्यात् रुद्यास्ताम् रुद्यासुः । रोदिता । अन्यानि मूले सन्ति । अरोदीत् । 'इरितो वा' अनेनास्य वा ङप्रत्ययो भवति । अरुदत् । अरुदताम् । अरुदन् । अत्र ङित्त्वाद्गुणाभावः ॥ ३० ॥

ञिष्वप् शये । ञि इत् । स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु-स्वपिताद्वा । अस्वपीत्-अस्वपत् । संप्रसारणम् । सुष्वाप सुषुपतुः । सुषुपुः । सुष्वपिथ-सुष्वप्थ । सुप्यात् । स्वप्ता । स्वप्स्यति अस्वप्स्यत् ॥ अस्वाप्सीत् अस्वाप्ताम् अस्वाप्सुः ।

(च०) ञिष्वप् शयने । पूर्ववत् सर्वं भवति । ञि इत् । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन सत्वम् । 'रुदादेश्चतुर्णाम्' अनेनास्यापि इट् । स्वपिति । लङ्लकारे । 'रुदादेर्दिस्योः०' अस्वपीत् । अस्वपत् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'णवादौ पूर्वस्य' । अनेन संप्रसारणम् । 'किलात्०' 'अत उपधायाः' । सुष्वाप । 'यजां०' । अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् । सुषुपतुः । 'अत्वतः' सुष्वपिथ । सुष्वप्थ । संप्रसारणम्। सुप्यात् सुप्यास्ताम्। स्वप्ता । लुङ्लकारे । 'सावनिटः' अनेन नित्यं वृद्धिः । अस्वाप्सीत् । 'झसात्' । अनेन सेर्लोपः । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सुः ॥

श्वस् प्राणने । श्वसिति । श्वस्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् अश्वसिताम् अश्वसन् । शश्वास शश्वसतुः । शश्वसुः । श्वस्यात् । श्वसिता । श्वसिष्यति । अश्वसिष्यत् ह्म्यन्तक्षण इति वृद्ध्यभावः । अश्वसीत् ॥

(च०) श्वस् प्राणने अयमपि पूर्ववत् । श्वसिति । लङ्लकारे दिप्सिपोरीडटौ भवतः। अश्वसीत् अश्वसन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' पूर्वस्य । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । शश्वास। शश्वसतुः । शश्वसिथ । 'अत्वतः' शश्वस्थ । श्वस्यात् । श्वसिता । अन्येषां रूपाणि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'ह्मन्तक्षण०' । अनेन वृद्ध्यभावः । अश्वसीत् अश्वसिष्टाम् अश्वसिषुः ॥

अन प्राणने ॥ अनिति । प्रपूर्वः । **अनिति** ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम् ॥ ३१ ॥ प्राणिति । अन्यात् । अनितु । आनीत् । आनत् । आन आनतुः आनुः । अन्यात् । अनिष्यति । आनिष्यत् । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः ॥

(च०) अन प्राणने । पूर्ववत्सर्वम् । अनिति । यदायं धातुः प्रपूर्वस्तदा ॥ सूत्रम्-[अनिति ?] 'उपसर्गस्थान्निमित्तादनितेर्नस्य णत्वं वाच्यम्' ॥ अनेन नकारस्यास्य णकारो भवति । 'सवर्णे०' प्राणिति । लङ्लकारे । 'रुदादेः' 'स्वरादेः' । आनीत् । आनत् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सवर्णे०' । आन आनतुः आनुः । अन्यात् अन्यास्ताम् अन्यासुः । अनिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः परः' । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आनीत् आनिष्टाम् आनिषुः ॥ ३१ ॥

जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्षिति जक्षितः ॥ **जक्षादेरन्तोऽदन उस् ॥** जक्ष-जागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्त अत् अन उस् भवति ॥ ३२ ॥ जक्षति । जक्षिषि । जक्ष्यात् । जक्षितु । अजक्षीत् अजक्षत् । जजक्ष । जक्ष्यात् । जक्षिता । जक्षिष्यति । अजक्षिष्यत् । अजक्षीत् ॥

(च०) जक्ष भक्षहसनयोः । पूर्ववत् सर्वं भवति । जक्षिति । जक्षितः । जक्ष अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'जक्षादेरन्तोदन उस्' ॥ जक्षादेः अन्तः अत् अनः उस् । पञ्चपदं सूत्रम् ॥ जक्षजागृदरिद्राशास्चकासृभ्यः परस्य अन्तः अत् भवति । अन उस् भवति । जक्षादयः केनचिदाचार्येण गणिताः श्लोकेन 'जक्षि जागृ दरिद्राति चकास्तिः शास्तिरेव च । दीधीङ् वेवीङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः ॥' अनेन अन्ति इत्यस्य अतिः । जक्षति । जक्ष्यात् । जक्षितु जक्षितात् । जक्षिताम् । 'जक्षादेः०' जक्षतु । जक्षिहि । 'रुदादेर्दिस्योः०' अजक्षीत् । अजक्षन् अजक्षताम् अजक्षुः । लिट्लकारे—'द्विश्च' । 'पूर्वस्य हसादिः शेषः' । जजक्ष जजक्षतुः जजक्षुः । जजक्षिथ । जक्ष्यात् । जक्ष्यास्ताम् । जक्षिता । लुङ्लकारे—अजक्षीत् अजक्षिष्टाम् अजक्षिषुः ॥ ३२ ॥

(प्र०) जक्षादेरिति । 'जक्षजागृदरिद्रातिचकास्तिशास्तयस्तथा दीधीङ् वेवीङ् च विज्ञेयो जक्षादिः सप्तको गणः' इत्युक्ताःसप्तजक्षप्रभृतयः ॥ ३२ ॥

जागृ निद्राक्षये । जागर्ति जागृतः जाग्रति । जागर्षि । जागृयात् । जागर्तु-जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि-जागृताद्वा जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव जागराम । गुणः । दिस्योर्हसात् । स्रोर्विसर्गः । अजागः अजागृताम् ॥ **उसि जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः ॥३३॥** अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम् अजागृव अजागृम । जजागार ॥ **जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः ॥३४॥** जजागरतुः जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार-जजागर जजागरिव जजागरिम । 'विद्' इति पक्षे आम् । जागराञ्चकार जागरामास जागराम्बभूव । जागर्यात् । जागरिता । जागरिष्यति । अजागरिष्यत् । ह्मयन्तक्षण इति न वृद्धिः । अजागरीत् ॥

(च०) जागृ निद्राक्षये । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' । 'गुणः' । अनेन गुणो भवति । जागर्ति । जागृतः । 'ऋरम्' । 'जक्षादेः०' । जाग्रति । जागर्षि । अत्र 'क्ङिलात्०' अनेन परत्वम् । जागृथः जागृथ । जागर्मि जागृवः जागृमः । जागृयात् जागृयाताम् जागृयुः । जागर्तु । अन्यानि मूले सन्ति । जागृ दिप् इति स्थिते 'गुणः' । 'दिस्योर्हसात्' । अनेन दिपो लोपो भवति । 'स्रोर्विसर्गः' । 'दिबादावट्' अजागः । अजागृताम् । जागृ अन् इति स्थिते । 'जक्षादे०' अनेन अन उस् ॥ सूत्रम्—"उसि०" ।

उसि परे सति जागर्तेर्धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अजागरुः । अजागः अजागृतम् अजागृत । अन्यानि मूले सन्ति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । जजागार ॥ सूत्रम्—'जागर्तेः०' ॥ जागर्तेर्धातोः किति प्रत्यये परे गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । जजागरतुः । अन्यानि मूले सन्ति । 'विद् दरिद्रा' अनेन सूत्रेणास्य वा आम् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । जागराञ्चकार । अन्ये द्वे मूले स्तः । 'जागर्तेः' अनेन गुणः । जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । 'गुणः' । जागरिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे 'ह्म्यन्तक्षण०' अनेनास्य वृद्धेरभावः । किन्तु गुणः । अजागरीत् अजागरिष्टाम् अजागरिषुः ॥ ३४ ॥

(प्र०) अजागरीदिति । लुङि जागृ इस् ई दीत्यत्र इत्वं प्राप्तं तद्गुणो बाधते । तं 'णित्ये' इति सेर्णित्वाद्धातोर्नामिन इति वृद्धिर्बाधते । तां जागर्तेरिति गुणो बाधते । तत्र गुणे कृते 'अतो हसादेरिति विकल्पं बाधित्वा लान्तस्येति वृद्धिः प्राप्ता ह्म्यन्तेति सूत्रेण निषिध्यते । अतिदेशोऽयम्—हसादिलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधते, तेन गुणेन हसान्तत्वसम्पादनात् । याहि गुणप्रवृत्तसमये वृद्धिः सा बाधते नान्येति भावः । तदाहुः— गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनं पुनर्वृद्धिनिषेधोतो यण् पूर्वाः प्राप्तयो न वा इति यण् इति यवरलाः ।

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति ॥ **दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति ॥** दरिद्रातेराकस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे, इकारश्च ङिति हसे परे ॥३५॥ दरिद्रितः दरिद्रति । दरिद्रासि दरिद्रिथः दरिद्रिथ । दरिद्रामि दरिद्रिवः दरिद्रिमः । दरिद्रियात् । दरिद्रातु दरिद्रिताद्वा दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्राहि-दरिद्रिताद्वा दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम ॥ **णप् वुण् सयुटो हित्वा अन्यस्माद्दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा ॥ ३६ ॥** ददरिद्रौ ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ ददरिद्रथुः । पक्षे दरिद्राञ्चकार । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । अदरिद्रिष्यत् । अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः । पक्षे । अदरिद्रासीत् अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' दरिद्राति । दरिद्रा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दरिद्रातेरिदालोपश्च ङिति' ॥ दरिद्रातेः इत् आलोपः । च अव्ययम् । ङिति पञ्चपदं सूत्रम् । दरिद्रातेर्धातोराकारस्य ङिति स्वरे परे लोपो भवति च ङिति हसे परे अकारस्य लोपो भवति । अनेनात्र अकारस्य इ । दरिद्रितः । अत्र 'दरिद्रातेः' अनेन अकारस्य लोपः । 'जक्षादेः' । दरिद्रति । अन्यानि मूले सन्ति । अनेनैव प्रकारेण साध्यानि । दरिद्रियात् । दरिद्रातु । अदरिद्रात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' ।

'सस्वरादिः'। 'आतो णप्डौ'। ददरिद्रौ। ददरिद्रा अतुस् इति जाते॥ सूत्रम्—'णप् वुण् सयुटः०'॥ णप् वुण् सयुटः हित्वा अन्यस्मात् दरिद्रातेर्धातोरनपि आकारस्य लोपो भवति लुङ्लकारे वा आकारस्य लोपो भवति। अनेनाकारस्य लोपः। ददरिद्रतुः। ददरिद्रिथ। 'विद् दरिद्रा०' अनेन सूत्रेणास्य धातोर्वा आम् प्रत्ययो भवति। 'णप्' अनेनाकारस्य लोपः। अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् ज्ञेयम्। दरिद्रांचकार। दरिद्रामास। दरिद्रांबभूव। 'णप् वुण्०'। अनेनाकारस्य लोपः। दरिद्र्यास्ताम्। दरिद्र्यासुः। अयं धातुः सेट्। अतः 'सिसता०' अनेनेड् भवति 'णप् वुण्०' अनेनाकारस्य लोपः। दरिद्रिता। दरिद्रिष्यति। अदरिद्रिष्यत्। लुङ्लकारे। अदरिद्रीत् अदरिद्रिष्टाम् अदरिद्रिषुः। 'लुङि वा' इत्युक्तत्वात् वा आकारलोपः। तत्पक्षे 'आदन्तानां०' अनेनेट्सकौ भवतः। अदरिद्रासीत्। अदरिद्रासिष्टाम् अदरिद्रासिषुः। समाप्तोऽयं धातुः॥३५-३६॥

(प्र०) अदरिद्रुरिति। जक्षादेरित्यन उस् दरिद्राते रिदालोप इत्यनेन परत्वादालोप आदन्तत्वाभावादादन्तादूद्विप इत्यादिलक्षणविकल्पप्रवृत्तिः।

शास् अनुशिष्टौ। शास्ति॥ **शासेरिः**॥ क्ङितीत्यनुवृत्तम्। शास्तेराकारस्येकारादेशो भवति किति ङिति हसे ङे च परे॥३७॥ घसादेः षः। शिष्टः शासति। शास्ति शिष्टः शिष्ट। शास्मि शिष्वः शिष्मः। शिष्यात्। शास्तु-शिष्टात् शिष्टाम् शासतु। जह्येधिशाधि। शाधि-शिष्टम् शिष्ट। शासानि शासाव शासाम॥ **दिपि सस्य तः सिपि वा**॥ दिपि परे सस्य तकारो भवति सिपि तु वा भवति॥ ३८॥ अशात् अशिष्टाम् अशासुः। अशात्-अशाः अशिष्टम् अशिष्ट। अशासम् अशिष्व अशिष्म। शशास शशासतु. शशासुः। शिष्यात्। शासिता। शासिष्यति। अशासिष्यत् लित्पुषादेर्ङः। शासेरिः। अशिषत्॥

(च०) शास् अनुशिष्टौ। पूर्ववत् तिवादयः। 'अदादेर्लुक्'। अनेनापो लुग् भवति। शास्ति। शास् तस् इति स्थिते॥ सूत्रम्—'शासेरिः'॥ शासेः इः। शास्तेर्धातोराकारस्य इकारो भवति किति ङिति हसे ङे च परे। अनेन आकारस्य इकारः। 'घसादेः षः'। अनेन सूत्रेण सस्य षः। शिष्टः। शासति। अस्मिन् रूपे 'जक्षादेः' अनेन अन्तोऽत् अन उस्। अन्यानि मूले। लोट्लकारस्य मध्यमपुरुषैकवचने। 'जह्येधिशाधि' अनेन हिसहितस्य शासः शाधिनिपातो भवति। शाधि। अन्यान्यानि सन्ति मूले। लङ्लकारे शास् दिप् इति जाते॥ सूत्रम्—'दिपि सस्य तः सिपि वा'॥ दिपि सस्य तः सिपि वा अव्ययम्। सकारान्तस्य धातोः सकारस्य दिपि परे तकारो भवति सिपि तु विकल्पेन भवति सस्य तः। अनेन सकारस्य तकारः। 'दिस्योर्हसात्' अनेन दिपो लोपः। 'दिवादावट्' अशात्। दिपि परे द्वे रूपे भवतः। वाग्रहणात्। अशात्। अशाः। अन्यानि सन्ति। लिट्लकारे 'द्विश्च'। पूर्वस्य ह्रस्वः। शशास। शशासतुः। शशासिथ। शासि-

ता । शासिष्यति । लुङ्लकारे । 'लिदपुषाद्यर्ङः' अनेन ङप्रत्ययो भवति । 'शासेरिः' अनेनाकारस्येकारो भवति । 'शसादेः षः' अनेन सस्य षः । 'दिबादावट्' । अशिषत् अशिषताम् अशिषुः ॥ ३७-३८ ॥

(प्र०) शासेरिरिति । ङे चेति ङानुवृत्तेर्णङ् शासु इच्छायामित्यस्य नेत्वम्। अर्तिसर्तिसाहचर्यात् परस्मैपदिन एव शासेर्ङविधानात् । तेन पे एव एत्वम् । नेह आशास्ते । अन्ये तु—व्यतिशिष्टे व्यतिशिढ्वे इत्यात्मनेऽपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति ॥ ३७ ॥

चकासृ दीप्तौ । ऋ इत् । चकास्ति: चकास्तः चकासति। चकास्यात् । चकास्तु-चकास्तात् चकास्ताम् चकासतु । झसाद्धिर्हे ॥ **धौ सलोपो वाच्यः** ॥३९॥ चकाधि-चकास्तात चकास्तम् चकास्त । अचकात् अचकास्ताम् अचकासुः । अचकात्-अचकाः । कासादिप्रत्ययादाम् । चकासाञ्चकार । चकास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । अचकासिष्यत् । अचकासीत् अचकासिष्टाम् अचकासिषुः ॥ इत्यदादिषु परस्मैपदिनः ॥ ४ ॥

(च०) चकासृ दीप्तौ । ऋकार इत् । प्रत्ययलुगादि सर्वं पूर्ववत् । चकास्ति । प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । 'जक्षादेः०' अनेन सूत्रेण अन्तः अत् अन उस् भवति । चकासति । चकास्यात् । चकास्तु । अस्य लकारस्य मध्यमपुरुषस्यैकवचने । 'झसाद्धि अनेन हेर्धिः । चकास् धि इति जाते ॥ सूत्रम्—'धौ सलोपो वाच्यः' ॥ धिप्रत्यये परे सति सकारस्य लोपो भवति । अनेन सकारस्य लोपः । चकाधि । लङ्लकारे । चकास् दिप् इति स्थिते । 'दिपि सस्य तः' अनेन सस्य तः । 'दिस्योर्हसात्' 'दिबादावट्' । अचकात् । अस्य प्रथमपुरुषस्य बहुवचने । 'जक्षादेः०' । अनेन अन उस् । अचकासुः । अन्यानि मूले सन्ति । कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनास्य धातोराम्प्रत्ययो भवति चकासांचकार । चकासामास । चकासांबभूव । चकास्यात् चकास्यास्ताम् चकास्यासुः । 'सिसनाः०' अनेनेट् । चकासिता । अन्यानि मूले सन्ति । लुङ्लकारे । अचकासीत् ॥ ३९ ॥ इत्यादिगणे परस्मैपदिनः कथिताः ॥

(प्र०)धाविति । मतमिदं भाष्यकारस्यापि ॥ ३९ ॥

इति प्रसादटीकायामदादिपरस्मैपदम् ।

अदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

अथात्मनेपादिप्रक्रिया ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकारः आत्मनेपदार्थः । स्कोराद्योश्च । ष्टत्वम् । चष्टे चक्षाते । आतोऽन्तोदन्तः । चक्षते । षढोः कः से । चक्षे चक्षाथे चढ्वे । चक्षे चक्ष्वहे चक्ष्महे चक्षीत । चष्टाम् । अचष्ट अचक्षाताम् अचक्षत ॥ **चक्षिङोऽनपि ख्या-**

ख्याञ्क्शाञौ णादौ वा वक्तव्यौ ॥१॥ चख्यौ चख्यतुः चख्युः । चक्शौ चक्शतुः चक्शुः । चचक्षे । ख्यायात् ख्येयात् क्शायात् क्शेयात् । ख्यासीष्टक्शासीष्ट । ख्याता २ क्शाता २ । ख्यास्यति ख्यास्यते क्शास्यति-क्शास्यते । अख्यास्यत् अख्यास्यत अक्शास्यत्-अक्शास्यत । पुषादित्वाद् ङः । अख्यत् । **अस्यतिवक्तिख्यातीनामात्मनेपदे सेङो वाच्यः ॥२॥** अख्यत । अक्शासीत् अक्शास्ताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । इकार उच्चारणार्थः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' । अनेनापो लुग्भवति तदा चक्ष ते इति जाते । 'स्कोराद्योश्च । अनेन ककारस्य लोपः । ष्टुभिः ष्टुः' । चष्टे चक्षाते । 'आतोन्तोऽदनतः' । अनेन अन्तः अत । चक्षते । चक्ष् से इति जाते स्कोराद्योश्च' अनेन कस्य लोपः । 'षढोः कः । 'किलात०' । कषसंयोगे क्षः' । चक्षे । चक्ष् ध्वे इति जाते । 'स्कोराद्योश्च' । 'षो डः' । चढ्वे । अन्यानि सुगमानि । चक्षीत चक्षीयाताम् चक्षीरन् । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । 'स्कोराद्योश्च' । ष्टुत्वम् । चष्टा । अन्यानि । नु सुगमान्येव तथापि लिखामि । चक्षाथाम् चड्ढ्वम् । चक्षै चक्षावहै चक्षामहै । अचष्ट अचक्षताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षाथाम् अचढ्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । चक्ष णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'चक्षिङः०' ॥ चक्षिङ्धातोरनपि विषये ख्याञ्क्शाञौ वा वक्तव्यौ णादौ वा वक्तव्यौ । गुरुत्वात्सर्वस्यादेशः । ञकार उभयपदार्थः । ख्या-णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य हसादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'ञपानाम्' । आतो णप् डौ' । चख्यौ । 'आतोऽनपि' । चख्यतुः । चख्युः । 'अस्वतः' । चख्यिथ । चख्याथ । चख्ये चख्याते चख्यिरे । क्शाआदेशे कृते । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'कुहोश्चुः' 'आतो णप्डौ' । चक्शौ । 'आतोऽनपि' । चक्शतुः । 'अस्वतः' । चक्शिथ चक्शाथ । चक्शे चक्शाते चक्शिरे । एतयोः प्रत्यययोर्विकल्पः । तदा चक्ष् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' पूर्वस्य । चचक्षे चचक्षाते चचक्षिरे । 'संयोगादेरादन्तस्य' ख्यायात् ख्येयात् । क्शायात क्शेयात् । अन्यानि मूले सति । सर्वत्र विकल्पेन ख्याञ्क्शाञौ भवतः । अत एकस्मिँल्लकारे द्विधा रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । 'लित्पुषादेर्ङः' । 'दिबादावट्' । 'आतोऽनपि' अख्यत् अख्यताम् अख्यन् । आत्मनेपदे ॥ सूत्रम्—'अस्यति०' ॥ अस्यतिवक्तिख्यातीनां धातूनामात्मनेपदे सेङो वाच्यः । अनेन सेङः । 'आतोऽनपि' अख्यत अख्येताम् अख्यन्त । क्शाआदेशे सति । लुङ्लारे । 'आदन्तानाम०' । अनेनैट्सकौ भवतः । अक्शासीत अक्शासिष्टाम् अक्शासिषुः । अक्शास्त अक्शासाताम् अक्शासत । अक्शास्थाः अक्शासाथाम् अक्शाध्वम् ॥ १-२ ॥

(प्र) चक्षिङ् इति । अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति ज्ञापनार्थो ङकारः । तेन 'अनुक्रमप्यूहति पण्डितो जनः' इत्यादि सिद्धम् । अयं धातुर्दर्शनार्थेऽपि प्रवर्तते ॥१॥

चक्षिङ इति । चक्षिङः ख्याञ् क्शाञौ आदेशौ भवतः अचतुर्षु । लिटि परे तु वा । ञित्वात्पदद्वयम् ॥ २ ॥

ईड स्तुतौ । खसे चपा झसानाम् । ईट्टे ईडाते ईडते ॥ ईडीशोः सध्वयोरिड्वक्तव्यः ॥३॥ ईडिषे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईड्महे । ईडीत । ईट्टाम् । ऐट्ट ॥ लङो ध्वस्य नेट् ॥४॥ ऐड्ढ्वम् । ईडांचक्रे । ईडिषीष्ट । ईडिता । ईडिष्यते । ऐडिष्यत ऐडिष्ट ॥

(च०) इड स्तुतौ । पूर्ववत् तिबादयः । 'अदादेर्लुक्' । इड् त इति जाते । 'खसे चपा झसानाम्' अनेन डकारस्य टकारः । 'ष्टुभिः ष्टुः' । ईट्टे ईडाते । 'आतोऽन्तोदनतः' । ईडते । ईड् से इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईडीशोः०' ॥ ईडीशोर्धात्वोः सध्वयोः प्रत्ययोरिड् वक्तव्यः । अनेनेट् । 'क्विलात्०' ईडिषे । ईडाथे । ईड् ध्वे इति जाते पूर्वोक्तेनैव सूत्रेण इट् । ईडिध्वे । अन्यानि मूले सन्ति । लिङ्लकारे । ईडीत ईडीयाताम् ईडीरन् । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लोट्लकारे । ईट्टाम् ईडाताम् ईडताम् । 'ईडीशोः०' अनेनेट् । 'क्विलात्०' । ईडिष्व ईडाथाम् ईडिध्वम् । लघूपधत्वाभावान्न गुणः । ईडै ईडावहै ईडामहै । लङ्लकारे ईड् तन् इति जाते । 'खसे चपा०' । 'ष्टुभिः ष्टुः' । 'दिबादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐट्ट । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्ठाः । ऐडाथाम् । ऐड्ध्वमिति जाते । 'ईडीशोः०' । अनेनेटि प्राप्ते सति ॥ सूत्रम्—'लङः० ॥ लङ्लकारस्य ध्वप्रत्ययस्य इट् न भवति । अनेन तन्निषेधः । 'ष्टुभिः ष्टुः' ऐड्ढ्वम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् प्रत्ययः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । ईडांचक्रे । अन्यानि सुगमानि । ईडिषीष्ट । अन्यानि मूले सन्ति । अन्येषाम् लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । 'सिसता०' । 'क्विलात्०' । 'ष्टुभिः ष्टुः' द्वौ अडागमौ । 'अइए' 'एऐऐ' । ऐडिष्ट ऐडिषाताम् ऐडिषत । अन्यानि सुगमानि ॥ ३-४ ॥

ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत । ऐशिष्ट ।

(च) ईश् ऐश्वर्ये 'छशष०' अनेन शकारस्य षकारः । 'ष्टुभिः ष्टुः' । ईष्टे ईशाते ईशते 'ईडीशोः०' अनेनेट् । क्विलात्०' । ईशिषे । ईशाथे ईशिध्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत ईशीयाताम् ईशीरन् । लोट्लकारे । ईष्टाम् ईशाताम् ईशताम् । 'ईडीशोः०' । अनेनेट् । 'क्विलात्०' । ईशिष्व ईशाथाम् । ईशिध्वम् । दीर्घोपधत्वान्न गुणः । ईशै ईशावहै ईशामहै । लुङ्लकारे । अडागमद्वयं भवति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐष्ट ऐशाताम् ऐशत । ऐष्ठाः ऐशाथाम् । 'लङो ध्वस्य०' अनेन सूत्रेण इड्निषेधः । 'छशष०' । 'ष्टुभिः ष्टुः' । ऐड्ढ्वम् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । ईशांचक्रे । ईशामास । ईशाम्बभूव । 'सिसता०' ईशिषीष्ट । अत्र 'क्विलात्' अनेन षत्वम् । लुङ्लकारे । अडागमद्वयम् । ऐशिष्ट । ऐशिषाताम् । ऐशिषत । सुगमोऽयं धातुः ॥

आस् उपवेशने । आस्ते । आसीत् । आस्ताम् । आस्त । कासादित्वादाम् । आसाञ्चक्रे । आसिषीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत् । आसिष्ट ॥

(च०) आस् उपवेशने । 'अप्कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' आस्ते आसाते आसते । अत्र 'आतोन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । आसीत् आसीयाताम् आसीरन् । आस्ताम् आसाताम् । 'आतोन्तोऽदनतः' । आसताम् । आस्त । आसाताम् । आसत । 'कासादिप्रत्ययादाम्' आसांचक्रे । आसामास । आसाम्बभूव । 'सिसता०' अनेनेट् । आसिषीष्ट । अन्येषां सन्ति मूले रूपाणि तानि सुसमान्येव । अतो व्याख्यानं न कृतम् । लुङ्लकारे द्वौ अटौ । 'सवर्णं०' । आसिष्ट आसिषाताम् आसिषत ॥

वस् आच्छादने । वस्ते । वसीत । अवसिष्ट ॥

(च०) वस् आच्छादने । 'अप् कर्तरि' । 'अदादेर्लुक्' इत्यादि सर्वं पूर्ववत् । त आदयः प्रत्यया भवन्ति । वस्ते वसाते । वसीत वसीयाताम् वसीरन् । वस्ताम् वसाताम् वसताम् । 'आतोन्तोदनतः' । अनेन अन्तः अत् । पूर्वरूपम् । वस्ताम् वसाताम् । वसताम् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य हसादिः । 'लोपः पचां कित्ये चास्य' । अनेन सूत्रेण एत्वपूर्वलोपौ प्राप्तौ । वादित्वान्न भवतः एत्वपूर्वलोपौ । ववसे ववसाते ववसिरे । 'क्रादेर्णादेः' अनेनेट् । 'किलात्०' । ववसिषे । अन्यानि सुगमानि । 'सिसता०' अनेनेट् । 'किलात्०' । वसिषीष्ट । वसिता । वसिष्यति । अवसिष्यत् । लुङ्लकारे । अवसिष्ट अवसिषाताम् अवसिषत । अत्र 'आतोन्तो'० अनेन अन्तः अत् भवति । अन्यानि सुगमानि ॥

षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । आदेः ष्णः स्नः । सूते । सुवीत । सूताम् ॥

सूतेः पिति गुणाभावो वाच्यः ॥ ५ ॥ सुवै सुवावहै । सुवामहै । असूत । सुषुवे । स्वरति इति वेट् । सविषीष्ट-सोषीष्ट । सविता सोता । सविष्यते-सोष्यते । असविष्यत-असोष्यत । असविष्ट-असोष्ट ॥

(च०) षूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पूर्ववत् सर्वम् । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन षस्य सः । सूते । 'नुधातोः' अनेन उव् । सुवाते । 'आतोन्तो०' । सुवते । 'किलात्०' । सूषे सुवाथे सूध्वे । सुवे सूवहे सूमहे । 'नुधातोः' सुवीत सुवीयाताम् सुवीरन् । सूताम् । 'नुधातोः' । सुवाताम् । 'आतोन्तोद०' । सुवताम् । 'किलात्०' सूष्व सुवाथाम् सूध्वम् । सू ऐप् इति जाते । 'गुणः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'सूतेः०' । सुनेर्धातोः पिति प्रत्यये परे गुणस्य अभावो वाच्यः । किं तु 'नुधातोः' अनेन उव् भवति । सुवै सुवावहै सुवामहै । लङ्लकारे । असूत असुवाताम् । 'आतोन्तो०' । असुवत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'किलात्०' । 'नुधातोः' । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । इत्यादीनि । 'स्वरतिसूयति' अनेनास्य धातोरिड्विकल्पः । 'सिसता०' । 'गुणः' 'ओ अव्' । सविषीष्ट । इडभावे गुणः । सोषीष्ट अन्येषां ।

ऌकाराणां द्वे रूपे मूले स्तः । लुङ्लकारे । 'सिसना०' । अनेनेट् । पूर्वे । 'भूते सिः' अनेन सिप्रत्ययः । 'क्विलात्०' । ष्टुत्वम् । 'दिबादावट्' । असविष्ट । असविषाताम् असविषत । इडभावे । असोष्ट असोषाताम् असोषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ ५ ॥

शीङ् स्वप्ने ॥ **शीङः सर्वत्र गुणो भवत्यपि विषये** ॥६॥ शेते शयाते ॥ **शीङोऽतो रुट्** ॥ ७ ॥ शीङः परस्यादित्येतस्य रुडागमो भवति ॥ शेरते । शयीत । शेताम् शयाताम् शेरताम् । अशेत अशयाताम् अशेरत । शिष्ये शिष्याते । शयिषीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । अशयिष्ट ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । ङकार आत्मनेपदार्थः ॥ सूत्रम्—'शीङः०' ॥ शीङो धातोः सर्वत्र अपिविषये गुणो भवति । अनेनास्य धातोः सर्वत्र गुणो भवति । शेते । 'ए अय्' शयाते । गुणे कृते । शे अन्त इति जाते 'आतोन्तोदनतः' । शे अते इति जाते ॥ सूत्रम्—'शीङोऽतो रुट्' ॥ शीङः अतः रुट् । शीङ् धातोः परस्य अत् इत्येतस्य रुडागमो भवति । टित्वादादौ । टकारष्टित्कार्यार्थः । उकार उच्चारणार्थः । शेरते । शेषे शयाथे शेध्वे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि तानि सुगमान्येव । शयीत शयीयाताम् शयीरन् । शेतां शयाताम् । 'शीङोतोरुट्' अनेन रुट् । शेरताम् । अशेत अशयाताम् । रुडागमः । अशेरत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' । 'नुधातोः' अनेन यकारः । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । अन्यानि सुगमानि । 'गुणः' । 'ए अय्' शयिषीष्ट । अत्र 'क्विलात्—' । अनेन सकारस्य षकारो भवति । लुङ्लकारे । अशयिष्ट अशयिषाताम् अशयिषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ ६-७ ॥

इङ् अध्ययने । अधिपूर्वः । अधीते अधीयाते अधीयते । अधीयीत अधीयाताम् अधीयताम् । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् अध्यैयत ॥ **इङो णादौ गा वक्तव्यः** ॥ ८ ॥ अधिजगे । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते । अध्यैष्यत ॥ **इङो वा गी सौ लृङि च तत्परस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वं वाच्यम्** ॥९॥ ङित्त्वाद्गुणो न । अध्यगीष्यत अध्यगीष्येताम् अध्यगीष्यन्त । अध्यैष्यत । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत ॥

इत्यदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ५ ॥

(च०) इङ अध्ययने । अयं धातुर्नित्यमधिपूर्वः । ङकार आत्मनेपदार्थः 'सवर्णे दीर्घः सह' । अधीते । अधि इ आते इति जाते 'नुधातोः' अनेन इय् । 'सवर्णे०' अधीयाते

अधीयते । अधीषे । 'किलात्०' अनेन षकारः । अधीयाथे अधीध्वे अधीये अधीवहे अधीमहे । अधीयीत अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । लोट्लकारे । अधीताम् अधीयाताम् । अधीयताम् । लङ्लकारे । अधि इ तन् इति जाते । 'दिवादावट्' । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'अइए' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैत । इयादेशे कृते पश्चादडागमद्वयम् । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथाः । अन्यानि सुगमानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे । अधि इ णप् इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'इङः०' ॥ इङो धातोर्णादौ परे गा इत्यादेशो वक्तव्यः । गुरुत्वात् सर्वादेशः । अधि गा णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' अतोऽनपि' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । अधिजगे अधिजगाते अधिजगिरे । इत्यादीनि । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते ॥ अडागमद्वयम् । अध्यैष्यत । अध्यैष्येताम् । अध्यैष्यन्त । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्—'इङो०' ॥ इङ्धातोर्वा गी इत्यादेशो भवति सौ परे च लृङि विषये । तस्मात्परस्य प्रत्ययस्य ङित्त्वं वाच्यम् । अनेन गी इत्यादेशः । ङित्त्वाद्गुणाभावो भवति । अध्यगीष्यत । अध्यगीष्येताम् । अध्यगीष्यन्त ॥ लुङ्लकारे । 'इङो वा' अनेन गीरादेशः । 'भूते सिः' । 'किलात्०' । ष्टुत्वम् । अध्यगीष्ट अध्यगीषाताम् अध्यगीषत । अन्यानि सुगमानि । गीआदेशाभावे अडागमद्वयम् 'गुणः' । 'एऐऐ' । 'इ यं स्वरे' । अध्यैष्ट अध्यैषाताम् अध्यैषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ ८-९ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ५ ॥

(प्र०) इङ् अध्ययने । लोटि उत्तमपुरुषे गुणअयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य इयं स्वरे इति यत्वम् । अध्यैयातामिति । परत्वादियादेशे पुनरडागमद्वयेन सिद्धिः ।

इति प्रसादटीकायामदाद्यात्मनेपदम् ॥ ५ ॥

अदादिषूभयपदिनः ॥ ६ ॥

अथोभयपदिप्रक्रिया प्रदर्श्यते ॥ द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । द्वेष्टि द्विष्टे । द्विष्यात् द्विषीत । द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम् । अद्वेट् अद्वेड् अद्विष्टाम् अद्विषुः-अद्विषन् । अद्विष्ट । दिद्वेष-दिद्विषे । द्विष्यात् । द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा २ । द्वेक्ष्यति द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत् अद्वेक्ष्यत । हशषान्तात्सक् । अद्विक्षत् । अद्विक्षत ॥ **सस्यात्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः ॥ १ ॥** अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त ॥

(च) अथोभयपदिनः प्रदर्श्यन्ते । द्विष अप्रीतौ । अकार उभयपदार्थः । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्षु लकारेषु अप्प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लुक्' । अनेन तस्य लुग् भवति । द्विष् तिप् इति जाते । 'गुणः' 'ष्टुभिः ष्टुः' । द्वेष्टि द्विष्टः द्विषन्ति । द्विष् सिप् इति स्थिते । 'गुणः' । 'षढोः कः से' । अनेन षस्य

कः । 'क्किलात्०' । 'कषसंयोगे०' । द्वेक्षि द्विष्ठः द्विष्ट । द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः । द्विष्टे द्विषाते द्विषते । द्विष्यात् द्विष्याताम् द्विष्युः । द्विषीत द्विषीयाताम् द्विषीरन् ॥ द्वेष्टु-द्विष्टात् द्विष्टाम् द्विषन्तु । द्विष् हि इति जाते । 'झसाद्धिर्हिः' । 'षो डः' । ष्टुत्वम् । द्विड्ढि-द्विष्टात् । द्वेषाणि द्वेषाव द्वेषाम । द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । इत्यादीनि । द्विष् दिप् इति जाते । 'गुणः' , 'षो डः' । 'दिस्योर्हसात्' 'वावसाने' । 'दिबादावट्' अनेन पूर्वमडारम्भः । अद्वेट् अद्वेड् अद्विष्टाम् । 'आदन्तविद्द्विषाम्०' । अनेन वा अन उस् भवति । अद्विषुः अद्विषन् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अद्विष्ट अद्विषाताम् अद्विषत ॥ द्विष् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । दिद्वेष दिद्विषतुः दिद्विषुः । दिद्वेषिथ । दिद्विषे दिद्विषाते दिद्विषिरे । द्विष्यात् । 'दिस्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'षढोः कः से' । 'क्किलात्०' । 'कषसंयोगे०' । द्विक्षीष्ट। द्वेष्टा । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । द्वेष्टा । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'हशषान्तात् सक्' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । कित्वाद्गुणाभावः । 'षढोः कः सेः' । 'क्किलात्०' । 'कषसं०' । अद्विक्षत् अद्विक्षाताम् अद्विक्षन् । आत्मनेपदेऽपि सक् प्रत्ययो भवति । अद्विक्षत ॥ सूत्रम्—'सस्या०' ॥ 'आत्मनेपदे स्वरे टिलोपो वाच्यः' । अनेन टेर्लोपः । अद्विक्षाताम् अद्विक्षत । अद्विक्षथाः अद्विक्षाथाम् । अन्यानि सुगमानि ॥ १ ॥

दुह प्रपूरणे । दादेर्घः । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । धोक्षि दुग्धः दुग्ध । दोह्मि दुह्वः । दुह्मः । दुग्धे । दुह्यात् । दुहीत । दोग्धु ॥ **हकारस्य क्वचिज्झसभावो वाच्यः ॥२॥** दुग्धि दुग्धाम् । अधोक्-अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अदुग्ध । दुदोह । दुदुहे । दुह्यात् । धुक्षीष्ट । दोग्धा दोग्धा । धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । अधुक्षत् अधुक्षत ॥ **दुह्दिह्गुहूभ्यः सको लुग्वा वकारतवर्गयोराति ॥३॥** अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षन्त । अदुग्धाः-अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् अधुग्ध्वम्-अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि-अदुह्वहि अधुक्षामहि ।

(च०) दुह प्रपूरणे । अकार उभयपदार्थः । दुह् तिप् इति जाते 'दादेर्घः' अनेन हस्य घः । 'उपधाया लघोः' अनेन सर्वत्र गुणनिमित्ते प्रत्यये परे गुणो भवति । दोह तिप् इति जाते । 'तथोर्धः' झबे जबाः' । दोग्धि दुग्धः दुहन्ति । दुह सिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'आदिजबानाम्०' । 'उपधायाः' । 'खसे चपा०' । 'क्किलात०' । कषसंयोगे क्षः' जोक्षि । अन्यानि मूले सन्ति । दुग्धे दुहाते दुहते । अत्र 'आतोन्तोदनतः' अनेन अन्तः अत् । दुह्यात् दुह्याताम् दुह्युः । दुहीत दुहीयाताम् दुहीरन् । दोग्धु दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु ॥ सूत्रम्—हकारस्य क्वचित्०' ॥ अनेन हकारो झस्वत् ज्ञातव्यः । 'दादेर्घः' अनेन घत्वम् । 'झसाद्धिर्हिः' । 'झबे जबाः' । दुग्धि दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध ।

'उपधायाः' । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् । दुह् स्व इति जाते । 'दादेर्घः' । 'आदिजबानाम्०' । 'खसे चपा झसानाम्' । 'क्लिात०' । 'कषसंयोगे० । धुक्ष्व दुहाथाम् धुग्ध्वम् । दोहै दोहावहै दोहामहै ॥ दुह् दिप् इति जाते । 'दादेर्घः' । 'गुणः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'आदिजबानाम्०' । 'वावसाने' । 'दिबादावट्' । अधोक् अधोग् अदुग्धाम् अदुहन् । अधोक् अधोग् अदुग्धम् अदुग्ध । 'गुणः' । अदोहम् अदुह अदुह्म । अदुग्ध अदुहाताम् अदुहत । अदुग्धाः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि । लिट्-लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघो'' । दुदोह दुदुहतुः दुदुहुः । 'उपधाया लघोः' ! दुदोहिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरे । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि वैयाकरणैः । दुह्यात् दुह्यास्ताम् दुह्यासुः । दुह् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्योः०' अनेन गुणनिषेधः । 'दादेर्घः' । 'आदिजबानाम्०' । 'खसे चपा०' । 'क्लि-लात्०' । 'कषसंयोगे०' । धुक्षीष्ट । दुह् ता इति स्थिते । घत्वम् । 'गुणः' । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । दोग्धा । दोग्धा । दुह् स्यप् तिप् इति जाते । घत्वम् । 'गुणः' । 'आदि-जबानाम्' । 'खसे चपा०' । षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' । धोक्ष्यति धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत् अधोक्ष्यत । लुङ्लकारे । 'हशषान्तात् सक्' । अनेन सक् प्रत्ययो भवति । मिविषये कित्त्वाद्गुणाभावः । घत्वं षत्वं कत्वं । 'क्लिात०' । 'कषसंयोगेक्षः' । अधुक्षत ॥ सूत्रम्—'दुहृदिहृलिहृगुहृभ्य०ः' ॥ अनेन सको लुक् । अदुह् तन् इति जाते घत्वम् । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । अदुग्ध । 'सस्यात्मनः' । अनेन टिलोपः । अधुक्षाताम् अधुक्षत । थकारे परेऽपि सको लुग् भवति । विकल्पेनैव लुकि सति । अदुह् थास् जाते । घत्वम् । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । अदुग्धा. अधुक्षथाः अधुक्षाथाम् । ध्वे परेऽपि सको लुक् । अदुग्धम् अधुक्षध्वम् । अधुक्षि अधुक्षावहि अधुक्षामहि । समाप्तोऽयं धातुः ॥२-३॥

दिह उपचये । देग्धि । तद्वत् ॥

(च०) दिह उपचये । अयं धातुः पूर्ववत् ॥

लिह आस्वादने । हो ढः । लेढि । तद्वत् ॥

(च०) लिह आस्वादने । आस्वादनमीषद्भक्षणम् । पूर्ववत् भवन्ति । 'अदादेर्लुक्' । लिह् तिप् इति जाते । 'हो ढः' । तथोर्धः' । ष्टुत्वम् । 'उपधायाः' । 'ढि ढो लोपः' । दीर्घश्च । लेढि लीढः लिहन्ति । आत्मनेपदे । लीढे लिहाते लिहते । लिह्यात् । लिहीत । लोट्लकारे । लेढु लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लिह् हि इति स्थिते । अत्र सुपरत्वाभावात् 'हो ढः' अनेन ढत्वं न भवति । परम् । क्वचिदपदान्तेऽपि पदा-न्तताश्रयणीया' अनेन पदान्तत्वमाश्रित्य । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । अथवा हौ हकारोऽपि झसवत् । अनेन पदान्तत्वमाश्रित्य । 'हो ढः' अनेन ढकारो भवति । अथवा हौ हकारोऽपि झसवत । इति सरस्वतीकण्ठाभरणे उक्तत्वात् ढत्वं न भवति । झसा-द्धिर्हः' । ष्टुत्वम् । 'ढि ढो लोपः' । लीढि । लीढात् लीढाम् लीढ । लेहानि लेहाव लेहाम । लीढाम् लिहाताम् । लिहताम् लङ्लकारे । 'हो ढः' । 'दिबादावट्' । उप-धाया लघोः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'वावसाने' । अलेट अलेड् अलीढाम् अलिहन्ति ।

इत्यादीनि । अलीढ अलिहाथाम् । 'आतोन्तोदनतः' अलिहत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । लिलेह लिलिहतुः लिलिहुः । लिलिहे लिलिहाते लिलिहिरे । लिह्यात् लिह्यास्ताम् लिह्यासुः । लिह् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्योः०' अनेन गुणाभावः । 'हो ढः' । 'षढोः कः से' । 'क्लिसत०' । 'कष०' । लिक्षीष्ट लिक्षीयास्ताम् लिक्षीरन् । लिह् ता इति स्थिते । 'हो ढः' । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । ष्टुत्वम् । 'ढिढो लोपः' लेढा । आत्मनेपदेऽपि । लेढा लेढारौ लेढारः । लृट्लकारे । लिह् स्यप् तिप् इति स्थिते । घत्वम् । गुणः । कत्वम् । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । लेक्ष्यति लेक्ष्यते । अलेक्ष्यत अलेक्ष्यत । लुङ्लकारे । 'हशषान्तात्सक्' । क्ङित्वाद् गुणाभावः । अन्यत् साधनं पूर्ववत् । अलिक्षत् अलिक्षताम् अलिक्षन् । आत्मनेपदे । अलिक्षत । 'दुहदिहलिह०' अनेन सको लुक् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अलीढ 'सस्यात्मने०' । अलिक्षाताम् अलिक्षत । गाथ्योऽय धातुर्दुहधातुवत् ॥

ष्टुञ् स्तुतौ । आदेः ष्णः स्नः । ओरौ । स्तौति-स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुवन्ति । स्तुते स्तुवीते । स्तुयात्-स्तुवीयात् । स्तौतु-स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुताम्-स्तुवीताम् स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि स्तुवीतात् । अस्तौत्-अस्तवीत् अस्तुताम्-अस्तुवीताम् अस्तुवन् । अस्तुत-अस्तुवीत । तुष्टाव तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वान्नेट् । तुष्टोथ तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे । स्तूयात् स्तोषीष्ट । स्तोता स्तोता । स्तोष्यति स्तोष्यते । अस्तोष्यत् अस्तोष्यत ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदे सेरिड् वक्तव्यः ॥ ४ ॥** अस्तावीत् अस्तोष्ट ॥

(च०) ष्टुञ् स्तुतौ । ञकार उभयपदार्थः । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'ओरौ' । स्तौति । 'तुरुस्तुशम्यमः' अनेन ईट् । यत्र ईट् भवति तत्र गुणः । 'ओ अव्' । स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः । 'नुधातोः' । स्तुवन्ति । इत्यादीनि । स्तुते स्तुवीते स्तुवाते स्तुवते । स्तुयात् स्तुवीयात् स्तुयाताम् स्तुवीयाताम् स्तुयुः स्तुवीयुः । लोट्लकारे स्तौतु स्तवीतु स्तुतात् स्तुवीतात् स्तुवन्तु । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । स्तुताम् स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । लङ्लकारे । अस्तौत् अस्तवीत् । अस्तुताम् अस्तुवीताम् । 'नुधातोः' । अस्तुवन् । अस्तुत अस्तुवीत अस्तुवाताम् । 'आतोन्तो०' । अस्तुवत इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'शसाद्‍ खपाः' । अनेन तकारः शेषः । षत्वम् । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । तुष्टाव 'नुधातोः' तुष्टुवतुः तुष्टुवुः । क्रादित्वात् अस्य धातोस्यपि इडागमो न भवति । गुणः । तुष्टोथ । अन्यानि मूले सन्ति । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । अन्यानि सुगमानि । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । स्तूयात् । गुणः । षत्वम् । स्तोषीष्ट । स्तोता । लुङ्लकारे । सूत्रम्—'स्तुसुधूञाम्०' ॥ स्तुसुधूञां धातूनां परस्मैपदे सिप्रत्ययस्य इट् वक्तव्यः । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अस्तावीत् अस्ताविष्टाम् अस्ताविषुः । इत्यादीनि । अस्तोष्ट अस्तोषाताम् अस्तोषत ॥ ४ ॥

ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥ **अबादावी पिति त्स्म** ॥ ब्रुव ईकारः प्रत्ययो भवति तकारसकारमकारादौ पिति परे अबादौ विषये ॥ ५ ॥ ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ **आहश्च पञ्चानाम्** ॥ ब्रुव उत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चादेशा भवन्ति ब्रुव आहश्चादेशो भवति ॥ ६॥ आह आहतुः आहुः ॥ **तस्थे** ॥ आहो हकारस्य तकारादेशो भवति थे परे ॥ ७ ॥ आत्थ आहथुः ब्रूथ । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूयात् ब्रुवीत । ब्रवीतु ब्रूताम् । अब्रवीत् अब्रूत ॥ **ब्रुवो वचिः** ॥ ब्रुवो वचिरादेशो भवति अनपि विषये ॥ ८ ॥ ईकार इत् । उवाच ऊचे । अवोचत् अवोचत । शेषस्य पूर्ववत्प्रक्रिया ।

(च०) ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ञकारः सर्वत्र उभयपदार्थः । अप्प्रत्ययो भवति । तस्य लुग् भवति ॥ सूत्रम्—'अबादावी पिति त्स्म' ॥ अबादौ ई पिति त् च स् च म् च त्स्म तस्मिन् त्स्मि चतुःपदं सूत्रम् । यद्वा द् च त् च स् च म् च । त्स्म् । तस्मिन् । त्स्मि । 'खसे चपा०' । अनेन दस्य तः । तेन दकारे परेऽपि ईप् प्रत्ययः । ब्रूञ्धातोस्तकारसकारमकारादौ पिति परे ईप् प्रत्ययो भवति । अबादौ विषये । अत्रापविषये इत्येव वक्तव्ये आदिशब्दश्चिन्त्यः । यद्वा अप् आदिः प्रथमो यस्य सः अबादिः । अब्लुक् इत्यर्थः । तस्मिन्नबादौ अपो लुकि कृते भवति इत्यर्थः । अनेनेकारः प्रत्ययो भवति । गुणः' । 'ओ अव्' । ब्रवीति ब्रूतः । 'नुधातोः' । ब्रुवन्ति । पत्वम् । ब्रवीषि ब्रूथः ॥ सूत्रम्—'**आहश्च पञ्चानाम्**' ॥ आहः च अव्ययं पञ्चानाम् । ब्रूञ्धातोरुत्तरेषां तिबादीनां पञ्चानां णबादयः पञ्चादेशा भवन्ति । ब्रुवो धातोराहश्च आदेशो भवति । 'यदादेशः०' अनेन न द्वित्वम् । आह आहतुः आहुः । आह थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'**तस्थे**' ॥ आहादेशस्य हकारस्य तकारादेशो भवति थकारे परे । अनेन हस्य तः । आत्थ । आहथुः ब्रूथ । गुणः । ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । ब्रूते ब्रुवाते 'आतोऽन्तो०' । ब्रुवते । इत्यादीनि । ब्रूयात् । 'नुधातोः' ब्रुवीत । ब्रवीतु । ब्रूतात् ब्रूताम् । 'नुधातोः' । ब्रुवन्तु । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । 'दिबादावट्' अब्रवीत् अब्रूताम् अब्रुवन् अब्रूत अब्रुवाताम् अब्रुवत । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसूत्रैरेव सिध्यन्ति ॥ सूत्रम्—'ब्रुवो वचिः' ब्रुवो धातोर्वचिरादेशो भवतिअनपि विषये । इकार इत् । अनेन वचादेशः । वच् णप् इति जाते । "द्विश्च" पूर्वस्य 'णबादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । 'अत उपधायाः'। अनेन वृद्धिः उवाच । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन द्वितीयं संप्रसारणम् ऊचतुः ऊचुः । 'अस्त्वतो०'। उवचिथ उवक्थ । अन्यानि सुगमानि । ऊचे ऊचाते ऊचिरे । इत्यादीनि। अन्यानि 'वच् परिभाषणे' इति धातुवत् रूपाणि ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । 'अस्यति' अनेन सेङो भवति । 'ङे वचेः' अनेन उमागमः । अवोचत् अवोचताम् अवोचन् । आत्मनेपदे । अवोचत अवोचेताम् अवोचन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः ॥ ८ ॥

(प्र०) अवादाविति । अप् आदिः स्थानी यस्य स तथा अब्लुक् तेन लुग्विषये इत्यर्थः । त्समीत्यत्र सकारतकारको निर्देशः । दस्य ग्वसे चपा इति तः तेन अब्रवीदिति सिध्यति ॥ ५ ॥

पञ्चानामिति । हादेशादेशिनोः संख्यासाम्यादादेशा अपि पञ्चैव ग्राह्याः । द्विश्चेत्यत्र परोक्षार्थणबादि योगे द्वित्वविधानादेतद्योगे द्वित्वं न ॥ ६ ॥

तस्य इति । आह इत्यनुवर्तते । तच्च षष्ठ्याविपरिणम्यते । षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्येत्याह—हकारस्येति ॥ ७ ॥

ऊर्णुञ् आच्छादने ॥ **ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः** ॥ हसादौ पिति ॥ ९ ॥ ऊर्णोति ऊर्णौति ॥ **ऊर्णोतेर्गुणो दिस्योः** ॥ १० ॥ वृद्धेरपवादः । और्णोत् और्णोः ॥ **ऊर्णोतेराम्न** ॥ ११ ॥ **स्वरादेः परः** ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ॥ १२ ॥ **स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न** ॥१३॥ ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ॥ **ऊर्णोतेरिडादिः प्रत्ययो वा ङित्** ॥ १४ ॥ ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ । ऊर्णुयात् ऊर्णुविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट । ऊर्णुविता ऊर्णविता ॥ **ऊर्णोतेर्वा वृद्धिः सौ परे** ॥१५॥ पक्षे गुणः । और्णावीत् और्णवीत् और्णुवीत् और्णविष्ट-और्णुविष्ट । इत्यदादिषूभयपदिनः ॥ ६ ॥ इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः ॥

(च०) ऊर्णुञ् आच्छादने । पूर्ववत् प्रत्ययो भवति । 'अदादेर्लुक्' । अनेन लुक् भवति । ञकार इत् । ऊर्णु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोते०'ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति हसादौ पिति प्रत्यये परे । अनेन वा वृद्धिः । ऊर्णौति ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति । अत्र 'नुधातोः' । अनेनोव् । ऊर्णौषि ऊर्णोषि । अत्र षत्वम् । अन्यानि सुगमानि । ऊर्णुते । 'नुधातोः' । ऊर्णुवाते ऊर्णुवते । ऊर्णुयात् । ऊर्णुवीत । ऊर्णौतु ऊर्णोतु ऊर्णुतात् ऊर्णुताम् । लङ्लकारे । सूत्रम्—'ऊर्णोतेः०' ॥ ऊर्णोतेर्धातोर्दिस्योः परतो गुणो भवति वृद्धेरपवादः । अनेन दिस्योर्गुणो भवति । अडागमद्वयं च । और्णोत् और्णुताम् और्णुवन् । और्णोः । और्णुत और्णुवाताम् और्णुवत इत्यादीनि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । अनेकस्वरत्वादाम्प्रत्यये प्राप्ते । सूत्रम्—'ऊर्णोतेः०' ॥ ऊर्णोतेर्धातोराम्प्रत्ययो न भवति । अनेनास्याम् प्रत्ययो न 'द्विश्च' । अस्य धातोर्द्वित्वविधायकं सूत्रम्—'स्वरादेः परः' ॥ स्वरादेर्धातोरद्विरुक्तः सस्वरो द्वितीयोऽवयवो द्विर्भवति । रकारस्य द्वित्वे प्राप्ते । सूत्रम्—(स्वरात्पराः०) संयोगादयो नकारदकाररकारा द्विर्न भवन्ति । अनेन रकारस्य न द्वित्वम् किंतु णकारस्यैव भवति । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । रकारस्तु पूर्वस्य णत्वे निमित्तं नेतरस्य । ऊर्णुनाव । 'नुधातोः' । अनेनोव् । ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । ऊर्णु इट् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतेः०' ॥ ऊर्णोतेर्धातोरिडादिः प्रत्ययो वा ङिद् भवति । ङित्वाद्वा गुणाभावः । ऊर्णुनुविथ ऊर्णुनविथ ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव । अन्यानि सुगमानि ।

आत्मनेपदे । ऊर्णुनुवे ऊर्णुनुवाते ऊर्णुनुविरे । 'ये' । अनेन पूर्वस्य दीर्घः । ऊर्णूयात् ऊर्णूयास्ताम् ऊर्णूयासुः । ङित्त्वात् । ऊर्णुविषीष्ट । विकल्पेन गुणः । ऊर्णविषीष्ट । अन्येषां रूपाणि ज्ञातव्यानि । विस्तरभयान्न लिख्यन्ते । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'ऊर्णोतेः०' ॥ ऊर्णोतेर्धातोर्वा वृद्धिर्भवति सिप्रत्यये परे । अनेनास्य वा वृद्धिः । द्वौ अडागमौ भवतः स्वरादित्वात् । और्णावीत् । पक्षे गुणो भवति । ङित्त्वात् वा उव् भवति । और्णुवीत् और्णुविष्टाम् और्णुविषुः । यदा गुणो भवति तदा और्णवीत् और्णविष्टाम् और्णविषुः । आत्मनेपदे । और्णविष्ट और्णविषाताम् और्णविषत । और्णविष्ठाः । और्णुविष्ठ और्णुविषाताम् और्णुविषात । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा अदादयो धातवः कथिताः ॥९-१५॥

इति द्वितीयो गणः ॥

(प्र०) ऊर्णोतेरिति । श्तिपानिर्देशो यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थः ॥ ९ ॥

स्वरादेरिति । सस्वर आदिरित्यस्यापवादः, अद्विरुक्तेत्युक्तत्वात् । अद्विक्त इति । तेन इयाजेत्यादौ नातिप्रसङ्गः ॥ १२ ॥

स्वरात्परा इति । आद्योच्चारणनकार एव णत्वं तु ष्रहनं इत्यनेन विधीयते तेन नुशब्दस्य द्वित्वम् ॥ १३ ॥

इति प्रसादटीकायामदादिप्रक्रिया ।

जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः ॥ ७ ॥

लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । हु दानादनयोः ॥ **ह्वादेर्द्विश्च** ॥ हु इत्यादेर्गणादुत्पन्नस्यापो लुग्भवति तस्मिन् लुकि सति धातोर्द्विर्वचनम् ॥१॥ कुहोश्चुः । गुणः । जुहोति जुहुतः ॥ **द्वेः** ॥ द्विरुक्तादुत्तरस्यात इत्येतस्याद्भवति ॥ २ ॥ जुह्वति ॥ जुहोषि जुहुथः जुहुथ । जुहोमि जुहुवः जुहुमः । जुहुयात् जुहुयाताम् ॥ जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु ॥ **हेर्धिः** ॥ जुहोतेरुत्तरस्य हेर्धिर्भवति ॥३॥ जुहुधि । अजुहोत् अजुहुताम् । **अन उस्** ॥ अद्व्यसीत्युक्तेर्गुणः ॥ ४ ॥ अजुहवुः । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहविथ-जुहोथ ॥ **भीहुभृह्रीणामाम्वा वक्तव्यः स लुग्वत्** ॥ लुकि सति धातोर्द्वित्वम् ॥५॥ जुहवाञ्चकार । हूयात् । होता । होष्यति । अहोष्यत् । अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः ॥

(च०) अधुना लुग्विकरणा ह्वादयो धातवः कथ्यन्ते । लुग्विकरणस्यापि जुहोत्यादिगणस्य विशेषः । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । हु दानादनयोः । अयं धातुः प्रायोऽग्नितर्पणेऽथं होमार्थे वर्तते । उदात्तेत् । तेन परस्मैपदी । हु अप् तिप् इति जाते सूत्रम्-

'ह्वादेर्द्विश्च' ॥ ह्वादेः द्विः च। आद्ये 'नामिनो रः'। द्वितीये 'विसर्जनीयस्य सः' 'स्तोश्चुभिः श्चुः' त्रिपदं सूत्रम्। हु इत्यादेर्गणात् धातुपाठोक्तादुत्तरस्य अप्प्रत्ययस्य लुग् भवति। तस्मिंश्च लुकि कृते सति धातोर्द्विर्वचनं द्वित्वं भवति। अनेन अपो लुग्, धातोर्द्वित्वे। सूत्रम्—'सस्वरादिर्द्विरुद्धिः' ॥ हसादौ अनेकस्वरे धातौ एकस्वरे वा संयोगादौ व्यञ्जनान्ते च धातौ सस्वर आदिरवयवोऽद्विरुक्तो द्विर्भवति। इदं द्वित्वविधायकं सूत्रम्। हु हु तिप्। 'कुहोश्चुः'। 'झपानां जबचपाः' जु हु तिप्। इति जाते। गुणः। जुहोति जुहुतः। 'जुहु अन्ति' इति जाते ॥ सूत्रम्—'द्वेः' ॥ द्विरुक्तात् कृतद्वित्वाद्धातोरुत्तरस्य अन्तः अत् भवति। अनेन अन्तः अत्। 'नुधातोः'। जुह्वति। अन्यानि मूले सन्ति। जुहुयात् जुहुयाताम् जुहुयुः। जुहोतु जुहुतात् जुहुताम् जुह्वतु। जुहुहि इति जाते। सूत्रम्—'हेर्धिः' ॥ हेः धिः। जुहोतेरुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य धिर्भवति। अनेन हेर्धिः। जुहुधि। अन्यानि सुगमानि। अजुहोत् अजुहुताम्। अजुहु अन् इति जाते। सूत्रम्—अन उस् ॥ अनः उस्। द्विरुक्ताद्धातोरन उस् भवति। 'अद्व्युसि' इत्युक्तत्वात् गुणो भवति। अजुहवुः। अन्यानि मूले सन्ति। हु णप् इति स्थिते। 'द्विश्च'। 'सस्वरादिः' 'कुहोश्चुः'। 'झपानाम्'। 'धातोर्नामिनः'। जुहाव। जुहुवतुः। 'अस्वतो०' जुहुविथ। जुहोथ ॥ सूत्रम्—'भीह्रुभृह्रीणामाम् वा०' ॥ भीह्रुभृह्रीणां धातूनां आम् वा वक्तव्य स आम् लुग्वत्। लुकि सति धातोर्द्वित्वं भवति। जुहवांचकार। जुहवामास। जुहवांबभूव। एतानि सुगमानि। 'ये' हूयात्। होता। अत्र गुणो भवति। अन्येषां लकाराणां प्रथमपुरुषस्यैकवचनान्तानि मूले सन्ति। लङ्लकारे—'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः। अहौषीत् अहौष्टाम् अहौषुः। अहौषीः अहौष्टम् अहौष्ट। इत्यादीनि ॥ १—८ ॥

(प्र०) लुग्वदिति। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेन लुकि सति यत् कार्य्यं भवति द्वित्वादिकं तदामि परेऽपि भवतीत्यर्थः। अहौषीत् धातोर्नामिन इति वृद्धिः ॥ ९ ॥

ञिभी भये। भि इत्। बिभेति बिभीतः ॥ **ङिति हसे भिय इकारो वा वक्तव्यः ॥ ९ ॥** सार्वधातुके। बिभितः बिभ्यति। बिभीयात्-बिभीयात्। बिभेतु बिभीतात् बिभितात् बिभीताम् बिभिताम्। अबिभेत् अबिभिताम् अबिभीताम् अबिभयुः। बिभाय। पक्षे आम्। बिभयाञ्चकार। भीयात्। भेता। भेष्यति। अभेष्यत्। अभैषीत् ॥

(च०) ञिभी भये। ञिइत्। पूर्ववत् तिबादयः। 'अप् कर्तरि'। 'ह्वादेर्द्विश्च'। 'ह्रस्वः'। 'झपानाम्' 'गुणः'। बिभेति बिभीतः ॥ सूत्रम्—(ङिति०) ॥ ङिति हसे परे भियो धातोरिकारो वा वक्तव्यः सार्वधातुके। सुगममिदं सूत्रम्। बिभितः। 'नुधातोः'। बिभ्यति। अत्र रूपे। 'द्विरुक्तात्' अनेन अन्तः अत्। बिभेषि। अत्र परम्। बिभीथः बिभिथः। बिभीथ बिभिथ। इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि। बिभीयात्। बिभियात्। बिभीयाताम् बिभियाताम्। बिभीयुः बिभीयुः। इत्यादीनि। लोट्लकारे-बिभेतु। बिभीतात्—बिभितात्। बिभीताम्-बिभिताम्। बिभ्यतु इत्या-

दीनि । अबिभेत् । अबिभीताम् अबिभिताम् । अबिभयुः । इत्यादीनि । लिट्लकारे— 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' । 'धातोर्नामिनः' । बिभाय बिभ्यतुः बिभ्युः । इत्यादीनि । 'भीहुभृह्रीणां०' । अनेनास्याम्प्रत्ययः । बिभयांचकार बिभयामास बिभयांबभूव । भीयात् । गुणः । भेता । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अभैषीत् अभैष्टाम् अभैषुः । इत्यादीनि ॥ ६ ॥

ह्री लज्जायाम् । जिह्रेति जिह्रीतः जिह्रियति । जिह्रीयात् । जिह्रेतु । अजिह्रेत् अजिह्रीताम् अजिह्रयुः । जिह्राय जिह्रियतुः । जिह्रियुः । जिह्रयांचकार । ह्रीयात् । ह्रेता । ह्रेष्यति । अह्रेष्यत् । अह्रैषीत् ॥

(च०) ह्री लज्जायाम् । पूर्ववत् तिबादयः । 'अप्कर्तरि' । 'ह्रादेर्द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । कुहोश्चुः' । 'झपानां जवचपाः' । 'गुणः' । जिह्रेति जिह्रीतः । 'नुधातोः' । द्विरुक्तात् । जिह्रियति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्' । 'धातोर्नामिनः' । जिह्राय । 'नुधातोः' । जिह्रियतुः जिह्रियुः। इत्यादीनि । 'भीहु०' अनेनाम् । जिह्रयांचकार । जिह्रयामास । जिह्रयांबभूव । ह्रीयात । 'गुणः' । ह्रेता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे अनिटः । अह्रैषीत् अह्रैष्टाम् अह्रैषुः । इत्यादीनि । सुगमोऽयं धातुः ॥

पॄ पालनपूरणयोः ॥ **ॠप्रोरिः पूर्वस्य** ॥ ॠप्रोः पूर्वस्य ॠकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥७॥ गुणः पिपर्ति ॥ **पोरुर्** ॥ पवर्गादुत्तरस्य ॠकारस्य उर् भवति किति ङिति च परे ॥ ८ ॥ र्वोर्विहसे । पिपूर्तः पिपुरति । पिपूर्यात् । पिपर्तु-पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरतु । पिपूर्हि । अपिपः ॥ **ॠप्रोर्दिस्योरडागमो वा वक्तव्य इति केचित्** ॥९॥ अपिपरत् अपिपूर्ता अपिपरुः । अपिपः-अपिपरः अपिपूर्तम् अपिपूर्त । अपिपरम् अपिपूर्व अपिपूर्म । पपार ॥ **ॠसंयोगादेर्णादेरकित्त्वं वाच्यम्** ॥१०॥ कित्त्वाभावाद्गुणः । पपरतुः पपरुः । पपरिथ । पूर्यात् । ईटो ग्रहाम् । परीता परिता । परीष्यति परिष्यति । अपरीष्यत्-अपरिष्यत् । अपारीत् ॥ **वृद्धिहेतौ साविटो न दीर्घः** ॥ ११ ॥ अपारिष्टाम् अपारिषुः । ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पिपर्ति पिपृतः पिप्रति । पिपृयात् । पिपर्तु । अपिपः । अपिपरत् अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । पपार पप्रतुः पप्रुः । ऋतोरिङ् । प्रियात् । पर्ता । ह्नृतः स्यपः । परिष्यति । अपरिष्यत् । अपार्षीत् ॥

(च०) पॄ पालनपूरणयोः । पूर्ववत् तिबादयः । 'अप् कर्तरि' । 'ह्रादेर्द्विश्च' । पॄ पॄ तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ॠप्रोरिः पूर्वस्य' ॥ ॠप्रोः इः पूर्वस्य । ॠ गतौ पॄ पाल-

नपूरणयोः इत्येतयोः धात्वोरित्वबाद्वौ अपो लुकि कृते पूर्वस्य ऋकारस्य इकारो भवति, लुकि सति । 'रः' अस्य सूत्रस्यापवादोऽयम् । पिपृ तिप् इति जाते 'गुणः' । 'राद्यपो द्विः' । पिपर्ति । पिपृ तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पोरुर्' ॥ पोः उर् । पवर्गात् उत्तरस्य ऋकारस्य किति ङिति प्रत्यये परे उर् भवति । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । पिपूर्तः । 'पोरुर्' । पिपुरति । पिपर्षि पिपूर्थः पिपूर्थ । पिपर्मि पिपूर्वः पिपूर्मः । पिपूर्यात् पिपूर्याताम् पिपूर्युः । इत्यादीनि । एतानि रूपाणि पूर्वोक्तैरव सूत्रैः सिद्ध्यन्ति ॥ लोट्लकारे—पिपर्तु पिपूर्तात् पिपूर्ताम् पिपुरन्तु । पिपूर्हि पिपूर्तात् पिपूर्तम् पिपूर्त । 'गुणः' पिपराणि पिपराव पिपराम ॥ लङ्लकारे—अपिपृ दिप् इति जाते । 'गुणः' । अपिपर् दिप् इति जाते । 'दिस्योर्हसात्' 'सोर्विसर्गः' अपिपः । 'ऋप्रोर्दिस्योः' । ऋप्रोर्धात्वोः दिस्योः प्रत्यययोः अमागमो वा वक्तव्यः इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते—अपिपरत् अपिपूर्ताम् अपिपरुः । अपिपः 'ऋप्रोः' । अपिपरः । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लिट्लकारे—पृ णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' 'रः' 'धातोर्नामिनः' पपार । 'ऋसंयोगादेः' इत्यनेनास्य कित्त्वाभावात् गुणो भवति । पपरतुः पपरुः । पपरिथ पपरथुः पपर । पपार–पपर पपरिव पपरिम । पृ यात् इति स्थिते । 'पोरुर्' । 'य्वोर्विहसे' । पूर्यात् पूर्यास्ताम् पूर्यासुः । इत्यादीनि ॥ पृ ता इति स्थिते । 'गुणः' । 'सिसता०' । 'ईटो ग्रहाम्०' । परीता परिता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'गित्पे' । अनेन सेणित्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अपारीत् अपारिष्टाम् । अस्मिन् रूपे । 'ईटो ग्रहाम्०' । अनेन दीर्घं प्राप्ते ॥ 'वृद्धिहेतौ सौ' अनेन तन्निषेधः । अपारिषुः । इत्यादीनि ॥ ह्रस्वोऽपि पिपर्तिरस्ति । पूर्ववत् तिबादयः । 'ह्वादेर्द्विश्च' । 'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' । 'गुणः' । पिपर्तिः पिपृतः पिप्रति । पिपर्षि पिपृथः पिपृथ । पिपर्मि पिपृवः पिपृमः । पिपृयात् । पिपर्तु पिपृतात् पिपृताम् पिपरतु । पिपृहि पिपृतात् पिपृतम् पिपृत । अपिपः । 'ऋप्रोः' । अपिपरत् । अपिपृताम् अपिपरुः । अपिपः अपिपरः । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे—'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' । पपार । 'ऋरम्' । पप्रतुः पप्रुः । पपर्थ । 'याद्यादौ' अनेन ऋकारस्य रिङ् । प्रियात् । 'गुणः' । 'राद्यपो द्विः' । पर्ता पर्तारौ पर्तारः । 'हनृतः स्यपः' । अनेन स्यप इडागमो भवति । 'गुणः' । परिष्यति । इत्यादीनि रूपाणि । अपरिष्यत् । लुङ्लकारे—'णित्पे' । अनेन णित्वात् 'सावनिटः' । अनेन नित्यं वृद्धिर्भवति । षत्वम् । 'दिबादावट्' अनेन अडागमः । अपार्षीत् अपार्ष्टाम् अपार्षुः । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥७—११॥

(प्र०) पोरुरिति । धात्ववयवात्पवर्गादिति वक्तव्यम् । तेन समीर्णमित्यादौ नातिप्रसक्तिः ॥ ८ ॥

ओहाक् त्यागे । ओकावितौ । जहाति ॥ द्विस्तौ ॥ लोपोऽनुवर्तते इकारश्च ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे इकारश्च ङिति हसे परे ॥१२॥ जहितः ॥ जहातेराकारस्य क्ङिति हसे ईर्वा वाच्यः ॥१३॥ जहीतः जहति ॥ जहातेर्यादादावालोपो वाच्यः ॥१४॥

जह्यात् । जहातु-जहितात् जहीतात् जहिताम् जहीताम् जहतु ॥ **ईर्वा हौ** ॥ जहातेर्हौ परे इकारः सिद्ध एव ॥१५॥ पक्षे आकारेकारौ भवतः ॥ जहीहि-जहिहि-जहीहि । अजहात् । अजहिताम्-अजहीताम् अजहुः । जहौ जहतुः जहुः । जहिथ जहाथ । दादेरे । हेयात् । हाता । हास्यति । अहास्यत् । अहासीत् ॥

(च०) ओहाक् त्यागे । ओकावितौ । पूर्ववत् प्रत्ययः । 'ह्वादेर्द्विश्च' । अनेनापो लुग् धातोर्द्वित्वं च भवति । तदा हा हा तिप् इति जाते । 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्०' । जहाति । इति सिद्धम् । जहा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'**द्वेस्तौ**' ॥ द्वेः तौ लोपः इकारश्च अनुवर्तते । सूत्रं तु द्विपदमस्ति । कस्मात्सूत्रादनुवर्तते इति शङ्कायां वृत्तिकारो विशेषेण व्याचष्टे । 'नातः'इति सूत्रादाकारस्य लोपोऽनुवर्तते। तथा 'ष्ठ्योविहसे' इति सूत्रात् इकारोऽनुवर्तते। द्विरुक्तस्य धातोराकारस्या ङिति स्वरे परे लोपो भवति। ङिति हसे परे आकारस्य इकारो भवति अनेन आकारस्य इकारः । जहितः ॥ 'जहातेः०' ॥ जहातेर्धातोराकारस्य क्ङिति हसे परे वा इकारो भवति । अनेन वा आकारस्य ईकारः । जहीतः । जहा अन्ति इति जाते । 'द्विरुक्तात्' । 'द्वेस्तौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । जहति । जहासि । जहिथः जहीथः । जहिथ जहीथ । जहामि । जहिवः जहीवः । जहिमः । जहीमः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि। जहा यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जहातेः०' ॥ जहातेर्धातोर्यादौ परे आकारस्य लोपो भवति । अनेन आकारस्य लोपः जह्यात् । शेषाणि सुगमानि । 'आशीःप्रेरणयोः' । जहातु जहितात् जहीतात् । जहिताम् जहीताम् । 'द्वेस्तौ' । 'द्विरुक्तात्' । जहतु । जहा हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ईर्वा हौ' ॥ ईः वा अव्ययम् हौ । जहातेर्धातोर्हौ परे इकारः सिद्ध एव । पक्षे आकारेकारौ भवतः । सुगमम् । अनेन सूत्रेण त्रीणि रूपाणि भवन्ति । जहीहि जहिहि जहाहि । अत्र भट्टिः—'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इत्युदाजहार । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । अजहात् अजहिताम् । अजहीताम् । 'द्वेस्तौ' अनेनाकारस्य लोपो भवति । अजहुः । अन्यानि सुगमानि ॥ परोक्षे । द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्' । 'आतो णप् डौ' जहौ । 'आतोऽनपि' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । तदा । जहतुः जहुः । 'अत्वतो०' । जहिथ जहाथ । अन्यानि सुगमानि । लिङ्लकारे हा यात् इति जाते 'दादेरे' । अनेन आकारस्यैकारः । हेयास्ताम् हेयासुः । हाता । लुङ्लकारे—'आदन्तानाम् अनेनेट्सकौ भवतः । 'सेः' अनेनेट्—अहासीत् अहासिष्टाम् अहासिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥ १२-१९ ॥

(प्र०) द्वे स्तावितिं । अत्रानुवृत्त्यैव ईलोपयोर्लाभेऽपि अनन्तरत्वादीकारस्यैव लाभो माभूदित्येतदर्थं तावित्युक्तम् । ननु तर्हि 'द्विश्चे' ति पाठ्यम् अनन्तरत्वादीश्च लोपोऽनुवर्त्यः । एवं ङिति हसे लोपः । ङिति स्वरे ईरिति विपर्ययस्यापि सम्भवात् तावित्युक्ते तु नात ई हसे अनयोर्यादृशौ दृष्टौ तावेवात्र स्त इति न दोषः । पक्षे ओहाकाविति इत्यम् ॥ १२ ॥

(प्र०) ईर्वा हाविति । अत्र अव भट्टिः—'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्य्याम्' इति । घृ क्षरणदीप्त्योः । जिघर्त्ति ।' जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति श्रुतिः । हृ प्रसह्य करणे । जिहर्त्ति । अथ स्रुवो अभिजिहर्त्ति होमान् । इति । गा स्तुतौ । देवान् जिगाति सुम्नयुः ॥ १९ ॥

इति प्रसादे ह्रादिपरस्मैपदम् ॥ ७ ॥

ऋ गतौ ॥ ऋप्रोरिः पूर्वस्य ॥ असवर्णे स्वरे पूर्वे इयादेशो भवति ॥ इयर्ति इयृतः इयृति । इयृयात् । इयर्तु इयृतात् इयृताम् इयृतु । इयृहि इयृतात् इयृतम् इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐयः ऐयरत् एयृताम् ऐयरुः । ऐयः-ऐयरः ऐयृतम् ऐयृत । ऐयरम् ऐयृव ऐयृम ॥ रः । वृद्धिः । आर आरतुः आरुः ॥ गुणोर्तिसंयोगाद्योः । अर्यात् । अर्ता । अरिष्यति ! आरिष्यत् । ऋदृशोः । पुषादित्वात् ङप्रत्ययः ; सेरपवादः । गुणः । आरत ॥

इति जुहोत्यादिषु परस्मैपदिनः ॥ ७ ॥

(च०) ऋ गतौ । तिबादयः । 'अप् कर्तरि' । अनेन चतुर्षु अप् । 'ह्रादेर्द्विश्च' । ऋ ऋ तिप् इति जाते । 'ऋप्रोरिः पूर्वस्य' गुणः ॥ 'असवर्णे' अनेनेय् । इयर्ति इयृतः । अत्र ङित्त्वाद्गुणो न भवति । 'द्विरुक्तात् अनेन अन्तः अत् । 'ऋरम्' । इयृति । अन्यानि यथासम्भवं ज्ञेयानि । इयृयात् ॥ लोट्लकारे-इयर्तु । अन्यानि मूले सन्ति ॥ इयृ दिप् इति जाते । 'गुणः' द्वौ अडागमौ । ऐयः । 'दिस्योः०' । ऐयरत् । अन्यानि मूले सन्ति ॥ लिट्लकारे-'द्विश्च' 'रः' 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । 'सवर्णे०' । आर । 'गुणोऽर्ति०' अनेन गुणः । आरतुः आरुः । आरिथ । अन्यानि सुगमानि । ऋ यात् इति जाते । 'गुणोर्ति०' अनेन गुणो भवति । अर्यात् अर्यास्ताम् अर्यासुः । इत्यादीनि । ऋ ता इति स्थिते । 'गुणः' । अर्ता अर्तारौ अर्तारः । 'हन्नतः स्यपः' । गुणः । अरिष्यति । स्वरादित्वादडागमद्वयम् । आरिष्यत् ऋदृशोर्धात्वोः पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति सेरपवादः । 'दृशादेः' । अनेन गुणः । अडागमद्वयम् । आरत् आरताम् आरन् । अन्यानि सुगमानि ॥

इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ ७ ॥

जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः ८ ।

अथात्मनेपदिनः ॥ ओहाङ् गतौ ॥ भृञां लुकि ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति लुकि सति ॥१॥ द्विस्तौ । जिहीते जिहाते जिहते । जिहीत । जिहीताम् ।

अजिहीत । जहे । हासीष्ट । हाता । हास्यते । अहास्यत । अहास्त अहासाताम् अहासत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । ओहाङ् गतौ । ओकार इत् । ङकार आत्मनेपदार्थः । तेआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'ह्वादेर्द्विश्च' । हा हा ते इति जाते । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' । सूत्रम्-'भृञां लुकि' ॥ भृञाम् लुकि । डु भृञ् धारणपोषणयोः ओहाङ् गतौ माङ् माने इत्येतेषां धातूनां पूर्वस्याकारस्य इकारो भवति । 'द्वैस्तौ' । जिहीते । अकारलोपः । जिहाते । 'आतोन्तो' । जिहते । जिहीषे । जिहाथे जिहीध्वे । जिहे जिहीवहे जिहीमहे । 'द्वैस्तौ' । अनेनाकारस्य लोपः । जिहीत जिहीयाताम् जिहीरन् । अन्यानि सुगमानि ॥ लोट्लकारे । जिहीताम् । आकारलोपः । जिहाताम् जिहताम् । जिहीष्व । अन्यानि सुगमानि ॥ लङ्लकारे । अजिहीत अजिहाताम् अजिहत । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्०' । 'आतानपि' । अनेन आकारस्य लोपः । जहे जहाते जहिरे । हासीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि मूलाज्ज्ञातव्यानि ॥ लुङ्लकारे । 'भूते सिः' अनेन सिप्रत्ययो भवति । 'दिबादावद्' । अहास्त अहासाताम् अहासत । 'आतोन्तो०' । अनेनान्तः अत् ॥ १ ॥

(प्र०) भृञामिति । कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन धातुत्रयमत्र लभ्यते । तदाह—डुभृञिति ॥ १ ॥

डुभृञिति । ड्वितस्त्रिमगर्थो डुः । अकार उभयपदिनिधानार्थः । चान्द्रस्तु टुवितं पठित्वा भरथुरित्युदाहरन्ति ।

इति प्रसादे ह्वाद्यात्मनेपदम् ।

माङ् माने । मिमीते मिमाते मिमते । मिमीत । मिमीताम् । अमिमीत । ममे । मासीष्ट । माता । मास्यते । अमास्यत । अमास्त ॥

इति जुहोत्यादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ८ ॥

(च०) माङ् माने । पूर्वसूत्रैरेवायं धातुः सिध्यति । 'ह्वादेर्द्विश्च' । अनेन चतुर्षु धातोर्द्वित्वम् । मिमीते मिमाते । 'आतो०' । मिमीते । अन्यानि सुगमानि । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिमीताम् अमिमीत । अमिमाताम् 'आतो०' । अमिमत । लिट्लकारे । ममे ममाते ममिरे । अन्यानि सुगमानि । मासीष्ट । माता ॥ लुङ्लकारे 'भूते सिः' । अमास्त अमासाताम् अमासत । अन्यानि सुगमानि तानि ज्ञातव्यानि विद्वद्भिः ॥ १ ॥

इत्यात्मनेपदिनः समाप्ताः ॥ ८ ॥

जुहोत्यादिषूभयपदिनः ९ ।

अथोभयपदिनः ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । डुञावितौ । बिभर्ति बिभृतः बिभ्रति । बिभृते । बिभृयात् । बिभ्रीत । बिभर्तु बिभृताम् । अबिभः अबिभृताम् अबिभरुः । अबिभृत । बभार बभ्रतुः बभ्रुः । बभर्थ । बभ्रे बिभराञ्चकार बिभरांचक्रे बिभरामास बिभरांबभूव । यादादौ । भ्रियात् भृषीष्ट । भर्ता २ । ह्रनृतः स्यपः । भरिष्यति-भरिष्यते । अभरिष्यत्-अभरिष्यत । अभार्षीत् । उः । अभृत ॥

(च०) डुभृञ् धारणपोषणयोः । डुञावितौ स्तः । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्त्यस्य धातोः । ह्वादेर्द्विश्च' । अनेनापो लोपो धातोर्द्वित्वं च भवति । भृ भृ तिप् इति जाते । 'रः' 'झपानाम्०' । 'भृञां लुकि' । 'गुणः' । बिभर्ति बिभृतः । 'द्विरुक्तात्' 'ऋरम्' । बिभ्रति । अन्यानि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । बिभृते बिभ्राते बिभ्रते । बिभृयात् बिभृयाताम् बिभृयुः । बिभ्रीत बिभ्रीयाताम् बिभ्रीरन् । बिभर्तु बिभृताम् ॥ अबिभः अबिभृताम् । 'अन उस्' । 'गुणः' । अबिभरुः । अन्यानि सुगमानि । अबिभृत अबिभ्राताम् अबिभ्रत ॥ लिट्लकारे–'द्विश्च' । अनेन द्वित्वम् । 'रः' । 'झपानाम्' । धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । बभार । 'ऋरम्' बभ्रतुः बभ्रुः । क्रादित्वान्नेट् । 'गुणः' बभर्थ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे बभ्रे बभ्राते बभ्रिरे । 'भीह्र०' । अनेनाम्प्रत्ययः स लुग्वत् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । बिभराञ्चकार बिभराञ्चक्रे । बिभरामास । बिभरांबभूव । एतानि रूपाणि सुगमानि । यादादौ । भ्रियात । 'उः' । अनेन गुणाभाव. षत्वम् । भृषीष्ट । 'गुणः' । भर्ता । भर्ता । 'ह्रनृतः स्यपः' । अनेनेट् प्रत्ययो भवति । 'गुणः' । षत्वम् । भरिष्यति । भरिष्यते । 'दिवादावट्' । अभरिष्यत् अभरिष्यत । एतानि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे णित्वात्सेर्वृद्धिः । 'दिवादावट्' षत्वम् । अभार्षीत् अभार्ष्टाम् अभार्षुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' । अनेन सेर्लोपो भवति । अभृत । षत्वम् । अभृषाताम् । अभृषत । 'आतोन्तो०' ॥

डुदाञ् दाने । ददाति ॥ **दादेः** ॥ द्विरुक्तस्य धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति परे ॥ १ ॥ दत्तः ददति । दत्ते ददाते ददते । दद्यात् ददीत । ददातु दत्तात्‌ दत्ताम् ददतु ॥ **दां हौ** ॥ दाधोराकारस्यैकारो भवति पूर्वस्य च लोपो भवति हौ परे ॥२॥ देहि दत्तात् । अददात् अदत्ताम् अददुः । अदत्त ॥ ददौ ददे । देयात् । दासीष्ट । दाता २ । दास्यति दास्यते । अदास्यत् अदास्यत । दादेः पे । अदात् अदाताम् अदुः ॥ **दाधास्थामित्वं सेर्ङित्वम्** ॥३॥ ङित्वान्न गुणः ॥ लोपो ह्रस्वाज्झसे । आदित अदिषाताम् अदिषत ॥

(च) डुदाञ् दाने । डुञौ इतौ । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्वादेर्द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । ददाति । ददा तस् इति जाते । सूत्रम्-'दादेः' ॥ दाधातुरादिर्यस्य सः दादिः तस्य दादेः एकपदं सूत्रम् । द्विरुक्तस्य दादेर्धातोराकारस्य लोपो भवति ङिति विभक्तौ स्वरे हसे च परे । 'द्विस्तौ' इत्यस्यापवादः । अनेन पिद्वर्जे षट्स्वपि वचनेषु आकारलोपः । तकारथकारेषु 'खसे चपा०' । अनेन दकारस्य तकारः । दत्तः ददति । ददासि दत्थः दत्थ । ददामि दद्वः दद्मः । दत्ते ददाते ददते । दत्से ददथे दद्ध्वे । ददे दद्वहे दद्महे । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति ॥ दद्यात दद्याताम् दद्युः । अन्यानि सुगमानि । ददीत ददीयाताम् ददीरन् ॥ ददातु दत्तात् दत्ताम् ददतु । ददा हि इति जाते ॥ सूत्रम्—'दां हौ' ॥ दां हौ द्विपदं सूत्रम् । दादीनां दा धा इति धातूनां द्विवचनस्य द्वित्वस्य लोपो भवति आकारस्य च एकारो भवति । देहि । द्वितीये तु तातङादेशे आकारलोपः । दत्तात् दत्तम् दत्त । उत्तमपुरुषे । 'सवर्णे०' ददामि ददाव ददाम । दत्ताम् ददाताम् । 'आतोऽन्तो०' । ददताम् । अन्यानि सुगमानि ॥ अददात् अदत्ताम् । 'अन उस्' । अददुः । अददाः अदत्तम् अदत्त । 'सवर्णे०' । अददाम् अदद्व अदद्म । अदत्त अददाताम् अददत । अदत्थाः । अन्यानि सुगमानि ॥ लिट्लकारे—'द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'आतो णप् डौ' ददौ । 'आतोऽनपि' ददतुः ददुः 'अत्वतो०' ददिथ ददाथ । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । ददे ददाते ददिरे । दा यात् इति जाते । 'दादेरे' अनेनाकारस्यैकारः देयात् देयास्ताम् देयासुः । दासीष्ट । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि लुङ्लकारे । अदासि दिप् इति जाते । 'दादेः पे ।' अनेन सेर्लोपः । अदात् अदाताम् अ दा सि अन् इति जाते । 'स्याद्विद०' 'आदे पे ।' अदुः । अदाः अदातम् अदात अदाम् अदाव अदाम । अदा सि तन् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दाधास्थाम्०' ॥ दाधास्थाधातूनां इत्वं भवति सेर्ङित्वं च । आत्मनेपदे ङित्वात् गुणाभावः । 'लोपो ह्रस्वझसे' अनेन सेर्लोपः । अदित अदिषाताम् । 'आतोऽन्तो०' अदिषत ॥ ३ ॥

(प्र०) दादेरिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन 'द्विस्तौ' वित्यस्यापवादः ॥ १ ॥
दामिति । बवहुचनेन धाग्रहणम् ॥ २ ॥

डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधाति । दादेः ॥ **पूर्वस्य ङिति झसे धः ॥ ४ ॥** झभान्तस्य दधातेः पूर्वदकारस्य धकारो भवति ङिति झसे परे । धत्तः दधति । धत्ते । दध्यात् दधीत । दधातु धेहि धत्ताम् । अदधात् अदधाः अदत्त दधौ दधे । धेयात् । धासीष्ट । धाता २ । धास्यति धास्यते । अधास्यत् अधास्त । दादेः पे । अधात् अधित ॥

(च०) डुधाञ् धारणपोषणपोषणयोः । 'डुञावितौ' । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति 'ह्वादेर्द्विश्च' अनेनापो लोपः धातोर्द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' 'झपानां जबचपाः' दधाति । दधा तस् इति जाते । 'दादेः' अनेनाकारस्य लोपः । दध्तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'पूर्वस्य ङिति झसे धः' ॥ पूर्वस्य ङिति झसे धः । झभान्तस्य धातोः पूर्वस्य दकारस्य

धकारो भवति ङिति झसे प्रत्यये परे । अनेन दकारस्य धकारः । ध ध् तस् इति जाते । अत्र 'तथोर्धः' अनेन तकारस्य धकारे प्राप्ते 'दधातिं विना' इत्युक्तत्वात् न भवति । 'खसे चपा०' धत्तः दधति । दधासि धत्थः धत्थ । दधामि दध्वः दध्मः । धत्ते दधाते । 'आतोन्तो०' दधते । धत्से दधाथे धद्ध्वे । दधे दध्वहे दध्महे । 'दादेः०' दध्यात् दध्याताम् दध्युः । दधीत दधीयाताम् दधीरन् ॥ दधातु धत्तात् धत्ताम् । द्विरुक्तात् । दधतु । 'दां हौ' धेहि धत्तात् धत्तम् धत्त । 'सवर्णे०' दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्स्व दधाथाम् धद्ध्वम् । 'एत्ऐ' दधै दधावहै दधामहै ॥ अदधात् । अधत्ताम् । 'अन उस्' अदधुः । अधत्त अदधाताम् अदधत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'सस्वरादिः' 'झपानाम्०' 'आतो णप् डौ' दधौ । 'आतोऽनपि' अनेनाकारस्य लोपः । दधतुः दधुः । दधिथ-दधाथ । आत्मनेपदे 'आतोऽनपि' दधे दधाते दधिरे । 'दादेरे' धेयात् धेयास्ताम् धेयासुः । धासीष्ट । धाता । लुङ्लकारे । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपः । अधात् अधाताम् । 'स्याविदः' अधुः । आत्मनेपदे । 'दाधास्थाम्' अनेन इत्वम् । सेर्ङित्वम् । ङित्वात् 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन सेर्लोपः । अधित अधिषाताम् । 'आतोन्तो०' अधिषत । अधिथाः अधिषाथाम् अधिढ्वम् । अधिषि अधिष्वहि अधिष्महि ॥ ४ ॥

(प्र०) डु धाञ् धारणपोषणयोः । दानेऽपीत्येके । धत्त इति । तथोर्ध इत्यत्र वावमाने इत्यतो वानुवृत्तेर्व्यवस्थया धत्वाभावः

णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । आदेः ष्णः स्नः ॥

निजां गुणः ॥ निज्विज्विषां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि सति ॥५॥ नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ । नेनेज्मि नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनिक्ते । नेनिज्यात् । नेनिजीत । नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम् नेनिजतु । नेनिग्धि नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त ॥ **द्वेः स्वरेऽपि नोपधाया गुणः** ॥ द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे उपधाया गुणो न भवति ॥६॥ नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम । नेनिक्ताम् । अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिक्ताम् अनेनिजुः । अनेनिक्त । निनेज निनिजे । निज्यात् । 'सिस्यो' निक्षिष्ट । नेक्ता—नेक्ता । नेक्ष्यति नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत । अनिजत् अनिजताम् । अनिटो नामिवतः । अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः ॥

(च०) णिजिर् शौचपोषणयोः । इरित् । 'आदेः ष्णः स्नः' अनेन णकारस्य नकारः । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'ह्वादेर्द्विश्च' निनिज् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—**निजां गुणः** ॥ निजां गुणः । निज्विज्विषां धातूनां पूर्वस्य गुणो भवति लुकि कृते सति । अनेन चतुर्षु लकारेषु पूर्वस्य गुणो भवति । ने निज् तिप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । नेनेज् तिप् इति जाते 'खसे चपा०' । नेनेक्ति नेनिक्तः नेनिजति । नेनेज् सिप् इति जाते ।

'खसे चपा०' 'क्लिात्०' 'कषसंयोगे'। नेनेक्षि नेनिक्थः नेनिक्थ। अन्यानि रूपाणि सन्ति मूले। नेनिक्ते नेनिजाते। 'आतोन्तो०' नेनिजते। नेनिज्यात् नेनिज्याताम् नेनिज्युः। नेनिजीत। नेनेक्तु नेनिक्तात् नेनिक्ताम्। द्विरुक्तात्। नेनिजतु। नेनिज् हि इति जाते। 'झसाद्धिर्हेः' अनेन र्हेधिः। 'चोः कुः' 'झबे जबाः'। नेनिग्धि नेनिक्तात् नेनिक्तम् नेनिक्त। नेनिज् आनिप् इति स्थिते। 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते॥ सूत्रम्—

'द्वेः स्वरेऽपि नोपधायागुणः'॥ द्वेः स्वरे अपि न अव्ययम्। उपधाया गुणः। द्विरुक्तस्य धातोरपि विषये पिति स्वरे परे उपधाया गुणो न भवति। अनेन गुणनिषेधोऽत्र। नेनिजानि नेनिजाव नेनिजाम। नेनिक्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम्। नेनिज् स्व इति जाते। 'चोः कुः'। 'खसे चपा०'। षत्वम् 'कपसंयोगे क्षः'। नेनिक्ष्व। अन्यानि सुगमानि। लुङ्लकारे प्रथमपुरुषस्यैकवचने। नेनेज् दिप् इति जाते। 'चोः कुः'। 'दिस्योर्हसात्' अनेन सेर्लोपो भवति। 'वावसाने'। 'दिबादावट्'। अनेनेक्-अनेनेग्। अनेनिक्ताम्। अनेनिजुः। अनेनेक्-अनेनेग् अनेनिक्तम् अनेनिक्त। अनेनिजम्। अनेनिक्त अनेनिजाताम्। 'आतोऽन्तो०'। अनेनिजत। अनेनिक्थाः अनेनिजाथाम् अनेनिग्ध्वम्। लिड्लकारे। 'द्विश्च'। अनेन द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति। निनेज निनिजतुः निनिजुः। 'उपधायाः' निनेजिथ। अन्यानि सुगमानि। निनिजे निनिजाते निनिजिरे। षत्वम्। निनिजिषे निनिजाथे निनिजिध्वे। निज्यात् निज्यास्ताम् निज्यासुः। 'सिस्योः०' अनेनात्र गुणाभावो भवति। निज् सीट् इति जाते। 'चोः कु०'। 'खसे०'। षत्वम्। 'कपसंयोगे क्षः' निक्षीष्ट निक्षीयास्ताम् निक्षीरन्। इत्यादीनि। 'उपधाया लघोः'। 'चोः कुः'। नेक्ता नेक्तारौ नेक्तारः। नेज् स्यप् तिप् इति जाते। चुत्वम्। षत्वम्। 'कपसंयोगे०'। नेक्ष्यति नेक्ष्यते। अनेक्ष्यत् अनेक्ष्यत॥ लुङ्लकारे-अनिज् सि इट् दिप् इति जाते। 'अनिटो ना०'। अनेन वृद्धिः। चुत्वम्। षत्वम्। 'कपसंयोगे०' अनैक्षीत् अनैक्ताम् अनैक्षुः। इत्यादीनि। आत्मनेपदे वृद्धिर्न भवति। अनिक्त। अत्र 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति। अनिक्षाताम्। 'आतोन्तो०'। अनिक्षत। अनिक्थाः अनिक्षाथाम् अनिग्ध्वम्। अस्य धातोः 'इरितो वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति। ङित्वादुगुणाभावः। अनिजत् अनिजताम् अनिजन्। इत्यादीनि॥ ५-६॥

(प्र०) निजां गुणः। बहुवचनेन त्रयाणां ग्रहणम्। लुकीति किम्। निनेज॥ ५॥

द्वेरिति। द्विरुक्तस्य धातोरुपधाया गुणो न चतुर्पु पिति स्वरे इत्यर्थः। द्विरुक्तस्य किम्। द्वेपाणि। स्वरे किम्, वेवेष्टि। चतुर्पु किम्, निनिजे॥ ६॥

विजिर् पृथग्भावे। वेवेक्ति। नेनेक्तिवत्॥

(च०) विजिर् पृथग्भावे। पूर्ववत् तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति। 'अप् कर्तरि'। 'ह्वादेर्द्विश्च। 'चोः कुः'। खसे चपा झसानाम्'। 'निजां गुणः'। 'उपधाया लघोः' वेवेक्ति। वेविक्तः। 'द्विरुक्तात्' वेविजति। अयं धातुर्नेनेक्तिवज्ज्ञातव्यो न कश्चिद्विशेषः॥

(प्र०) विजिर् पृथग्भावे इति। विवेजिथ इति अत्र विजेरिडादिप्रत्यय इति ङित्त्वं न। ओविजी भयचलनयोरित्यस्यैव तत्र ग्रहणात्।

विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टाम् । अवेवेट् अवेवेड् । विवेष विविषे । विष्यात् विक्षीष्ट । वेष्टा २ । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । लिदुपधादेर्ङः । अविषत् । ङो वेति केचित् । हशषान्तात्सक् अविक्षत् अविक्षत ॥

इति जुहोत्यादिषूभयपदिनः ॥ ९ ॥ इति लुग्विकरणा जुहोत्यादयः ॥

(च०) विष्लृ व्याप्तौ लृकार इत् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'ह्वादेर्द्विश्च' । 'निजां गुणः' । अनेन पूर्वस्य गुणः । 'उपधाया लघो. । अनेन द्वितीयस्य गुणो भवति । ष्टु-त्वम् । वेवेष्टि वेविष्टः । 'द्विरुक्तात्' वेविषति । 'षढोः कः से' अनेन षस्य कः । वेवेक्षि । इत्यादीनि । वेविष्टे । वेविष्यात् वेविषीत । वेवेष्टु वेविष्टात् वेविष्टाम् वेविषतु । वेविष् हि इति जाते । 'झसात्' । 'षो डः' । वेविड्ढि । अन्यानि सुगमानि । वेविष्टां वेविषाताम् वेविषताम् ॥ अवेवेष् दिप् इति जाते । 'षो डः' । 'दिस्योर्हसात्' । अनेन दिप्सिपो-र्लोपः । 'वावसाने' । अवेवेट् अवेवेड् अवेविष्टाम् अवेविषुः । अन्यानि सुगमानि । अवे-विष्ट अवेविषाताम् अवेविषत । एतानि सर्वाणि रूपाणि एतैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । तत-स्तेषां व्याख्यानस्यानावश्यकत्वम् । लिट्लकारे 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधायाः' । विवेष विविषतुः विविषुः । विवेषिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । विविषे विविषाते विविषिरे । विविषिषे । विष्यात् । विष् सीष्ट इति स्थिते । 'षढोः कः से' । षत्वम् । 'कषसं०' । 'सिस्योः०' । अनेन गुणाभावः । विक्षीष्ट । ष्टुत्वम् । वेष्टा । वेष्टौ । 'षढोः कः से' । 'किलात्०' 'कषसंयोगे' । 'उपधायाः' । वेक्ष्यति वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत् अवेक्ष्यत । एतेषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि ॥ लुङ्लकारे । 'लिदुपधादेर्ङः' । अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङित्वात् गुणाभावः । 'दिबादावट्' । अविषत् अविषताम् अविषन् । ङप्रत्ययो वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तत्पक्षे 'हशषान्तात्सक्' कित्वाद्गुणाभावः । कत्वम् । षत्वम् । 'कषसं०' । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् । आत्मनेपदेऽपि । 'हशषान्तात्०' अनेन सक्प्रत्ययो भवति । अविक्षत । 'आतिसकोऽकारलोपः स्वरे' । अनेनाकारस्य लोपः । अविक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अविक्षत । इत्युभयपदिनः । इति लुग्विकरणा ह्वादयो धातवः कथिताः ॥

समाप्तोऽयं ह्वादिगणः ॥ ९ ॥

(प्र०) विष्लृ व्याप्ताविति । व्याप्तिः कात्स्न्र्यम् ।

इति प्रसादे ह्वादयः समाप्ताः ॥ ९ ॥

दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥ १० ॥

अथ दिवादयः ॥ ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ॥ **दिवादेर्यः** ॥ दिवादेर्गणाद्यः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ॥ य्वोर्विहसे । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् । अदेवीत् ॥

(च०) अथ दिवादिगणः कथ्यते । तत्रादौ परस्मैपदिनः कथ्यन्ते । दिवु क्रीडाविजीगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । दिव्धातुरेष्वर्थेषु वर्तते । तत्र क्रीडा खेलनम् । विजिगीषा जेतुमिच्छा । कान्तिरभिलाषः । शेषाः प्रतीतार्थाः । प्रसिद्धिस्तु क्रीडार्थस्यैव द्युत्यर्थस्य च । उकार उदित्कार्यार्थः—'उदितः क्त्वो वेट्' इति इड्विकल्पार्थः । 'परतोऽन्यत्' । अनेन परस्मैपदं भवत्यस्य तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । तदा दिवु तिप् इति जाते सूत्रम्—'दिवादेर्यः' दिवादेः यः द्विपदं सूत्रम् । दिवादेर्गणाच्चतुर्षु तिबादिषु दिप्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु परेषु यः प्रत्ययो भवति सस्वरो यः प्रत्ययो भवति । अयमपोऽपवादः । अनेन यः प्रत्ययो भवति । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घो भवति । दीव्यति दीव्यतः दीव्यन्ति । 'अदे' अनेनाकारस्य लोपः । दीव्यसि दीव्यथः दीव्यथ । दीव्यामि 'व्मोरा' । दीव्यावः दीव्यामः । ननु 'अप्कर्तरि' इति सामान्येनोक्तत्वात् दिवादेरपि अप्प्रत्ययः क्रियतां तत्राह—अपोऽपवादः ' दिवादेरारभ्य क्र्यादिगणो यावत् तावत् अप्प्रत्ययो न भवतीत्यर्थः । यादादौ तु भवतिवत् या इत्यादीनि सूत्राणि योज्यानि । दीव्येत् दीव्येताम् । युस इट् 'अ इए' । दीव्येयुः । दीव्येः दीव्येतम् दीव्येत । 'यामियम्' दीव्येयम् दीव्येव दीव्येम । तुवादौ यप्रत्यये कृते सति भवतिवत्कार्यं भवति । दीव्यतु दीव्यतात् दीव्यताम् दीव्यन्तु अस्मिन् 'अदे' अनेनाकारस्य लोपो भवति । 'अतः' । दीव्य दीव्यतात् दीव्यतम् दीव्यत । 'सवर्णे०' । दीव्यानि दीव्याव दीव्याम । 'दिबादावट्' । अन्यत्तु भवतिवत् । अदीव्यत् । अदीव्यताम् । 'अदे' अदीव्यन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' । 'उपधायाः' दिदेव दिदिवतुः दिदिवुः । 'गुणः' । दिदेविथ । शेषाणि सुगमानि । 'य्वोर्विहसे' दीव्यात् दीव्यास्ताम् 'उपधाया लघोः' । अनेनेट् । देविता । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्रौ इटौ । अडागमः । 'गुणः' । अदेवीत् अदेविष्टाम् अदेविषुः ॥ १ ॥

(प्र०) दिवादेर्य इति । अत्र केचिदनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारोऽनुवर्त्तते, तेन 'भ्राशभ्लाशभ्रमुत्रसित्रुटिलसां यो वा' 'अनुपसर्गाद्यस' इत्यायातम् । इति वदन्ति । द्युतेन दीव्यन्ति माणवकाः क्रीडन्तीत्यर्थः । शत्रुं दीव्यति विजिगिषतीत्यर्थः । अपोऽपवाद इति । अपो गणविशेषाकाङ्क्षाभावात् प्राप्तेः ॥ १ ॥

षिवु तन्तुसन्ताने । सीव्यति । सीव्येत् । सीव्यतु । असीव्यत् । सिषेव । सीव्यात् । सेविता । सेविष्यति । असेविष्यत् । असेवीत् ॥

(च०) षिवु तन्तुसन्ताने। उकारः। 'आदेः ष्णः स्नः' तिबादयः। 'दिवादेर्यः'। 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः। सीव्यति। सीव्येत्। सीव्यतु। असीव्यत्। एतेषां रूपाणि सुगमान्यतो व्याख्यानं न कृतम्। लिट्लकारे। 'द्वित्वम्'। 'पूर्वस्य' 'उपधायाः'। 'कित्लात्०'। सिषेव सिषिवतुः सिषिवुः। 'गुणः'। 'सिषेविथ। 'य्वोर्विहसे'। सीव्यात् सीव्यास्ताम् सीव्यासुः। 'उपधायाः'। 'सिसता०'। अनेनेट्। सेविता। सेविष्यति। अत्र षत्वम्। लुङ्लकारे द्वौ इटौ। 'इट ईटि'। गुणः। अडागमः। असेवीत् असेविष्टाम् असेविषुः। इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि॥

नृती गात्रविक्षेपे। ईकार इत्। नृत्यति। नृत्येत्। नृत्यतु। अनृत्यत्। ननर्त ननृततुः ननृतुः। नृत्यात्। नर्तिता। नर्तिष्यति। अनर्तिष्यत्॥ **नृत्तृद्छृद्चृतकृतां सस्यासेरिट् वा वक्तव्यः॥ २॥** नर्त्स्यति अनर्त्स्यत्। अनर्तीत्॥

(च०) नृती गात्रविक्षेपे। पूर्ववत् तिबादयो भवन्ति। 'दिवादेर्यः' अनेन यप्रत्ययो भवति। ईकार इत्। नृत्यति नृत्यतः नृत्यन्ति। नृत्येत्। नृत्यतु। अनृत्यत्। लिट्लकारे द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'रः' 'उपधाया लघोः'। ननर्त। कित्त्वाद् गुणः। ननृततुः। ननृतुः। नर्तिथ। अन्यानि सुगमानि। नृत्यात्। 'सिसता०' अनेनेट् प्रत्ययो भवति। 'गुणः' अनेन गुणो भवति। नर्तिता। अन्यानि सुगमानि। नर्तिष्यति। षत्वं भवति। अनर्तिष्यत्॥ सूत्रम्—'नृत्तृद्०'॥ नृत्तृद्छृद्चृतकृतां धातूनां असेः सस्य इड् वा वक्तव्यः। अनेनास्य से परे वा इड् भवति। 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति। 'रावपो द्विः'। नर्त्स्यति। अनर्त्स्यत्। रूपाणि सुगमानि सन्ति। लुङ्लकारे अनृत् सि दिप् इति जाते। 'सिसता०'। सेः। 'इट ईटि'। 'गुणः'। अनर्तीत् अनर्तिष्टाम्। अनर्तिषुः। अन्यानि सुगमानि॥ २॥

जॄइर् वयोहानौ। ऋत इर् 'य्वोर्विहसे' जीर्यति। जीर्येत्। जीर्यतु। अजीर्यत्। जजार। गुणः जजरतुः जजरुः। जीर्यात्। 'ईटो ग्रहाम्'। जरीता-जरिता। जरिष्यति-जरीष्यति। अजरिष्यत्-अजरीष्यत्। 'इरितो वा' अजरत् अजारीत्॥

(च०) जॄ इर् वयोहानौ। इर् इत् 'इरितो वा' इति सूत्रस्य विशेषणार्थः। 'दिवादेर्यः'। जॄ य तिप् इति जाते। 'ऋत इर्' अनेन ऋकारस्य इर्। 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः। जीर्यति। जीर्यतः। 'अदे'। जीर्यन्ति। जीर्येत्। जीर्यतु जीर्यतात् जीर्यताम्। 'अदे'। जीर्यन्तु। जीर्य। अन्यानि सुकराणि। 'दिवादावट्' अजीर्यत् अजीर्यताम् अजीर्यन्। लिट्लकारे। द्वित्वम्। 'सस्वरादिः'। 'रः'। 'धातोर्नामिनः'। अनेन वृद्धिः। जजार। 'ऋसंयोगात्०'। अनेनाकित्त्वाद्गुणो भवति। 'गुणः'। जजरतुः जजरुः। जजरिथ। ज यात् इति स्थिते। 'ऋत इर्'। अनेनेर्। 'य्वोर्विहसे'।

अनेन दीर्घः । जीर्यात् । जॄ ता इति जाते । 'सिसता०' अनेनेट् । गुणो भवति । जरिता । 'ईटो ग्रहाम्' । अनेन वा दीर्घः । जरीता । एवमन्येषामपि लकाराणां रूपाणि ज्ञेयानि । अस्य धातोः 'ऋरितो वा' अनेन ङप्रत्ययो भवति । 'ऋशादेः' अनेन गुणः । अजरत् अजरताम् अजरन् । ङप्रत्ययाभावे सि प्रत्ययो भवति । सेर्णित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'दिबादावट्' । अजारीत् अजारिष्टाम् अजारिषुः । अन्यानि सुगमानि ॥

शो तनूकरणे ॥ योः ॥ यप्रत्यये परे धातोरोकारस्य लोपो भवति ॥३॥ श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । शशौ । शायात् । शाता । शास्यति । अशास्यत् । वा सिलोपः । अशात् अशासीत् ॥

(च०) शो तनूकरणे तिबादयो भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । शो य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'योः' ॥ य् ओः । यप्रत्यये परे सति धातोरोकारस्य लोपो भवति । अनेन ओकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' । श्यति श्यतः । 'अदे' । श्यन्ति । श्येत् श्येताम् श्येयुः । श्यतु श्यतात् श्यताम् श्यन्तु । अश्यत् अश्यताम् अश्यन् । सर्वाणि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'संध्यक्षराणां०' । 'द्विश्च' । 'आतो णप् डौ' । शशौ । 'आतोऽनपि' अनेनान्यत्राकारस्य लोपो भवति । शशतुः शशुः । 'अस्त्वतः' । शशिथ । शशाथ । 'संध्यक्षराणां०' । शायात् । शाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे । अशासि दिप् इति जाते । 'शाच्छासा०' । अनेन वा सेर्लोपः । 'दिबादावट्' । अशात् अशाताम् अशुः । इत्यादीनि । सेर्लोपाभावपक्षे 'आदन्तानाम्' अनेनेटसकौ । अशासीत् अशासिष्टाम् अशासिषुः । द्वयो रूपयोः षत्वं भवति ॥ ३ ॥

(प्र०) योरिति । यि ओरिति च्छेदः । धातोरोतो लोपः स्यादिवादिविकरणे ये पर इत्यर्थः । तेन लव्यमित्यादौ न । शाच्छेति वा सेर्लुक् । अशात् । लुगभावे यमिरमोनोट् सकौ । अशासीत् ॥ ३ ॥

छो छेदने । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । अच्छ्यत् । चच्छौ । छायात् । छाता । छास्यति । अच्छास्यत् । अच्छात् अच्छासीत् ॥

(च०) छो छेदन । प्रत्ययादयश्च पूर्ववत् भवन्ति । 'योः' अनेन यकारे परे ओकारस्य लोपः । छ्यति । छ्येत् । छ्यतु । दिबादावट् । अच्छ्यत् । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि सन्ति । लिट्लकारे छो णप् इति स्थिते । 'संध्यक्ष०' । द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'आतो णप् डौ' । 'झपानाम्०' । चच्छौ । 'आतोऽनपि' । अनेनान्यत्राकारलोपः । चच्छतुः चच्छुः । चच्छिथ–चच्छाथ । 'संध्यक्षराणां०' । छायात् छायास्ताम् छायासुः । छाता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे 'शाच्छासा०' अनेन वा सेर्लोपो भवति । तदा । अच्छात् अच्छातां अच्छुः । इत्यादि । यदा सेर्लोपो न भवति तदा 'आदन्तानां०' अनेनेट्सकौ भवतः । 'दिबादावट्' । अच्छासीत् अच्छासिष्टाम् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अच्छासिषुः ॥

षोऽन्तकर्मणि । स्यति । स्येत् । स्यतु । अस्यत् । ससौ । सेयात् । साता । सास्यति । असास्यत् । असात्-असासीत् ॥

(च०) षो अन्तकर्मणि । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'योः' । स्यति । लिट् । ससौ । लुङ् । वा सिलोपः । असात् । असासीद् ॥

(प्र०) षोऽन्तकर्म्मणीति । अन्तकर्म्म नाशः । 'दादेरे' इत्येत्वम् । सेयात् । 'राघवस्य शरैर्घोरैर्घोरं रावणमाहवे' इत्यत्र रावणेति सम्बोधनम् । स्येति लोट्मध्यमपुरुषैकवचनान्तम् ।

दो अवखण्डने । द्यति । द्येत् । द्यतु । अद्यत् । ददौ । देयात् । दाता । दास्यति । अदास्यत् । अदात् ॥

(च०) दो अवखण्डने । तिबादयः 'दिवादेर्यः । 'योः' । द्यति । द्यतः । 'अदे' द्यन्ति । द्येत् । द्यतु द्यतात् द्यताम् । 'अदे' अनेन अकारस्य लोपः द्यन्तु । द्य । अन्यानि सुगमानि । अद्यत् अद्यताम् अद्यन् । अद्यः । लिट्लकारे दो णप् इति जाते । 'संध्यक्षराणां०' । द्वित्वम् । ह्रस्वः । 'आतो णप् डौ' । अनेन आकारस्य लोपो भवति । ददौ । 'आतोऽनपि' । ददतुः ददुः । ददिथ ददाथ । इत्यादीनि । 'संध्यक्षराणाम्०' । दायात् इति जाते । 'दादेरे' । अनेन आकारस्य एकारः । देयात् । दाता । लुङ्लकारे 'दादेः पे' अनेन सलोपो भवति । अदात् अदाताम् अदुः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) दो अवखण्डन इति । उपसर्गस्थान्निमित्तान्नेति णत्वम् । प्रणिदाता ।

राध साध संसिद्धौ । राध्यति । राध्येत् । राध्यतु । अराध्यत् । रराध ॥ **राधतेर्हिंसायां किति णादौ सेटि थपि चैत्वपूर्वलोपौ वा ॥४॥** रेधतुःरराधतुः । राध्यात् । राद्धा । रात्स्यति । अरात्स्यत्-अरात्सीत अराद्धाम् ॥

(च०) राध् साध् संसिद्धौ । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । 'स्वरहीनम्' । राध्यति राध्यतः राध्यन्ति । राध्येत राध्येताम् राध्येयुः । राध्यतु राध्यतात् राध्यताम् । 'अदे०' राध्यन्तु । अराध्यत् अराध्यताम् अराध्यन् । लिट्लकारे । राध् णप् इति जाते । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । रराध ॥ सूत्रम्—'राधतेः०' ॥ राधतेर्धातोर्हिंसायां किति णादौ परे सेटि थपि परे च एत्वपूर्वलोपौ भवतः । अनेनास्य धातोर्वा एत्वपूर्वलोपौ भवतः । रेधतुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति ज्ञातव्यम् । थपि—रराधिथ रराद्ध रेधिथ । राध्यात् राध्यास्ताम् राध्यासुः । राध् ता इति जाते । 'तथोर्धः' अनेन तकारस्य धकारः 'झबे जबाः' । राद्धा राद्धारौ राद्धारः । राध् स्यप् तिप् इति जाते । खसे चपा झसानाम्' । अनेन धस्य तः । रात्स्यति । दिवादावट्' । अरात्स्यत् । लुङ्लकारे अराध् सि ईत् दिप इति जाते 'खसे०' 'स्वरहीनम्०' 'वावसाने' अरात्सीत् । 'झसा' अनेन सेर्लोपो भवति । अराद्धाम् अरात्सुः । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । साधधातोरपि रूपाणि राधधातुवत् ज्ञातव्यानि । अस्यैत्वपूर्वलोपौ न भवतः । यप्रत्ययः । साध्यति । लिट्लकारे द्वि

त्वादिकं सर्वं भवति । ससाध ससाधतुः ससाधुः । ससाधिथ । 'तथोर्धः' । अनेन थकारस्य धत्वम् । 'झबे जबाः' । ससाद्ध । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

(प्र०) राधसंसिद्धाविति । राधोऽकर्म्मकादेव यः । 'यन्मह्यमपराध्यति' द्रुह्यतीत्यर्थः । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' द्रुह्यन्तमित्यर्थः । अकर्म्मकात्किम् । शत्रुमपराध्नोति हिनस्तीत्यर्थः । राध्यत्योदनः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥

इषु सर्पणे । इष्यति । इष्येत् । इष्यतु । ऐष्यत् । इयेष । इष्यात् । एषिता । एषिष्यति । ऐषिष्यत् । ऐषीत् ॥

(च०) इषु सर्पणे । तिबादयो भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । इष्यति इष्यतः इष्यन्ति । इत्यादीनि । इष्येत् इष्येताम् इष्येयुः । इष्यतु इष्यतात् इष्यताम् । 'अदे' इष्यन्तु । स्वरादित्वात् द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐष्यत् ऐष्यताम् ऐष्यन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । 'सस्वरादिः' । 'उपधायाः' । अनेन गुणः । असवर्णे । इयेष । 'सवर्णे०' । ईषतुः ईषुः । 'गुणः' । इयेषिथ । इत्यादीनि । इष्यात् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । 'सिसता०' अनेनेट् । एषिता एषितारौ एषितारः । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ भवतः । 'इट ईटि' । अनेन सेर्लोपो भवति । द्वावडागमौ भवतः । ऐषीत् ऐषिष्टाम् ऐषिषुः । इत्यदीनि भवन्ति ॥

व्यध् ताडने । ग्रहां क्ङिति च । विध्यति । विध्येत् विध्यतु । अविध्यत् । विव्याध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । अव्यात्सीत् अव्याद्धाम् अव्यात्सुः ॥

(च०) व्यध् ताडने तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययो भवति । 'ग्रहां क्ङिति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । यकारस्य सस्वरस्य इकारः । विध्यति विध्यतः । 'अदे' विध्यन्ति इत्यादीनि । विध्येत । विध्यतु । अविध्यत् अविध्यताम् अविध्यन् । व्यध् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । व्य व्यध् णप् इति जाते । 'णबादौ पूर्वस्य' अनेन संप्रसारणम् । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । विव्याध । व्य व्यध् अतुस् इति जाते । 'णबादौ पूर्वस्य' । 'ग्रहां क्ङिति च' । विविधतुः विविधुः । विव्यधिथ । 'अस्वतः' 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' विव्यद्ध । सम्प्रसारणम् । विध्यात् विध्यास्ताम् विध्यासुः । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । व्यद्धा व्यद्धारौ व्यद्धारः । 'खसे चपा०' । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । लुङ्लकारे । अ व्यध् सि दिप् इति जाते । 'सेः' । अनेन इट् । 'खसे चपा' झसानाम्' । सेर्णित्त्वात वृद्धिः । अव्यात्सीत् । झसात०' । अनेन सेर्लोपो भवति । 'तथोर्धः' । अव्याद्धाम् अव्यात्सुः । अव्यात्सीः अव्याद्धम् अव्याद्ध । अव्यात्सम् अव्यात्स्व अव्यात्स्व ॥

पुष् पुष्टौ । पुष्यति । पुष्येत् । पुष्यतु । अपुष्यत् । पुपोष । पुष्यात् । पोष्टा । पोक्ष्यति अपोक्ष्यत् । अपुषत् ॥

(च०) पुष् पुष्टौ । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । पुष्यति । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । पुपोष पुपुषतुः पुपुषुः । पुपोषिथ । पुष्यात् । 'उपधायाः' । ष्टुत्वम् । पोष्टा । पोष् स्यप् तिप् इति जाते । 'षढोः कः से' 'किलात०' । 'कष०' । पोक्ष्यति । अपोक्ष्यत् । लुङ्लकारे 'लित्पुषादेर्ङः' ङित्त्वाद् गुणाभावः । 'दिवादावट् । अपुषत् अपुषताम् अपुषन् ॥

श्लिष् आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिष्येत् । श्लिष्यतु । अश्लिष्यत् । शिश्लेष । श्लिष्यात् । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् । हशषान्तात्सक् ॥ **श्लिषेरालिङ्गने सक् ॥५॥** ङापवादः । **अश्लिक्षत्कन्यां चैत्रः** । अनालिङ्गने समश्लिषत् जतु काष्ठम् ॥

(च०) श्लिष् आलिङ्गने । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । श्लिष्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । शिश्लेष शिश्लिषतुः शिश्लिषुः । शिश्लेषिथ । इत्यादीनि । श्लिष्यात् । श्लिष् ता इति स्थिते । 'गुणः' । ष्टुत्वम् । श्लेष्टा । श्लिष् स्यप् तिप् इति जाते 'गुणः' । 'षढोः०' । कत्वम् । 'कष०' । श्लेक्ष्यति । अश्लेक्ष्यत् अश्लेक्ष्यताम् । अश्लेक्ष्यन् । लुङ्लकारे । 'हशषान्तात्सक्' । अनेन सक्प्रत्ययः । 'दिवादावट्' । 'षढोः कः से' । 'किलात०' । 'कष०' । अश्लिक्ष्यत् । अश्लिक्षताम् । अश्लिक्षन् ॥ सूत्रम्—'श्लिषेः०' ॥ श्लिषेर्धातोरालिङ्गनेऽर्थे सक्प्रत्ययो भवति अनालिङ्गने 'लित्पुषादेर्ङः' अनेन ङप्रत्ययः । ङित्त्वाद् गुणाभावः । 'दिवादावट्' । अश्लिषत् अश्लिषताम् अश्लिषन् । आलिङ्गने अश्लिक्षत् कन्यां चैत्रः इत्युदाहरणम् । अनालिङ्गने तु अश्लिषत् जतु काष्ठम् इत्युदाहरणम् ॥ ५ ॥

(प्र०) आलिङ्गन इति । अनिटः श्लिषः सक् प्रत्ययः स्यात् आलिङ्गने अर्थे । नान्यत्र । प्राणिकर्तृकमुपगूहनमालिङ्गनम् । लित्पुषादेरित्यस्यापवादः । अनिटः किम् । श्लिषदाहे इति सेटो भौवादिकस्य मा भूत् ॥ ५ ॥

तृप् प्रीणने । तृप्यति । तृप्येत् । तृप्यतु । अतृप्यत् । ततर्प । तृप्यात् । रधादित्वादिड्विकल्पेन । तर्पिता—त्रप्ता तर्प्ता । रारो झसे दृशाम् । तर्पिष्यति त्रप्स्यति तर्प्स्यति । अतर्पिष्यत्-अत्रप्स्यत् अतर्प्स्यत् ॥ **स्पृशमृशकृशतृपां सिर्वा वक्तव्यः ॥ ६ ॥** रधादित्वाद्वेट् । अतर्पीत् अतार्प्सीत् । पुषादित्वात् ङः । अतृपत् ॥

(च०) तृप् प्रीणने । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' तृप्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि लिट्लकारे 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः०' 'रः' 'उपधाया लघोः' ततर्प ततृपतुः ततृपुः । ततर्पिथ । इत्यादीनि । तृप्यात् । अस्य धातो रधादित्वात् इड् विकल्पेन भवति । 'गुणः' । तर्पिता तर्पितारौ तर्पितारः । इडभावे । 'गुणः' । त् अर् प् ता । इति

जाते । 'रा रो झसे दृशाम्' । अनेन अरो रो वा भवति । त्रप्ता । तर्पिता । तर्पिष्यति । तर्पिष्यतः । तर्पिष्यन्ति । इडभावे गुणः 'रारो झसे०' त्रप्स्यति विकल्पेन तर्प्स्यति । रूपाणि सुगमानि । अतर्पीत् । अत्रप्स्यत् । अतर्प्स्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'स्पृश०' ॥ अतृप् सि दिप् इति जाते 'सिसता०' । 'सेः' । 'इट ईटि' । 'गुणः' । 'वावसाने' । अतर्पीत् अतर्पिष्टाम् अतर्पिषुः । इडभावपक्षे । 'उपधाया लघोः' । 'सेः' । 'रारो झसे०' । 'अत उपधायाः' । अत्राप्सीत् अत्राप्ताम् अत्राप्सुः । शेषाणि सुगमानि । अतार्प्सीत् अतार्प्ताम् अतार्प्सुः । पुषादित्वात् अस्य धातोर्ङप्रत्ययो भवति । ङित्त्वात् गुणाभावः । अतृपत् अतृपताम् अतृपन् । अन्यानि सुगमानि ॥ ६ ॥

एवं दृप् हर्षविमोहनयोः । दृप्यति ॥

(च०) एवं दृप् हर्षविमोहनयोः । 'दिवादेर्यः' । दृप्यति । अयं धातुः तृप्यतिवत् ।

मुह वैचित्त्ये । मुह्यति । मुमोह । मुह्यात् । द्रुहादीनां घत्वढत्वे वा । मोढा मोग्धा मोहिता । रधादित्वाद्विट् । मोक्ष्यति-मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । पुषादित्वात् ङः । अमुहत् अमोहीत् अमोक्षीत् अमुक्षत् ॥

(च०) मुह् वैचित्त्ये । पूर्ववत् तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । मुह्यति मुह्यतः मुह्यन्ति । मुह्येत् मुह्येताम् मुह्येयुः । मुह्यतु मुह्यतात् मुह्यताम् मुह्यन्तु । अमुह्यत् अमुह्यताम् अमुह्यन् । मुह् णप् इति स्थिते । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । मुमोह मुमुहतुः मुमुहुः । 'गुणः' । मुमोहिथ । इत्यादीनि । मुह्यात् । मुह ता इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । मोग्धा मोग्धारौ मोग्धारः । रधादित्वाद्वा इट् भवति । 'गुणः' । मोहिता । मुह् स्यप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' । 'कषसंयोगे०' । मोक्ष्यति । इटि कृते सति मोहिष्यति । अमोक्ष्यत् अमोहिष्यत् । लुङ्लकारे—अमोहीत् अमोहिष्टाम् अमोहिषुः । इडभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अमौक्षीत् अमौढाम् अमौक्षुः । 'हशषान्तात्०' कित्त्वात् गुणाभावः । 'पढोः कः से' । 'किलात्०' 'कष०' । अमुक्षत् अमुक्षताम् अमुक्षन् । पुषादित्वात् ङप्रत्ययो भवति । अस्य ङित्त्वात् गुणाभावः । 'दिवादावट्' अमुहत् अमुहताम् अमुहन् ॥

णश् अदर्शने । नश्यति । ननाश । फणादित्वादेत्वपूर्वलोपौ । नेशतुः नेशुः । नश्यात् ॥ **मस्जिनशोर्झसे नुम् वक्तव्यः** ॥ ७ ॥ छशषराजादेः षः । नंष्टा ॥ **नशेः षान्तस्य** ॥ नशेः षान्तस्य णत्वं न स्यात् ॥ ८ ॥ प्रनष्टा-नशिता । नंक्ष्यति नशिष्यति । अनशिष्यत्-अनङ्क्ष्यत् । पुषादित्वात् ङः ॥ **ङे नशेरत एत्वं वा वाच्यम्** ॥ ९ ॥ अनेशत्-अनशत् ॥

(च०) णश् अदर्शने । 'आदेः ष्णः स्नः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । नश्यति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'हस्वादि०' । 'अत उपधायाः' ननाश । 'लोपः पचां०' । अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । नेशतुः नेशुः । नेशिथ । 'अस्त्वतः' । 'छशष०' । ष्टुत्वम् । ननंष्ठ । इत्यादीनि । नश्यात् । नश् ता इति स्थिते । 'छशष०' ॥ सूत्रम्—'भिस्जनशोः०' ॥ मस्जिनशोर्धात्वोर्झसे परे नुम् वक्तव्यः । अनेन नुम् । 'भिदन्त्यात्०' । 'नश्चापदान्ते' ॥ ष्टुत्वम् । नंष्टा नंष्टारौ नंष्टारः । प्रनंष्टा । इति जाते । 'उपसर्ग०' । अनेन णकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'नशेः षान्तस्य' ॥ षान्तस्य नशेर्धातोर्णत्वं न भवति । अनेन तन्निषेधः । प्रनंष्टा । रधादित्वात् वेट् । नशिता । नश् स्यप् तिप् इति जाते । 'छशष०' । 'मस्जि०' । कत्वम् । षत्वम् । 'कष०' । नंक्ष्यति । इटि कृते सति । षत्वम् । नशिष्यति । 'दिवादावट्' । अनंक्ष्यत् । अनशिष्यत् । लुङ्लकारे पुषादित्वाद् ङप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्—'ङे नशः०' ॥ ङप्रत्यये परे नशेर्धातोरत एत्वं वा वाच्यम् । अनेन अकारस्य एकारः । अनेशत् ॥ वाग्रहणात्–अनशत् अनशताम् अनशन् । इत्यादीनि ॥ ७–८–९ ॥

(प्र०) नंष्टेति । अत्र नशेः कोर्वेति पक्षे ककारोऽस्त्विति न भ्रमितव्यम्, तस्य पदान्ते एव विधानात्, स्याद्यधिकाराच्च ॥

शम् दम् उपशमे ॥ **शमां दीर्घः** ॥ शमादीनां दीर्घो भवति ये परे अवादौ विषये च ॥ १० ॥ शाम्यति । शाम्येत् । शाम्यतु । अशाम्यत् । शशाम शेमतुः शेमुः । शम्यात् । शमिता । शमिष्यति । अशमिष्यत् । लित्पुषादेर्ङः । अशमत् । अशमीदिति केचित् । 'दम् श्रम् तम् भ्रम् भम् क्रम् मद्' एते शमादयः । रूपं तद्वत् ॥

(च०) शम् दम् उपशमे । तिबादयः । 'दिवादे०' ॥ सूत्रम्—'शमाम्०' ॥ शमां दीर्घः । शमादीनां धातूनां यप्रत्यये परे अवादौ विषये दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । शाम्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' शशाम । 'शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निः' इत्युदाहरणम् । 'लोपः पचां०' । शेमतुः शेमुः । शेमिथ शशन्थ । इत्यादीनि । शम्यात् । 'सिसता०' । शमिता । षत्वम् । शमिष्यति । 'दिवादावट्' । अशमिष्यत् । 'लित्पुषादेर्ङः' । अशमत् अशमताम् अशमन् । इत्यादीनि । केचिदाचार्या अस्य अशमीत् इति रूपमिच्छन्ति । साधनं तु पूर्ववत् ॥ दम् धातोरपि रूपाणि शम्धातुवत् ॥ शम् दम् श्रम् तम् भ्रम् क्षम् क्रम् मद् एते शमादयो ज्ञातव्याः तेषां रूपाणि पूर्वधातुवत् न कश्चित् विशेषः ॥ १० ॥

(प्र०) शमां दीर्घ इति । शमादीनामष्टानां दीर्घः स्यात् ये परे । अष्टौ मूले उक्ताः ॥ १० ॥

ञिमिदा स्नेहने । आञी इतौ ॥ **मिदेर्ये गुणो वक्तव्यः** ॥११॥

मेद्यति । मेद्येत् । मेद्यतु । अमेद्यत् । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिद्यात् । मेदिता । मेदिष्यति । अमेदिष्यत् । अमिदत् ॥

(च०) ञिमिदा स्नेहने । आञी इतौ । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' मिद् य तिप् इति जाते ॥ **सूत्रम्—'मिदेः'** ॥ मिदेर्धातोर्यप्रत्यये परे गुणो भवति । मेद्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । मिमेद मिमिदतुः मिमिदुः । मिमेदिथ । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । मिद्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेदिता । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे 'लित्पुषादेर्ङः' । 'दिवादावट्' । अमिदत् अमिदताम् अमिदन् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ११ ॥

असु क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । असिष्यति ॥ **अस्यतेर्ङे थुग्वक्तव्यः ॥ १२ ॥** आस्थत् ॥ इति दिवादिषु परस्मैपदिनः ॥

(च०) असु क्षेपणे । तिबादयः । 'दिवादेर्यः' । अस्यति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वम् । 'सस्वरादिर्द्विर०' 'अत उप०' । 'सवर्णे०' । आस आसतुः आसुः । आसिथ । इत्यादीनि । अस्यात् । 'सिसता०' । असिता । अन्यानि सुगमानि । अन्येषामपि लुङ्लकारे । 'लित्पुषादेर्ङः' । द्वावडागमौ । आस् ङ दिप् इति जाते **सूत्रम्-'अस्यते०'** ॥ अस्यतेर्धातोर्ङप्रत्यये परे थुग् वक्तव्यः । उकार उच्चारणार्थ ककारः कित्त्वादन्त्यार्थः । आस्थत् आस्थताम् आस्थन् । इत्यादीनि ॥१२॥

इति परस्मैपदिनः समाप्तिमगमन् ॥

(प्र०) अस्यतेस्थुक् ङे इति । असेः थुगागमः स्यात् ङे परे । असेः पुषादित्वात् ङप्रत्यये सिद्धे अस्यतिवक्तीनि वचनमात्मनेपदार्थम् । उपसर्गादस्यत्यूह्योरित्यात्मनेपदं वक्ष्यते । पर्य्यास्थत ॥ १२ ॥

इति प्रसादे दिवादौ परस्मैपदिनः ।

दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकारेत् ॥ **जा जनीज्ञोः ॥** जनी प्रादुर्भावे । । ज्ञाऽवबोधने । अनयोर्जादेशो भवति चतर्षु परेषु ॥ १ ॥ जायते । जायेत । जायताम् । अजायत । गमां खरे । श्चुत्वम् । जञोर्ज्ञः । जज्ञे । जनिषीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । अजनिष्ट ॥ **पदादेस्तानि कर्तर्यपि सेरिण् वक्तव्यः दीपादिभ्यो वा ॥ २ ॥** 'पद् दीप् जन् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयः ॥ **लोपः ॥** इण्संयोगे तनो

लोपो भवति ॥ ३ ॥ जनिवध्योर्न वृद्धिः । अजनिषाताम् ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ जनी प्रादुर्भावे । ईकार इत् । तआदयः प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति । 'दिवादेर्यः' जन् य तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'जा जनिज्ञोः" ॥ जा जनीज्ञोः । ज्ञा अवबोधने । जनी प्रादुर्भावे । अनयोर्धात्वोर्जा इत्यादेशो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अनेन जा इत्यादेशः । जायते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'सस्वरादिः' 'ह्रस्वः' । 'गमां स्वरे' अनेनोपधाया लोपो भवति । श्चुत्वम् । जज्ञोर्ञः । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । षत्वम् । जनिषीष्ट । जनिता । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । 'सिसता०'। षत्वम् । ष्टुत्वम् । अजनि ॥ सूत्रम्—'पदादेः०' ॥ पदादेर्धातोस्तनि परे सति कर्तरि अपि सेरिण् वक्तव्यः ॥ दीपादिभ्यो धातुभ्यो वा भवति । पद् दीप् बुध् पूरि तायि प्यायि एते पदादयो ज्ञातव्याः ॥ सूत्रम्—'लोपः' ॥ इण् संयोगे सति तन् प्रत्ययस्य लोपो भवति । णित्वात् वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'जनिवध्योः' । अनेन वृद्धेर्निषेधः । अजनि अजनिषाताम् । 'आतोन्तो' । अजनिषत इत्यादीनि ॥ १=२-३ ॥

(प्र०) जा जनीज्ञोः । ज्ञाजनोर्जानि पाठान्तरम् । अनयोर्जादेश, स्याच्चतुर्षु । चतुर्षु किम् । ज्ञाता ॥ १ ॥

दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दीप्येत । दीप्यताम् । अदीप्यत । दिदीपे । दीपिषीष्ट । दीपिता । दीपिष्यते । अदीपिष्यत । अदीपिष्ट । अदीपि ॥

(च०) दीपी दीप्तौ । ईकार इत् । 'दिवादेर्यः' दीप्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः' । दिदीपे दिदीपाते दिदीपिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' । दीपिषीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' 'सिसता०' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । 'दिबादावट्' अदीपिष्ट । 'पदादेः' अनेन सेरिण् वा भवति । यदा सेरिण् तदा लोपः । अदीपि अदीपिषाताम् । 'आतोन्तो०' । अदीपिषत । इत्यादीनि ॥

पूरी आप्यायने । पूर्यते । पूर्येत । पूर्यताम् । अपूर्यत । पुपूरे । पूरिषीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । अपूरिष्यत । अपूरि । अपूरिष्ट ॥

(च०) पूरी आप्यायने । ईकार इत् । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । पूर्यते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः' । पुपूरे पुपूराते पुपूरिरे । 'सिसता०' षत्वम् । पूरिषीष्ट । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अपूरि । अपूरिष्ट अपूरिषाताम् अपूरिषत । ष्टुत्वम् । अपूरिष्ठाः । इत्यादीनि ॥

पद् गतौ । पद्यते । पद्येत । पद्यताम् । अपद्यत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत । अपादि अपत्साताम् अपत्सत ॥

(च०) पद् गतौ । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । पद्यते । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'लोपः पचाम्०' । पेदे पेदाते पेदिरे । पद् सीष्ट इति जाते । 'खसे०'

पत्सीष्ट । पत्ता । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अ पद् सि दिप् इति जाते । 'पदादेः०' अनेन सेरिण् । णित्वाद् वृद्धिः । लोपः । अपादि अपत्साताम् अपत्सत । इत्यादीनि ॥

बुध अवगमने । बुध्यते । बुध्येत । बुध्यताम् । अबुध्यत । बुबुधे । आदिजबानाम् । सिस्योः । खसे चपा झसानाम् । भुत्सीष्ट । बोद्धा । भोत्स्यते । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । अबोधि ॥

(च०) बुध अवगमने । तआदयः । 'दिवादेर्यः' । बुध्यते । अन्येषां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । बुबुधे बुबुधाते बुबुधिरे । इत्यादीनि । बुध् सीष्ट इति स्थिते । 'आदिजबानाम्०' । 'सिस्योः' अनेन गुणाभावः । 'खसे चपा०' । भुत्सीष्ट । 'उपधायाः' । 'तथोर्धः' बोद्धा बोद्धारौ बोद्धारः । 'आदिजबानाम्०' । भोत्स्यते अभोत्स्यत । लुङ्लकारे । 'पदादेः' 'गुणः' 'लोपः' । अबोधि । अबुद्ध अभुत्साताम् अभुत्सत । इत्यादीनि ॥

तायङ् पालनसन्तत्योः । तायते । तताये । तायिषीष्ट । तायिता । तायिष्यते । अतायिष्यत । अतायिष्ट । अतायि ॥

(च०) तायङ् पालनसन्तत्योः । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः । 'अप् कर्तरि' अनेन अप्प्रत्ययो भवति । भ्वादित्वात् । तायते । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'ह्रस्वः' । तताये ततायाते ततायिरे । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेट् । षत्वम् । तायिषीष्ट । तायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अतायिष्ट । अतायि अतायिषाताम् अतायिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओप्यायिङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्याये । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । प्यायिष्यते । अप्यायिष्यत । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् । इमौ द्वौ भ्वादिकौ ॥ इति दिवादिष्वात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

(च०) ओप्यायिङ् वृद्धौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । ओकारेकारौ इतौ स्तः । तआदयः । 'अप् कर्तरि' प्यायते । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तस्माद् व्याख्यानं न कृतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'ह्रस्व' । पप्याये पप्यायाते पप्यायिरे । इत्यादीनि । 'सिसता०' अनेनेट् । प्यायिषीष्ट । प्यायिता । लुङ्लकारे वा सेरिण् भवति । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अप्यायिष्ट । अप्यायि अप्यायिषाताम् अप्यायिषत । अप्यायिष्ठाः अप्यायिषाथाम् अप्यायिढ्वम् । अप्यायिषि अप्यायिष्वहि अप्यायिष्महि । इमौ द्वौ धातू भ्वादिकौ । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ ११ ॥

(प्र०) ओप्यायिङ् वृद्धौ । लुङि-अप्यायि अप्यायिष्ट, 'दीपजनबुध' अनेन वेण् ।

इति प्रसादे दिवाद्यात्मनेपदिनः ॥ ११ ॥

दिवादिषूभयपदिनः ॥ १२ ॥

अथोभयपदिनः ॥ णह बन्धने । नह्यति नह्यते । नह्येत् नह्येत । नह्यतु नह्यताम् । अनह्यत् अनह्यत । ननाह नेहतुः नेहुः नेहिथ-ननद्ध । नेहे । नह्यात् नत्सीष्ट । नहो धः । नद्धा २ । नत्स्यति-नत्स्यते । अनत्स्यत् अनत्स्यत । अनात्सीत् अनाद्धाम् अनात्सुः । अनद्ध अनत्साताम् अनत्सत ॥ इति दिवादिषूभयपदिनः ॥ १२ ॥

इति यविकरणा दिवादयो धातवः ॥

(च०) अथोभयपदिनः कथ्यन्ते । णह बन्धने । अकार उभयपदार्थः । 'आदेः ष्णः स्नः' । अनेन णकारस्य नकारः । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । 'दिवादेर्यः' । अनेन यप्रत्ययः । नह्यति नह्यते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । अतः विष्टपेषणं न कृतम् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । ननाह । 'लोपः पचाम्०' । अनेनैत्वपूर्वलोपौ । नेहतुः । नेहुः । नेहिथ । 'अस्त्वतो०' । ननह् थप् इति जाते । 'नहो धः' 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । ननद्ध । नेहे नेहाते नेहिरे । नह्यात् । नह् सीष्ट इति स्थिते । 'नहो धः' । 'खसे चपा०' । नत्सीष्ट ॥ नह् ता । 'नहो धः' । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । नद्धा । 'नहो धः' 'खसे०' । नत्स्यति नत्स्यते । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' । अनात्सीत् । 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अनाद्धाम् अनात्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । अनद्ध अनत्साताम् । अनत्सत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः समाप्ताः ।

इति यविकरणा दिवादयो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) ननद्धेति । 'नहोध' इति धत्वे तथोर्द्ध इति दत्वम् । अनात्सीत् । अत्र अत उपधाया इति वृद्धिः ।

इति प्रसादे दिवाद्युभयपदिनः ॥ १२ ॥

स्वादिषूभयपदिनः ॥ १३ ॥

अथ स्वादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः । षुञ् अभिषवे । ञ उभयपदार्थः । आदेः ष्णः स्नः ॥ **स्वादेर्नुः** ॥ स्वादेर्गणान्नुः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ॥ **नूपः** ॥ विकरणस्य नुप्रत्ययस्य उप्रत्ययस्य च गुणो भवति पिति परे ॥२॥ सुनोति सुनुतः । नुधातोः । सुन्वन्ति । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । सुनोमि ॥ **ओर्वमोर्वा लोपः** ॥ असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वा लोपो भवति वमोः परयोः ॥३॥ सुनुवः-सुन्वः । सुनुमः-

सुन्मः । सुनुते सुन्वाते सुन्वते । सुनुयात् सुन्वीत । सुनोतु सुनुताद्वा सुनुताम् सुन्वन्तु ॥ **ओर्वा हेः** ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति ॥ वाग्रहणात्संयोगान्न ॥४॥ तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहीत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । असुनोत् असुनुत । सुषाव सुषुवतुः । सुषविथ सुषोथ । सुषुवे । सूयात् । सोषीष्ट । सोता २ । सोष्यति सोष्यते । असोष्यत् असोष्यत ॥ **स्तुसुधूञ्भ्यः पे सेरिड्वा वक्तव्यः** ॥५॥ असावीत् असौषीत् । दुसुस्तुनुषातूनामिड्वेति केचित् । असविष्ट असोष्ट ॥

(च०) अथ स्वादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादौ उभयपदिनः सन्ति । षुञ् अभिषवे। ञकार उभयपदार्थः । 'आदेः ष्णः स्नः' । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्ययाः सर्वत्र भवन्ति इति ज्ञातव्यम् ॥ सूत्रम्—'स्वादेर्नुः' ॥ स्वादेः नुः द्विपदं सूत्रम् । स्वादेर्गणात् चतुर्षु तिबादिषु परेषु नुप्रत्ययो भवति । सु नु तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नूपः' ॥ नुश्च उप् च नूप् तस्य नूपः । स्वादेरुत्पन्नस्य नुप्रत्ययस्य तनादेरुत्पन्नस्य उप्रत्ययस्य पिति प्रत्यये परे गुणो भवति । अनेन गुणः । सुनोति सुनुतः । 'नुधातोः' । सुन्वन्ति । षत्वम् । सुनोषि सुनुथः सुनुथ । 'नूपः' अनेन गुणः । सुनोमि । सुनु वस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ओर्वमोर्वा लोपः' ॥ ओः वमोः वा अव्ययम् । लोपः । चतुःपदं सूत्रम् । असंयोगादुत्तरस्य प्रत्ययसंबन्धिन उकारस्य वमोः परयोः सतोर्लोपो भवति । अनेन उकारस्य वा लोपः । सुनुवः सुन्वः । सुनुमः सुन्मः । सुनुते सुन्वाते । 'आतोन्तो०' सुन्वते । षत्वम् । सुनुषे सुन्वाथे सुनुध्वे । सुन्वे । 'ओर्वमोर्वा लोपः०' । सुनुवहे सुन्वहे । सुनुमहे सुन्महे । सुनुयात् सुनुयाताम् सुनुयुः । 'नु धातोः' । सुन्वीत सुन्वीयाताम् सुन्वीरन् । अन्यानि सुगमानि । लोट्लकारे । 'नूपः' । अनेन पिति प्रत्यये परे गुणः । सुनोतु । 'तुह्योः' । सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । सुनु हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'ओर्वाहेः' ॥ ओः वा अव्ययम् हेः ॥ प्रत्ययसंबन्धिन उकारादुत्तरस्य हिप्रत्ययस्य वा लुग् भवति । अस्मिन् सूत्रे वाग्रहणात् संयोगात् न लुग् भवति । तेन तक्ष्णुहि त्वक्ष्णुहि इत्यत्र न । सुनु सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । 'नूपः' । सुनवानि सुनवाव सुनवाम । सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वताम् । सुनुष्व सुन्वाथाम् सुनुध्वम् । सुनवै सुनवावहै सुनवामहै । 'दिबादावट्' । 'नूपः' । असुनोत् असुनुताम् असुन्वन् । असुनोः असुनुतम् असुनुत । असुनवम् असुनुव । 'ओर्वमोः' । असुन्व । असुनुम असुन्म । असुनुत असुन्वाताम् । 'आतोन्तो' । असुन्वत । असुनुथाः असुन्वाथाम् असुनुध्वम् । असुन्वि असुनुवहि असुन्वहि । असुनुमहि असुन्महि । लिट्लकारे । 'द्विश्च०' । 'सस्वरादिः' । 'किलात्०' । 'धातोर्नामिनः' । सुषाव । 'नुधातोः' । 'नाम्यन्तयोर्वः' । सुषुवतुः सुषुवुः । 'अत्वतः' । 'गुणः' । सुषविथ सुषोथ । आत्मनेपदे । सुषुवे सुषुवाते सुषुविरे । 'ये' । सूयात् । गुणः । षत्वम् । सोषीष्ट । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । असु सि दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'स्तुसुधूञ्भ्यः०' ॥ स्तुसुधूञां धातूनां परस्मैपदे सेः इड् वा वक्तव्यः । सेर्गित्त्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन

वृद्धिः। असावीत् असाविष्टाम् असाविषुः। इडभावे। 'अनिटो०'। असौषीत् असौष्टाम् असौषुः। इत्यादीनि। आत्मनेपदे। दुसुस्तुनुधातूनां इड् वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति। अनेनात्मनेपदेऽपि सेरिट्। गुणः। असविष्ट असविषाताम् असविषत। इडभावे। असोष्ट असोषाताम् असोषत॥ १—५॥

(प्र) षुञ्। अभिषवः स्नपनं स्नानं पीडनं सुरासन्धानञ्च। तत्र स्नान अकर्म्मकः। नूप इति। उपा साहचर्य्यात् नुः प्रत्यय एव गृह्यते॥ १॥

चिञ् चयने। चिनोति चिनुते। चिनुयात् चिन्वीत। चिनोतु चिनुताम्। अचिनोत् अचिनुत॥ **चिनोतेः सणादौ कित्वं वा वाच्यम्**॥६॥ चिकाय चिक्यतुः चिक्युः। चिचाय चिक्ये-चिच्ये। चीयात् चेषीष्ट। चेता २। चेष्यति चेष्यते। अचेष्यत्-अचेष्यत। अचैषीत् अचेष्ट॥

(च०) चिञ् चयने। 'स्वादेर्नुः'। 'नूपः'। चिनोति चिनुतः चिन्वन्ति। चिनुते चिन्वाते चिन्वते। चिनुयात्। चीन्वीत चिनोतु चिनुतात् चिनुताम् चिन्वन्तु। 'ओर्वा देः'। चिनु। अन्यानि सुगमानि। चिनुताम्। अचिनोत्। अचिनुत। अन्यानि रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारे। चि णप् इति स्थिते॥ सूत्रम्—'चिनोतेः०'॥ चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ च परे कित्वं वा वाच्यम्। अनेन चकारस्य ककारः। द्वित्वम्। 'सस्वरादिः'। 'कुहोश्चुः'। 'धातोर्नामिनः'। चिकाय। 'नुधातोः'। चिक्यतुः चिक्युः। चिकयिथ चिकेथ। चिचाय चिच्यतुः चिच्युः। आत्मनेपदे कित्वे कृते सति। चिक्ये चिक्याते चिक्यिरे। कित्वाभावे। चिच्ये। रूपाणि सुगमानि। 'ये' चीयात्। गुणः षत्वम्। चेषीष्ट। चेता चेता। अन्येषां रूपाणि सुगमानि। लुङ्लकारे 'अनिटो नामिवत०' अचैषीत् अचैष्टाम् अचैषुः। आत्मनेपदे गुणः। अचेष्ट अचेषाताम् अचेषत॥ ६॥

(प्र०) चिनोतेः सणादौ कित्वमिति। चिनोतेः किरादेशः स्यात् लिटि सप्रत्यये च से परे। चिकीर्षति चिचीषति। णादौ तु चिकाय—चिचाय॥ ६॥

स्तृञ् आच्छादने। स्तृणोति स्तृणुते। तस्तार। गुणोर्तिसंयोगाद्योः। तस्तरतुः तस्तरुः। तस्तर्थ। तस्तरे॥ स्तर्यात्॥ **संयोगादि ऋदन्त-वृङ्वृञां सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वक्तव्यः**॥७॥ स्तरिषीष्ट। उः। स्तृषीष्ट। स्तर्ता २। स्तरिष्यति-स्तरिष्यते। अस्तरिष्यत् अस्तरिष्यत। अस्तार्षीत् अस्तरिष्ट अस्तृत॥

(च०) स्तृञ् आच्छादने। 'स्वादेर्नुः'। 'ऋवर्णो०ऽनन्ते'। 'नूपः' स्तृणोति स्तृणुते। चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि। स्तृ णप् इति जाते। 'द्विश्च'। 'सस्वरादि०'। 'शसात् खपाः' 'धातोर्नामिनः' तस्तार। 'गुणोर्ति०'। अनेन गुणः। तस्तरतुः तस्तरुः। ऋदन्तस्य गुणः। तस्तर्थ। आत्मनेपदे। तस्तरे तस्तराते तस्तरिरे। इत्यादीनि। 'गुणोऽर्ति०'। अनेन यादादौ गुणो भवति। स्तर्यात्। अन्यानि सुगमानि।

'उः' अनेन गुणनिषेधः । 'किरतः०' । अनेन पत्वम् । स्तृषीष्ट । 'संयोगादेः' अनेन अस्य वेट् सीष्टादौ । गुणः । स्तरिषीष्ट । स्तर्ता स्तर्ता । 'हनृतः स्यपः' । स्तरिष्यति स्तरिष्यते । अन्यानि सुगमानि । लुङ्लकारे वृद्धिः । अस्तार्षीत् । आत्मने पदे ॥ 'संयोगादेः' अनेन वेट् । अस्तरिष्ट । इडभावे । अस्तृत । 'लोपो०' । अनेन सेर्लोपः । अस्तृषाताम् अस्तृषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

वृञ् वरणे । वृणोति वृणुते । ववार वव्रतुः वव्रुः । **वृणोतेस्थपो नित्यमिट् ॥ ८ ॥** ववरिथ वव्रथुः वव्र ववार-ववर ववृव ववृम । वव्रे ववृढ्वे । व्रियात् । इटो ग्रहाम् । वरीषीष्ट वरिषीष्ट । वरिता वरीता २ । वरिष्यति वरीष्यति । वरिष्यते वरीष्यते । अवरिष्यत् अवरीष्यत् । अवरिष्यत अवरीष्यत । अवारीत् अवरिष्ट अवृत ॥

(च०) वृञ् वरणे । ञकार उभयपदार्थः । 'स्वादेर्नुः' । 'ष्रुनोर्णोऽनन्ते' । 'नुपः' वृणोति वृणुते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'धातोर्नामिनः' । ववार । 'ऋरम्' । वव्रतुः वव्रुः । ववर् थप् इति जाते ॥ सूत्रम्— 'वृणोतेः०' । वृणोतेर्धातोः थपो नित्यं इट् भवति । ववरिथ । क्रादित्वान्नेट् । ववृथ । इत्यादीनि । वव्रे वव्राते वव्रिरे । यादादौ' । व्रियात् । संयोगादेः' ? । वृषीष्ट । इटो ग्रहाम्' । अनेन इकारस्य ईकारः । वरिषीष्ट वरीषीष्ट । इत्यादीनि । वरिता वरीता । इत्यादीनि । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । इाविटो । वृद्धिः । अवारीत् अवारिष्टाम् अवारिषुः । आत्मनेपदे गुणः । अवरिष्ट अवरीष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां साधनमपि सुगमम् ॥ ८ ॥

धूञ् कम्पने । धूनोति धूनुते । धूनुयात् धून्वीत । धूनोतु धूनुताम् । अधूनोत् अधूनुत । दुधाव दुधुवे । धूयात् धविषीष्ट-धोषीष्ट ॥ **स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्रधादीनां वा ॥** धविता धोता । धविष्यति धोष्यति । अधविष्यत् अधोष्यत् । अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट ॥ इति स्वादिषूभयपदिनः ॥ १३ ॥

(च०) धूञ्कम्पने । ञकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'स्वादेर्नुः' । 'नुपः' । अनेन चतुर्षु पिति गुणो भवति । धूनोति । आत्मनेपदे । धूनुते । चतुर्णां पूर्ववद्रूपाणि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'धातोर्नामिनः' । 'झपानां०' अनेन धस्य दः । ह्रस्वः । दुधाव दुधुवतुः दुधुवुः । दुधविथ । इत्यादीनि । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । धूयात् ॥ 'स्वरति०' । अनेनास्य वेट् । गुणः । धविषीष्ट । इडभावे धोषीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । धविता धोता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । सर्वत्रेड्विकल्पः । लुङ्लकारे । अधावीत अधाविष्टाम् अधाविषुः । साधनं सुगमम् । इडभावे । 'अनिटो०' अधौषीत् अधौष्टाम् अधौषुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधोष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भव-

न्ति। एतादृशानि रूपाणि शतशः साधितानि। अधो व्याख्यानं न कृतम्। इत्युभयपदिनः कथिताः ॥ १३ ॥

(प्र०) धञ् कम्पन इति। ह्रस्वान्तोऽप्ययम्। तथा च कविरहस्ये—

"धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं
नूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम्।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून्
यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥" इति ॥

इति प्रसादे स्वादिषूभयपदिनः ॥ १३ ॥

स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ हि गतौ वृद्धौ च। हिनोति॥ **द्विरुक्तस्य हिनोतेः कुत्वं वाच्यम्** ॥ १ ॥ जिघाय। हीयात्। हेता। हेष्यति। अहेष्यत्। अहैषीत ॥

(च०) अथाधुना परस्मैपदिनः कथ्यन्ते। हि गतौ वृद्धौ च। तिबादयो भवन्ति। 'स्वादेर्नुः' 'नुपः' हिनोति हिनुतः हिन्वन्ति। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। लिट्लकारे। द्वित्वादिकम्। सूत्रम् 'द्विरुक्तस्य' ॥ द्विरुक्तस्य हिनोतेर्धातोः कुत्वं वाच्यम्। अनेन हस्य घः 'धातोर्नामिनः'। 'झपानाम्०'। जिघाय जिघ्यतुः जिघ्युः। जिघयिथ जिघेथ इत्यादीनि। 'ये' हीयात्। गुणः। हेता। हेष्यति। अहेष्यत्। शेषाणि रूपाणि सुगमानि। लुङ्लकारे 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः। अहैषीत् अहैष्टाम् अहैषुः। इत्यादीनि ॥१॥

(प्र०) हि गताविति। अनिटो नामिवत इति वृद्धिः। अहैषीत्। द्विरुक्तस्येति। न त्वङीति वाच्यम्। अङि किम्। अजीहयत्। ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वेन हिग्रहणादग्रहणेपि जिघाययिषतीत्यत्र ण्यधिकस्यापि कुत्वज्ञापनार्थमिदमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

इति प्रसादे परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

शक्लृ शक्तौ। शक्नोति। शशाक। लोपः पचां किल्ये चास्य। शेकतुः शेकुः। शक्यात्। शक्ता। शक्ष्यति। अशक्ष्यत। अशकत ॥

(च०) शक्लृ शक्तौ। लृकारः लृदित्कार्यार्थः। तिबादयः। 'स्वादेर्नुः' 'नुपः'। शक्नोति शक्नुतः। 'नुधातोः'। शक्नुवन्ति। लोट्लकारे मध्यमपुरुषस्यैकवचने। शक्नुहि। अन्यानि सुगमानि। लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति। 'अत उपधायाः' शशाक। 'लोपः पचाम्०'। शेकतुः शेकुः। अन्यानि सुगमानि। शक्यात्। शक्ता। 'किलात्०'। 'कपसंयोगे'। शक्ष्यति। अशक्ष्यत्। रूपाणि सुगमानि। लुङ्लकारे। 'लित्पुषादेः०'। अनेन ङप्रत्ययो भवति। अशकत् अशकताम् अशकन्। इत्यादीनि भवन्ति ॥

धिवि प्रीतौ । 'इदित' इति नुम् ॥ **धिन्विकृण्व्योर्नो लोपो वाच्यः ॥ २ ॥** चतुर्षु ॥ **यवयोर्वसे हकारे च लोपः ॥ ३ ॥** धिनोति । धिनुयात् । धिनोतु । अधिनोत् । दिधिन्व । धिन्व्यात् । धिन्विता । धिन्विष्यति । अधिन्विष्यत् । अधिन्वीत् ॥

(च०) धिवि प्रीतौ इकार इत् । इदितो नुम्०' । तिबादयः । 'स्वादेर्नुः । 'धिन् व् नु तिप्' इति जाते ॥ सूत्रम्—'धिन्विकृण्व्योः०' ॥ अनयोर्नकारस्य लोपो वाच्यः चतुर्षु परेषु । अनेन नकारस्य लोपः । सूत्रम् 'यवयोः०' । यकारवकारयोर्वसे हकारे च लोपो भवति । 'नुपः' । धिनोति धिनुतः धिन्वन्ति । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'झपानाम्०' । दिधिन्व दिधिन्वतुः दिधिन्वुः । दिधिन्विथ । इत्यादीनि भवन्ति । 'सिसता०' अनेनेट् । धिन्विता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिन्वीत् अधिन्विष्टाम् अधिन्विषुः । इत्यादीनि॥२-३॥

कृवि हिंसायाम् । कृणोति । चकृण्व । धिनोतिवत् ॥

(च०) कृवि हिंसायाम् । सर्वसाधनं तु पूर्ववत् । एत्वम् । कृणोति । अयं धातुर्धिनोतिवत् ज्ञातव्यः ॥

श्रु श्रवणे ॥ **श्रुवः शृ ॥** श्रुवः शृ भवति चतुर्षु परेषु ॥ ४ ॥ शृणोति । शुश्राव शुश्रोथ । श्रुयात । श्रोता । श्रोष्यति । अश्रोष्यत् । अश्रौषीत् ॥ इति स्वादिषु परस्मैपदिनः ॥ १४ ॥

(च०) श्रु श्रवणे तिबादयः । 'स्वादेर्नुः' ॥ सूत्रम्—'श्रुवः शृ ॥ सांकेतिकम् । द्विपदं सूत्रम् । श्रुवो धातोः शृ इत्यादेशो भवति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं 'पूर्वस्य' । 'धातोर्नामिनः' । अनेन वृद्धिः । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । इत्यादीनि भवन्ति । 'ये' श्रूयात् । 'गुणः' । श्रोता श्रोष्यति । अत्र पत्वं भवति । अश्रोष्यत् । रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु सुगमम् । अश्रौषीत् अश्रौष्टाम् । अश्रौषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ४ ॥

इति परस्मैपदिनः समाप्ताः ॥ १४ ॥

स्वादिषु आत्मनेपदिनः ॥ १५ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ अशूङ् व्याप्तौ । ऊङावितौ । अश्नुते । अश्नुवीत । अश्नुताम् । आश्नुत । नुगशाम् । आश्वोर्णादौ । आनशे । ऊदितो वा । अशिषीष्ट । अक्षीष्ट । अशिता-अष्टा । अशिष्यते-अक्ष्यते । आशिष्यत-आक्ष्यत । आशिष्ट आष्ट आक्षाताम् आक्षत ॥ इति स्वादिष्वात्मनेपदिनः ॥१५॥

इति नुविकरणाः स्वादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते ॥ अशूङ् व्याप्तौ । ऊकारेतौ स्तः । तिबादयः। 'स्वादेर्नुः' । अश्नुते अश्नुवाते । 'आतोन्तो०' । अश्नुवते । इत्यादीनि । अश्नुवीत अश्नुवीयाताम् अश्नुवीरन् । अश्नुताम् अश्नुवाताम् अश्नुवताम् । स्वरादित्वाद् द्वावडागमौ भवतः । आश्नुत । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वम् । 'नुगशां०ः । 'आन्वोर्णादौ' । आनशे आनशाते आनशिरे । इत्यादीनि । 'ऊदितो वा' । अनेनास्य धातोरिड्विकल्पो भवति । अशिषीष्ट । इडभावे । 'छशष०' । अनेन षत्वम् । 'षढोः कः से' । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । अक्षीष्ट । रूपाणि सुगमानि । अन्यानि मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । द्वावडागमौ । स्वरादित्वात् । आशिष्ट आशिषाताम् आशिषत । इडभावे । 'झसात्०' । 'छशष०' । ष्टुत्वम् । आष्ट आक्षाताम् आक्षत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् । इति नुविकरणाः स्वादयो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) अशूङिति । लिटि 'नुगशाम्' इति नुक् आनशे । 'ष्टिघ आस्कन्दने आस्कन्दनं संग्रामम् । स्तिघ्नुते । अन्यानि रूपाणि सुगमानि ।

इति प्रसादे आत्मनेपदिनः ॥ १५ ॥

रुधादिषूभयपदिनः ॥ १६ ॥

अथ रुधादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः । रुधिरावरणे । इरित् ॥ **रुधादेर्नम्** ॥ रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः । मकारः स्थाननियमार्थः । णत्वम् । तथोर्धः । रुणद्धि । नमसोऽस्य ॥ **हसात् झसस्य सवर्णे झसे लोपो वाच्यः** ॥२॥ रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि रुन्धः रुन्ध । रुणध्मि रुन्ध्वः रुन्ध्मः । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुणद्धु । रुन्धाम् । अरुणत् अरुणद् । अरुन्ध । रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः । रुरोधिथ । रुरुधे रुरुधाते । रुध्यात् रुत्सीष्ट । रोद्धा २ । रोत्स्यति रोत्स्यते । अरोत्स्यत् अरोत्स्यत । अनिटो नामिवतः । अरौत्सीत् । सिस्योः । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । इरितो वा । अरुधत् ॥

(च०) अथ रुधादयो धातवः कथ्यन्ते ॥ तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । रुधिर् आवरणे । इरित् । उभयपदित्वात् तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्-'रुधादेर्नम्' ॥ रुध् आदिर्यस्मात् स रुधादिः तस्य रुधादेः नम् । रुधादेर्गणान्नम् प्रत्ययो भवति चतुर्षु लकारेषु परेषु । अपोऽपवादः । प्रत्यये मकारः स्थाननियमार्थः । 'ष्रुर्नो णोऽनन्ते' । अनेन णत्वं च । 'तथोर्धः' । अनेन तकारस्य धकारः । 'झबे जबाः' । रुणद्धि । रुध् तस् इति जाते । 'नमसोऽस्य' । अनेन अकारस्य लोपः । 'तथोर्धः' । 'हसात्०' अनेन धकारस्य लोपो भवति । 'नश्चा०' । रुन्धः रुन्धन्ति । 'खसे०' । रुणत्सि रुन्धः

रुन्ध । अन्यानि मूले सन्ति । रुन्धे रुन्धाते रुन्धते । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । रुन्ध्यात् रुन्ध्याताम् रुन्ध्युः । सुगमानि । रुन्धीत रुन्धीयाताम् रुन्धीरन् । रुणद्धु-रुन्धात् रुन्धाम् रुन्धन्तु । 'झसाद्धिर्हः' । 'हसात्' । रुन्धि रुन्धात् रुन्धम् रुन्ध । रुणधानि रुणधाव रुणधाम । रुन्धाम् रुन्धाताम् रुन्धताम् । इत्यादीनि । अरुणत् अरुन्धाम् अरुन्धन् । अरुणः अरुन्ध अरुन्धाताम् अरुन्धत । अरुन्धाः अरुन्धाथाम् अरुन्ध्वम् । अरुणधम् अरुन्ध्व अरुन्ध्म । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति तानि यथासम्भवं साध्यानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'उपधाया लघोः' । रुरोध रुरुधतुः रुरुधुः । रुरोधिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे रुरुधे रुरुधाते रुरुधिरे । अन्यानि सुगमानि । रुध्यात् । रुत्सीष्ट । 'नथोर्धः' । गुणः । रोद्धा रोद्धा । 'खसे०' । रोत्स्यति रोत्स्यते । लुङ्लकारे । 'अनिटः०' । अनेन वृद्धिः । 'खसे०' । अरौत्सीत् अरौद्धाम् अरौत्सुः । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । 'झसात्०' अनेन सेर्लोपो भवति । अरुद्ध अरुत्साताम् अरुत्सत । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । अस्य धातोरिरितो वा । अनेन ङप्रत्ययो भवति । इरित्त्वात् । ङित्त्वात् गुणाभावः । अरुधत अरुधताम् अरुधन् । सुगमानि ॥ १-२ ॥

(प्र०) रुधादेरिति । रुध् आदिर्यस्य स रुधादिस्तस्माद्रुधादेः । न च रुदादेरिति भविष्यति अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वादिति वाच्यम् । असन्देहार्थमिदम् । अन्यथा रुध् आदिः रुद्आदिरिति वा सन्देहः स्यात् । यद्यपि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति न्यायाद्रुधादिरेव गृह्यते तथापि क्वचिदान्तरं पदकार्यं नेति ज्ञापनार्थमिदम् । नमः प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वसामर्थ्यादन्त्यस्वरस्य परत्वम् । अन्यथा मित्त्वं व्यर्थं स्यात् । न च नम इति विशेषणार्थं तदिति वाच्यम् , अनुबन्धान्तरस्यैव सुवचत्वात् । न च नमि मध्येऽपि तिबादिपरत्वस्याबाधादपा भाव्यमिति वाच्यम् , दधिब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तक्रदानेन दधिदानस्येव नमापो बाधनात् । नमानित्यत्वाद् गुणो बाध्यते ॥ १ ॥

उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । उइराविती । छृणत्ति छृन्तः छृन्दन्ति । छृन्ते । छृन्द्यात् । छृन्दीत । छृणत्तु छृन्ताम् । अच्छृणत् अच्छृणद् ॥ **दः सः** ॥ दकारस्य वा सकारो भवति सिपि विषये ॥३॥ अच्छृणः अच्छृदत् अच्छृन्तम् अच्छृन्त । चच्छर्द चच्छृदे । छृद्यात् । छृत्सीष्ट छर्दिषीष्ट । छर्दिता २ । छर्दिष्यति छर्त्स्यति । छर्दिष्यते छर्त्स्यते । अच्छर्दिष्यत् अच्छर्त्स्यत । अच्छर्दिष्यत-अच्छर्त्स्यत । इरितो वा । अच्छृदत् अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्ट ॥

(च०) उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयो' । उइराविती । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'रुधादेर्नम्' । अनेन चतुर्षु नम्प्रत्ययो भवति । छृणत्ति । अत्र 'खसे चपा झसानाम्' । अनेन दस्य तः । 'नश्चापदान्ते झसे' । अनेन नस्यानुस्वारो भवति । छृन्तः छृन्दन्ति । इत्यादीनि रूपाणि पूर्वसदृशानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । छृन्ते छृन्दाते छृन्दते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि पूर्वसदृशानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'पूर्वस्य' 'रः' । 'उपधायाः' । अनेन

गुणः । 'झपानाम्०' चच्छर्द चच्छृदतुः चच्छृदुः । चच्छर्दिथ । आत्मनेपदे । चच्छृदे चच्छृदाते चच्छृदिरे । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । छृद्यात् । 'सिस्योः०' अनेन गुणनिषेधः 'खसे०' छृत्सीष्ट । नृत् तृद् छृद् अनेन वक्ष्यमाणेन वेट् । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणः । छर्दिता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । छर्दिष्यति । 'नृततृद०' अनेन वा इट् । 'खसे०' । छर्त्स्यति । इत्यादीनि । लुङ् । द्वाविटौ सेर्लोपः । गुणः । अडागमः । अच्छर्दीत् अच्छर्दिष्टाम् अच्छर्दिषुः । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । अच्छर्दिष्ट अच्छर्दिषाताम् अच्छर्दिषत । इत्यादीनि । अस्य धातोरिरितो वा अनेन ङप्रत्ययो भवति । ङित्वाद् गुणाभावः । अच्छृदत् अच्छृदताम् अच्छृदन् । अच्छृदः अच्छृदतम् अच्छृदत । अच्छृदम् अच्छृदाव अच्छृदाम । साधनमेतादृशं कृतशः कृतम् ॥३॥

उतृदिर् हिंसानादरयोः । तृणत्ति तृन्तः तृन्दन्ति । तृन्ते । तृन्द्यात् । तृन्दीत । तृणत्तु तृन्ताम् । अतृणत् अतृन्त । ततर्द । ततृदे । तृद्यात । तृत्सीष्ट तर्दिषीष्ट । तर्दिष्यति-तर्त्स्यति । तर्दिष्यते तर्त्स्यते । अतर्दिष्यत्-अतर्त्स्यत् । अतर्दिष्यत अतर्त्स्यत । अतृदत् अतर्दीत् ॥ **नृततृदछृदचृदकृद्भ्योऽसेः सादेरिड्वा** ॥४॥ अतर्दिष्ट ॥ इति रुधादिषूभयपदिनः॥१६॥

(च०) उतृदिर् हिंसानादरयोः । उइराविती । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'रुधादेर्नम्' अनेन चतुर्षु नम्प्रत्ययो भवति । णत्वम् । तृणत्ति । अस्मिन्रूपे 'खसे०' अनेन दस्य तः ङिति प्रत्यये परे । 'नमसोऽस्य' अनेन नमोऽकारस्य लोपो भवति । 'नश्चा०' अनेन झसे परे नकारस्यानुस्वारो भवति । 'हसात्०' अनेन वा तकारस्य लोपो भवति । तृंत्तः । तृन्तः । एतादृशमपि रूपं स्यात् । तृन्दन्ति । तृन्ते तृन्दाते तृन्दते । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिध्यन्ति । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'रः' । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । ततर्द । कित्वात् गुणाभावः । किति णबादौ । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । ततृदतुः ततृदुः । गुणो भवति । थपि । ततर्दिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे साधनं पूर्ववत् । ततृदे ततृदाते ततृदिरे । अन्यानि सुगमानि । तृद्यात् । 'खसे०' । 'नृततृद०' अनेन वा इड्निषेधः । 'सिस्योः०' अनेन गुणनिषेधः । तृत्सीष्ट । इटि कृते गुणो भवति । तर्दिषीष्ट । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । अन्यानि रूपाण्यन्येषां लकाराणां मूलात ज्ञेयानि । सिवर्जितसादिप्रत्यये इड्विकल्पः । लुङ्लकारे 'सिसता०' 'से०' आभ्यां द्वाविटौ । सेर्लोपो भवति । 'उपधायाः' अनेन गुणः । 'दिबादावट्' । 'वावसाने' । अतर्दीत् अतर्दिष्टाम् अतर्दिषुः । 'इरितो वा' अनेन वा ङप्रत्ययो भवति । ङित्वाद्गुणाभावः । अतृदत् । आत्मनेपदे । 'सिसता०' अनेनेट् । गुणः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । 'रावपो द्विः' अनन द्वित्वम् । अतर्दिष्ट अतर्दिषाताम् अतर्दिषत ॥ ४ ॥

इत्युभयपदिनः समाप्ताः ॥ १६ ॥

(प्र०) तृह हिंसायाम् । तृहो नमि कृते इमागमः पिति हसे । तृणेढि । अतृणेट् । अतर्हीत् । अत्रैवं न स्यात् तर्हि येन नाप्राप्तिन्यायेन मा नम् बाध्यते । अबाधने वा पूर्वमिमेव स्यादिति शंकानिवृत्तये नमि कृते इति । नमः प्रकरणत्वात् प्रत्ययस्य ग्रहणम्॥ १॥

इति प्रसादे रुधाद्युभयपदिनः ॥ १६ ॥

रुधादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

अथ परस्मैपदिनः ॥ शिष्लृ विशेषणे । शिनष्टि शिंष्टः शिंषन्ति । शिंष्यात् । शिनष्टु । अशिनट् । शिशेष । शिष्यत् । शेष्टा । शेक्ष्यति । अशेक्ष्यत् । अशिषत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिनः । कथ्यन्ते तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । 'रुधादेर्नम्' अनेन नम्प्रत्ययो भवति । शिष्लृ विशेषणे । लृकारो लृत्कार्यार्थः । पूर्ववत्सर्वं कार्यं भवति । शिनष् तिप् इति जाते । ष्टुत्वम् । शिनष्टि । 'नश्चापदान्ते झसे' । शिंष्टः शिंषन्ति। 'षढोः कः से' । षत्वम् । शिनक्षि शिंष्ठः शिंष्ठ । शिनष्मि शिंष्वः शिंष्मः । शिंष्यात् शिंष्याताम् शिंष्युः । शिनष्टु शिंष्टात् शिंष्टाम् शिंषन्तु । 'झसाद्धिर्हिः' । ष्टुत्वम् । 'षो डः' शिण्ढि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे 'षो डः' अनेन षकारस्य डकारः । 'वावसाने' । 'दिबादावट्' । अशिनट्—अशिनड् अशिंष्टाम् अशिंषन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वं 'पूर्वस्य' । 'उपधाया लघोः' । शिशेष शिशिषतुः शिशिषुः । शिशेषिथ । अन्यानि सुगमानि । शिष्यात् । 'उपधाया लघोः' । ष्टुत्वम् । शेष्टा । गुणः । 'षढोः कः से' । 'कषसंयोगे क्षः' । शेक्ष्यति । 'दिबादावट्' । अशेक्ष्यत् । लुङ्लकारे । 'लित्पुषादेर्ङः' अनेन ङप्रत्ययः । ङित्वाद्गुणाभावः । 'दिबादावट्' । अशिषत् अशिषताम् अशिषन् ॥

हिसि हिंसायाम् । इदित इति नुम् ॥ **नमः** ॥ नमः प्रत्ययात्परस्य नस्य लोपो भवति ॥ ११ ॥ हिनस्ति हिंस्तः हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु धौ सलोपो वा । सस्य द इति केचित । हिन्धि हिन्द्धि । अहिनत् अहिनद्॥ दिपि ॥ **सस्य दः सिपि वा** ॥ २ ॥ अहिनत् अहिनः । जिहिंस । हिंस्यात् । हिंसिता । हिंसिष्यति । अहिंसिष्यत् । अहिंसीत् ॥

(च०) हिसि हिंसायात् । तिबादयः । 'इदितो नुम्०' । पश्चात् । 'रुधादेर्नम्' । अनेन नम्प्रत्ययो भवति । हिनस् तिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'नमः' ॥ नमः एकपदं सूत्रम् । नमः प्रत्ययात्परस्य नकारस्य लोपो भवति । अनेन नकारस्य लोपः । 'स्वरहीनं०' हिनस्ति । 'नमसोऽस्य' । नश्चापदान्ते' अनेन नमो नकारस्यानुस्वारः । हिंस्तः हिंसन्ति । अनेनैव प्रकारेणाण्यानि रूपाणि साध्यानि । हिंस्यात् । हिनस्तु हिंस्तात् हिं-

स्ताम् हिंसन्तु । 'झसाद्धिर्हिः' । तदा हिंम् धि इति जाते । सूत्रम् । धौ ॥ धौ परे सति सकारस्य लोपो भवति । वा सकारस्य दकारो भवति । यदा सकारस्य लोपः तदा हिंधि यदा सकारस्य दकारस्तदा हिंद्धि । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । 'दिबादावट्' । अहिंस् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्—'दिपि सस्य दः०' ॥ अनेन सकारस्य दकारः । 'दिस्योर्हसात्' । 'वावसाने' । अहिनत् अहिनद् अहिंस्ताम् अहिंसन् । अहिनत् अहिनः अहिंस्तम् अहिंस्त । अहिनसम् अहिंस्व अहिंस्म । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहो-श्चुः' । जिहिंस जिहिंसतुः जिहिंसुः । हिंस्यात् । हिंसिता । 'सिसता' अनेन इडागमो भवति । हिंसिष्यति । 'दिबादावट्' । अहिंसिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'दिबादावट्' । अहिंसीत् अहिंसिष्टाम् अहिंसिषुः । इत्यादीनि ॥ १-२ ॥

भञ्जो आमर्दने । ओ इत् । भनक्ति भङ्क्तः । बभञ्ज । भज्यात् । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । अभङ्क्ष्यत् ॥

(च०) भञ्जो आमर्दने । ओकार इत् । तिबादयः । 'रुधादेर्नम्' । भनज् तिप् इति जाते । 'नमः' । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । भनक्ति । 'नमसोऽस्य' अनेन ङि-त्यकारस्य लोपः । 'नश्चापदान्ते०' । भङ्क्तः भञ्जन्ति । 'क्लिलात्' । 'कप' । भनक्षि । भञ्ज्यात् भञ्ज्याताम् भञ्ज्युः । भनक्तु भङ्क्तात् भङ्क्ताम् भञ्जन्तु । भङ्ग्धि भङ्क्तात् भङ्क्तम् भङ्क्त । भनजानि भनजाव भनजाम । 'चोः कुः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'दिबादावट्' 'वावसाने' । अभनक् अभनग् अभङ्क्ताम् अभञ्जन् । अभनक् अभनग् अभङ्क्तम् अभङ्क्त । अभनजम् अभञ्ज्व अभञ्ज्म । लिट्लकारे द्वित्वादिकं । 'झपानाम्' । बभञ्ज बभञ्जतुः बभञ्जुः । बभञ्जिथ । 'अत्वतः' । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । बभङ्क्थ । इत्यादीनि । भज्यात् । अत्र 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । भञ्ज् ता इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । भङ्क्ता भङ्क्तारौ भङ्क्तारः । भञ्ज् स्यप् तिप् इति जाते । 'चोः कुः' । 'खसे०' । 'क्लिलात्०' । 'कप०' । भङ्क्ष्यति । 'दिबादावट्' । अभङ्क्ष्यत् । लुङ्-लकारे । 'भूते सिः' 'सेः' । 'दिबादावट्' । अभञ्ज् सि ईट् दिप् इति जाते ॥

सावनिटो नित्यं वृद्धिः ॥ अनिटो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति पर-स्मैपदे सौ परे ॥३॥ अभाङ्क्षीत् अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः ॥

(च०) सूत्रम्—'सावनिटो नित्यं वृद्धिः' ॥ सौ अनिटः नित्यं वृद्धिः । अनि-टो धातोर्नित्यं वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सौ परे । सुगममिदं सूत्रम् । 'चोः कुः' । 'खसे०' । 'क्लिलात्०' । 'कप०' अभाङ्क्षीत् । 'झसात०' । अभाङ्क्ताम् अभाङ्क्षुः । अन्यानि सुग-मानि ॥ ३ ॥

अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अञ्ज्यात् । अनक्तु । आनक् आनग् । आनञ्ज । अज्यात् । अञ्जिता । अङ्क्ता । अञ्जिष्यति-अ-ङ्क्ष्यति । आञ्जिष्यत्-आङ्क्ष्यत् ॥ अञ्जेः सौ नित्यमिड्वाच्यः ॥४॥ आञ्जीत् । **इति रुधादिषु परस्मैपदिनः ॥ १७ ॥**

(च०) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । ऊकार इड्विकल्पार्थः । तिबादयः । 'रुधादेर्नम्' । 'चोः कुः' । 'खसे०' । अनक्ति । 'नमसोऽस्य' । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । अञ्ज्यात् अञ्ज्याताम् अञ्ज्युः । अनक्तु अङ्क्तात् अङ्क्ताम् अञ्जन्तु । अङ्ग्धि । 'दिबादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'सवर्णे दीर्घः' । 'चोः कुः' । 'दिस्योर्हसात्' । 'वावसाने' । आनक् आनग् । 'नमः' । आङ्क्ताम् । 'नश्चापदान्ते' आञ्जन् । अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'नुगशां०' । 'आम्बोर्णादौ' । आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिथ । अञ्ज्यात् । 'ऊदितो वा' । अनेन सूत्रेण इड्विकल्पो भवति । अञ्जिता । इडभावे । 'चोः कुः' । 'खसे०' अङ्क्ता । अञ्जिष्यति । इडभावे । कुत्वम् । 'खसे०' षत्वम् । 'कष०' । अङ्क्ष्यति । 'दिबादावट्' । आञ्जिष्यत । इडभावे । आङ्क्ष्यत् । लुङ्लकारे । इड्विकल्पे प्राप्ते । सूत्रम् 'अञ्जेः०' ॥ अञ्जेर्धातोः सौ नित्यं इड् वाच्यः । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । आञ्जीत् आञ्जिष्टाम् आञ्जिषुः । इत्यादीनि ॥४॥

इति परस्मैपदिनः कथिताः ॥ १७ ॥

(प्र०) अञ्जेमेरिति । अञ्जेः परस्य सिप्रत्ययस्येडागमः । ऊदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते अयमारम्भः ॥ ४ ॥

इति प्रसादे रुधादिपरस्मैपदिनः ॥ १७ ॥

रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ ञिइन्धी दीप्तौ । ञिई इतौ । इन्धे । इन्धीत । इन्धाम् । ऐन्ध । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । ऐन्धिष्यत । ऐन्धिष्ट ॥

इति रुधादिष्वात्मनेपदिनः ॥१८॥ इति नम्विकरणा रुधादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । ञिइन्धी दीप्तौ । ञिई इतौ । तआदयः । 'रुधादेर्नम्' । 'नमः' । 'तथोर्धः' । 'नमसोऽस्य' । 'नश्चापदान्ते' । 'हसात्' । इन्धे इन्धाते इन्धते । इन्धीत इन्धीयाताम् इन्धीरन् । इन्धाम् इन्धाताम् इन्धताम् । 'दिबादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' : अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । ऐन्ध ऐन्धाताम् ऐन्धत । ऐन्धाः ऐन्धाथाम् ऐन्ध्वम् । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेनाम् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । इन्धांचक्रे । इन्धामास । इन्धांबभूव । रूपाणि सुगमानि । 'स्मिन्ता०' अनेनेट् । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । द्वावडागमौ । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐन्धिष्यत । लुङ्लकारे । ऐन्धिष्ट ऐन्धिषाताम् ऐन्धिषत । इत्यात्मनेपदिनः समाप्तिमगमन् । इति नुम्विकरणा रुधादयो धातवः कथिताः ॥ १८ ॥

(प्र०) ञि इन्धीति । ञितां तगित्येनदर्थो ञिः । इन्द्ध इत्यत्रेण् निषेधार्थः । इन्धी इति नम इति न लोपः । नमसोऽस्येति सलोपः ।

इति प्रसादे रुधाद्यात्मनेपदिनः ॥ १८ ॥

तनादिषूभयपदिनः ॥ १९ ॥

अथ तनादयः ॥ सर्वे उभयपदिनः । तनु विस्तारे ॥ **तनादेरुप्** ॥ तनादेर्गणादुप् प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥ १ ॥ अपोऽपवादः । नूपः । तनोति तनुते । तनुयात् तन्वीत । तनोतु तनुताम् । अतनोत् अतनुत । ततान तेनतुः तेनुः । तेने । तन्यात् । तनिषीष्ट । तनिता २ । तनिष्यति तनिष्यते । अतनिष्यत् अतनिष्यत । अतानीत् अतनीत् । अतनिष्ट ॥ **तनादेरकरोतेस्तन्थासोर्वा मिलोपो वाच्यः** ॥२॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । अतत । अतथाः अतनिष्ठाः ॥

(च०) अथ तनादयो धातवः कथ्यन्ते । तनादयः सर्वे उभयपदिनः सन्ति । तनु विस्तारे तिवादयः तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम् 'तनादेरुप्' ॥ तनादेः उप् । तनादेर्गणाच्चतुर्षु लकारेषु परेषु उप्प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः । अनेन उप् । तनु तिप् इति जाते । 'नूपः' अनेन गुणः । तनोति तनुतः । 'नुधातोः' तन्वन्ति । तनोषि तनुथः तनुथ । तनोमि । ओर्वमोर्वा लोपः । तनुवः तन्वः । तनुमः तन्मः । तनुते तन्वाते । 'आतोन्तोऽनतः' । तन्वते । इत्यादीनि । तनुयात् । 'नुधातोः' । तन्वीत । तनोतु । हौ परे 'ओर्वा हेः' तनु । तनुताम् । तन्वाताम् । तन्वताम् । तनुष्व । अन्यानि सुगमानि । 'दिबादावट्' । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् । आत्मनेपदे । अतनुत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अत उपधायाः' । ततान । 'लोपः पचाम्०' तेनतुः तेनुः । 'अत्वतः' । तेनिथ ततन्थ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तेने तेनाते तेनिरे । अन्यानि सुगमानि । तन्यात् । 'मिसता०' । षत्वम् । तनिषीष्ट । तनिता । लुङ्लकारे । 'मिरपे' । अनेन मित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अतानीत् अतानिष्टाम् अतानिषुः । आत्मनेपदे । अतनिष्ट ॥ सूत्रम्—'तनादेः०' ॥ अकरोतेस्तनादेस्तन्थासोः परयोः सेर्लोपो वाच्यः । अनेन वा सेर्लोपः । 'लोपस्त्वनुदात्त०' । अनेन नकारस्य लोपः । अतत अतनिषाताम् अतनिषत । सेर्लोपः । नकारस्य लोपः । अतथाः अतनिष्ठाः । अन्यानि सुगमानि ॥ १-२ ॥

(प्र०) तनादेरिति । तन् आदिर्यस्य स तनादिस्तस्मात् । नलोपाभावस्त्वसन्देहार्थः । यदि व्याख्यानत इति न्यायादसन्देहस्तदा क्वचिन्नलोपो नेति ज्ञापनार्थः । तेन सन् आदिर्येषां ते सनादय इत्यादि सिद्धम् । उपः पित्त्वं कुरुत इत्यादौ गुणार्थम् । यदि 'ङित्यदुः' इति सामर्थ्याद् गुणः । अन्यथाऽकारस्यासंभव इति विभाव्यते तदा 'घणोति' इत्यत्र गुणार्थमिति बोध्यम् ॥ १ ॥

क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । क्षणोति क्षणुते । क्षणुयात क्षण्वीत । क्षणोतु क्षणुताम् । अक्षणोत । अक्षणुत । चक्षाण चक्षणे । क्षण्यात् । क्षणिषीष्ट ।

क्षणिता २ । क्षणिष्यति क्षणिष्यते । अक्षणिष्यत् अक्षणिष्यत । 'ह्मन्तक्षण' इति न वृद्धिः । अक्षणीत् अक्षणिष्ट-अक्षत अक्षथाः-अक्षणिष्ठाः ॥

(च०) क्षणु क्षिणु हिंसायाम् । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरुप्' । 'नूपः' णत्वम् । क्षणोति क्षणुतः क्षण्वन्ति । क्षणुते । क्षणुयात् । क्षण्वीत । क्षणोतु । क्षणुताम् अक्षणोत् । अक्षणुत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'कुहोश्चुः' । 'अत उपधायाः' । चक्षाण चक्षणतुः चक्षणुः । चक्षणे चक्षणाते चक्षणिरे । क्षण्यात । 'सिसता०' । षत्वम् । क्षणिषीष्ट । क्षणिता । क्षणिता । अन्येषां मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्णित्वात् । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धौ प्राप्तायाम् । 'ह्मयन्तक्षण०' अनेन तन्निषेधः । अक्षणीत् । अन्यानि सुगमानि । आत्मनेपदे । अक्षणिष्ट । 'तनादेः' अनेन वा सेर्लोपः । 'लोपस्त्वनुदात्त०' अक्षत अक्षणिषाताम् अक्षणिषत । अक्षणिष्ठाः । वा सेर्लोपः । अक्षथाः । इत्यादीनि ॥

(प्र०) क्षणु इति । इमौ लाक्षणिकौ णकारौ । तेन यङ्लुकि चक्षन्ति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ ।

तनादेरुपधाया गुणो वा पिति ॥ ३ ॥ क्षिणोति क्षेणोति । अक्षेणीत् अक्षित अक्षेणिष्ट ॥

(च०) क्षिणुधातो रूपाणि कथ्यन्ते । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । 'तनादेरुप्' ॥ सूत्रम्— 'तनादेः' ॥ तनादेर्धातोरुपधाया गुणो वा भवति पिति प्रत्यये परे । क्षिणोति । क्षेणोति । क्षिणुते । क्षिणुयात् । क्षिण्वीत । क्षिणोतु । क्षेणोतु क्षिणुताम् । अक्षिणोत् । अक्षेणोत् । अक्षिणुत । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधाया लघोः' । चिक्षेण चिक्षिणतुः चिक्षिणुः । चिक्षिणे चिक्षिणाते चिक्षिणिरे । इत्यादीनि । क्षिण्यात् । 'सिसता०' । क्षेणिषीष्ट । क्षेणिता क्षेणिता । लुङ्लकारे अक्षेणीत् । आत्मनेपदे । अक्षेणिष्ट । अक्षेत । इत्यादीनि ॥ ३ ॥

(प्र०) तनादेरिति । तनुक्षणुषणुधातूनां गुणासम्भवात् क्षेण्वादिष्वस्य प्रवृत्तिर्बोध्या । अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥

षणु दाने । सेने । सायात् सन्यात् । असात्-असनिष्ट । असाथाः-असनिष्ठाः ॥

(च०) षणु दाने । पूर्ववत् प्रत्ययाः । 'तनादेरुप्' । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'नूपः' । सनोति । सनुतः । सनुते । सनुयात् । सन्वीत । सनोतु । हौ परे । सनु । सनुताम् । असनात् । असनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । वृद्धिः । ससान । 'लोपः पचां०' सेनतुः सेनुः । सेने सेनाते सेनिरे । सन् यात् इति स्थिते । 'जनखनसनां०' । अनेन वा आकारो भवति । सायात् सन्यात् । 'सिसता०' । सनिषीष्ट । सनिता । सनिता । लुङ्लकारे । असानीत् । असनिष्ट । असत । असनिष्ठाः । असथाः । इत्यादीनि ॥

डुकृञ् करणे । डुञावितौ । गुणः । नृपः, करोति । **डित्यदुः** । करोतेरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः ॥६॥ कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि ॥ **कुर्छुरोर्न दीर्घः** ॥५॥ **कृञो नित्यं वमोरुलोपो वाच्यः** ॥६॥ कुर्वः कुर्मः । कुरुते ॥ **कृञो ये** ॥ कृञ उत्तरस्य उप्रत्ययस्य लोपो भवति ये परे ॥७॥ कुर्यात कुर्वीत । करोतु करवाणि कुरुताम् करवै । अकरोत् अकुरुत । चकार चक्रतुः चक्रुः । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् कृषीष्ट । कर्ता । करिष्यति । अकरिष्यत् । अकार्षीत् । अकृत । अकृषाताम् अकृषत ॥ **संपर्युपेभ्यःकरोतेर्भूषणेऽर्थे सुट्** ॥८॥ संस्करोति ॥ **अड्द्वित्वव्यवधानेऽपि सुट् स्यात्** ॥९॥ समस्करोत् सञ्चस्कार ॥ **समुट् कृञो णादौ नित्यमिड्वाच्यः** ॥१०॥ सञ्चस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥

(च०) डुकृञ् करणे । डुञावितौ । 'तनादेरुप्' । 'गुणः' 'नृपः' । करोति । कृ उप् तस् इति जाते । गुणः ॥ सूत्रम्-'ङित्यदुः' ॥ ङिति अत् उः । करोतेर्धातोरकारस्य उकारो भवति ङिति विभक्तौ परतः । कुरुतः कुर्वन्ति । करोषि कुरुथः कुरुथ । करोमि । कुरु वम् इति जाते । 'ओर्वमोर्वा' अनेन लोपविकल्पे प्राप्ते सूत्रम्—'कृञः०' ॥ कृञो धातोर्नित्यं वकारमऽकारयोरुकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन नित्यं लोपः । 'य्वोर्विहसे' अनेन दीर्घे प्राप्ते । सूत्रम् 'कुर्छुरोः०' कुर्छुरोः दीर्घो न भवति । अनेन करोतेः दीर्घाभावः । कुर्वः कुर्मः । कुर्यात् इति जाते ॥ सूत्रम्—'कृञो ये' ॥ कृञः । कृञ उत्तरस्य उप्रत्ययस्य लोपो भवति । अनेन उकारस्य लोपः । कुर्यात् कुर्वीत । करोतु कुरुतात् कुरुताम् कुर्वन्तु । 'ओर्वाहेः०' कुरु । णत्वम् । करवाणि । कुरुताम् कुर्वाताम् कुर्वताम् ॥ करवै । अकरोत् । अकुरुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' । 'धातोर्नामिनः' । चकार । ऋरम् । चक्रतुः चक्रुः । क्रादित्वान्नेट् । चकर्थ । चक्रे चक्राते चक्रिरे । 'ऋतोरिङ्' । क्रियात् । षत्वम् । कृषीष्ट । गुणः । कर्ता । कर्ता । 'हनृतः स्यपः'। 'गुणः' करिष्यति । करिष्यते । 'दिबादावट्' अकरिष्यत् अकरिष्यत । लुङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकार्षीत् अकार्ष्टाम् अकार्षुः । 'तनादेः०' । अकृत अकृषाताम् अकृषत ॥ सूत्रम्-'संपर्युपेभ्यः'॥ संपर्युपेभ्यः उपसर्गेभ्यः करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे सुड् भवति । संस्करोति । इत्यादीनि । सूत्रम् 'अड्द्वित्व०' ॥ 'अड्द्वित्वव्यवधाने सत्यपि सुट् स्यात् । समस्करोत् । संचस्कार टित्वादादौ भवति सुट् ॥ सूत्रम्—'समुट्कृञः०' ॥ सुटा सह वर्तमानः समुट् चासौ कृञ् च समुट्कृञ् तस्य समुट्कृञः । समुट्करोतेर्धातोर्णादौ परे सति नित्यमिड् वाच्यः । संचस्करिथ । एवमुपस्कुरुते ॥४-१०॥

(प्र०) संपर्युपेभ्य इति । भूषणे संघे चार्थे संस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः । अड्द्वित्वेति । संपर्य्युपेभ्यः परस्य कृञोऽड्व्यवधाने द्वित्वविधाने च कात् पूर्वः सुट् भवति । वृत्तिकारस्येदं मतम् । भाष्यवार्त्तिककारमते तु सम्परिभ्यामित्येव ॥ ९ ॥

मनु अवबोधने । मनुते । मेने । मन्ता ॥

(च०) मनु अवबोधने । पूर्ववत् प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरुप्' । अयं धातुरात्मनेपदी । मनुते मन्वाते मन्वते । मन्वीत । मनुताम् । 'दिबादावट्' । अमनुत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'लोपः पचाम्०' । मेने मेनाते मेनिरे । इत्यादीनि । 'नश्चापदान्ते०' । मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । 'दिबादावट्' । अमंस्यत । लुङ्लकारे । अमंस्त अमंसाताम् अमंसत इत्यादीनि ॥

वनु याचने । परस्मैपद्ययमित्येके । वनुते ॥ इति तनाद्युभयपदिनः ॥१९॥ इत्युब्विकारणास्तनादयः ॥

(च०) वनु याचने । अयमप्यात्मनेपदी । तआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'तनादेरुप्' । वनुते वन्वीत । वनुताम् । अवनुत । लिट्लकारे । वादित्वान्नेत्वपूर्वलोपौ भवतः । ववने ववनाते ववनिरे । वंसीष्ट । वन्ता । वंस्यते । अवंस्यत । लुङ्लकारे । अवंस्त अवंसाताम् अवंसत । सर्वत्र 'नश्चापदान्ते झसे' अनेन अनुस्वारः । अयं धातुः परस्मैपदी इति एके आचार्या वदन्ति । तन्मते वनोति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्युब्विकरणास्तनादयो धातवः कथिताः ॥ १९ ॥

(प्र०) इत्येक इति । एके इति चान्द्राः ।

इति प्रसादे तनाद्युभयपदिनः ॥

तुदादिषूभयपदिनः ॥ २० ॥

अथ तुदादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः ॥ **तुदादेरः** ॥ तुदादेर्गणादप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ङित्त्वान्न गुणः । तुदति तुदते । तुदेत् । तुदेत । तुदतु तुदताम् । अतुदत् अतुदत । तुतोद तुतुदे । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोत्ता तोत्स्यति तोत्स्यते । अतोत्स्यत् अतोत्स्यत । अतौत्सीत् अतौत्ताम् अतौत्सुः । अतुत्त अतुत्साताम् अतुत्सत ॥

(च०) अथ तुदादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । तुद व्यथने । अकार उभयपदार्थः । तिबादयस्तआदयश्च प्रत्यया भवन्ति । सूत्रम्— '**तुदादेरः**' ॥ तुदादेः अः । तुदादेर्गणात् अः प्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु । अपोऽपवादः । ङित्त्वान्न गुणः । तुदति । आत्मनेपदे । तुदते । रूपाणि सुगमानि । तुदेत् तुदेत । तुदतु तुदताम् । अतुदत् अतुदत । रूपाणि भूधातुवत् । किंतु गुणाभावः । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । तुतोदिथ । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । तुतुदे । तुद्यात् । 'खसे०' । तुत्सीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । अनेन वृद्धिः । अतौत्सीत् । 'झसात्०' ।

अनेन सेर्लोपः । 'सिस्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । अतुत्त अतुत्सातास्‌ अतुत्सत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ १ ॥

(प्र०) तुदादेरिति । अप्रत्ययस्य अपित्त्वात्‌ 'अपित्तादिर्ङित्' इति ङित्त्वम्‌ , तेन गुणाभावः ॥ १ ॥

भ्रस्जो पाके ॥ ओ इत्‌ ॥ **अन्यत्र सो जः** ॥ झसपरत्वाभावे सस्य जो भवति ॥ २ ॥ ग्रहां क्ङिति च । **अप्रत्ययो ङिद्वत्‌** ॥ ३ ॥ भृज्जति भृज्जते । बभ्रज्ज । 'ऋसंयोगात्' इति कित्त्वाभावान्न संप्रसारणम्‌ । बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ बभ्रष्ठ । बभ्रज्जे ॥ **भृज्जतेः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः** ॥ ४ ॥ बभर्ज बभर्जे भृज्ज्यात्‌ भर्ज्यात्‌ । भ्रक्षीष्ट-भर्क्षीष्ट । भ्रष्टा-भर्ष्टा । भ्रक्ष्यति-भर्क्ष्यति । अभ्रक्ष्यत्‌ अभर्क्ष्यत्‌ । अभ्राक्षीत्‌-अभार्क्षीत्‌ । अभ्रष्ट-अभर्ष्ट ॥

भ्रस्जो पाके । ओकार इत्‌ । तिबादयो भवन्ति । 'तुदादेरः' । अनेन अप्रत्ययो भवति ॥ सूत्रम्‌—'अन्यत्र सो जः' ॥ अन्यत्र सः जः । झसपरत्वाभावे सति सकारस्य जकारो भवति । अनेन सस्य जकारः । सूत्रम्‌—'अप्र०' ॥ अप्रत्ययो ङिद्वद्‌ ज्ञातव्यः । ङित्त्वात्संप्रसारणम्‌ । 'ग्रहां क्ङिति च' । अनेन भवति । भृज्जति भृज्जते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । कित्त्वाभावात्‌ संप्रसारणं न भवति । बभ्रज्जतुः बभ्रज्जुः । बभ्रज्जिथ बभ्रष्ठ । आत्मनेपदे । बभ्रज्जे बभ्रज्जाते बभ्रज्जिरे । इत्यादीनि ॥ 'भृज्जतेः०' । भृज्जतेर्धातोः सकाररेफौ लुप्त्वा रमागमोऽनपि वा वाच्यः । सुगममिदं सूत्रम्‌ । मिदन्त्यात्स्वरात्परो भवति । तत्पक्षे । बभर्ज बभर्जतुः बभर्जुः । आत्मनेपदे । बभर्जे । इत्यादीनि । 'अन्यत्र सो जः' संप्रसारणम्‌ । भृज्ज्यात्‌ । 'भृज्जतेः' । भर्ज्यात्‌ । भ्रस्ज्‌ सीट इति स्थिते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन सस्य लोपः । 'चोः कुः' । 'खसे०' । षत्वम्‌ । 'कषसंयोगे०' । भ्रक्षीष्ट । 'भृज्जतेः०' । तदा । भर्क्षीष्ट । अन्येषां मूलात्‌ ज्ञातव्यानि सर्वाणि रूपाणि अनेनैव प्रकारेण सिध्यन्ति । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत्‌ । अभ्राक्षीत्‌ । 'झसात्' । अनेन सेर्लोपो भवति । अभ्राष्टाम्‌ अभ्राक्षुः । रमागमे कृते । अभार्क्षीत्‌ । आत्मनेपदे 'स्कोराद्योश्च' । 'छशष०' । अनेन षकारः । अभ्रष्ट अभ्रक्षाताम्‌ अभ्रक्षत । रमागमे कृते । अभर्ष्ट । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ २-४ ॥

(प्र०) भ्रस्जपाक इति । भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थो न तु ओदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावात्‌ ॥ भ्रस्ज इत्ययं पाठः । भ्रस्जो इति पाठे तु भृष्ट भृष्टवानित्यत्र ल्वाद्योदित इति नत्वं स्यात्‌ ॥ ४ ॥

दिश अतिसर्जने । दिक्षीष्ट । अदिक्षत्‌ अदिक्षत ॥

(च०) दिश अतिसर्जने । अकार उभयपदार्थः । पूर्ववत्प्रत्यया भवन्ति । 'तुदा-

देरः' । दिशति दिशते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । दिदेश दिदिशे । अन्यानि रूपाणि सुगमानि । दिश्यात् । दिश् सीष्ट इति स्थिते । 'छशष०' । 'षढोः०' । षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' दिक्षीष्ट । षत्वम् । ष्टुत्वम् । देष्टा । अत्र गुणो भवति । देष्टा । देक्ष्यति देक्ष्यते । अदेक्ष्यत् अदेक्ष्यत । 'हशषान्तात्०' अनेन लुङि सक् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अदिक्षत् । आत्मनेपदे । अदिक्षाताम् अदिक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

क्षिप प्रेरणे ॥ क्षिप्सीष्ट । अक्षिप्त ॥

(च०) क्षिप प्रेरणे । प्रत्ययादयः पूर्ववत् । क्षिपति क्षिपते । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'गुणः' । चिक्षेप चिक्षिपे । क्षिप्यात् । क्षिप्सीष्ट । क्षेप्ता क्षेप्ता । अन्येषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे 'अनिटः' । अनेन वृद्धिः । अक्षैप्सीत् । 'झसात०' । अक्षैप्ताम् । आत्मनेपदे । अक्षिप्त । इत्यादीनि रूपाणि ॥

कृष् विलेखने । कृक्षीष्ट । क्रष्टा-कर्ष्टा । अकार्क्षीत् अक्राक्षीत् । अकृक्षत अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत ॥

(च०) कृष् विलेखने । 'तुदादेरः' । कृषति कृषते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । 'उपधाया लघोः' चकर्ष चकृषतुः चकृषुः । 'अस्त्वतः' । चकर्षिथ चकर्ष्ट । चकृषे चकृषाते चकृषिरे । इत्यादीनि । कृष्यात् । कृष् सीष्ट इति स्थिते । 'सिस्योः०' अनेन गुणनिषेधः । 'षढोः०' । षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' । कृक्षीष्ट । गुणः । ष्टुत्वम् । कर्ष्टा । 'रारो झसे' । अनेन अरो रकारो वा भवति । क्रष्टा कर्ष्टा । कर्क्ष्यति क्रक्ष्यति । अन्येषां रूपाणां सिद्धिरनेनैव प्रकारेण । लुङ्लकारे । 'अनिटः०' । वृद्धिः । अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशमस्ति । अकार्क्षीत् अकार्ष्टाम् । अत्र 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । अकार्क्षुः 'रारो झसे०' । अक्राक्षीत् । आत्मनेपदे । 'सिस्योः०' । अनेन गुणनिषेधः । 'झसात्०' । अनेन झसे परे सेर्लोपः । अकृष्ट अकृक्षाताम् 'आतोन्तो०' । अकृक्षत । 'हशषान्तात्०' । अकृक्षत् । आत्मनेपदे । अकृक्षत । अकृक्षाताम् । 'आतोन्तो०' । अकृक्षत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥

मिल संगमने । मिमिले । अमेलिष्ट ॥

(च०) मिलसंगमने । अकारः । 'तुदादेरः' । मिलति मिलते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । मिमेल मिमिलतुः मिमिलुः । मिमेलिथ । इत्यादीनि । मिमिले । मिल्यात् । 'उपधाया लघोः' । मेलिषीष्ट । अत्र षत्वं च भवति । मेलिता मेलिता । मेलिष्यति मेलिष्यते । अमेलिष्यत् । अमेलिष्यत । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । 'इट ईटि' अनेन सेर्लोपो भवति । 'दिबादावट्' । अमेलीत् अमेलिष्टाम् अमेलिषुः । आत्मनेपदे । अमेलिष्ट अमेलिषाताम् अमेलिषत । इत्यादीनि ॥

मुच्ऌ मोक्षणे ॥ मुचादेर्मुम् ॥ मुचादीनां मुमागमो भवति अप्रत्यये परे ॥५॥ मुञ्चति मुञ्चते । मुमोच मुमुचे । मुच्यात् । सिस्योः । अनेन गुणा-

भावः। चोः कुः। मुक्षीष्ट। मोक्ता २। मोक्ष्यति मोक्ष्यते। अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत। अमुचत् अमुक्त ॥

(च०) मुच्लृ मोक्षणे। लृकारो लिटकार्यार्थः। 'तुदादेरः'॥ सूत्रम्—'मुचादेर्मुम्'॥ मुचादेः मुम्। मुचादीनां धातूनां मुमागमो भवत्यप्रत्यये परे। मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद् एते मुचादयो धातवो ज्ञातव्याः 'मिदन्त्या०' मुञ्चति मुञ्चते। चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारे। 'द्विश्च०'। 'पूर्वस्य'। 'उपधाया लघोः'। मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः। 'अस्वतः'(?)। मुमोचिथ। 'चोः कुः' मुमोक्थ(?)॥ मुमुचे। मुच्यात्। 'चोः कुः' षत्वम्। 'कषत्०'। 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः। मुक्षीष्ट। 'गुणः'। 'चोः कुः'। मोक्ता मोक्ता। मोक्ष्यति मोक्ष्यते। अमोक्ष्यत् अमोक्ष्यत। 'लित्पुषादेर्ङः' अनेन लुङि ङप्रत्ययो भवति। ङित्वाद्गुणाभावः। अमुचत्। आत्मनेपदे। 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति झसे परे। अमुक्त अमुक्षाताम् अमुक्षत॥५॥

लुप्लृ छेदने। लुम्पति। लुप्सीष्ट। अलुपत्॥

विदॢ लाभे। विन्दति। अवेदिष्ट। अनिडयमित्येके। वेत्ता॥

(च०) लुप्लृ छेदने 'तुदादेरः'। 'मुचादेर्मुम्'। लुम्पति लुम्पते। चतुर्णां रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारे। लुलोप लुलुपे। लुप्यात्। 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः। लुप्सीष्ट। लोप्ता लोप्ता। लोप्स्यति लोप्स्यते। अलोप्स्यत् अलोप्स्यत। 'लित्पुषादेर्ङः'। अलुपत्। आत्मनेपदे। 'झसात्'। अलुप्त अलुप्साताम् अलुप्सत। इत्यादीनि॥

लिप् उपदेहे। 'मुच् लुप् विद् लिप् सिच् कृत् पिश् खिद्' एते मुचादयः॥ लिम्पति। लिलेप। अलिपत् अलिपत॥

लिपिसिचिह्वयतीनामात्मनेपदे सेर्ङो वा वाच्यः॥६॥

अलिप्त॥

(च०) सूत्रम्—'लिपिसिचिह्वयतीनाम्०'॥ एषां धातूनामात्मनेपदे सेर्ङो वा वाच्यः। अनेनात्मनेपदेऽपि सेर्ङः। अलिपत् अलिपेताम् अलिपन्त। इत्यादीनि॥

षिच्लृ क्षरणे। सिञ्चति। सिषेच। सिच्यात्। सिक्षीष्ट। सेक्ता सेक्ता। सेक्ष्यति। असिचत् असिचत असिक्त॥ इति तुदादिषूभयपदिनः॥२०॥

(च०) षिच्लृ क्षरणे। 'तुदादेरः'। 'मुचादेर्मुम्'। 'आदेः ष्णः स्नः'। सिञ्चति सिञ्चते। अन्येषां सुगमानि। लिट्लकारे द्वित्वादिकम्। षत्वम्। 'गुणः'। सिषेच सिषिचतुः सिषिचुः। सिषेचिथ। 'अस्वतः'। 'चोः कुः'। सिषेक्थ (?)। सिषिचे। सिच्यात्। 'चोः कुः'। षत्वम्। 'कष०' 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः। सिक्षीष्ट। 'गुणः'। 'चोः कुः'। सेक्ता सेक्ता। सेक्ष्यति सेक्ष्यते। असेक्ष्यत् असेक्ष्यत। 'लित्पुषादेर्ङः'। असिचत्। 'लिपिसिचि०'। असिचत असिचेताम् असिचन्त। ङेरभावपक्षे।

'झसात्०' । 'चोः कुः' । असिक्त असिक्षाताम् असिक्षत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनो धातवः कथिताः ॥ २० ॥

तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

अथ परस्मैपदिनः । कृती छेदने । कृन्तति । चकर्त । कृत्यात् । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् अकर्तीत् ॥

(च०) अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । तिबादयः सर्वत्र भवन्ति । 'तुदादेरः' । अयमपि चतुर्षु भवति । कृती छेदने । ईकार इत् । 'मुचादेर्मुम्' । कृन्तति । चतुर्णां सुगमानि रूपाणि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'उपधाया लघोः' । 'कुहोश्चुः'। चकर्त चकृततुः चकृतुः । चकृत । कृत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । कर्तिता । कर्तिष्यति । अकर्तिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'उपधाया लघोः' । अकर्तीत अकर्तिष्टाम् अकर्तिषुः ॥

लुभ विमोहने । लोभिता—लोब्धा । अलोभीत् ॥

(च०) लुभ विमोहने । 'तुदादेरः' । लुभति । लुभेत् । लुभतु । अलुभत् । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'उपधाया लघोः' । लुलोभ । लुलुभतुः लुलुभुः । लुभ्यात् । 'इपुसह०' । लोभिता । इडभावे गुणः । 'तथोर्धः' । 'झबे जबाः' । लोब्धा लोब्धारौ लोब्धारः । लोभिष्यति । अलोभिष्यत । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । 'उपधाया लघोः' । अलोभीत् अलोभिष्टाम् अलोभिषुः ॥

चृती हिंसाग्रन्थनयोः । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । अचर्तीत् ॥

(च०) चृती हिंसाग्रन्थनयोः । ईकार इत् । 'तुदादेरः' । चृतति । चृतेत् । चृततु । अचृतत् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य रः । 'उपधाया लघोः' । चचर्त चचृततुः चचृतुः । चृत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । चर्तिता । 'कृत्तृद्०' । अनेन स्यपि वा इट् । चर्तिष्यति चर्त्स्यति । अचर्तिष्यत । लुङ्लकारे द्वाविटौ । अचर्तीत अचर्तिष्टाम् अचर्तिषुः॥

विध विधाने । वेधिता ॥

(च०) विध विधाने । 'तुदादेरः' । विधति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । गुणः । विवेध विविधतुः विविधुः । विध्यात् । 'सिसता०' । गुणः' । वेधिता । वेधिष्यति । अवेधिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । गुणः । सेर्लोपः । अवेधीत् अवेधिष्टाम् अवेधिषुः । इत्यादीनि ॥

कुट कौटिल्ये ॥ **कुटादेर्ङिणद्वजेः प्रत्ययो ङिद्वत् ॥१॥** चुकोट चुकुटिथ । कुटिता । अकुटीत् ॥

(च०) कुट कौटिल्ये । अकार इत् । 'तुदादेरः' । कुटति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'कुहोश्चुः' । उपधाया लघोः । चुकोट चुकुटतुः चुकुटुः । चुकुट् इट् थप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—

'कुटादेः०' ॥ कुटादेर्धातोर्ञ्णिद्वर्जः प्रत्ययो ङिद्वत् । ङित्त्वाद्गुणाभावः । चुकुटिथ । कुट्यात् । 'कुटादेः' अनेन ङित्त्वाद्गुणो न भवति । कुटिता कुटिष्यति । अकुटिष्यत । शेषाणि रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणाभावः । अकुटीत् अकुटिष्टाम् अकुटिषुः । इत्यादीनि ॥ १ ॥

त्रुट छेदने । त्रुट्यति त्रुटति ॥

(च०) त्रुट् छेदने । 'भ्रमुभ्रमु०' । अनेनास्य धातोर्वा यः प्रत्ययो भवति । 'तुदादेरः' त्रुट्यति । अप्रत्यये कृते सति । त्रुटति । एवं चतुर्णां रूपाणि । लिट्लकारे । तुत्रोट तुत्रुटतुः तुत्रुटुः । तुत्रुटिथ । त्रुट्यात् । त्रुटिता । कुटादित्वात्गुणो न भवति । त्रुटिष्यति । अत्रुटिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'दिवादावट्' । अत्रुटीत् । अत्रुटिष्टाम् अत्रुटिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

ओव्रश्चू छेदने । ओऊ इतौ । ग्रहां ङ्किति च । वृश्चति । वव्रश्च ववृश्चतुः ववृश्चुः । वव्रश्चिथ वव्रष्ठ । वृश्च्यात् । ऊदितो वा । व्रश्चिता व्रष्टा । स्कोराद्योश्च । व्रश्चिष्यति व्रक्ष्यति । अव्रक्षीत् अव्राक्षीत् अव्राष्टाम् ॥

(च०) ओव्रश्चू छेदने । ओकारोकारावितौ । 'तुदादेरः' । 'ग्रहां ङ्किति च' । अनेन संप्रसारणं भवति । वृश्चति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । वव्रश्च । संप्रसारणम् । वव्रश्चतुः वव्रश्चुः । वव्रश्चिथ । 'ऊदितो वा' । 'संयोगान्तस्य लोपः' अनेन सकारस्य लोपः 'छशष०' । ष्टुत्वम् । वव्रष्ठ । इत्यादीनि । संप्रसारणं । वृश्च्यात् । 'सिसता०' । व्रश्चिता । 'ऊदितो वा०' अनेन वा इट् । 'संयोगान्तस्य लोपः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । व्रष्टा । व्रश्चिष्यति । इडभावे 'स्कोराद्योश्च' । 'चोः कुः' । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । व्रक्ष्यति । अव्रश्चिष्यत् अव्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'दिवादावट्' । अव्रश्चीत् अव्रश्चिष्टाम् अव्रश्चिषुः । इडभावे । 'स्कोरा०' । 'चोः कुः' । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः अव्राक्षीत् । 'झसात्' । अनेन सेर्लोपः । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अव्राष्टाम् अव्राक्षुः ॥

(प्र०) अव्राक्षीदिति । नन्वत्र शकारस्य कथं लोपः ? उच्यते । नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्वर्गस्तवर्गजः ॥ इति ।

कॄ विक्षेपे ॥ ऋत इर् । किरति । चकार चकरतुः । कीर्यात् । करिता । ईटो ग्रहाम् । करीता । करीष्यति-करिष्यति । अकरिष्यत्-अकरिष्यत । अकारीत् ॥ उपात्किरतेश्छेदेऽर्थे सुड् वाच्यः ॥२॥ हिंसायां प्रतेश्च॥३॥ उपस्किरति । उपचस्कार । प्रतिस्किरति ॥

(च०) कॄ विक्षेपे 'तुदादेः' । ऋत इर् । अनेन ऋकारस्य इर् भवति । किरति । किरेत् । किरतु । अकिरत् लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' 'कुहोश्चुः' । धातोर्नामिनः' । चकार । 'ऋसंयोगात्' अनेन कित्त्वान्न गुणाभावः । चकरतुः । चकरुः । चकरिथ । 'ऋ-

त इर्' । 'य्वोर्विहसे' । कीर्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । करिता । 'ईटो ग्रहाम्' अनेन वा दीर्घः । करीता । अन्येषां रूपाणि मूलाज्ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'णित्पे' अनेन सेर्णित्वात् वृद्धिः । 'धातोर्नामिनः' अकारीत् । 'वृद्धिहेतौ' अनेन दीर्घाभावः । अकारिष्टाम् अकारिषुः । इत्यादीनि ॥ सूत्रम्-'उपात्०' ॥ उपोपसर्गपूर्वात् किरतेर्धातोः छेदनेऽर्थे सुड् वाच्यः ॥ सूत्रम्—'हिंसायाम्०' ॥ किरतेर्धातोर्हिंसायामर्थे प्रतिपूर्वाच्च सुड् वाच्यः । उपस्किरति । उपचस्कार । हिंसायाम् । प्रतिस्किरति ॥ २—३ ॥

गॄ निगरणे । **गिरते रस्य वा लः स्वरे वाच्यः ॥४॥** गिलति । जगार-जगाल जगरतुः जगलतुः जगरुः-जगलुः । अगारीत्-अगालीत् ॥

(च०) गॄ निगरणे । 'ॠत इर्' अनेनेर् । 'तुदादेः' गिरति ॥ सूत्रम्—'गिरतेः०' गिरतेर्धातोरकारस्य लकारः स्वरे परे वाच्यः । अनेन रकारस्य लकारः । गिलति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'रः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । जगार । जगाल । 'ॠसंयोगात्' अनेनाकित्त्वाद्गुणो भवति । जगरतुः । जगलतुः । इत्यादीनि । 'ॠत इर्' । 'य्वोर्विहसे' । गीर्यात् । गरिता गलिता । अन्यानि सुगमानि । लङ्लकारे । द्वाविटौ । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अगारीत् अगारिष्टाम् अगारिषुः । लत्वे कृते सति । अगालीत् अगालिष्टाम् अगालिषुः । इत्यादीनि ॥ ४ ॥

स्पृश स्पर्शने । स्पृशति । पस्पर्श । स्पृश्यात् । स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत्-अस्पर्क्ष्यत् अस्प्राक्षीत् । 'रो वा' अस्पार्क्षीत् ॥ **कृषादीनां वा सिर्वक्तव्यः ॥ ५ ॥** तत्पक्षे । हशषान्तात्सक् । अस्पृक्षत् ॥

(च) स्पृश् स्पर्शने । तिबादयः । 'तुदादेः' 'स्पृशति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'पूर्वस्य हमादि' । 'उपधाया लघोः' । पस्पर्श पस्पृशतु पस्पृशुः । इत्यादीनि । स्पृश्यात् । स्पृश्ता इति स्थिते । 'छशष०' । अनेन षकारः । 'उपधाया लघो' अनेन गुणः । 'रारोझसे०' अनेन अरो रकारः । 'कृपादीनाम्०' । अनेन विकल्पः । ष्टुत्वम् स्प्रष्टा स्पर्ष्टा । 'षढोः कः से' । स्प्रक्ष्यति स्पर्क्ष्यति । अस्प्रक्ष्यत् । अस्पर्क्ष्यत् । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अस्पार्क्षीत् । 'झसात्०' । अनेन सेर्लोपः । अस्पार्ष्टाम् अस्पार्क्षुः । अरो रकारे कृते । अस्प्राक्षीत् अस्प्राष्टाम् अस्प्राक्षुः । इत्यादीनि । 'कृपादीनां०' 'भूते सिः' । अनेन विहितः सिः प्रत्ययो वा भवति ॥ सूत्रम्—'कृपादीनां०' ॥ अनेन कृपादीनां धातूनां सर्वत्र सेर्विकल्पः तदा 'हशषान्तात्' अनेन सक् अन्यत्साधनं सुगमम् अस्पृक्षत् अस्पृक्षताम् अस्पृक्षन् इत्यादीनि ॥ ५ ॥

प्रच्छ ज्ञिप्सायाम् । संप्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ पप्रष्ठ । पृच्छ्यात् । प्रष्ठा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥

(च०) प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'तुदादेः' । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन संप्रसारणम् ।

पृच्छति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । पप्रच्छ । संप्रसारणम् । पप्रच्छतुः पप्रच्छुः । पप्रच्छिथ । 'अत्वतः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । पप्रष्ठ । इत्यादीनि । संप्रसारणं । पृच्छ्यात् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । प्रष्टा । 'षढोः कः से' । किलात्०' । 'कष०' । प्रक्ष्यति । अप्रक्ष्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' । अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अप्राक्षीत् । 'छशष०' । ष्टुत्वम् । अप्राष्टाम् अप्राक्षुः । इत्यादीनि ।

(प्र०) प्रच्छ इति । अथ कथं 'वक्तारं पृच्छकं श्रोतृन्' इति । प्रच्छकमित्येव पाठ इति बहवः । पृच्छकमिति पाठे तु भिदादेराकृतिगणत्वात् अङिपृच्छा तत्करोतीति ण्यन्ताद्वुणि बोध्यम् ।

सृज विसर्गे । सृजति । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । ससर्जिथ सस्रष्ठ । सृज्यात् । रारो झस इशाम् । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । अस्राक्षीत् ॥

(च०) सृज विसर्गे । 'तुदादेरः' । सृजति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । रः । 'उपधाया लघोः' । ससर्ज ससृजतुः ससृजुः । 'अत्वतः' । ससर्जिथ । ससृज् थप् इति जाते । 'उपधाया लघोः' । 'रारो झसे०' । ष्टुत्वम् । सस्रष्ठ । सृज्यात् । 'रारो झसे०' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । स्रष्टा । 'षढोः कः से' । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । स्रक्ष्यति । अस्रक्ष्यत् । 'अनिटो नामिवतः' । अस्राक्षीत् अस्राष्टाम् अस्राक्षुः ॥

टुमस्जो शुद्धौ । टुओ इतौ । अन्यत्र सो जः । मज्जति । ममज्ज । मङ्क्ता । मस्जिनशोर्झपे नुम् । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः ॥

(च०) टुमस्जो शुद्धौ । टुकारोकारौ इतौ । 'तुदादेरः' । 'अन्यत्र सोजः' । अनेन सकारस्य जकारः । मज्जति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'अन्यत्र सोजः' । ममज्ज ममज्जतुः ममज्जुः । इत्यादीनि । मस्ज् ता इति स्थिते । 'स्कोराद्योश्च' । अनेन सकारस्य लोपः । 'चोः कुः' । 'खसे चपा०' । 'मस्जिनशोः०' अनेन नुम् । 'नश्चापदान्ते' । मङ्क्ता मङ्क्तारौ मङ्क्तारः । मङ्क्ष्यति । अमङ्क्ष्यत् । 'अत उपधायाः' । अमाङ्क्षीत । 'झसात्' अनेन सेलोपः । अमाङ्क्ताम् अमाङ्क्षुः । इत्यादीनि ॥

विश् प्रवेशने । वेष्टा । अविक्षत् ॥

(च०) विश् प्रवेशने । 'तुदादेरः' । विशति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'हसा०' । गुणः । विवेश विविशतुः विविशुः । विवेशिथ । 'अत्वतः' (?) । षत्वम् । ष्टुत्वम् । गुणः । विवेष्ठ (?) । विश्यात् । 'गुणः' । षत्वम् ष्टुत्वम् । वेष्टा । षत्वम् । 'षढोः कः सेः' । 'किलात्०' । 'कष०' । 'गुणः' । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । 'हशपान्तात्' अनेन सक् । अन्यत्साधनं सुगमम् । अविक्षत् अविक्षताम् अविक्षन् ॥

मृष् आमर्शने । अम्राक्षीत् अमार्क्षीत् अमृक्षत् ॥

(च०) मृश् आमर्शने । 'तुदादेरः' । मृशति । लिट् द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'गुणः'

ममर्श ममृशतुः ममृशुः । ममर्शिथ । 'अस्वतः' । ममर्ष्ठ (?) । मृश्यात् । गुणः । ष्टुत्वम् । 'रारो' । म्रष्टा । 'षढोः कः से' । म्रक्ष्यति । अम्रक्ष्यत् । 'अनिटो नामिवतः' । अम्राक्षीत् अम्राष्टाम् । अम्राक्षुः । 'कृषादीनां०' । अनेन सेर्विकल्पः । तत्पक्षे । 'हशपान्तात्' । अमृक्षत् अमृक्षताम् अमृक्षन् ॥

विच्छ गतौ । आयः । विच्छायति । विच्छायाञ्चकार-विविच्छ । विच्छाय्यात्-विच्छ्यात् । विच्छायिता-विच्छिता । अविच्छायीत् ॥

(च०) विच्छ गतौ । 'आयः' अनेन आयः प्रत्ययः । 'तुदादेरः' । 'अदे' । विच्छायति । लिट् । विच्छायांचकार । अत्र । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनपि वा' इति उक्तत्वात् अनपि वा भवति । तत्पक्षे विविच्छ विविच्छतुः विविच्छुः । विच्छाय्यात् । अत्र 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः । आयाभावे । विच्छ्यात् । 'सिसता०' । विच्छायिता विच्छिता । विच्छायिष्यति विच्छिष्यति । अविच्छायिष्यत् । अविच्छिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । अविच्छायीत् अविच्छीत् ॥

(प्र०) विच्छ इति । तुदादिपाठसामर्थ्यात् आय प्रत्ययान्तादपि अ एव न त्वप् । तेन विच्छायती विच्छायन्तीत्यत्र वादोपोरिति नुम् विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठादिदमेव विकल्पयन्ति । तन्मते तुदादिपाठस्य केवले विच्छति विच्छन्तीत्यत्र चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादप्येव नत्वः । तेन विच्छायन्तीत्यत्र नित्यमेव नुम् ॥

इति प्रसादे तुदादिपरस्मैपदिनः

इषु इच्छायाम् । गमां छः । इच्छति । इच्छेत् । इयेष । एषिता-एष्टा ॥

(च०) इषु इच्छायाम् । 'तुदादेरः' । 'गमेश्छः' । इच्छति । लिट् । 'द्विश्च' । 'गुणः' । असवर्णे । इयेष । 'सवर्णे' । ईषतुः ईषु । इत्यादीनि । इष्यात् । 'इषु सह०' । गुणः । एषिता । ष्टुत्वम् । एष्टा । एषिष्यति । 'स्वरादेः' ऐषिष्यत् । लुङ् । ऐषीत् ॥

छुप स्पर्शे । छोप्ता । अच्छौप्सीत् ॥

(च०) छुप स्पर्शे 'तुदादेरः' । छुपति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट् । 'द्विश्च' 'गुणः' । 'झपानाम्०' । चुच्छोप । छुप्यात् । गुणः । छोप्ता । छोप्स्यति । अच्छोप्स्यत् । 'अनिटो नामिवतः' । अच्छौप्सीत् । 'झसात्०' । अच्छौप्ताम् अच्छौप्सुः ॥

लिश् गतौ । लेष्टा । अलिक्षत् ॥

(च०) लिश् गतौ । 'तुदादेरः' । लिशति । लिट् लिलेश लिलिशतुः लिलिशुः । लिलेशिथ । 'अस्वत०' । लिलेष्ठ । लिश्यात् । 'गुणः' । षत्वम् । लेष्टा । 'षढोः कः से' । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् 'हशषान्तात्' । 'छशष०' । 'षढो कः से' । षत्वम् । 'कष०' अलिक्षत अलिक्षताम् अलिक्षन् ॥

खिद परिघाते । खिन्दति । खेत्ता । अखैत्सीत् ॥

(च०) खिद परिघाते । 'तुदादेरः' अनेनाप्रत्ययो भवति । 'मुचादेर्मुम्' अनेन

मुमागमो भवति । 'नश्चापदान्ते झसे' अनेनानुस्वारः । खिन्दति । खिन्देत् । खिन्दतु । 'दिबादावट्' अखिन्दत् । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणः । चिखेद चिखिदतुः चिखिदुः । इत्यादीनि । खिद्यात् 'खसे०' । 'गुणः । खेत्ता । खेत्स्यति । अखेत्स्यत् । 'अनिटा नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अखैत्सीत् । 'झसात्०' अनेन सेर्लोपः 'तथोर्धः' । अखैद्धाम् अखैत्सुः । इत्यादीनि ॥

पिश अवयवे । पिंशति पेशिता ॥ इति तुदादिषु परस्मैपदिनः ॥ २१ ॥

(च०) पिश अवयवे । 'तुदादेरः' । 'मुचादेर्मुम्' । पिंशति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पिपेश पिपिशतुः पिपिशुः । पिपेशिथ । पिश्यात् । 'सिसता०' । 'उपधाया लघोः' । पेशिता । पत्वम् । पेशिष्यति । 'दिबादावट्' । अपेशिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ अन्यत्साधनं तु पूर्वसदृशम् । अपेशीत् अपेशिष्टाम् अपेशिषुः । इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥ २१ ॥

तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥ **अयकि** ॥ ऋकारस्य रिङादेशो भवति अकारे प्रत्यये यकि च परे ॥१॥ नुधातोः । म्रियते ॥ **सपरोक्षयोस्तादौ म्रियतेः परस्मैपदं वाच्यम्** ॥२॥ ममार मम्रतुः । मृषीष्ट । मर्ता मरिष्यति अमरिष्यत् । लोपो ह्रस्वाज्झसे अमृषाताम् अमृषत ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । मृङ् प्राणत्यागे । ङकारः आत्मनेपदार्थः 'तुदादेरः' । सूत्रम्-'अयकि' ॥ अश्च यक् च अयक् तस्मिन् अयकि । ऋकारस्य । 'तुदादेरः' अनेन सूत्रेण विहिते अकारे परे च यक् प्रत्यये परे रिङादेशो भवति । अत ङकारव्यवधानात् 'ये' अनेन दीर्घो न भवति । अनुबन्धः प्रत्यक्षवत् इति न्यायात् 'नुधातोः' अनेनेय् भवति । म्रियते । 'आदाथई' । 'अइए म्रियेते म्रियन्ते । म्रियेत । म्रियताम् । अम्रियत ॥ सूत्रम्—'सपरोक्षयोः०'॥सपरोक्षयोस्तादौ स्यपि परतो म्रियतेर्धातोः परस्मैपदं वाच्यम् । तदा णवादयः प्रत्यया भवन्ति । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' ममार । 'ऋरम्' । मम्रतुः मम्रुः । ममर्थ । इत्यादीनि । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । पत्वम् । मृषीष्ट । गुणः । मर्ता । 'हनृतः स्यपः' । मरिष्यति । अमरिष्यत् । लुङ्लकारे । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन सेर्लोपः । अमृत अमृषाताम् अमृषत ॥ १-२ ॥

(प्र०) अयकीति । निर्दिष्टत्वादृकारस्यैव रिङि सिद्धे ङकारग्रहणं व्यवधानार्थम् । तेन ये इति न दीर्घः ॥ १ ॥

दृङ् आदरे । द्रियते । दद्रे । दृषीष्ट । दर्ता । हनृतः स्यपः । दरिष्यते । अदरिष्यत । अदृत ॥

(च०) दृङ् आदरे । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नु धातोः' । द्रियते द्रियेत । द्रियताम् । अद्रियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'रः, 'ऋरम्' । दद्रे दद्राते दद्रिरे । दृषीष्ट । 'गुणः' । दर्ता । 'हनृतः०' । दरिष्यति । अदरिष्यत् । लुङ्लकारे 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन सेर्लोपः । अदृत अदृषाताम् अदृषत । इत्यादीनि ॥

धृङ् अवस्थाने । ध्रियते तद्वत् ॥

(च०) धृङ् अवस्थाने । ङकार आत्मनेपदार्थः । 'तुदादेरः' । अयकि । 'नुधातोः' । अनेन इय् भवति । ध्रियते । ध्रियेत । ध्रियताम् । अध्रियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'झपानाम्०' । 'ऋरम्' । दध्रे दध्राते दध्रिरे । 'उः' । धृषीष्ट । अत्र षत्वं भवति । 'गुणः' धर्ता । 'हनृतः' अनेनेट् । धरिष्यते । अधरिष्यत । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । अधृत अधृषाताम् अधृषत ॥

पृङ् व्यापारे । व्याप्रियते । व्यापरिष्यते व्यापृत व्यापृषाताम् ॥

(च०) पृङ् व्यापारे । ङकारः अन्यत्साधनं पूर्वसदृशम् । व्यापूर्वोऽयं धातुः । व्याप्रियते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । व्यापप्रे । अन्येषां रूपाणि पूर्वसदृशानि । लुङ्लकारे । सेर्लोपः । व्यापृत व्यापृषाताम् व्यापृषत इत्यादीनि ॥

ओविजी भयचलनयोः । विजते । विजेत । विजताम् । अविजत । विविजे । विजिता ॥ **विजेः पर इट् क्ङिद्वक्तव्यः** ॥३॥ ततो नोपधागुणः । विजिष्यते । अविजिष्यत । अविजिष्ट ॥

(च०) ओविजी भयचलनयोः । इकारौकारावितौ स्तः । 'तुदादेरः' । विजते । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । विविजे विविजाते विविजिरे । विज् इट् ता इति जाते । तत्र गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'विजेः०' ॥ विजेः धातोः पर इट् क्ङिद्वक्तव्यः । अनेन गुणनिषेधः । विजिता । षत्वम् । विजिष्यते । अविजिष्यत । लुङ्लकारे इट्त्वम् । अविजिष्ट अविजिषाताम् अविजिषत ॥ ३ ॥

(प्र०) ओविजीति । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । विजेः पर इति । अत्र ओविजीतुदादिः रुधादिश्च गृह्यते न तु विजीर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादि व्याख्यानात् ॥ ३ ॥

इति प्रसादे तुदादयः ॥

ओलस्जी व्रीडायाम् । अन्यत्र सो जः । लज्जते । ललज्जे । अलज्जिष्ट ॥

इति तुदादिष्वात्मनेपदिनः ॥ २२ ॥ इति अविकरणास्तुदादयः ॥

(च०) ओलस्जी व्रीडायाम् । द्वावितौ । 'तुदादेरः' । अन्यत्र 'सोजः' अनेन सकारस्य जकारः । लज्जते । चतुर्णां लकाराणां सुगमानि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । ललज्जे इत्यादीनि । लज्जिषीष्ट । लज्जिता । लज्जिष्यते । अलज्जिषत । अलज्जिष्ट अलज्जिषाताम् अलज्जिषत । इत्यादीनि । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥ २२ ॥

इति अविकरणास्तुदादयो धातवः कथिताः ॥

क्र्यादिषूभयपदिनः ॥ २३ ॥

अथ क्र्यादयः ॥ तत्रादावुभयपदिनः ॥ डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥ **ना क्र्यादेः** ॥ क्र्यादेर्गणान्नाप्रत्ययो भवति चतुर्षु परेषु ॥१॥ अपोऽपवादः ॥ णत्वम् । क्रीणाति ॥ **ईहसे** ॥ ना इत्यस्याकारस्य ईकारो भवति ङिति हसे परे ॥२॥ क्रीणीतः ॥ **नातः** ॥ ना इत्यस्याकारस्य लोपो भवति ङिति स्वरे परे ॥३॥ क्रीणन्ति । क्रीणासि क्रीणीथः क्रीणीथ । क्रीणामि क्रीणीव. क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणीयात् । क्रीणीत । क्रीणातु क्रीणीताम् । अक्रीणात् अक्रीणीत । चिक्राय चिक्रियतुः चिक्रियुः । चिक्रयिथ चिक्रेथ । चिक्रिये । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । क्रेता २ । क्रेष्यति क्रेष्यते । अक्रेष्यत् अक्रेष्यत । अक्रैषीत । अक्रेष्ट ॥

अथ क्र्यादयो धातवः कथ्यन्ते । तत्रादावुभयपदिनो धातवः सन्ति । डुक्रीञ्द्रव्यविनिमये द्रव्यपरावर्तने वस्तूनां मौल्येन ग्रहणे इत्यर्थः । डुकारञकारावनुबन्धौ । डुकारो 'ड्वितस्त्रिमक्' इति कार्यार्थः । ञकारानुबन्धत्वादुभयपदी । तिबादयः प्रत्ययाः । क्री तिप् इतिस्थिते सूत्रम्—'ना क्र्यादेः' ॥ ना सांके० क्र्यादेः । क्र्यादेर्गणात् ना प्रत्ययो भवति चतुर्षु तिबादिषु परेषु । अनेन नाप्रत्ययः । णत्वम् । क्रीणाति । क्री णा तस् इति जाते ॥ सूत्रम्—'ईहसे' ई सांकेतिकम् । हसे । ना इति प्रत्ययसम्बन्धिन आकारस्य ङिति हसे प्रत्यये परे ईकारो भवति । अनेन सर्वत्र ङिति हसे आकारस्य ईकारः कार्यः 'रूर्नोणोऽनन्ते' । अनेन णत्वम् । क्रीणीतः । क्री ना अन्ति इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'नातः' ॥ ना सांके० । आतः द्विपदं सूत्रम् । क्र्यादेरुत्पन्नस्य ना इति प्रत्ययसंबन्धिन आकारस्य ङिति स्वरे लोपो भवति । अनेन ङिति स्वरे सर्वत्र आकारस्य लोपः कार्यः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । पात्वादिकारो न । अन्यानि मूले सन्ति । आत्मनेपदे क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । 'आतोऽन्तो०' । अनेन अन्तः अत् । अन्यानि सुगमानि यथासम्भवं साध्यानि । यादादावीकारः सर्वत्र । क्रीणीयात् क्रीणीयाताम् क्रीणीयुः । इत्यादीनि 'नातः' अनेन आकारस्य लोप ई तादौ भवति । क्रीणीत क्रीणीयाताम् क्रीणीरन् । इत्यादीनि । लोट्लकारेऽपि साधनं सदृशम् क्रीणातु । तातङि ङित्त्वादीकारः । क्रीणीतात् क्रीणीताम् । 'नातः' । अनेनाकारस्य लोपः । क्रीणन्तु । हौ परे अकारस्येकारः । क्रीणीहि । आनिबादौ 'सवर्णे' क्रीणानि क्रीणाव क्रीणाम । इत्यादीनि । आत्मनेपदे । क्रीणीताम् क्रीणाताम् क्रीणताम् । षत्वं भवति । क्रीणीष्व । इत्यादीनि । 'दिबादावट्' । अक्रीणात् अक्रीणीताम् अक्रीणन् । अक्रीणाः । अमिपि 'सवर्णे दीर्घः' । अक्रीणाम् । आत्मनेपदे । अक्रीणीत । 'नातः' । अक्रीणाताम् अक्रीणत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि । सर्वेषां रूपाणां द्वाभ्यां सूत्राभ्यां प्रायः सिद्धिर्भवति । लिट्लकारे 'द्विश्च' 'सस्वरादिः' 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । चिक्राय । 'नु

धातोः' अनेन इय् । चिक्रियतुः चिक्रियुः । 'अत्वतः'(?) । 'गुणः' । चिक्रयिथ । चिक्रेथ चिक्रियथुः चिक्रिय । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । चिक्रिये चिक्रियाते चिक्रियिरे । क्रीयात् । 'गुणः' । षत्वम् । क्रेषीष्ट । अन्यानि मूलात् ज्ञेयानि । लुङ्लकारे । 'अनिटो नामिवतः' । षत्वम् । 'दिबादावट्' अक्रैषीत् अक्रैष्टाम् अक्रैषुः । आत्मनेपदे । 'गुणः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । 'दिबादावट्' । अक्रेष्ट अक्रेषाताम् अक्रेषत । इत्यादीनि भवन्ति॥१-३॥

(प्र०) डुक्रीञिति । विनिमयो व्यतिहारः परीवर्त्त इति यावत् । नेति । प्रत्ययस्यादावुच्चारणं योगविभागार्थम् । नेति योगो विभज्यते । स्वादेर्नु' रित्यतो नुरित्यनुवर्त्तते । अत्र च स्तम्भु स्तुम्भु स्कुम्भु स्कुञ् एते धातवो गृह्यन्ते लक्ष्यानुसारात् । स्तम्नाति स्तम्नोतीत्यादि । एते सौत्राश्चत्वारः पठ्यन्ते क्र्यादिषु । पठ्येरंस्तदापि नुविधानार्थं योगविभागः कर्त्तव्यः क्र्यादेर्नेति पठित्वा । तत्र नोरनुवर्त्तते । नुः सर्वेभ्यः क्र्यादिभ्यः स्यात् । नात इति ॥ ना आत इति च्छेदः । नेत्यविभक्तिकम् । षष्ठीनिर्दिष्टत्वेनान्त्यस्यैवस्यादात इत्युत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । हसे ईविधानात् परिशेषात् स्वर इति लभ्यत इत्याह–स्वरे परे इति । ना किम् । यान्ति । ङिति किम् । अक्रीणम् । आतः किम् । यतीकारवत् सर्वस्य माभूत् ॥ १-३ ॥

प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । पिप्रिये ॥ मीञ् हिंसायाम् । मीनाति ॥ **मीनातिमिनोतिदीङां गुणवृद्धिविषये क्यपि च आत्वं वाच्यम्** ॥४॥ ममौ मिम्यतुः मिम्युः । ममिथ-ममाथ । मासीष्ट । माता । अमासीत्-अमेष्ट ॥ स्कुञ् आप्रवणे ॥ **स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यो नुर्नाश्च** ॥ ५ ॥ स्कुनोति स्कुनाति । अस्कुनीत् । चुस्कुविषे । अस्कौषीत् अस्कोष्ट ॥ स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु रोधने । स्तभ्नोति-स्तभ्नाति । स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति । स्कभ्नाति-स्कभ्नोति । स्कुभ्नोति । स्कुभ्नाति । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । **जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च्लेरङ् वा**॥६॥ अस्तभत् ॥ अस्तम्भीत्॥

(च०) प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च । तिबादयो भवन्ति । 'ना क्र्यादेः' अनेन चतुर्षु ना प्रत्ययः । णत्वम् । प्रीणाति । 'ईहसे' । प्रीणीतः । 'नातः' प्रीणन्ति । रूपाणि पूर्ववत् । प्रीणीते । प्रीणीयात् । प्रीणात । प्रीणातु । प्रीणीताम् । अप्रीणात् । अप्रीणीत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'सस्वरादिः' । 'ह्रस्वः' । 'धातोर्नामिनः' । पिप्राय पिप्रियतुः पिप्रियुः 'अत्वतः०' । पिप्रयिथ । पिप्रेथ । इत्यादीनि । पिप्रिये पिप्रियाते पिप्रियिरे । प्रीयात् । 'गुणः' । प्रेषीष्ट । अत्र षत्वं भवति । प्रेता प्रेता । षत्वम् । प्रेष्यति प्रेष्यते । अप्रेस्यत् अप्रेष्यत । 'अनिटो नामिवत.' । अप्रैषीत् । आत्मनेपदे गुणः । अप्रेष्ट अप्रेषाताम् अप्रेषत । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञातव्यानि ॥ ६ ॥

पूञ् पवने ॥ **प्वादेर्ह्रस्वः** ॥ प्वादीनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु॥७॥

पुनाति पुनीते । पुनीयात् पुनीत । पुनातु पुनीताम् । अपुनात् अपुनीत । पुपाव पुपुवे । पूयात् पविषीष्ट । पविता २ । पविष्यति पविष्यते । अपविष्यत् अपविष्यत । अपावीत् । अपविष्ट ॥

(च०) पूञ् पवने । तिबादयः । 'ना क्र्यादेः' ॥ सूत्रम्—'प्वादेर्ह्रस्वः' ॥ प्वादेर्ह्रस्वः । प्वादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु । अनेन ह्रस्वः । पुनाति पुनीते । अन्यानि पूर्वसदृशानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'स्वरादिः' । 'ह्रस्वः' । 'धातोर्नामिनः' । पुपाव । 'नुधातोः' । पुपुवतुः । पुपुवुः । पुपविथ । आत्मनेपदे । पुपुवे पुपुवाते पुपुविरे । पूयात् । 'सिसता' अनेन इट् । गुणः । षत्वम् । पविषीष्ट । अन्येषां मूलतो ज्ञातव्यानि । लुङ्लकारे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपावीत् अपाविष्टाम् अपाविषुः । आत्मनेपदे तु गुणः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अपविष्ट अपविषाताम् अपविषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ७ ॥

(प्र०) प्वादेरिति । प्वादीनां धातूनां ह्रस्वो भवति चतुर्षु परेषु इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कॄञ् हिंसायाम् । कृणाति कृणीते । चकार चकरे । कीर्यात् करिषीष्ट । अकारीत् ॥

(च०) कॄञ् हिंसायाम् । ञकार उभयपदार्थः । तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । 'ना क्र्यादेः' अनेन नाप्रत्ययो भवति । 'प्वादेर्ह्रस्वः' । णत्वम् । कृणाति । 'ईहसे' । कृणीतः । 'नातः' अनेन अकारस्य ङिति स्वरे लोपः । कृणन्ति । आत्मनेपदे कृणीते कृणाते कृणते । कृणीयात् । कृणीत । कृणातु । कृणीताम् । अकृणात् । अकृणीत । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । 'धातोर्ना०' । चकार चकतुः चकुः । चकरिथ । चक्रे चक्राते चक्रिरे । 'यादादौ' । 'र्वोर्विहसे' । कीर्यात् । 'सिसता०' । गुणः । षत्वम् । करिषीष्ट । करिता । करीता । षत्वम् । 'गुणः' । इट् करिष्यति करिष्यते । अकरिष्यत । रूपाणि सुगमानि सन्ति अतो न लिखितानि । लुङ्लकारे । सेर्ञित्त्वात् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । अकारीत् अकारिष्टाम् अकारिषुः । आत्मनेपदे । 'गुणः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अकरिष्ट अकरिषाताम् अकरिषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

धूञ् कम्पने । धुनाति धुनीते दुधाव अधविष्ट अधोष्ट ।

(च०) धूञ् कम्पने । ञकारः । तिबादयः । 'प्वादेर्ह्रस्वः' । 'ना क्र्यादेः' । धुनाति धुनीते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । तेषां साधनमपि पूर्वसदृशमस्ति । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' । 'धातोर्ना०' । दुधाव । 'नु धातोः' । 'नानप्योर्वः' । अनेनो भवति । दुधुवतुः दुधुवुः । दुधविथ । दुधुवे दुधुवाते दुधुविरे । इत्यादीनि । धूयात् । 'स्वरति०' अनेनास्य धातोरिड्विकल्पः । गुणः षत्वम् । धविषीष्ट । इडभावे । गुणः । षत्वम् । धोषीष्ट । धविता २ । धोता २ । धविष्यति । इडभावे धोष्यति । धविष्यते धोष्यते । अधविष्यत् । अधोष्यत् । अधविष्यत । अधोष्यत । लुङ्लकारे । 'स्तुसुधूञ्भ्यः' अनेन सेरिट् । वृद्धिः । अधावीत् अधाविष्टाम् अधा-

विपुः । आत्मनेपदे । अधविष्ट अधविषाताम् अधविषत । इडभावे । 'गुणः' । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अधोष्ट अधोषाताम् अधोषत ॥

ग्रह उपादाने । ग्रहां क्ङिति च । गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीत । गृह्णीयात गृह्णीयाताम् । गृह्णातु-गृह्णीतात गृह्णीताम् गृह्णन्तु ॥ **हसादान हौ ॥** हसान्तात्क्र्यादेर्गणादानप्रत्ययो भवति हौ परे ॥८॥ नाप्रत्ययाभावः । गृहाण । अगृह्णात । जग्राह । जगृहे । गृह्यात । ईटो ग्रहाम् इति ईः । ग्रहीषीष्ट ग्रहीता ग्रहीष्यति । अग्रहीष्यत् अग्रहीष्यत । अग्रहीत् अग्रहीष्ट । । इति क्र्यादिपूभयपदिनः ॥ २३ ॥

(च०) ग्रह उपादाने । उपादानं ग्रहणम् । तिबादयः । 'ना क्र्यादेः' । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन संप्रसारणम् । णत्वम् । गृह्णाति गृह्णीतः गृह्णन्ति । गृह्णीते । गृह्णीयात । गृह्णीत । गृह्णातु गृह्णीतात गृह्णीताम् गृह्णन्तु । गृह हि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'हसादान हौ' ॥ हसात् आनः हौ । हसान्तात् क्र्यादेर्गणात् आनः प्रत्ययो भवति हिप्रत्यये परे । नाप्रत्ययाभावो भवति । 'अतः' अनेन हेर्लुक् । संप्रसारणम् । गृहाण । अन्यानि सुगमानि । गृह्णीताम् । अगृह्णात् । अगृह्णीत । लिट्लकारे । 'ग्रहि॰' संप्रसारणम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । 'अत उपधायाः' । जग्राह जगृहतुः जगृहुः । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । संप्रसारणम् । गृह्यात् । ग्रहसीष्ट इति स्थिते । 'स्निसजा॰' । 'ईटो ग्रहां॰' अनेन दीर्घः । ग्रहीषीष्ट । ग्रहीता २ । ग्रहीष्यति । ग्रहीष्यते । अग्रहीष्यत अग्रहीष्यत । एतेषां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अन्यत् साधनं सुगमम् । अग्रहीत् अग्रहिष्टाम् अग्रहिषुः । 'वृद्धिहसौ' अनेन अत्र दीर्घाभावः । आत्मनेपदे । अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम् अग्रहीषत । इत्यादीनि । इत्युभयपदिनः ॥ ८ ॥

(प्र०) हसादानहाविति । हसादिति धातोर्विशेषणात्तदन्तलाभ इत्याशयेनाह— हसान्तादिति । येन नाप्राप्तन्यायेन नाप्रत्ययं बाधित्वा एवायं न तु नुमपि तेन पक्षे स्तुम्नुहीत्येव ॥ ८ ॥

इति प्रसादे क्र्याद्युभयपदिनः ॥ २३ ॥

क्र्यादिषु परस्मैपदिनः ॥२४॥

अथ परस्मैपदिनः । पुष पुष्टौ । पुष्णाति । पुष्णीयात । पुष्णातु पुष्णीताम् पुष्णन्तु । पुषाण । अपुष्णात् । पुपोष । पुष्यात् । पोषिता । पोषिष्यति । अपोषिष्यत । अपोषीत् ॥

अथ परस्मैपदिनो धातवः कथ्यन्ते । पुष् पुष्टौ तिबादयः । 'नाक्र्यादेः' । इति णत्वम् अन्यत्र साधनम् तु पूर्ववद्बोध्यम् । पुष्णाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । हौ परे । पुषाण ।

अन्यानि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । 'उपधाया लघोः' । पुपोप पुपुपतुः पुपुपुः । 'क्र्यादेर्णादेः' । 'गुणः' । पुपोपिथ । पुप्यात् । 'सिन्तता०' । 'उपधाया लघोः' । पोपिता । पत्वम् । पोपिष्यति । 'दिवादावट्' । अपोपिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ मेर्लोपः । 'गुणः' । अपोपीत अपोपिष्टाम् अपोपिषुः इत्यादीनि ॥

मुष स्तेये । मुष्णाति । मुमोष । मुष्यात् । मोषिता । मोषिष्यति । अमोषिष्यत । अमोषीत ॥

(च०) मुष स्तेये । तिबादयः । 'ना क्र्यादेः' । णत्वम् । मुष्णाति । मुष्णीयात् । मुष्णातु । हौ परे । मुषाण । अमुष्णात । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य । उपधाया लघोः' । मुमोष मुमुषतुः मुमुषुः । 'गुणः' । मुमोषिथ । मुष्यात् । 'सिन्तता०' । गुणः । मोषिता । पत्वम् । मोषिष्यति । अमोषिष्यत । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । गुणः । मेर्लोपः । अमोषीत् अमोषिष्टाम् । अमोषिषुः ।

शॄ हिंसायाम् । शृणाति । शशार शशरतुः शशरुः । शीर्यात । शरिता । शरिष्यति । अशरिष्यत् अशारीत् ॥

(च०) शॄ हिंसायाम् । तिबादयः 'ना क्र्यादेः' । प्वादेर्ह्रस्वः । णत्वम् । शृणाति । शृणीयात् । शृणातु । अशृणात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'धातोर्नामिनः' । शशार । 'ऋसंयोगात्०' अनेनाकित्त्वात् गुणः । शशरतुः शशरुः । शशरिथ । शर् इर् । 'र्वो-र्विहसे' शीर्यात् । 'सिन्तता०' । 'गुणः' । शरिता । पत्वम् । शरिष्यति अशरिष्यत् । 'धातोर्नामिनः' । अशारीत् अशारिष्टाम् अशारिषुः ॥

ज्या वयोहानौ । ग्रहादित्वात्सम्प्रसारणम् । जिनाति । जिनीयात् । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । जीयात । ज्याता । ज्यास्यति अज्यास्यत् । अज्यासीत् ॥

(च०) ज्या वयोहानौ । तिबादयः 'ना क्र्यादेः' । 'ग्रहां ङ्किति च' अनेन संप्रसारणम् । दीर्घस्वरस्वन् दीर्घः । जीनाति जीनीतः जीनन्ति । जीनीयात् । जीनातु । जीनीहि अजीनात् अजीनीताम् अजीनन् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' णवादौ पूर्वस्य ह्रस्वः । 'आतो णप् डौ' । जिज्यौ जिज्यतुः जिज्युः । जिज्यिथ जिज्याथ । संप्रसारणम् । जीयात् । ज्याता ज्यास्यति । अज्यास्यत् । 'आदन्तानाम्' अनेनेट्सकौ । अज्यासीत् अज्यासिष्टाम् अज्यासिषुः ॥

ज्ञा अवबोधने । जा अनीज्ञोः । जानाति । जज्ञौ । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । अज्ञासीत् ॥

(च०) ज्ञा अवबोधने । तिबादयः । पूर्ववत् । 'ना क्र्यादेः' अनेन चतुर्षु नाप्रत्ययो 'जज्ञानीज्ञोः' अनेन सूत्रेण जा इत्यादेशः । जानाति । 'ई हसे' जानीतः । 'नातः' जनन्ति भवति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि पूर्वसदृशानि । जानीयात् । जानातु । हौ

'ई हसे' अनेन ईकारः । जानीहि । अजानात् । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । परे सति । 'आतो णप् डौ' डित्वात् टिलोपः । जज्ञौ । 'आतोऽनपि' जज्ञतुः जज्ञुः । 'अत्वतः' । 'आतोऽनपि' अनेन आकारस्य लोपो भवति । जज्ञिथ जज्ञाथ । 'संयोगादेः' । ज्ञायात् ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । 'दिवादावट्' । अज्ञास्यत् । 'आदन्तानां०' अनेन इट्सकौ भवतः । अन्यत् साधनम् सुगमम् । अज्ञासीत् अज्ञासिष्टाम् अज्ञासिषुः । इत्यादिनि ॥

ली श्लेषणे । लीनाति ॥ लीलीङोरात्वं वा ॥ ललौ । लिलाय लिल्य-तुः । लाता-लेता । अलासीत् । अलैषात् ॥

(च०) ला श्लेषणे । तिवादयः । 'ना क्र्यादेः' । लीनाति । लीनीयात् । लीनातु । दिवादावट् । अलीनात् । चतुर्णां रूपाणि सुगमाणि । लकाराणां सूत्रम् । 'लीलीङोः' लीलीङोर्धात्वोर्गुणवृद्धिविषये आत्वं वा भवति । 'षष्ठी' अनेनान्तस्य भवति । आत्वपक्षे । ललौ । आत्वाभावपक्षे द्वित्वादिकम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । लिलाय लिल्यतुः । 'नुधातोः अनेन यत्वम् । लिल्युः । 'अत्वतः' । ललिथ ललाथ । लिलयिथ लिलेथ । इत्यादिनि । लीयात् । आत्वे कृते । लाता । आत्वाभावे गुणः । लेता । लास्यति लेष्यति । अलास्यत अलेष्यत । 'आदन्तानां' अनेन आत्पक्षे इट्सकौ । अलासीत अलासिष्टाम् अलासिषुः । आत्वाभावपक्षे । 'अनिटो नामिवतः' अनेन वृद्धिः । अलैषीत् अलैष्टाम् अलैषुः ॥ १ ॥

बन्ध बन्धने । बध्नाति । बबन्ध । भन्त्स्यति । अभान्त्सीत् ॥

(च०) बन्ध बन्धने । तिवादयः । 'नाक्र्यादेः' । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य लोपः । बध्नाति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । बबन्ध बबन्धतुः बबन्धुः । बबन्धिथ । 'अत्वतः' । 'तथोर्धः' 'झबे जबाः' । 'नो लोपः' । बध्यात् । बबन्ध । इत्यादीनि । बद्धा 'आदिजबानाम्' अनेन बस्य भः । 'खसे चपा०' भन्त्स्यति 'दिवादावट्' । अभन्त्स्यत् । लुङ्लकारे । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । अभान्त्सीत् । 'प्रत्ययलोपे०' । अस्यामित्यत्वान्न भकारः । 'झसात्' अनेन सेर्लोपो भवति । 'तथोर्धः' अबान्द्धाम् अभान्त्सुः इत्यादीनि ॥

मन्थ विलोडने । मथ्नाति ॥

(च०) मन्थ विलोडने । 'ना क्र्यादेः' । नोलोपः । मथ्नाति । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । ममन्थ ममन्थतुः ममन्थुः । ममन्थिथ । अन्येषां लकाराणां भ्वादिगणोक्त-मन्थधातुवत् रूपाणि ।

कुष् निष्कर्षे । कुष्णाति । कुषाण । चुकोष । कुष्यात् । कोषिता । अकोषीत् ।

(च०) कुष निष्कर्षे । 'ना क्र्यादेः' । णत्वम् । कुष्णाति कुष्णीतः कुष्णन्ति । इत्यादीनि चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चुः' । उपधाया लघोः' चुकोष चुकुषतुः चुकुषुः । चुकोषिथ । कुष्यात् । 'सिसता०' । गुणः । कोषिता ।

षत्वम् । कोपिष्यति । 'दिबादावट्' । अकोपिष्यत् । लुङ्लकारे । इटविटौ सेर्लोपः । 'गुणः' । अकोपीत् अकोपिष्टाम् अकोपिषुः ॥

अश् भोजने । अश्नाति अश्नीयात् । अश्नातु अश्नीतात् अश्नीताम् । अश्नन्तु । आशान । आश । अशिता । आशीत् । इति क्र्यादिषु परस्मैपदिनः ॥ २४ ॥

(च०) अश् भोजने । तिबादयः । 'ना क्र्यादेः' । अश्नाति । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । हौ परे 'हसादान हौ' । 'अतः' । अशान । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः । 'सवर्णे' आश्नत् । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । 'अत उपधायाः'। 'सवर्णे' । आश आशतुः आशुः । आशिथ । अश्यात् । 'सिसता०' । अशिता । षत्वम् । अशिष्यति । 'दिबादावट्' । स्वरादेः' आशिष्यत् ।आशीत आशिष्टाम् आशिषुः इत्यादीनि । इति परस्मैपदिनो धातवः कथिताः ॥

(प्र०) खव् भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । 'खवो वस्य औने' खौति । खौनीहि इत्यत्र परत्वादौत्वे हसन्तत्वाभावात् हसादान हौ इति न ।

इति प्रसादे क्र्यादिषु परस्मैपदिनः ।

क्र्यादिष्वात्मनेपदिनः । २५ ॥

अथात्मनेपदिनः । वृङ् संभक्तौ । वृणीते । वृणीत । वृणीताम् । अवृणीत । वव्रे । वरिषीष्ट वरीषीष्ट ॥ **संयोगादिऋदन्तवृङ्वृञां सिस्योरात्मनेपदे इड्वा वाच्यः ॥ १ ॥** वृषीष्ट उः । अवरिष्ट–अवरीष्ट–अवृत । इत्यादि ॥ इति क्र्यादिष्वात्मनेपदिनः ॥२५॥ इति नाविकरणाः क्र्यादयः ॥

(च०) अथात्मनेपदिनः कथ्यन्ते । वृङ् संभक्तौ । ङकार आत्मनेपदार्थः । तआदयः प्रत्ययाः भवन्ति 'ना क्र्यादेः' । ई हसे' । णत्वम् । वृणीते । 'नातः' वृणाते वृणते वृणात वृणाताम् । अवृणीन । रूपाणि सुगमानि । तेषां कार्यमपि सदृशम् । लिट्लकारे । 'द्वश्च' । 'रः' । 'ऋरम्' । वव्रे वव्राते वव्रिरे । क्र्यादित्वान्नेट् । ववृषे । इत्यादीनि । वृसीष्ट इति स्थिते । 'सिसता०' । 'गुणः' । वरिषीष्ट । ईटो ग्रहां०' । वरीषीष्ट । 'संयोगादि०' अनेन सीष्टादौ । वेट् । 'उः' अनेन गुणनिषेधः वृषीष्ट । वरिता-वरीता । वरीष्यते वरिष्यते । अवरिष्यत अवरीष्यत । लुङ्लकारे । अवरिष्ट अवरिषाताम् अवरिषत । दीर्घे कृते अवरीष्ट अवरीषताम् अवरीषत । इडभावपक्षे । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' अनेन झसे परे सेर्लोपः । अवृत अवृषाताम् अवृषत । अवृथाः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । इत्यात्मनेपदिनः कथिताः ॥१॥ इति नाविकरणाः क्र्यादयो धातवः ॥

(प्र०) वृङ् संभक्ताविति । सम्भक्तिर्भजनम् । क्रादेरिति नेट् । ववृषे 'संयोगादिऋदन्तः' अनेन वरिषीष्ट वृषीष्ट ॥ १ ॥

इति प्रसादे क्र्याद्यात्मनेपदिनः ।

चुरादिगणः ॥ २६ ॥

अथ चुरादयः ॥ चुर स्तेये ॥ चुरादेः ॥ चुरादेर्गणात्स्वार्थे ञिः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ उपधाया गुणः ॥ स धातुः । अप्गुणायः । चोरयति । चोरयेत् चोरयतु । अचोरयत् । चोरयाञ्चकार । चोरयाम्बभूव । चोरयामास । चोरयाञ्चक्रे । ञेः । चोर्यात् चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् ञेरङ् द्विश्च । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । लघोर्दीर्घः अचूचुरत् ॥

(च०) अथ चुरादयो धातवः कथ्यन्ते । चुर स्तेये । सूत्रम्—'चुरादेः' ॥ चुरादेर्धातुगणात् धातुपाठोक्तात् स्वार्थे मूलार्थ एव प्रेरणाद्यर्थं विनैव ञिप्रत्ययो भवति । यथा भ्वादीनां अबादिविकरणं तथा चुरादीनां ञिविकरणमित्यर्थः । अनेन ञिप्रत्ययो भवति । तत्र वृद्धेः प्राप्तौ सूत्राभावे । उपधाया लघोः' अनेन गुणो भवति । चोरि इति स्थिते । 'स धातुः' । अनेन धातुसंज्ञा । धातुत्वात् तिबादयः । 'अप्कर्तरि' । अनेन 'अप्प्रत्ययः । 'गुणः' । 'ए अय्' 'स्वरहीनम्०' । चोरयति चोरयतः चोरयन्ति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । चोरयेत् । चोरयतु । 'दिवादावट्' । अचोरयत् लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' अनेन आम् । गुणः । अन्यत् साधनं सुगमम् । चोरयांचकार । चोरयामास । चोरयांबभूव। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । ञित्वादुभयपदी । चोरयते । चोरयांचक्रे । चोरि यात् । इति जाते 'ञेः' अनेन ञेर्लोपः। चोर्यात् । 'सिसता०' अनेनेट् । चोरयिता । चोरयिष्यति । 'दिवादावट्' । अचोरयिष्यत् । चुर् ञि दिप् इति जाते । 'ञेरङ् द्विश्च' । अनेन ञिविषये अङ्प्रत्ययो भवति च धातोर्द्वित्वम् । पूर्वस्य चुचुर् ञि अङ् दिप् इति जाते । 'ञेः' अनेन ञेर्लोपो भवति । चुचुर् अङ् दिप् इति जाते 'लघोर्दीर्घः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । 'दिवादावट्' । 'स्वर०' । 'वावसाने' । अचूचुरत् अचूचुरताम्' अचूचुरन् । इत्यादीनि भवन्ति रूपाणि । अथवा चोरि इति सिद्धस्यैव अङ् प्रत्यये कृते 'ञेः' अनेन ञेर्लोपे कृते निमित्ताभावे इति वचनात् चो इत्यस्य चुः । ततो द्वित्वम् । एवमपि साधना भवति । 'अचूचुरच्चन्द्रमसोऽभिरामताम्' इति माघः ॥ १ ॥

(प्र०) चुरादेरिति । चुर आदिर्यस्य स चुरादिस्तस्मात् । तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । अनुद्भूतावयवभेदसमुदायस्यापदार्थत्वेनाश्रयणादेकवचनम् । ननु धातोः प्रेरणे इत्यनेनैव चुरादेरपि स्यात् किमनेनेत्यतआह—स्वार्थे इति ॥ १ ॥

चिती संज्ञाने । चेतयति अचीचितत् ॥

(च०) चिती संज्ञाने । ईकार इत् । 'चुरादेः' 'उपधाया लघो' । 'सधातुः' तिवादयः । 'अप् कर्तरि' । 'गुणः' । णअप् । चेतयति । चेतयेत् । चेतयतु । अचेतयत् । 'कासादि०' अनेन सर्वत्र णवादौ आम्प्रत्ययो भवति । चेतयांचकार । चेतयामास । चेतयांबभूव । 'ञेः' अनेन ञेर्लोपः । चेत्यात् । 'सिसता०' । 'गुणः' । चेतयिता । चेतयिष्यति । अचेतयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ ह्रस्वः' । 'लघोर्दीर्घः' दिवादावट् अचीचितत् अचीचितताम् अचीचितन् । इत्यादीनि ॥

चिति स्मृत्याम् । इदितो नुम् । चिन्तयति । लघोरभावान्न दीर्घः । अचिचिन्तत् । चुरादेर्णिर्वेति केचित । चिन्तति ।

(च०) चिति स्मृत्याम् 'चुरादेः' अनेन णिप्रत्ययो भवति । 'इदितो नुम्' । अन्यत्साधनं पूर्वसदृशं वर्तते । चिन्तयति । लिट्लकारे आम् प्रत्ययो भवति । अन्यानि रूपाणि पूर्वधातुवत् । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययो भवति । लघोरभावात् पूर्वस्य दीर्घो न भवति । 'दिवादावट्' अचिचिन्तत् । अचिचिन्तताम् । अचिचिन्तन् । इत्यादीनि ॥ चुरादेर्धातोर्गणात् णिः प्रत्ययो वाभवति इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते चिन्तति चिन्ततः चिन्तन्ति । इत्यादीनि रूपाणि स्युः ॥

(प्र०) णिर्वेति । अयं भावः । चिन्तेति पठितव्ये इदित् करणं णेः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यादित्यादौ लोपो न ॥

पीड अवगाहने । पीडयति ॥ **भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडां वोपधाया ह्रस्वोऽङ्परे णौ ॥ २ ॥** अपीपिडत्—अपिपीडत् । प्रथप्रख्याने । प्रथयति ॥ **स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पशां पूर्वस्यातोऽदङ्परे णौ ॥ ३ ॥** इत्वापवादः । अपप्रथत् ॥

(च०) पीड अवगाहने । अवगाहनं प्रवेशः । चुरादेः लघ्वभावात् 'उपधाया लघोः' अनेन गुणो न भवति । अप् । गुणः । पीडयति लिट्लकारे । 'कासादि० ' अनेनाम् । पीडयांचकार । 'णेः' । पीडयात् । 'सिसता०' गुणः । पीडयिता । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ् प्रत्ययः धातोर्द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'दिवादावट्' ह्रस्वः । अपिपीड् णि-अङ् दिप् इति जाते ॥ सूत्रम्-'भ्राज०' ॥ भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामेतेषां धातूनामुपधाया वा ह्रस्वो भवति अङ् परे । अनेन वोपधाया ह्रस्वः । 'णेः' अनेन णेर्लोपः । 'लघोर्दीर्घः' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । अपीपिडत् अपीपिडताम् अपीपिडन् । इत्यादीनि । यदोपधाया ह्रस्वो न भवति तदा । अपिपीडत् अपिपीडताम् अपिपीडन् । प्रथ प्रख्याने । 'चुरादेः' । प्रथयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । प्रथयांचकार । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । अप प्रथ णि अङ् दिप् इति जाते 'अङि लघौ' अनेनोपधाया ह्रस्वः । अकारस्येकारे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'स्मृदृत्वर०' ॥ स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तॄस्पृशां धातूनां पूर्वस्य अकारस्य अकार एव भवति इत्यपवादः । अनेन पूर्वस्य अकारस्य इकारो न भवति । 'णेः' अनेन णेर्लोपः । अपप्रथत् अपप्रथताम् अपप्रथन् । इत्यादीनि ॥२-३॥

पृथ प्रक्षेपे ॥ **उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः ॥ ४ ।** इररामपवादः । अपीपृथत् अपपर्थत् ।

(च०) पृथ् प्रक्षेपे । 'चुरादेः'। 'उपधाया लघोः' । अन्यत्तु पूर्ववत् । पर्थयति । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । 'णेः' । अपीपृथ् अङ् दिप् इति जाते ॥ 'उपधायाः०' उपधाया ऋवर्णस्य ऋकारो वा वक्तव्यः इररामपवादः । अनेन ऋकारस्य

ऋकार एव । अर्पीपृथत् अर्पीपृथताम् अर्पीपृथन् । यदा ऋकारो न भवति तदा ञौ परे गुणः । अपपर्थत् अपपर्थताम् अपर्थन् ॥ ४ ॥

(प्र०) इरराराम इति । दीर्घोपधे उपधाया ऋत इति इर् प्राप्तः । मृजेर्वृद्धिरित्यार् प्राप्तः । लघूपधत्वे त्वर् प्राप्तः ॥ ४ ॥

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोर्मित् ॥ **मितां ह्रस्वः** ॥ मितां धातूनां ह्रस्वो भवति ञौ परे ॥ ५ ॥ ज्ञपयति ।

(च०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । 'चुरादेः' । 'अत उपधायाः' । ज्ञाप् ञि इति जाते ॥ सूत्रम्—'**मितां ह्रस्वः**' ॥ मितां ह्रस्वः, मितां धातूनां ह्रस्वो भवति ञौ परे । मितो धातवो धातुपाठादवगन्तव्याः । अनेन ह्रस्वः । अन्यत्सुगमम् । ज्ञपयति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । ज्ञपयांचकार । लुङ्लकारे 'ञेरङ् द्विश्च' । पूर्वस्य ह्रस्वः । 'ञेः' । अङि अजिज्ञपत् अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ५ ॥

(प्र०) मितामिति । म् इत् येषां ते मितस्तेषां । घटादयो मित इत्यादिमित्संज्ञकानां ग्रहणम् ॥ ५ ॥

चिञ् चयने । मित ॥ **चिस्फुरोर्ञावात्वं वा** ॥ ६ ॥ **रातो ञौ पुक्** ॥ ७ ॥ ऋगताविस्यस्याकारस्य च पुगागमो भवति ञौ परे ॥ चपयति चययति ॥

(च०) चिञ् चयने । अयं धातुर्मित । 'चुरादेः' । अनेन ञिः । सूत्रम्—'**चिस्फुरोः०**' ॥ चिस्फुरोर्धात्वोर्ञिप्रत्यये परे आत्वं वा भवति । 'षष्ठी' अनेनायमादेशोऽन्त्यस्य । चा ञि इति जाते ॥ सूत्रम्— '**रातो ञौ पुक्**' ॥रातः ञौ पुक् । ऋ गतौ इत्यस्य धातोराकारान्तस्य च धातोर्ञिप्रत्यये परे पुगागमो भवति । अनेन पुक् । कित्त्वादन्ते । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । 'सधातुः' तिबादयः । 'अप्कर्तरि' । 'गुणः' । चपयति । चपयेत् । चपयतु । अचपयत् । लिट्लकारे । 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेनास्याम् । अन्यत्साधनं सुगमम् । चपयांचकार । चापयामास । चपयाम्बभूव । 'ञेः' चप्यात् । 'सिसता०' । चपयिता । चपयिष्यति । अचपयिष्यत् । लुङ्लकारे । चप् ञि दिप् इति जाते । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचपत् अचीचपताम् । अचीचपन् । आत्वाभावपक्षे । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' 'सधातुः' अप् । चययति । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । चययांचकार । 'ञेः' । चय्यात् । लुङ्लकारे । चय् ञि दिप् इति जाते । 'ञेरङ्द्विश्च' 'ञेः' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अचीचयत् अचीचयताम् । अचीचयन् ॥ ६–७ ॥

(प्र०) रातो ञाविति । आच आश्च रात् तस्य रातः । ऋइत्यनेनोभयोरपि ग्रहणम् । तेन ऋच्छन्तं इत्यतम् वा प्रेरयतीति विग्रहे अर्पयतीति भवति ॥ ७ ॥

अर्च पूजायाम् ॥ अर्चयति ॥ **स्वरादेः परः** ॥ स्वरादेर्धातोः परोऽवयवोऽद्विरुक्तः सस्वरो द्विर्भवति ॥ नदराः संयोगादयो न द्विः । इति रेफस्य

न द्वित्वम् ॥ ८ ॥ आर्चिचत् ।

(च०) अर्च पूजायाम् । 'चुरादेः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अर्चयति । लिट्-लकारे । अर्चयांचकार । आशीर्यादौ । 'ञेः' । अर्च्यात । लुङ्लकारे । अर्चि दिप् इति जाते । 'ञेरङ् द्विश्च' ॥ 'स्वरादेः परः' 'नद्राः' अनेन रकारस्य द्वित्वनिषेधः । 'ञेः' । दिवादावट्' । 'स्वरादेः' । आर्चिचत् आर्चिचताम् आर्चिचन् ॥

कृत संशब्दे ॥ **धातोरुपधायाः ऋकारस्य ईकारादेशो वाच्यो ञिप्रत्यये परे ॥ ९ ॥** कीर्तयति । अचिकीर्तत् ।

(च०) कृत संशब्दे । 'चुरादेः' । सूत्रम्—'धातोः०' धातोरुपधाया ऋकारस्य ञिप्रत्यये परे ईकारादेशो वाच्यः । 'म्वोर्विहसे' अनेन दीर्घः । कीर्तयति । लिट् कीर्तयांचकार । लुङ 'ञेरङ् द्विश्च' 'ह्रस्वः' 'कुहोश्चुः' 'दिवादावट्' अचिकीर्तत् अचिकीर्तताम् अचिकीर्तन् ॥ ९ ॥

गण संख्याने । अकारान्तः । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । गणयति॥ **अल्लोपिनो नाङ्कार्यम् ॥ १० ॥** अजगणत् । कथगणयोरङ्कार्यं चेति केचित् । अजीगणत् ।

(च०) गण संख्याने । अयमकारान्तः 'चुरादेः' 'यतः' अनेनाकारस्य लोपः । तत्र 'अत उपधायाः' अनेन सूत्रेण वृद्धेः प्राप्तौ सत्यां 'यदादेशस्तद्वद्भवति' इति न्यायेन वृद्धिर्न भवति उपधायामकाराभावात् । गणयति । चतुर्णां गुणमानि । लिट् । गणयांचकार । लुङ् 'ञेरङ् द्विश्च' 'पूर्वस्य०' 'कुहोश्चुः' ॥ सूत्रम् 'अल्लोपिनः०' ॥ सूत्रम्—'अल्लोपिनः०' अल्लोपिनो धातोरङ्कार्यं न भवति । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' आभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति इत्यर्थः । अजगणत अजगणताम् अजगणन् ॥ कथगणयोर्धात्वोरङ्कार्यं वा भवतीति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते—अजीगणत् अजीगणताम् अजीगणन् ॥ १० ॥

कथ वाक्यप्रबन्धे । कथयति । अचकथत् अचीकथत् ।

(च०) कथ वाक्यप्रबन्धे। अयमप्यकारान्तः । 'चुरादेः' । कथयति कथयांचकार । कथ्यात् 'अल्लोपिनः' अनेनाङ्कार्यं न भवति । 'कुहोश्चुः' । अचकथत अचकथताम् अचकथन् । वा भवतीत्युक्तत्वात अङ्कार्यं भवति । साधनं तु पूर्ववत् । अचीकथत् अचीकथताम् अचीकथन् ॥

ऊन परिहाणे । ऊनयति ॥ **ञिनिमित्तस्वरादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवत् ॥** स्वरादेः परः । औननत् ॥

(च०) ऊन परिहाणे । 'चुरादेः' । अकारान्तोऽयम् । ऊनयति । ऊनयेत । ऊनयतु । 'स्वरादेः' अनेनास्य धातोर्द्वितीयोऽडागमो भवति । औनयत् ।लिट्लकारे । 'कामादि०' अनेनाम् । ऊनयांचकार । 'ञेः' । ऊन्यात् । 'सिसता०' । ऊनयिता । ऊनयिष्यति । औनयिष्यत् । लुङ्लकारे । ऊनयि दिप् इति स्थिते । 'ञेरङ् द्विश्च' । अनेन ङप्रत्ययो

धातोर्द्वित्वं च भवति । 'स्वरादेः परः' अनेन नकारस्य द्वित्वम् । 'जेः' 'यतः' दिबादावट्' 'स्वरादेः परः' औननत् औननताम् औननन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

अर्थङ् याचने । अर्थयते । आर्तथत ॥

(च०) अर्थङ् याचने । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकारान्तोऽयं धातुः । 'चुरादेः' । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । अर्थयते । अर्थयेत । 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आर्थयत । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । अर्थयांचक्रे । आम्प्रत्ययः अनेन अर्थयामास अर्थयांबभूव । इत्यादीनि रूपाणि । 'सिसता०' । अर्थयिषीष्ट । लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'स्वरादेः परः' अनेन थकारस्य द्वित्वं भवति । 'झपानां०' अनेन थकारस्य तकारः । 'जेः' 'यतः' 'स्वरादे०' अनेन द्वितीयोऽडागमः । आर्तथत आर्तथेताम् आर्तथन्त । इत्यादीनि ॥

संग्रामङ् युद्धे । असंग्रामत ॥

(च०) संग्रामङ् युद्धे । ङकार आत्मनेपदार्थः । अकरान्तोऽयम् । 'चुरादेः' 'यतः' अन्यत्साधनं पूर्ववत् । संग्रामयते । संग्रामयेत । संग्रामयताम् । असंग्रामयत । 'कासादि०' । संग्रामयांचक्रे । 'सिसता०' । संग्रामयिषीष्ट । संग्रामयिता । लुङ्लकारे 'स्वरादि०' अनेन सकारस्य द्वित्वम् । अन्यत् । असंसंग्रामत असंसंग्रामेताम् असंसंग्रामत । इत्यादीनि भवन्ति ॥

अन्ध दृष्ट्युपघाते । आन्दधत् ॥

(च०) अन्ध दृष्ट्युपघाते । अकारान्तोऽयम् । 'चुरादेः' । 'यतः' । 'स धातुः' । तिबादयः । अबादयः । अन्धयति । अन्धयेत् । अन्धयतु । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । आंधयत् । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अन्धयांचकार । 'जेः' । अन्ध्यात् । 'सिसता०' । अन्धयिता । अन्धयिष्यति । अन्धयिष्यत् । लुङ्लकारे । अम्प्रत्ययः । धकारस्य द्वित्वम् । 'झपानाम्०' 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः' आन्दधत् आन्दधताम् अन्दधन् । इत्यादीनि ॥

अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । आञ्चकत् ॥ इति चुरादिगणः ॥ २६ ॥

(च०) अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । अकारान्तौ । 'चुरादेः०' 'यतः' । अङ्कयति । अङ्गयति । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययो भवति । अङ्कयांचकार । लुङ्लकारे अङ्प्रत्ययः । 'स्वरादेः परः' अनेन ककारस्य द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' 'जेः' 'यतः' 'स्वरादेः' आञ्चकत् आञ्चकताम् आञ्चकन् । इत्यादीनि । इति चुरादयो धातवः कथिताः ॥

(प्र) अङ्क अङ्ग पदे लक्षणे च । लक्षणं चिह्नकरणम् ॥ शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति गणापयतीत्यादि ॥

इति प्रसादे चुरादयो धातवः ॥ २६ ॥

ण्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

॥ अथ ण्यन्ताः ॥ **धातोःप्रेरणे** ॥ प्रयोजकव्यापारेऽर्थे धातोर्णिः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥ कुर्वन्तं प्रेरयति यः स प्रयोजकः । कारयति कारयते । अचीकरत् ॥

(च०) अथ ण्यन्ता धातवः कथ्यन्ते । सूत्रम्—'धातोः प्रेरणे' धातोः प्रेरणे द्विपदं सूत्रम् । भ्वादेर्धातोः प्रेरणेऽर्थे कारितेऽर्थे णिः प्रत्ययो भवति । प्रेरणेऽर्थे इति कोऽर्थः । प्रयोजकव्यापारे । प्रयोजक इति कोऽर्थः । कुर्वन्तं पुरुषं यः कारयति 'एतत्कार्यं त्वं कुरु' इति प्रवर्त्तयति स प्रयोजक इत्युच्यते । तस्य व्यापारः प्रयोज्यद्वारेण रूपेण क्रियासम्बन्धस्तस्मिन् णिः प्रत्ययो भवति । कुर्वन्तं प्रेरयति यः सः प्रयोजकः । एकः करोति तं कुर्वन्तं अन्यः प्रेरयति इत्यस्मिन्नर्थे कृञ् धातोर्णिः प्रत्ययः । कृ णि इति जाते णकारो वृद्ध्यर्थः । उभयपदार्थश्च । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'स धातुः' अनेनास्मिन्प्रकरणे धातुसंज्ञा सर्वत्र भवति । तिबादयः । 'अप् कर्तरि' गुणः । 'ए अय्' कारयति । णित्वादयमुभयपदी । कारयते । चतुर्णां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे 'कासादिप्रत्ययादाम्' । अनेनाम् प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । कारयाञ्चकार । कारयाञ्चक्रे । कारयामास । कारयाम्बभूव । इत्यादीनि । 'णेः' । कार्यात् । 'सिसना०' षत्वम् कारयिषीष्ट । कारयिता २ । अन्येषां सुगमानि । लुङ्लकारे । कार् णि ङिप् इति जाते । 'णेरङ् द्विश्च' अनेनाङ् धातोर्द्वित्वं च ह्रस्वः । 'कुहोश्चुः' 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' 'दिबादावट्' । अचीकरत् अचीकरताम् अचीकरन् । आत्मनेपदे । अचीकरत अचीकरेताम् अचीकरन्त । इत्यादीनि भवन्ति । ण्यन्ता धातवः सर्वे उभयपदिनः । णित्वात् ॥ १ ॥

(प्र०) अथ दशगणीं निरूप्य स्वार्थणिप्रसङ्गात् प्रेरणार्थं णिं दर्शयति—धातोरिति । प्रयोजकः प्रेरकः स च चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च कश्चित् सिद्धः कश्चित् फलरूपः, देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । तस्य व्यापारः प्रेरणम् । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्त्तना प्रेरणमाज्ञेत्यर्थः । धातोर्णिः प्रत्ययः स्यात् प्रेरणेऽर्थे । ननु यदि धातोः प्रेरणे णिर्भवति लोट् च तदा णेर्लोटश्च पर्य्यायता स्यात् । ततश्चेदानीं पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिप्रत्ययेनापि प्रयुज्येतेति चेन्न, प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिताया प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिप्रत्ययस्यार्थः । प्रयोज्यप्रवृत्त्यनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च—'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैषे पृच्छादेर्लोड् विधीयते । सक्रियस्य यदि प्रैषस्तदा स विषयो णिचः' अस्यार्थः—कर्तृत्वेनावधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैषे प्रच्छ ज्ञीप्सायामित्यादेर्लोट् भवति । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा स्यात् णेर्विषय इति । किञ्च प्रयोक्तृनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोज्यप्रयोक्तृकर्तृका तु ण्यर्थः । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः । पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः पाचयामीत्यादौ तु वक्तेति दिक् ॥ १ ॥

पाचयति । अपीपचत् ॥

(च०) डुपचष् पाके । पचन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' अनेन ञिः प्रत्ययः । 'अत उपधायाः' । 'स धातुः' । तिबादयः । 'अप् कर्तरि' । गुणः 'ए अय्' पाचयति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । आम्प्रत्ययः । पाचयाञ्चकार । 'ञेः' । पाच्यात् । 'सिसता०' । पाचयिता । षत्वम् । पाचयिष्यति । 'द्विबादावट्' । अपाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । अन्यत्साधनं सुगमम् । अपीपचत् अपीपचताम् अपीपचन् । इत्यादीनि ।

भवन्तं प्रेरयति भावयति । भावयते । भावयांबभूव ॥ **अङ्सयोः** ॥ अङ्सयोः पूर्वस्योकारस्येत्वं पवर्गयवरलजकारेष्ववर्णपरेषु परतः ॥ २ ॥ **द्विर्निमित्तेऽचि** ॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये ॥ ३ ॥ अबीभवत् ॥

(च०) भू सत्तायाम् । भवन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'धातोर्नामिनः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । भावयति । भावयते । भावयाञ्चकार । भाव्यात् । 'सिसता०' । भावयिता । लुङ्लकारे । भू भू ञि अङ् दिप् इति जाते । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । ह्रस्वः । 'झपानाम्०' । 'अङ्सयोः' अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य उकारस्य इत्वं भवति । अवर्णपरेषु पवर्गयवरलजकारेषु परतः । अनेन उकारस्य इत्वम् । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' अबीभवत् अबीभवताम् अबीभवन् । इत्यादीनि ॥ २-३ ॥

मूङ् मोहने । मावयति । अमीमवत् ॥

(च०) मूङ् मोहने । मवन्तं प्रेरयति । धातोः प्रेरणे । अन्यत्पूर्ववत् । मावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । मावयांचकार । 'ञेः' माव्यात् । 'सिसता०' । मावयिता । लुङ्लकारे साधनं पूर्वसदृशम् । अमीमवत् । अमीमवताम् । अमीमवन् । इत्यादीनि ॥

यु मिश्रणे । अयीयवत् ॥

(च०) यु मिश्रणे । एकः यौति तमन्यः प्रेरयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' यावयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । यावयाञ्चकार । 'ञेः' । याव्यात् । यावयिता । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः । द्वित्वादिकम् । 'अङ्सयोः' अनेन इत्वम् । अयीयवत् अयीयवताम् अयीयवन् ।

रु शब्दे । अरीरवत् ॥

(च०) रु शब्दे । 'धातोः प्रेरणे' अन्यत्पूर्ववत् ज्ञेयम् । रावयति । लिट्लकारे । रावयाञ्चकार । 'ञेः' राव्यात् । रावयिता । लुङ्लकारे । अङ्प्रत्ययः द्वित्वादिकम् । अन्यत्पूर्ववत् कार्यं भवति । अरीरवत् अरीरवताम् अरीरवन् । इत्यादीनि ।

लुञ् छेदने । अलीलवत् ॥

(च०) लूञ् छेदने ; 'धातोः प्रेरणे' एकः लुनाति तमन्यः प्रेरयति । लावयति । लावयेत् । लावयतु । अलावयत् । लावयाञ्चकार । लाव्यात् । 'सिसता०' । लावयिता । लावयिष्यति । अलावयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलवत् अलीलवताम् अलीलवन् ।

जु गतौ । अजीजवत् ॥

(च०) जु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । जावयति । लिट्लकारे जावयाञ्चकार । जाव्यात् । [लिट्लकारे साधनं सुगमम् ? ।] अजीजवत् अजीजवताम् अजीजवन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । एषां धातूनां लुङ्लकारे द्वित्वनिमित्ते स्वरे स्वरादेशो न भवति । तस्मात्पूर्वं द्वित्वं भवति । पश्चाद्वृद्धिः ।

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनाम् ॥ अङ्सयोः पूर्वस्येत्वं वाऽवर्णपरे धात्वक्षरे परे ॥४॥ असिस्रवत्-असुस्रवत् ।

(च०) स्रु स्रवे । एकः स्रवति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । अन्यत् सुगमम् । स्रावयति । लिट्लकारे । आम् प्रत्ययः । स्रावयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'ञेः' अनेन ञेर्लोपो भवति । असुस्रव् अङ् दिप् इति जाते । 'अङि लघौ' ॥ सूत्रम्—'स्रवति०' । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां धातूनां अङ्सयोः परयोः पूर्वस्य इत्वं वा भवति अवर्णपरे धात्वक्षरे परे । अनेन पूर्वस्य इकारः । असिस्रवत् असिस्रवताम् असिस्रवन् । इत्वाभावपक्षे—असुस्रवत् असुस्रवताम् असुस्रवन् ॥४॥

अशिश्रवत अशुश्रवत् ॥

(च०) श्रु श्रवणे । शृण्वन्तं प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' 'धातोर्नामिनः' । श्रावयति । श्रावयेत श्रावयतु । अश्रावयत । लिट् । 'कासादि०' अनेनाम् । श्रावयाञ्चकार । 'ञेः' श्राव्यात् । 'सिसता०' । श्रावयिता । श्रावयिष्यति । अश्रावयिष्यत् । लुङ् । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'पूर्वस्य हसादिः' । 'धातोर्नामिनः' । 'ञेः' । 'अङि लघौ' 'स्रवतिशृणोति०' अनेन पूर्वस्येत्वम् । अशिश्रवत अशिश्रवताम् अशिश्रवन् । इत्वाभावपक्षे साधनं पूर्वसदृशम् । अशुश्रवत् अशुश्रवताम् अशुश्रवन् ।

अदिद्रवत-अदुद्रवत् ।

(च०) द्रु गतौ । 'धातोः प्रेरणे' । द्रावयति । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । द्रावयांचकार । लुङ्लकारे । 'स्रवति०' । अनेन पूर्वस्य वा इत्वम् । अदिद्रवत् अदिद्रवताम् अदिद्रवन् । इत्वाभावपक्षे अदुद्रवत् अदुद्रवताम् अदुद्रवन् ।

हनो घत् ॥ हन्तेर्घदादेशो भवति ञ्णिति णप्वर्जिते परतः ॥५॥ घातयति । अजीघतत् ।

(च०) हन् हिंसागत्योः । घ्नन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' हन् ञि इति जाते । 'हनो घत्' हनः घत् । द्विपदम् । हन्तेर्धातोर्घदादेशो भवति णप्वर्जिते ञ्णिति प्रत्यये परतः । अनेन घदादेशः । 'अत उपधायाः' । 'स धातुः' । घातयति । घातयेत । घातयतु । अघातयत् । लिट् । 'कासादि०' । घातयांचकार । 'ञेः' । घात्यात् ।

'सिसता०' । घातयिता । घातयिष्यति । अघातयिष्यत् । लुङ्लकारे । घात् जि दिप् इति स्थिते । 'जेरङ् द्विश्च' । 'कुहोश्चुः' 'झपानाम्०' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'द्विबादावट्' । अजीघतत् अजीघतताम् अजीघतन् । इत्यादीनि ॥ ५ ॥

(प्र०) हनो घदिति । अत्र नामजिभिन्नजित्परकं जिपदम् । नामजौ तु ब्रह्म घयतीति दर्शनात् । एवमपि णित्पदमुपदिष्टणित्परम् । आदिष्टणित्प्रत्यये घानिषीष्टेत्यादिदर्शनात् ॥ इह च हनो घदादेश इत्यादिव्याख्यानं प्राचामनुरोधेन । वस्तुतस्तु–हश्च न् चानयोः समाहारो हन् तस्य । घश्च त् चानयोः समाहारो घत । हनो घ्न इत्यतो हन इत्यनुवृत्तेः हन्तेर्हस्य घो ञ्णिति तस्य न च तो भवति ञ्णिति । नचेति निषेधादिण् वर्जम् । एतेन हनो घ्न इत्यतो हनोऽनुवृत्तेर्घत्वसिद्धेश्चोभयं व्यर्थमित्युक्तिरपि परास्ता ॥५॥

शद्लृ शातने ॥ **शदेः शात् ॥** शदेः शतादेशो भवति अगतौ जौ परे ॥ ६ ॥ शातयति । गतौ तु शादयति । अशीशदत् ॥

(च०) शद्लृ शातने । शदन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ 'शदेः शात्' । शदेर्धातोः शतादेशो भवति अगतौ जौ परे । 'अत उपधायाः' । शातयति । लिट् । शातयांचकार । लुङि साधनं तु पूर्ववत् । अशीशतत् अशीशतताम् अशीशतन् । गतौ तु । शादयति । अशीशदत् ॥ ६ ॥

रातो जौ पुक् च । डुदाञ् दाने । दापयति । अदीदपत् ॥

(च०) डुदाञ् दाने । ददतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो जौ पुक् च' अनेन पुगागमः । दापयति । लिट् । दापयांचकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । ह्रस्वः । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अदीदपत् ।

धापयति अदीधपत् ॥

(च०) डुधाञ् धारणपोषणयोः । दधतं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' । 'रातो जौ पुक् च' । धापयति । धापयांचकार लुङ् । 'झपानाम्—' अनेन दस्य धः । अन्यत्पूर्ववत् । अदीधपत् अदीधपताम् अदीधपन् ।

पुगन्तस्य गुणो वक्तव्यः ॥७॥ अर्पयति । स्वरादेः परः । आर्पिपत् ।

(च०)ऋ गतौ । ऋच्छन्तं प्रेरयति इति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' 'जौ पुक् च' ऋप् जि इति जाते सूत्रम् । 'पुगन्तस्य०' पुगन्तस्य धातोर्गुणो वक्तव्यः । अनेन गुणः । अर्पयति । लिट् अर्पयांचकर । 'जेः' । अर्प्यात् । 'सिसता०' । अर्पयिता । लुङ्लकारे । अर्पि दिप् इति स्थिते । 'जेरङ् द्विश्च' । 'स्वरादेः परः' । 'नदराः' अनेन रकारस्य द्वित्वं न भवति । 'जेः' 'द्विबादावट्' 'स्वरादेः' 'सवर्णे०' आर्पिपत् आर्पिपताम् आर्पिपन् ॥ ७ ॥

ष्ठा गतिनिवृत्तौ । स्थापयति । **तिष्ठतेरुपधाया इकारो वक्तव्योऽङिपरे ॥८॥** ततो द्वित्वम् । अतिष्ठिपत ॥

(च) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' । 'धातोः प्रेरणे' तिष्ठन्तं प्रेरयति इति

विग्रहे ञिः प्रत्ययः। 'रातो णौ पुक् च'। स्थापयति। स्थापयांचकार। 'णेः'। स्थाप्यात्। 'सिसता०'। स्थापयिता। स्थापयिष्यति। अस्थापयिष्यत्। लुङ्लकारे। स्थाप् णि दिप् इति स्थिते। 'णेरङ् द्विश्च'। 'णेः'॥ सूत्रम्–'तिष्ठतेः' तिष्ठतेर्धातोरुपधाया इकारो वक्तव्यः अङि परे। ततः द्वित्वं भवति। 'झपात् खपाः'। अतिष्ठिपत् अतिष्ठिपताम् अतिष्ठिपन् अतिष्ठिपः अतिष्ठिपतम् अतिष्ठिपत इत्यादीनि॥ ८॥

पादेर्युक्॥ पाशाच्छाह्वेञ्व्येञां युगागमो भवति णौ परे॥॥ ९॥

पाययति॥ **पिबतेरङि पूर्वस्येकारोपधालोपौ वक्तव्यौ**॥ १०॥

अपीप्यत्॥

(च०) पा पाने। पिबन्तं प्रेरयति इति विग्रहे 'धातोः प्रेरणे' अनेन ञिप्रत्ययः। पा ञि इति जाते। सूत्रम्–'पादेर्युक्' पादेः युक्॥ पाशाच्छासाह्वेञ्व्येञामेतेषां धातूनां युगागमो भवति ञिप्रत्यये परे। पुकोऽपवादः। पाय् ञि इति जाते। 'स धातुः' अन्यत्साधनं पूर्ववत्। पाययति। चतुर्णां रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारे। 'कास्यादि०'। पाययांचकार। 'णेः'। पाय्यात्। 'सिसता०'। पाययिता। पाययिष्यति। अपाययिष्यत्। अपापाय् ञि अङ् दिप्। 'णेः' अनेन णेर्लोपो भवति॥ सूत्रम्—'पिबतेः०'। पिबतेर्धातोरङि पूर्वस्य ईकारोपधालोपौ वक्तव्यौ। सुगममिदं सूत्रम्। अनेन पूर्वस्य ईकारो भवति उपधालोपश्च। अपीप्यत् अपीप्यताम् अपीप्यन्। इत्यादीनि॥ ९–१०॥

शो तनूकरणे। सन्ध्यक्षराणामा। शाययति। अशीशयत्॥

(च०) शो तनूकरणे। 'सन्ध्यक्षराणामा०'। श्यन्तं प्रेरयति। 'पादेर्युक्'। अन्यत्साधनं सुगमम्। शाययति। लिट्लकारे। शाययाञ्चकार। 'णेः'। शाय्यात्। 'सिसता०'। शाययिता। शाययिष्यति। अशाययिष्यत्। शाय् ञि दिप् इति जाते। 'णेरङ् द्विश्च' 'अञि लघौ'। 'लघोर्दीर्घः'। 'द्विबादावट्'। अशीशयत् अशीशयताम् अशीशयन्॥

छो छेदने। अचीछयत्॥

(च०) छो छेदने। सन्ध्यक्षराणामा०'। छ्यः छ्यति तमन्यः प्रेरयति। 'धातोः प्रेरणे'। 'पादेर्युक्'। अनेन युगागमो भवति। छाययति। छाययांचकार। 'णेः'। छाय्यात्। 'सिसता०'। छाययिता। छाययिष्यति। अच्छाययिष्यत्। लुङ्लकारे। 'झपानाम्०'। अनेन छकारस्य चकारः। अन्यत्साधनं सुगमम्। अचीच्छयत् अचीच्छयताम् अचीच्छयन्॥

षोऽन्तकर्मणि। साययति। असीषयत्॥

(च०) षो अन्तकर्मणि। 'आदेः ष्णः स्नः'। 'सन्ध्यक्षराणामा'। एकः स्यति तमन्यः प्रेरयति। 'धातोः प्रेरणे'। 'पादेर्युक्'। साययति। साययांचकार। 'णेः'। साय्यात्। 'सिसता०'। साययिता। साययिष्यति। असाययिष्यत्। लुङ्लकारेऽपि पूर्ववत् साधनम्। असीषयत् असीषयताम् असीषयन्। इत्यादीनि॥

ह्वेञ् स्पर्धायाम् ॥ **ह्वयतेरङि संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः ॥ ११ ॥ कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेरङि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये ॥ १२ ॥**अजुहावत् अजूहवत् अजूहवताम् ॥

(च०) ह्वेञ् स्पर्धायाम् । एको ह्वयति तमन्यः प्रेरयति । 'संध्यक्ष०' । 'धातोः प्रेरणे' । 'पादेर्युक्' । ह्वाययति । ह्वाययांचकार । लुङ्लकारे ॥ सूत्रम्—'ह्वयतेः०' ह्वयतेर्धातोरङि परे सति संप्रसारणं युगभावश्च वक्तव्यः । कृतसंप्रसारणस्य ह्वयतेर्धातोरञि क्रमाद्गुणवृद्धी वाच्ये । 'कुहोश्चुः' । अनेन हस्य जः । अजुहावत् । अजुहावताम् अजुहावन् गुणे कृते सति । अजुहवत् अजुहवताम् अजुहवन् ॥ ११-१२ ॥

व्येञ् संवरणे । व्याययति । अविव्ययत् ॥

(च०) व्येञ् संवरणे । 'सन्ध्यक्षराणामा०' । 'पादेर्युक्' । एको व्ययति तमन्यः प्रेरयति व्याययति । व्याययाञ्चकार । लुङ्लकारे । व्याय् ञि दिप् इति जाते । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'ञेः' । 'पूर्वस्य०' । 'अङि लघौः । अवीव्ययत् अवीव्ययताम् अवीव्ययन् ॥

वेञ् तन्तुसंताने । वाययति अवीवयत् ॥

(च०) वेञ् तन्तुसंताने । एको वयति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'सन्ध्यक्ष०' । 'पादेर्युक्'। वाययति । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम्प्रत्ययो भवति । वाययांचकार । 'ञेः' । वाय्यात् । सिसता०' । वाययिता । वाययिष्यति । अवाययिष्यत् । लुङ्लकारे पूर्वोक्तैरेव सूत्रै रूपाणां सिद्धिः । अवीवयत् अवीवयताम् अवीवयन् ।

पातेर्ञौ लुग्वक्तव्यः ॥ युकोऽपवादः ॥ १३ ॥ पालयति अपीपलत् ॥

(च०) पा रक्षणे । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'पातेः०' । पातेर्धातोर्ञिप्रत्यये परे लुगागमो वक्तव्यः । युकोऽपवादः । पालयति । लिट् । पालयांचकार । लुङ् । अपीपलत् अपीपलताम् । अपीपलन् ॥ १३ ॥

रभ राभस्ये । रभसो वेगहर्षयोः ॥ **रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम्वाच्यः ॥ १४ ॥** रम्भयति । अररम्भत ॥

(च०) रभ राभस्ये वेगहर्षार्थयोः । सूत्रम् -'रभलभोः०' । रभलभोर्णाद्यपौ विना स्वरे परे नुम् वाच्यः । 'नश्चापदान्ते' । 'धातोः प्रेरणे' । रम्भयति । लिट्लकारे रम्भयांचकार । 'ञेः' । रम्भ्यात् । 'सिसता०' रम्भयिता । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । अनेनाङ्प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । अङ्कार्यं न स्यात् । अररम्भत् अररम्भताम् । अररम्भन् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

डुलभष् प्राप्तौ । लम्भयति । अललम्भत् ॥

(च०) डुलभष् प्राप्तौ । डुकारषकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' । 'रभलभोः' । अनेन नुम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । लम्भयति । लिट्लकारे । लम्भयांचकार । 'सिसता' । लम्भ-

यिता । लुङ्लकारे । अललम्भत् अललम्भताम् अललम्भन् ॥

प्रीञ् तर्पणे ॥ **प्रीञ्धूञोर्नुक्** ॥ अनयोर्नुगागमो भवति णौ परे॥१५॥ प्रीणयति । अपिप्रिणत् ॥

(च०) प्रीञ् तर्पणे 'धातोः प्रेरणे' । एकः प्रीणाति । तमन्यः प्रेरयति ॥ सूत्रम्— 'प्रीञ्धूञोर्नुक्' प्रीञ् च धूञ् च प्रीञ्धूञौ तयोः प्रीञ्धूञोः नुक् अनयोः प्रीञ्धूञोर्धात्वोर्नुगागमो भवति । णिप्रत्यये परे णत्वं भवति । प्रीणयांचकार लुङ्लकारे । 'णेरङ्द्विश्च' । 'पूर्वस्य ह्रस्वः' । अङि लघौ' । अनेनोपधाया ह्रस्वः । अपिप्रिणत् अपिप्रिणताम् अपिप्रिणन् ॥ १९ ॥

धूञ् कम्पने । धूनयति । अदुधूनत् ॥

(च०) धूञ् कम्पने । 'धातोः प्रेरणे' । प्रीञ्धूञोर्नुक् । धूनयति । धूनयांचकार । धून्यात् । धूनयिता । लुङ्लकारे । 'णेरङ्' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । 'झपानाम्०' । अदूधुनत् अदूधुनताम् । अदूधुनन् ।

स्मिङ् ईषद्धसने ॥ **स्मयतेरात्यात्वं णौ वाच्यम्** ॥ १६ ॥ विस्मापयते । असिष्मपत । आति किम् । विस्माययति असिष्मयत् ॥

(च०) स्मिङ् ईषद्धसने । एकः स्मयति तमन्यः प्रेरति । 'धातोः प्रेरणे' । सूत्रम्— 'स्मयतेः०' स्मयतेर्धातोरात्वं वा भवति णिप्रत्यये परे । अनेनात्वं वा । स्मापयते । अत्र 'आतो णौ पुक्' । अनेन पुक् । स्मापयांचकार । लुङ्लकारे । पूर्वस्येकारः । षत्वम् । असिष्मपत असिष्मपताम् असिष्मपन्त । आत्वाभावपक्षे वृद्धिः । 'एेआय्' । विस्माययति । विस्माययाञ्चकार । लुङ्लकारे । असिष्मयत् असिष्मयताम् असिष्मयन् साधनं सुगमम् ॥ १६ ॥

(प्र०) स्मयतेरिति । एवं सति "विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ"इत्यपपाठः । मनुष्यवाचेतिकरणादेव विस्मयात् । अन्यथा शानोऽपि स्यात् । ण्यन्तात् णौ शता वा । विस्मापयते मनुष्यवाक् तया सिंहो विस्मापयन्निति ॥ १६ ॥

रुहेर्णौ पो वा वाच्यः ॥रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहयति रोपयति । अरूरुहत् अरूरुपत् ॥

(च०) रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । 'धातोः प्ररणे । सूत्रम्–'रुहेः' रुहेर्धातोर्णिप्रत्यये परे पोवा वाच्यः । 'षष्ठी' अनेनान्तस्यैव । 'उपधायाः' अनेन गुणः। रोपयति रोपयाञ्चकार लुङ्लकारे अङ्कार्यं भवति । अरूरुपत् अरूरुपताम् अरूरुपन् । पत्वाभावपक्षे । रोहयति रोहयाञ्चकार । अङ्कार्यं सर्वं भवति । अरूरुहत् अरूरुहताम् अरूरुहन् ॥ १७ ॥

(प्र) रुहेरिति । रुपविमोहने इति दैवादिकस्यापि रोपयतीति सिद्धम् ॥

कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पयति ॥ **उपधाया ऋवर्णस्याङि ऋ वा वक्तव्यः** ॥ इररामपवादः । अचीक्लृपत्-अचकल्पत् ॥

(च०) कृपू सामर्थ्ये। 'धातोः प्रेरणे'। गुणो भवति। 'कृपो रो लः' अनेन रकारस्य लः। कल्पयति। कल्पयाञ्चकार। 'जेः' कल्प्यात्। 'सिसता-'। कल्पयिता॥ 'उपधाया ऋवर्णस्य०'। अचीक्लृपत्। विकल्पेन। अत्राङ्कार्यं न भवति अचकल्पताम् अचकल्पन्॥

वृतु वर्तने। वर्तयति। अवीवृतत्-अववर्तत्॥

(च०) वृतुङ् वर्त्तते। 'धातोः प्रेरणे'। 'उपधाया लघोः'। वर्तयति। वर्तयांचकार। 'उपधाया ऋवर्णस्य०'। अनेन वा ऋकारस्य ऋकारः। यदा ऋकारस्तदा अङ्कार्यं भवति। अवीवृतत् अवीवृतताम् अवीवृतन्। ऋकाराभावपक्षे अङ्कार्यं न भवति। सूत्रप्राप्त्यभावात्। अववर्तत् अववर्तताम् अववर्तन्॥

मृजूष् शुद्धौ। मार्जयति। अमीमृजत् अममार्जत्॥

(च०) मृजूष् शुद्धौ। 'धातोः प्रेरणे'। 'मृजेः' अनेन वृद्धिः। मार्जयति। लिट्लकारे। 'कासादि०' अनेनाम्। मार्जयांचकार। अन्येषां सुगमानि। लुङ्लकारे। 'उपधायाः'। अन्यत्साधनं सुगमम्। अमीमृजत् अमीमृजताम् अमीमृजन्। 'मृजेः' अनेन वृद्धिः। अममार्जत् अममार्जताम् अममार्जन्॥

इङादेर्जौ पुक् च॥ इङ्क्रीजीनामात्वं भवति जौ परे ह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनां पुगागमो भवति जौ परे॥ १९॥ इङ् अध्ययने। अध्यापयति। अध्यापिपत्॥ **अङ्परे जौ इङो गाङ् वा वक्तव्यः॥२०॥** अध्यजीगपत्॥

(च०) इङ् अध्ययने। 'धातोः प्रेरणे'॥ सूत्रम्—'इङादेर्जौ पुक् च'॥ इङादेः जौ पुक् च। इङ्क्रीजीनां धातूनां ञिप्रत्यये परे आत्वं भवति। ह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्मायीनां धातूनां ञिप्रत्यये पुगागमो भवति। एकोऽधीते तमन्यः प्रेरयति। 'इ यं स्वरे'। अध्यापयति। अध्यापयांचकार। लुङ्लकारे। 'अङि लघौ' अनेन पूर्वस्येकारः। अध्यापिपत् अध्यापिपताम् अध्यापिपन्॥ 'अङ्परे०' अङ्परे ञिप्रत्यये परे इङो धातोर्गाङ् वा वाच्यः। अनेन वा इत्यादेशः। पुगागमः। ततो द्वित्वम्। 'कुहोश्चुः'। 'अङि लघौ'। 'लघोर्दीर्घः' अध्यजीगपत् अध्यजीगपताम् अध्यजीगपन्॥ १९-२०॥

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। क्रापयति अचिक्रपत्॥

(च०) डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये। एकः क्रीणाति तमन्यः प्रेरयति 'धातोः प्रेरणे' 'इङादेर्जौपुक्' अनेनात्वपुकौ। क्रापयति। लिट्। आम्प्रत्ययः। क्रापयांचकार। 'जेः' क्राप्यात्। 'सिसता०'। क्रापयिता। क्रापयिष्यति। अक्रापयिष्यत्। लुङ्लकारे। 'जेरङ् द्विश्च'। 'अङि लघौ'। अचिक्रपत् अचिक्रपताम् अचिक्रपन्॥

जि जये। जापयति। अजीजिपत्॥

(च०) जि जये। एको जयति तमन्यः प्रेरयति। 'धातोः प्रेरणे'। आत्वपुकौ। जापयति। लिट्लकारे। जापयांचकार। 'जेः'। जाप्यात्। 'सिसता०'। जापयिता।

जापयिष्यति । अजापयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' 'अजीजपत् अजीजपताम् अजीजपन् ॥

ह्री लज्जायाम् । ह्रेपयति । अजीह्रिपत् ॥

(च०) ह्री लज्जायाम् । एको जिह्रेति । तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुग् भवति । गुणः । ह्रेपयति । ह्रेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अजीह्रिपत् अजीह्रिपताम् अजीह्रिपन् ॥

(प्र०) ह्रेपयतीति । उपधाया लघोरित्यत्रोपधाया इत्यस्य योगविभागाद्धातोरुपधाया नामिनो गुणो भवति ॥ तेन गुरोरपि भवति ॥ दीर्घस्यापि गुणो भवतीत्यर्थः ॥

व्ली वरणे । व्लेपयति । अवीव्लिपत् ॥

(च०) व्ली वरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । व्लेपयति । व्लेपयांचकार । 'णेः' व्लेप्यात् । 'सिसता०' । व्लेपयिता । व्लेपयिष्यति । अव्लेपयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'णेरङ्द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अवीव्लिपत् अवीव्लिपताम् अवीव्लिपन् ।

रीङ् क्षरणे । रेपयति । अरीरिपत् ॥

(च०) रीङ् क्षरणे । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । गुणः । रेपयति । रेपयांचकार । 'णेः' रेप्यात् । रेपयिता । लुङ्लकारे । पूर्ववत् साधना । अरीरिपत् अरीरिपताम् अरीरिपन् ॥

क्नूयी दुर्गन्धे ॥ यवयोर्वसे हकारे च लोपो वक्तव्यः ॥२१॥ क्नोपयति । अचुक्नुपत् ॥

(च०) क्नूयी दुर्गन्धे । ईकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । 'णौ परे' पुगागमः ॥ 'यवयोः०' अनेन यकारस्य लोपः । गुणः । क्नोपयति । क्नोपयांचकार । णेः' । क्नोप्यात् । 'सिसता०' । क्नोपयिता । क्नोपयिष्यति । अक्नोपयिष्यत् लुङ्लकारे णेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' ।'कुहोश्चुः' । अचुक्नुपत् अचुक्नुपताम् अचुक्नुपन् ॥

क्ष्मायी विधूनने । एकः क्ष्मायति तमन्यः प्रेरयति क्ष्मापयति अचिक्ष्मपन् ॥

(च०) क्ष्मायी विधूनने । 'धातोः प्रेरणे' । पुगागमः । 'यवयोः' । अनेन यकारस्य लोपः । क्ष्मापयति । क्ष्मापयांचकार । क्ष्माप्यात् । 'सिसता०' । क्ष्मापयिता । क्ष्मापयिष्यति । अक्ष्मापयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'णेरङ् द्विश्च' पूर्वस्य । 'अङि लघौ' । 'कुहोश्चुः' । अचिक्ष्मपत् अचिक्ष्मपन् ॥

लीङ् श्लेषणे ॥ लीयतेर्णावात्वं वा ॥ २२ ॥ विलापयति व्यलीलपत् ॥ [लीलोः पुग् वक्तव्यः ॥ २३ ॥ विलेपयति व्यलीलिपत् ॥] लीलोर्णौ क्रमान्नुग्लुकौ वा ॥ २४ ॥ विलीनयति । व्यलीलिनत् ॥

(च०) लीङ् श्लेषणे । एको लिनाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्— '**लीयतेः०**'॥ लीयतेर्धातोर्णौ परे आत्वं वा भवति । रातो णौ पुक् च' । विपूर्वोऽयम् । विलापयति । विलापयांचकार । विलाप्यात् । 'सिसता०' । विलापयिता । लुङ्लकारे ।

व्यलीलपत् व्यलीलपताम् व्यलीलपन् [सूत्रम्—'लीलोः०'॥ ली ला एतयोर्धात्वोः पुग् वक्तव्यः । तदा विलेपयति । विलेपयांचकार । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । व्यलीलिपत् व्यलीलिपताम् व्यलीलिपन् ॥] सूत्रम्—'लीलोः०'॥ ली ला एतयोर्धात्वोः क्रमात् नुग्लुकौ वा भवतः । तदा विलीनयति । विलीनयांचकार । विलीन्यात् । 'सिसता०' । विलीनयिता । विलीनयिष्यति । लुङ्लकारे । पूर्वसूत्रैरेतद्रूपाणां सिद्धिः । व्यलीलिनत् व्यलीलिनताम् व्यलीलिनन् ॥ २२-२४ ॥

ला ग्रहणे । लापयति । अलीलपत् ॥ लालयति । अलीललत् अलीललताम् ॥

(च०) ला ग्रहणे । एको लाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । पुक् । लापयति । लापयाञ्चकार । लाप्यात् । लापयिता । लापयिष्यति । अलापयिष्यत् । लुङ्लकारे । अलीलपत् अलीलपताम् अलीलपन् । लुगागमे कृते सति । लालयति । लालयांचकार । लाल्यात् । 'सिसता०' । लालयिष्यति । लुङ्लकारे 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अलीललत् अलीललताम् अलीललन् ॥

न रितः ॥ ऋकारेतोऽनेकस्वरस्य शासश्चाङि उक्तं कार्यं न भवति ॥ ॥२५॥ ढौकृ गतौ । ढौकयति अडुढौकत् ॥

(च०) ढौकृ गतौ । ऋकार इत् । एको ढौकति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' ढौकयति । चतुर्णां सुगमानि । ढौकयाञ्चकार । 'जेः' । ढौक्यात् । 'सिसता०' । ढौकयिता । ढौकयिष्यति । अढौकयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' ॥ सूत्रम्—'न रितः' ॥ न ऋ इत् यस्यासौ रित् तस्य रितः ऋकारानुबन्धस्य अनेकस्वरस्य च शासो धातोरङि प्रत्यये परे 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्यं न भवति । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' अडुढौकत् अडुढौकताम् अडुढौकन् इत्यादीनि ॥ २५ ॥

टुयाचृ याञ्चायाम् । याचयति । अययाचत् ॥

(च०) टुयाचृ याञ्चायाम् । ऋकार इत् । 'धातोः प्रेरणे' । याचयति । याचयांचकार । 'जेः' याच्यात् । 'सिसता०' । याचयिता । याचयिष्यति । अयाचयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'न रितः' अन्यत्सुगमम् । साधनं पूर्ववत् । अययाचत् अययाचताम् अययाचन् ॥

शासु अनुशिष्टौ । शासयति । अशशासत् ॥

(च०) शासु अनुशिष्टौ । एकः शास्ति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' शासयति । शासयाञ्चकार । शासयिता । लुङ् । 'न रितः' । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ॥

दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रयति । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । एको दरिद्राति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । 'णप् वुण्'—अनेन आकारस्य लोपः—दरिद्रयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' दरिद्रयाञ्चकार । 'जेः'—दरिद्र्यात् । 'सिसता०—' दरिद्रयिष्यति । अदरिद्रयिष्यत् । लुङ्लकारे—'न रितः' 'सस्वरादिः' । अददरिद्रत् अददरिद्रताम् अददरिद्रन् ॥

दुष वैकृत्ये ॥ **दुषेर्ञौ वा दीर्घो वक्तव्यः ॥ २६ ॥** दूषयति दोषयति । अदूदुषत् ॥

(च०) दुष वैकृत्ये । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'दुषेः०' ॥ दुषेर्धातोर्ञिप्रत्यये परे वा दीर्घः । दूषयति । दूषयाञ्चकार । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् । दीर्घाभावपक्षे दोषयति । दोषयाञ्चकार । 'ञेः' । दोष्यात् । 'सिसता० –' दोषयिता । दोषयिष्यति । अदोषयिष्यत् । लुङ्लकारे—पूर्वसूत्रैरेव सिद्धिः । अदूदुषत् अदूदुषताम् अदूदुषन् ॥ २६ ॥

(प्र०) दूषेरिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—'दुषेर्ञौ दीर्घो चित्तविरागे वा' इति । विरागोऽप्रीतता । दूषयति दोषयति वा चित्तं कामः । चित्तं दूष्यति स्नानसन्ध्यादौ विरक्तं भवति । तत्प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

घट चेष्टायाम् ॥ **मितां ह्रस्वः ॥** धातुपाठे मित इत्येवं पठितानां धातूनां ह्रस्वो भवति ञौ परे ॥२७॥ घटयति । अजीघटत् ॥

(च०) घट चेष्टायाम् । 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः । घटयति । लिट्लकारे 'कासादि०' । अनेनाम् । घटयांचकार । 'ञेः' । घट्यात् । 'सिसता०' । घटयिता । घटयिष्यति । अघटयिष्यत् । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अपानाम्० । अजीघटत् । अजीघटताम् । अजीघटन्॥२७॥

व्यथ दुःखभयचलनयोः । व्यथयति । अवीव्यथत् ॥ एवं पञ्चपञ्चाशतो रूपम् ॥

(च०) व्यथ दुःखभयचलनयोः । एको व्यथति तमन्यः प्रेरयति 'धातोः प्रेरणे' । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वो भवति । अन्यत्सुगमम् । व्यथयति । लिट्लकारे आम्प्रत्ययो भवति । व्यथयांचकार । 'ञेः' व्यथ्यात् । 'सिसता०'—व्यथयिता । व्यथयिष्यति । अव्यथयिष्यत् । लुङ्लकारे—'ञेरङ्द्विश्च' । 'पूर्वस्य'—'अङि लघौ' । अवीव्यथत् अवीव्यथताम् अवीव्यथन् ॥

जनीजॄषुक्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च ॥२८॥ एतेऽपि मितः ॥ जनयति । अजीजनत् ॥

(च०) जनी प्रादुर्भावे । एको जायते तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । जनयति । लिट्लकारे—'कासादि०' । जनयांचकार । 'ञेः'—जन्यात् । 'सिसता०' जनयिता । जनयिष्यति । अजनयिष्यत् । लुङ्लकारे—'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अजीजनत् अजीजनताम् अजीजनन् । इत्यादीनि ॥ २८ ॥

जॄष् वयोहानौ । ष् इत् । जरयति । अजीजरत् ॥

(च०) जॄष् वयोहानौ । ष् इत् । 'धातोः प्रेरणे' । एको जृणाति तम्० । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । अन्यत्सुगमम् । जरयांचकार । 'ञेः'—जर्यात् ।

'सिसता०' जरयिता । जरयिष्यति । अजरयिष्यत् । लुङ्लकारे—त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः । अजीजरत् अजीजरताम् अजीजरन् ॥

क्रमु ह्वरणदीप्त्योः । क्रसयति । अचिक्रसत् ॥

(च०) क्रमु ह्वरणदीप्त्योः । 'धातोः प्रेरणे' । वृद्धिः । 'मितां ह्रस्वः' । क्रसयांचकार । 'ञेः' । क्रस्यात् । 'सिसता०'—क्रसयिता । क्रसयिष्यति । अक्रसयिष्यत् । लुङ्लकारे—'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अचिक्रसत् अचिक्रसताम् अचिक्रसन् ॥

रञ्ज रागे ॥ **रञ्जेर्ञौ मृगरमणेऽर्थे नलोपो वाच्यः ॥ २९ ॥** रजयति मृगान् । अरीरजत् ॥

(च०) रञ्ज रागे । एको रज्यति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—'रञ्जेर्ञौ' रञ्जेर्धातोर्मृगरमणेऽर्थे नकारस्य लोपो वाच्यः । अनेन सूत्रेण नकारस्य लोपो भवति । 'अत उपधायाः' । 'मितां ह्रस्वः' । रजयति । रजयाञ्चकार । 'ञेः'—रज्यात् । 'सिसता०' । रजयिता । रजयिष्यति । लुङ्लकारे—त्रिसूत्रैः कार्यसिद्धिः प्रायः । अरीरजत् अरीरजताम् अरीरजन् । मृगरमणाभावेऽर्थे नकारस्य लोपो न भवति । रञ्जयति । रञ्जयाञ्चकार । अररञ्जत् अररञ्जताम् अररञ्जन् ॥ २९ ॥

(प्र०) रञ्जेरिति । मृगरमणमाखेटः । मृगेति किम् , रञ्जयति पक्षिणः । रमणे किम् , रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । अत्र "मृगरमण इति किमर्थम् ? रञ्जयति वस्त्राणी"-ति भाष्यालोचने तु यथाश्रुतमेव मृगरमणम् । तथा च 'रजयां चकार विरजाः स मृगान्' इति भारविप्रयोगः साधुत्वमायाति ॥ २९ ॥

शम दम उपशमने । शमयति । अशीशमत् । दमयति अदीदमत् ॥

(च) शम् दम् उपशमे । एकः शाम्यति तम्० । 'धातोः प्रेरणे' । 'मितां ह्रस्वः' । शमयति । शमयांचकार । 'ञेः' । शम्यात् । 'सिसता०' । शमयिता । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । 'लघोर्दीर्घः' । अशीशमत् अशीशमताम् अशीशमन् ॥ दमयति । दमयांचकार । अदीदमत् अदीदमताम् अदीदमन् । एतेषां रूपाणां पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः ॥

जानातेर्ञौ वा ह्रस्वः ॥ ३० ॥ ज्ञाऽवबोधने । एकः जानाति तमन्यः प्रेरयतीति ज्ञपयति । आजिज्ञपत् ॥

(च०) अवबोधने । 'धातोः प्रेरणे' । एको जानाति तमन्यः प्रेरयति ॥ 'जानातेः०' । जानातेर्धातोर्ञिप्रत्यये परे वा ह्रस्वो भवति । ज्ञपयति । अत्र प्रथमं पुकं कृत्वा पश्चात् ह्रस्वो भवति ॥ ह्रस्वाभावपक्षे । ज्ञापयति । ज्ञपयाञ्चकार । ज्ञापयाञ्चकार । लुङ्लकारे तु । अजिज्ञपत् । त्रिसूत्रैः । अजिज्ञपताम् अजिज्ञपन् ॥ ३० ॥

ज्वलग्लास्नाश्च वा मितः ॥ ३१ ॥ ज्वल दीप्तौ । ज्वलयति ज्वालयति । अजिज्वलत् ॥

(च०) ज्वल दीप्तौ । 'धातोः प्रेरणे' । एको ज्वलति तमू० । 'अत उपधायाः ॥ सूत्रम्--'ज्वलग्लास्नाः०' ॥ ज्वलग्लास्ना एते धातवो वा मितो भवन्ति । 'मितां ह्रस्वः' । ज्वलयति । मित्त्वाभावे । ज्वालयति । ज्वलयाञ्चकार । ज्वालयांचकार । 'जेः' । ज्वल्यात् । ज्वाल्यात् । 'सिसता०' । ज्वलयिता । ज्वालयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । अङि लघौ । अजिज्वलत् अजिज्वलताम् अजिज्वलन् ॥ ३१ ॥

ग्लै हर्षक्षये । ग्लपयति ग्लापयति । अजिग्लपत् ॥

(च०) ग्लै हर्षक्षये । 'धातोः प्रेरणे' । 'संध्यक्षराणामा०' । 'रातो ञौ पुक् च' । 'ज्वल०' । अनेन वा मित्त्वम् । ग्लापयति । ग्लपयति । ग्लापयांचकार । ग्लपयांचकार । 'जेः' । ग्लाप्यात् । ग्लप्यात् । सिसता०' । ग्लापयिता । ग्लपयिता । लुङ्लकारे । 'जेरङ् द्विश्च' । 'अङि लघौ' । अजिग्लपत् अजिग्लपताम् अजिग्लपन् । इत्यादीनि ॥

ष्णा शौचे । आदेः ष्णः स्नः । स्नापयति । स्नपयति । असिस्नपत् ॥

(च०) ष्णा शौचे । एकः स्नाति तमन्यः प्रेरयति । 'धातोः प्रेरणे' । वा मित्वम् । 'रातो ञौ पुक् च' स्नपयति स्नापयति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । स्नपयांचकार । स्नापयांचकार । लुङ्लकारे । 'पूर्वस्य' । अङि लघौ । असिस्नपत् असिस्नपताम् असिस्नपन् ॥

ओस्फायी वृद्धौ ॥ स्फायो वकारः स्यात् ञौ परे ॥ ३२ ॥ स्फावयति । अपिस्फवत् ॥

(च०) ओस्फायी वृद्धौ । ओकारेकारावितौ । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्—स्फायः' ।। स्फायो धातोर्वकारः स्यात् ञिप्रत्यये परे । 'षष्ठी' अनेनान्त्यस्यैव भवति । स्फावयति । लिट्लकारे—'कासादि०'-अनेनाम्प्रत्ययो भवति । स्फावयांचकार । 'जे.'-'स्फाव्यात्' । 'सिसता०' । स्फावयिता । स्फावयिष्यति । अस्फावयिष्यत् । लुङ्लकारः । 'जेरङ् द्विश्च' 'झसात्०' 'झपानाम्०' । 'अङि लघौ' । अपिस्फवत् । अपिस्फवताम् । अपिस्फवन् ।। ३२ ।।

भियो ञौ वा षुगात्वे वाच्ये ॥ ३३ ॥ भीषयति भापयति भाययति अबीभिषत् अबीभपत् अबीभयत् ॥

(च०) ञिभी भये । ञिकार इत् । एको बिभेति तमू० । 'धातोः प्रेरणे' ॥ सूत्रम्-'भियः०' ॥ भियो धातोर्ञिप्रत्यये परे षुगात्वे क्रमाद् भवतः । भीषयति । भीषयांचकारः । लुङ्लकारे—'जेरङ् द्विश्च' । 'झपानाम्०' । 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' । अबीभिषत् अबीभिषताम् अबीभिषन् । आत्वे कृते । 'रातो ञौ पुक् च' भापयति । भापयांचकार । भाप्यात् । भापयिता । भापयिष्यति । लुङ्लकारे त्रिसूत्रैः पूर्वोक्तैरेव रूपसिद्धिः । अबीभपत् अबीभपताम् अबीभपन् । सूत्रे वाग्रहणं कृत्वा भाययति इति रूप-

मिच्छन्ति । भाययांचकार । लङ्लकारे पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः सिद्धिः । अबीभयत् अबीभयताम् अबीभयन् ॥ ३३ ॥

(प्र०) भियइति । भयजनकः प्रयोजकश्चेद्भियो वाकारः आत्वाभावे पुगागमश्च स्यात् ञौ इति चन्द्रिकासम्मतोऽर्थः ॥ ३३ ॥

व्यापारमात्रे ञिर्वक्तव्यः स च ङित् ॥ ३४ ॥ हलं गृह्णातीति हलयति ॥

इति ञ्यन्तप्रक्रिया ॥ २७ ॥

(च०) सूत्रम्—'व्यापारमात्रे ञिप्रत्ययो वक्तव्यः स च ङित्' ॥ हलं गृह्णाति इति । अत्रानेन ञिः प्रत्ययो भवति । ङित्वाट्टिलोपः । हलयति । लिट्लकारे—हलयांचकार । 'ञेः' हल्यात् 'सिसता०' । हलयिता । हलयिष्यति । अहलयिष्यत् । लुङ्लकारे—'ञेरङ्द्विश्च' । 'अल्लोपिनः०' अनेनास्याङ्कार्यं न भवति । 'कुहोश्चुः' । अजहलत् अजहलताम् अजहलन् । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ ३४ ॥

इति ञ्यन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ २७ ॥

(प्र०) व्यापार०इति । क्रियासम्बन्धमात्र इत्यर्थः । मात्रपदेन विशिष्टार्थो वार्य्यते ।। ३४ ।।

इति प्रसादे ञन्तप्रक्रिया समाप्ता ॥ २७ ॥

सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ **इच्छायामात्मनः सः ॥** धातोरिच्छायामर्थे सः प्रत्ययो भवति सा चेत्स्वसम्बन्धिनी, द्विश्च ॥ १ ॥ भवितुमिच्छति ॥ **वुः से** ॥ उश्च आश्च वृ तस्मात् वुः । उवर्णान्तादृवर्णान्ताच्च ग्रहगुहोश्च स परे इट् न भवति ॥ २ ॥ **नानिटि से** ॥ इड्वर्जिते सप्रत्यये परे गुणो न भवति ॥ ३ ॥ स धातुः । धातुत्वादप्तिबादि । अदे ॥ बुभूषति ॥

(च०) अथ सप्रक्रिया निरूप्यते ॥ सूत्रम्—'इच्छायामात्मनः सः' इच्छायां आत्मनः सः धातोरर्थसम्बन्धिन्यामिच्छायां वाच्यमानायां इच्छारूपेऽर्थे वाच्ये सति सः प्रत्ययो भवति । सा चेच्छा स्वसम्बन्धिनी चेत्, धातोर्द्वित्वं च भवति । भवितुमिच्छति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण सः प्रत्ययः द्वित्वं च भवति । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्' । पत्वम् । नन्वत्र 'सिसता०' अनेनेट् कथं न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'वुः से' ॥ उश्च ऋ च वृ तस्मात् वुः से अयं समासो बालबोधनार्थं दर्शितः । उवर्णान्तात् 'ग्रहउपादाने' 'गुहू संवरणे' इत्येताभ्यां परस्य स प्रत्ययस्य इडागमो न भवति । इति इडागमनिषेधः ॥ नन्वत्र गुणः न क्रियते तत्राह ॥ सूत्रम्—'नानिटि से' ॥ अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं

कृतमस्ति। अनेन गुणनिषेधः। बुभूष इति जाते। 'स धातुः' अनेन धातुत्वात्तिबादयो भवन्ति। 'अप् कर्तरि'। 'अदे' बुभूषति। बुभूषेत्। बुभूषतु। अबुभूषत्। लिट्लकारे। 'कासादि०' अनेनाम्। बुभूषांचकार। 'यादादौ'। 'यतः' अनेन अकारस्य लोपः। बुभूष्यात्। 'सिसता०'। बुभूषिता। बुभूषिष्यति। अबुभूषिष्यत्। लुङ्लकारे। द्वाविटौ। सेर्लोपः। अन्या साधना पूर्ववत्। अबुभूषीत अबुभूषिष्टाम् अबुभूषिषुः ॥१-३॥

(प्र०) इच्छायामिति। इष्टिरिच्छा। आत्मशब्दोऽत्र स्ववाची न तु चेतनद्रव्यवाची आत्मन इत्यस्य व्यर्थत्वापातात्। इच्छायामात्मकर्तृकत्वाव्यभिचारात्। तच्चेष्यमाणमिच्छाकर्तृ सम्बन्धि भवति। 'आद्भुवि कर्म्मणि' इत्यत कर्म्मणीत्यनुवर्त्त्य पञ्चम्या विपरिणम्य कर्म्मणो धातोरिति सामानाधिकरण्येन व्याख्येयम्। इच्छायां किम्। कर्त्तयानि। आत्मनः किम्। शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुः। स्वसम्बन्धित्वं चेच्छायाः तेन शिष्याणां स्वसम्बन्धित्वेऽपि न। धातोः किम्। प्रतिष्ठासते इत्यत्र प्रसहितस्याधातोर्माभूत्। तथा सति अड्द्वित्वयोर्वैषम्यं स्यात्। कर्म्मणः किम्। गमनेन इच्छतीति करणान्माभूत्। यत्तु केनचिद्व्याख्यातम् इच्छाचेत् स्वसम्बन्धिनीति। शिष्याणां पठनमिच्छति गुरुरित्यत्रातिव्याप्तेरनिवारात्। तथा हि अत्र पठनस्य धात्वर्थत्वेन तत्सम्बन्धिन्या इच्छायाः सत्त्वात् ॥ १-३ ॥

तॄ प्लवनतरणयोः ॥ **नाम्यन्तात्परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम्** ॥ ४ ॥ ऋत इर्। तरितुमिच्छति तितीर्षति। अतितीर्षीत् ॥

(च०) तॄ प्लवनतरणाः। तरितुमिच्छतीति विग्रहे। 'इच्छायामात्मनः सः' अनेन सः प्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च सूत्रम्—'नाम्यन्तात्०' ॥ नाम्यन्ताद्धातोः परस्य सस्य कित्त्वं वाच्यम्। 'ऋत इर्' अनेन इर्। पश्चाद्द्वित्वम्। 'य्वोर्विहसे'। षत्वम्। 'स धातुः'। तितीर्षति। लिट्लकारे। तितीर्षांचकार। 'सिसता०'। तितीर्षिता। लुङ्। अतितीर्षीत् अतितीर्षिष्टाम् अतितीर्षिषुः। इत्यादीनि ॥ ४ ॥

डुकृञ् करणे। कर्तुमिच्छति चिकीर्षति ॥ **से दीर्घः** ॥ से परे पूर्वस्य दीर्घो भवति ॥ ५ ॥

(च०) डुकृञ् करणे। स प्रत्ययः। 'नाम्यन्तात्०'। 'ऋत इर्' ततः द्वित्वम्। 'कुहोश्चुः'। 'य्वोर्विहसे'। 'नैकस्वरात्'। अनेन इण्निषेधः। चिकीर्षति। चिकीर्षांचकार। अचिकीर्षीत् अचिकीर्षिष्टाम् अचिकीर्षिषुः। ॠत इति तपरकरणात् ॠकारस्यैव इर् क्रियते ॥ ५ ॥ [स विधिः सार्वत्रिको न तेन ह्रस्वस्यापि ऋवर्णस्य इर् भवति ॥]

चिञ् चयने ॥ **चिनोतेः सणादौ कत्वं वा वाच्यम्** ॥ ६ ॥ चिकीषति चिचीषति ॥

(च०) चिञ् चयने 'इच्छायाम्०' सूत्रम्—'चिनोते०' ॥ चिनोतेर्धातोः सप्रत्यये णादौ कत्वं वा वाच्यम्—अनेन चस्य कः। ततो द्वित्वम्। सूत्रम्—'से दीर्घः' सप्रत्यये परे पूर्वस्य दीर्घो भवति। 'नैकस्वरात्' षत्वम्। 'स धातुः'। चिकीषति। चिकीषांच-

कार । अचिकीर्ष्यात् ॥ क्त्वाभावे । से दीर्घः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । चिचीषति । चिचीषांचकार । अचिचीषीत् ॥ ६ ॥

जि जये । सपरोक्षयोर्जेर्गिः । जेतुमिच्छति जिगीषति ॥

(च०) जि जये । 'इच्छायाम्' । 'सपरोक्षयोर्जेर्गिः' । अनेन जस्य गः ततः द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'से दीर्घः' । षत्वम् । 'नैकस्वरात्०' अनेन सूत्रेण सर्वेषां एकस्वराणां धातूनां सप्रत्यये परे इट् न भवति इति ज्ञातव्यम् । जिगीषति । जिगीषांचकार । 'सिसता०' । जिगीषिता । अजिगीषीत् ॥

यु मिश्रणे । युयूषति ॥

(च०) यु मिश्रणे । 'इच्छायाम्०' । यवितुमिच्छति इति विग्रहे । सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'से दीर्घः' । युयूषति । युयूषांचकार । 'यतः' । युयूष्यात् । 'सिसता' । युयूषिता । युयूषिष्यति । अयुयूषिष्यत् अयुयूषीत अयुयूषिष्टाम् अयुयूषिषुः ॥

डुपचष् पाके । यः से । पक्तुमिच्छति । पिपक्षति ॥

(च०) डुपचष् पाके । पक्तुमिच्छति इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वं 'पूर्वस्य' । 'यः से' । 'चोः कुः' । 'क्विलात्०' । 'कषसंयोगे०' । 'स धातुः' । पिपक्षति । पिपक्षांचकार । 'यतः' । पिपक्ष्यात् । 'सिसता०' । पिपक्षिता । पिपक्षिष्यति । 'दिवादावट्' । अपिपक्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अपिपक्षीत अपिपक्षिष्टाम् अपिपक्षिषुः । इत्यादीनि भवन्ति ॥

पातुमिच्छति पिपासति ॥

(च०) पा पाने । पातुमिच्छति इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः धातोर्द्वित्वं च भवति । 'ह्रस्वः' । 'यः से' । पिपासति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेन म् प्रत्ययो भवति । पिपासांचकार । 'यतः' । पिपास्यात् । 'सिसता' । पिपासिता । पिपासिष्यति अपिपासिष्यत् । अपिपासिष्टाम् अपिपासिषुः । एतेषां साधनं तु पूर्ववत् ॥

गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात् ॥७॥ प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थः प्रधानीभूतः । अत्र सप्रत्यये तु वैपरीत्यं प्रकृत्यर्थः प्रधानीभूतः । तेन काष्ठेन पिपक्षतीत्यत्र तृतीयायाः पाकेन संबन्धो न त्विच्छया ॥

(च०) ननु देवदत्तः काष्ठेन पिपक्षति । पक्तुमिच्छति इत्यत्र काष्ठेनेति साधनस्य किं पाकेन संबन्धः किं वा इच्छायाम् इत्याशङ्कायामाह—'**गौणः प्रकृत्यर्थोऽन्यत्र सात्**' ॥ सप्रत्ययादन्यत्र स्थाने अन्येषु प्रत्ययेषु प्रकृत्यर्थो धात्वर्थो गौणोऽमुख्यः । प्रत्ययार्थो मुख्यः । सप्रत्यये तु धातोरर्थो मुख्यः । अतोऽत्र काष्ठेन पिपक्षति इत्यत्र काष्ठेन साधनभूतेन यः पाकलक्षणो धात्वर्थस्तमिच्छति इत्यर्थः । अन्यथा पाकं काष्ठेन इच्छति इति स्यात् । अत्र इषधातोरिच्छार्थस्य गौणत्वम् अतोऽत्र काष्ठस्य इच्छां प्रति साधनत्वाभावः । किन्तु पाकलक्षणं प्रकृत्यर्थं प्रति साधनत्वम् ॥ ७ ॥

मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति मुमूर्षति । पोरुर् ॥

(च०) मृङ् प्राणत्यागे । मर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' । 'पोरुर्' । ततो द्वित्वम् । पूर्वस्य । 'य्वोर्विहसे' मुमूर्षांचकार । 'यतः' । मुमूर्ष्यात् । 'सिसता०' । मुमूर्षिता । मुमूर्षिष्यति । अमुमूर्षिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपो भवति । अमुमूर्षीत् अमुमूर्षिष्टाम् अमुमूर्षिषुः इत्यादि ॥

पृ पालनपूरणयोः । पुपूर्षति ॥

(च०) पृ पालनपूरणयोः । परितुमिच्छति । इति विग्रहे । 'इच्छायाम्०' । 'पोरुर्' । 'य्वोर्विहसे' । षत्वम् । विभक्तिकार्यं प्राग्वत् । पुपूर्षति । पुपूर्षांचकार । अन्येषां लकाराणां रूपाणि सुगमानि । लुङ्लकारे । अपुपूर्षीत् अपुपूर्षिष्टाम् । अपुपूर्षिषुः । इत्यादीनि ॥

वृङ् इत्यस्य उर्वाच्यः ॥८॥ वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति वुवूर्षति ।

(च०) वृङ् वरणे । वरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'वृङ्०' वृङो धातोः सप्रत्यये परे उर् वाच्यः । षत्वं । अन्यत्साधनं पूर्ववदशम् । वुवूर्षति । वुवूर्षांचकार । लुङ्लकारे । अवुवूर्षीत् अवुवूर्षिष्टाम् अवुवूर्षिषुः ॥ ८ ॥

रुद्विदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः सः किद्वाच्यः ॥९॥ रुदिर् अश्रुविमोचने । रुरुदिषति ॥

(च०) रुदिर् अश्रुविमोचने । 'इच्छायाम्०' ॥ सूत्रम्-'रुद्‌•विद्' रुद् विद् मुष ग्रहि स्वपि प्रच्छ एभ्यो धातुभ्यो सः कित् वाच्यः । द्वित्वम् । 'सिसता०' । षत्वम् । रुदितुमिच्छति । रुरुदिषति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । रुरुदिषांचकार । 'यतः' । रुरुदिष्यात् । 'सिसता०' । रुरुदिषिता । रुरुदिषिष्यति । अरुरुदिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अरुरुदिषीत् अरुरुदिषिष्टाम् अरुरुदिषिषुः । इत्यादीनि ॥ ९ ॥

(प्र०) रुद्विदेति । रुदसाहचर्य्याद्विदेरेव ग्रहणम् । रुद्विदमुषाणां त्रयाणामित्र्योपधादिति विकल्पेप्राप्ते ग्रहिस्वपिप्रच्छीनां तु सस्य कित्त्वाप्राप्तौ वचनम् । कित्त्वस्य फलं ग्रहामिति सम्प्रसारणम् । अत्र गुणाभावः सम्प्रसारणञ्च ॥ ९ ॥

विद ज्ञाने । विविदिषति ॥

(च०) विद ज्ञाने । वेदितुमिच्छति । इच्छायां सप्रत्ययः । द्वित्वम् । 'सिसता०' षत्वम् विविदिषति । विविदिषांचकार । लुङ्लकारे । अविविदिषीत् ॥

मुष स्तेये । मुमुषिषति ॥

(च०) मुष स्तेये । मोषितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । साधनं पूर्ववत् । मुमुषिषति । मुमुषिषांचकार । अमुमुषिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

ग्रह उपादाने । हो ढः । आदिजबानाम् । षढोः कः से । षत्वम् । क्षः । ग्रहीतुमिच्छति जिघृक्षति ॥

(च०) ग्रह उपादाने । ग्रहीतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । ततः 'ग्रहां क्ङिति च' ततो द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' 'झपानाम्०' 'यः से' । 'हो ढः' । 'आदिजबानाम्०' । 'पढोः कः से' । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । जिघृक्षति । जिघृक्षांचकार । लुङ्लकारे । अजिघृक्षीत् अजिघृक्षिष्टाम् ॥

सुषुप्सति ॥

(च०) ञिष्वप् शये । 'इच्छायाम्०' । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । षत्वम् । स्वप्तुमिच्छति । सुषुप्सति । लिट्लकारे । सुषुप्सांचकार । लुङ्लकारे । असुषुप्सीत् असुषुप्सिष्टाम् असुषुप्सिषुः ॥

प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ **कॄगॄधृदृप्रच्छस्मिङ्ज्वशूङर्तीनां सस्येड् वक्तव्यः ॥१०॥** पिपृच्छिषति ॥

(च०) प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । 'इच्छा' 'कॄगॄधृदृप्रच्छस्मिङ्' सम्प्रसारणम् । 'यः से' षत्वम् । पिपृच्छिषति । लिट्लकारे । पिपृच्छिषांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अपिपृच्छिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥ १० ॥

(प्र०) कॄगॄघ्रिति । अत्र वृङ् वृञ् ऋदन्तानामिटो दीर्घो नेष्टो भाष्यकारेणानुक्तत्वात् ॥ १० ॥

करितुमिच्छति चिकरिषति ।

(च०) कॄ विक्षेपे । करितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'रः' 'गुणः' । इट् । षत्वम् । 'कुहोश्चुः' 'यः से' । चिकरिषति । चिकरिषांचकार । अचिकरिषीत् ॥

जिगरिषति । जिगलिषति ।

(च०) गॄ निगरणे । गरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । 'यः सेः' । इट् । गुणः । षत्वम् । जिगरिषति । जिगरिषांचकार । 'यतः' । जिगरिष्यात् । 'सिसता०' । जिगरिषिता । अजिगरिषिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगरिषीत् अजिगरिषिष्टाम् अजिगरिषिषुः । 'गिरतः' अनेन रस्य लः । जिगलिषति ॥

दिदरिषति ।

(च०) दॄ विदारणे । दरितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । सः प्रत्ययः । धातोर्द्वित्वम् । 'रः' । 'यः से' । 'गुणः' । इट् । षत्वम् । दिदरिषति । दिदरिषाञ्चकार । 'यतः' । दिदरिष्यात् । सिसता०' दिदरिषिता । लुङ्लकारे । साधनं पूर्ववत् । अदिदरिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

दिधरिषति ।

(च०) धृ धारणे । धर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । 'झपानाम्०' । अनेन धस्य दः । दिधरिषति । दिधरिषाञ्चकार । लङ्लकारे । अदिधरिषीत ॥

सिस्मयिषति ।

(च०) स्मिङ् ईषद्धसने । स्मयितुमिच्छति । 'स.' । द्वित्वम् । पूर्वस्य गुणः । सिस्मयिषति । सिस्मयिषांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । 'दिबादावट्' । असिस्मयिषीत् असिस्मयिषिष्टाम् असिस्मयिषिषुः । इत्यादीनि ।

स्वरादेः परः । अञ्जिजिषति ।

(च०) अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु । अञ्जितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'कृ गॄ' अनेनेट् । पश्चात् । 'स्वरादेः परः' । जस्य द्वित्वम् । पत्वम् । अञ्जिजिषति । चतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अञ्जिजिषांचकार । 'यतः' । अजिजिष्यात् । 'सिसता०' । अञ्जिजिषिता । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अन्यत्सुगमम् । 'स्वरादेः' । अनेन द्वितीयोऽडागमो भवति । 'सवर्णे' । आञ्जिजिषीत् । अन्यानि सुगमानि ॥

आशिशिषते ।

(चं०) अशूङ् व्याप्तौ । अशितुमिच्छति । इच्छायाम्०' । 'स्वरादेः परः' । अशिशिषति । 'कासादि०' अनेनाम् ; अशिशिषाञ्चकार । 'यतः' । अशिशिष्यात् । 'सिसता०' । अशिशिषिता । अशिशिषिष्यति । 'स्वरादेः' । आशिशिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । आशिशिषीत् ॥

अरिरिषति ।

(च०) अर्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्' इट् 'स्वरादेः परः' ईरशब्दस्य द्वित्वम् । षत्वम् अरिरिषति । चतुर्णां सुगमानि । 'कासादि०' अनेनाम् अरिरिषांचकार । 'यतः' । अरिरिष्यात् । 'सिसता०' अरिरिषिष्यति । 'स्वरादेः' आरिरिषिष्यत् । लुङ्लकारे द्वाविटौ सेर्लोपः आरिरिषीत ॥

अद् भक्षणे । 'सिसयोः०' इति घसादेशः । 'सस्तोऽनपि' । अत्तुमिच्छति जिघत्सति ॥

(च०) अद् भक्षणे । अत्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेनास्य सप्रत्ययः । 'सिसयोः०' । अनेन घसादेशः । ततो द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्०' । 'यः से' । 'सस्तोऽनपि । अनेन सकारस्य तकारः । जिघत्सति । लिट्लकारे । जिघत्सांचकार । 'यतः' । जिघत्स्यात् । 'सिसता०' । जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । अजिघत्सिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिघत्सीत अजिघत्सिष्टाम् अजिघत्सिषुः ॥

हन्तीङोः सो णित् ॥ हन्तीङोर्धात्वोः सो णिद्भवति ॥११॥ हन हिंसागत्योः । द्वित्वम् । पूर्वस्य । हसादिः शेषः । कुहोश्चुः । झपानां जबचपाः । यः से । हनो घ्ने । अत उपधायाः । नश्चापदान्ते झसे । स धातुः । अप् । अदे । हन्तुमिच्छति जिघांसति ॥

(च०) हन हिंसागत्योः ॥ 'हन्तीङोः सो णित्' । हन्तीङोः स णित् । हन्तो-

ङोर्धात्वोः स प्रत्ययो णित् भवति । णित्त्वात् वृद्धिः । अन्यत्साधनं मूले लिखितम् । हन्तुमिच्छति । लिट्लकारे । जिघांसांचकार । लुङ्लकारे । द्वाविटौ सेर्लोपः । अजिघांसीत् । इत्यादीनि ॥ ११ ॥

(प्र०) हन्तीङोरिति । अत्र हनिङोः से दीर्घ इति केचित् पठन्ति ॥ ११ ॥

इङः से गम् वाच्यः ॥ १२ ॥ अध्येतुमिच्छति अधिजिगांसते ॥

(च०) इङ् अध्ययने । अध्येतुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इङः०' इङो धातोः सप्रत्यये परे गम् वाच्यः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । अधिजिगांसते । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अधिजिगांसाँचक्रे । 'सिसता०' । अधिजिगांसिषीष्ट । अधिजिगांसिता । अधिजिगांसिष्यते । 'दिबादावट्' अध्यजिगांसिष्यत । लुङ्लकारे । अध्यजिगांसिष्ट । इत्यादीनि ॥ १२ ॥

गमेः से इड्वाच्यः ॥ १३ ॥ गन्तुमिच्छति जिगमिषति ॥

(च०) गम्लृ । गन्तुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ 'गमेः०' गमेर्धातोः सप्रत्यये इड् वाच्यः । अनेनास्येट् । द्वित्वादिकं तु पूर्ववत् कार्यम् । षत्वम् । जिगमिषति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । जिगमिषाञ्चकार । 'यतः' । जिगमिष्यात् । 'सिसता०' । जिगमिषिता । जिगमिषिष्यते । अजिगमिषिष्यत् । लुङ्लकारे । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अजिगमिषीत इत्यादीनि भवन्ति ॥ १३ ॥

इस्से ॥ अपित्दाधारभ्लभशक्पद्पत्मिमीमामाङ्मेङ्हिंसार्थराधां स्वरस्य से परे इसादेशो भवति पूर्वस्य च लोपः ॥ १४ ॥ दित्सति ।

(च०) दा दाने । दातुमिच्छति 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययः । धातोर्द्वित्वं च ॥ 'इस्से' इस् से । अपित् दा धा रभ् लभ् शक् पद् पत् मि मी मा माङ् मेङ् हिंसार्थराधां धातूनां स्वरस्य सप्रत्यये परे इसादेशो भवति । पूर्वस्य च लोपो भवति अनेनेस् । पूर्वस्य लोपः । 'सस्तोऽनपि' अनेन सस्य तः । दित्सति । चतुर्णां रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । दित्साञ्चकार । 'यतः' । दित्स्यात् । 'सिसता०' । दित्सिता । दित्सिष्यति । अदित्सिष्यत् । अदित्सीत् । इत्यादीनि ॥ १४ ॥

धित्सति ।

(च०) डुधाञ् धारणपोषणयोः । धातुमिच्छतीति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । धित्सति । धित्साञ्चकार । 'लुङ्लकारे' । अधित्सीत् । अधित्सिष्टाम् । अधित्सिषुः ॥

स्कोराद्योश्च । खसे चपाः । रिप्सति ।

(च०) रभ् राभस्ये । रब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । 'इस्से' । 'खसे०' । 'स्कोराद्योश्च ।' रिप्सति । 'रिप्सांचकार' । लुङ् । अरिप्सीत् ॥

लिप्सति ।

(च०) डुलभष् प्राप्तौ । लब्धुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'इस्से' । 'स्कोराद्योश्च' । 'खसे०' । लिप्सति । लिट्लकारे ॥ 'कासादि०' । लिप्सांचकार ।

'यतः'। लिप्स्यात्। 'सिसता०'। लिप्सिता। लुङ्लकारे। द्वाविटौ। अलिप्सीत् अलिप्सिष्टाम् अलिप्सिषुः। इत्यादीनि।

शिक्षते।

(च०) शक्लृ शक्तौ। शक्तुमिच्छति। 'इच्छायाम्'। 'इस्से'। षत्वम्। 'कषसंयोगे क्षः'। शिक्षते। लिट्लकारे। शिक्षांचकार। 'यतः'। शिक्ष्यात्। 'सिसता०' शिक्षिता। लुङ्लकारे। साधनं सुगमम्। अशिक्षीत्। इत्यादीनि॥

पतो वेट्॥ पित्सति पिपतिषति। इट्पक्षे इसपूर्वलोपौ न भवतः॥१५॥

(च०) पत्लृ पतने। पतितुमिच्छति। 'इच्छायाम्०'। 'इस्से'। पित्सति। पित्सांचकार। लुङ्लकारे। अपित्सीत्॥ 'पतः०' पत्लृ पतने इत्यस्य धातोर्वा इट् भवति। 'यः से'। अनेन पूर्वस्याकारस्येकारः। इट्पक्षे इसपूर्वलोपौ न भवतः। पिपतिषति। लिट्लकारे। पिपतिषांचकार। लुङ्लकारे। साधनं पूर्ववत् अपिपतिषीत्॥१५॥

पित्सते।

(च०) पद गतौ। पत्तुमिच्छति। 'इच्छायाम्०'। 'इस्से'। पित्सते। पित्सांचक्रे। लुङ्लकारे। अपित्सिष्ट। इत्यादीनि।

मीञ् हिंसायाम्। डुमिञ् प्रक्षेपे। मित्सति।

(च०) मीङ् हिंसायाम्। डुमिञ् प्रक्षेपे। अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते। 'इस्से' 'सस्तोऽनपि' अनेन सकारस्य तकारः। मित्सति। लिट्लकारे। मित्सांचकार। लुङ्लकारे साधनं सुगमम्। अमित्सिष्टाम्।

माङ् माने। मेङ् शोधने। मित्सते।

(च०) माङ् माने। मेङ् शोधने। अनयोर्धात्वोः सप्रत्यये कृते। 'इस्से'। मित्सते। मित्सांचक्रे। 'सिसता०'। अनेनेट्। मित्सिषीष्ट। लुङ्लकारे। अमित्सिष्ट। इत्यादीनि।

राध संसिद्धौ। रित्सति॥

(च०) राध संसिद्धौ। राद्धुमिच्छति। 'इच्छायाम्०'। 'इस्से'। अनेनेसपूर्वलोपौ भवतः। 'स्कोराद्योश्च'। 'खसे'। रित्सति। चतुर्णां रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारे। 'कासादि०'। अनेनाम्। रित्सांचकार। लुङ्लकारे। 'दिवादावट्'। अरित्सात्। इत्यादीनि॥

आप्नोतेरीः॥ आप्नोतेराकारस्येकारो भवति से परे पूर्वस्य च लोपः॥१६॥ आप्लृ व्याप्तौ। ईप्सते॥

(च०) आप्लृ व्याप्तौ। आप्तुमिच्छति। 'इच्छायाम्०'। 'स्वरादेः'॥ 'आप्नोतेरीः' आप्नोतेः ईः। आप्नोतेर्धातोराकारस्य ईकारो भवति सप्रत्यये परे। पूर्वस्य च

लोपो भवति । ईप्सते । लिट्लकारे । 'कासादि०' ईप्सांचक्रे । लुङ्लकारे । 'दिबादावट्' । 'स्वरादेः परः' । 'अइए' । 'एऐऐ' । ऐप्सिष्ट । ऐप्सिषाताम् । ऐप्सिषत ॥१६॥

अशेरनायो वा ॥ अशेरिच्छायां संस्थाने वा अनायप्रत्ययो भवति ॥१७॥ अशनायति । अशिशिषति ॥

(च०) अश भोजने । अशितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' ॥ '**अशेरनायो वा**' अशेः अनायः वा अव्ययम् । अशेर्धातोरिच्छायां सकारस्य स्थाने वा अनायः प्रत्ययो भवति । तदा धातोर्द्वित्वं न भवति । अशनायति । अशनायांचकार । लुङ् । अशनायीत् । इत्यादीनि । यदा अनायः प्रत्ययो न भवति तदा इट् । 'स्वरादेः परः' । षत्वम् । अशिशिषति । लिट्लकारे । अशिशिषांचकार । लुङ्लकारे । 'स्वरादेः' । आशिशिषीत् । इत्यादीनि ॥ १७ ॥

पततनदरिद्राभ्यः स वा इड्वाच्यः ॥ १८ ॥ तितनिषति ॥ तितंसति ॥ **तनेः से वा दीर्घः** ॥१९॥ तितांसति ॥

(च०) तनु विस्तारे । तनितुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । अनेन सप्रत्ययो धातोर्द्वित्वं च । 'सिसता०' । 'यः से' षत्वम् । तितनिषति । तितनिषांचकार । अतितनिषीत ॥ सूत्रम्—'**पततनदरिद्राभ्यः०**' ॥ पत तन दरिद्रा एभ्यो धातुभ्यः सप्रत्यये वा इड् वाच्यः । तदा । 'नश्चापदान्ते' । तितंसति । लिट्लकारे । तितंसांचकार । 'यतः' । तितांस्यात् । 'सिसता०' । तितंसिता । लुङ्लकारे । अतितंसीत् ॥ '**तनेः०**' । तनेर्धातोः सप्रत्यये वा दीर्घो भवति । अनेन दीर्घः । तितांसति । तितांसांचकार । 'यतः' । तितांस्यात् । लुङ्लकारे । अतितांसीत् । इत्यादीनि ॥ १८–१९ ॥

दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । 'दरिद्रातुमिच्छति । 'इच्छायाम्०' । द्वित्वम् । 'यः से' । 'सिसता०' । णप् । अनेनाकारस्य लोपः । षत्वम् । 'दिदरिद्रिषति । 'पतः०' । अनेनास्येट्विकल्पः । दिदरिद्रासति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । दिदरिद्रासांचकार । 'यतः' । दिदरिद्रास्यात् । 'सिसता०' । दिदरिद्रासिता । लुङ्लकारे । अदिदरिद्रासीत् । इत्यादीनि ॥

वेडिस्से दीर्घता च ॥ दम्भिज्ञप्योर्धात्वोर्वा इड् भवति सप्रत्यये परे ॥ यदा नेट् तदा किम् । अनयोर्दम्भिज्ञप्योर्धात्वोः सानुस्वारस्य स्वरस्य इस् भवति इकारस्य दीर्घता दम्भेरिकारस्य वा दीर्घता । चकारात्पूर्वस्य लोपः ॥ दम्भ दम्भने । आत्मनः दाम्भितुमिच्छति दिदम्भिषति । द्वित्वम् । इस् । आदिजबानाम् । खसे चपा झसानाम् । स्कोराद्योश्च वा दीर्घता । धीप्सति धिप्सति ॥ २० ॥

(च०) दम्भ दम्भने । आत्मनो दम्भितुमिच्छति ॥ सूत्रम्—'**वेडिस्से०**' ॥

वा इट् इस् से दीर्घता च अव्ययम् । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानं मूल एव कृतम् । साधने यानि सूत्राणि तानि मूले उक्तानि दीर्घता वा भवति । धीप्सति । धिप्सति । यदा इट् तदा दिदम्भिषति । अस्य साधनं तु सुगमम् । लिट्लकारे । दिदम्भिषांचकार । धीप्सांचकार । धिप्सांचकार । लुङ् । अदिदम्भिषीत् । अधीप्सीत् । अधिप्सीत् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि ॥ २० ॥

ज्ञाऽवबोधने । इच्छायामात्मनः सः । द्विश्च ह्रस्वः । पूर्वस्य हसादिः शेषः । यः से । वा इट् । गुणः । ए अय् । स्वरहीनम् । षत्वम् । स धातुः । तिप् । अप् । अदे । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छतीति जिज्ञापयिषति । पक्षे । जिज्ञापि स इति स्थिते । सस्य इस् तस्य दीर्घता । पूर्वस्य लोपः । ञेः । स्कोराद्योश्च ज्ञीप्सति ।

(च०) ज्ञा अवबोधने । आत्मनः ज्ञापयितुमिच्छति । अस्य ञ्यन्तात् सः । सूत्राणि मूले लिखितानि । जिज्ञापयिषति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । 'जिज्ञापयिषांचकार । लुङ्लकारे । अजिज्ञापयिषीत् । यदा इड् न भवति तदापि अस्य साधनं मूले उक्तम् । ज्ञीप्स्यति । लिट्लकारे । ज्ञीप्सांचकार । 'सिसता०' । ज्ञीप्सिता । लुङ् । अज्ञीप्सीत् ।

ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । जिज्ञापयिषति । मितां ह्रस्वः । जिज्ञपयिषति ज्ञीप्सति ॥

इति सप्रक्रिया ॥ २८ ॥

(च०) ज्ञप ज्ञानज्ञापनयोः । 'इच्छायाम्०' । 'ञ्यन्तानाम्०' । अन्यत्साधनं तु मूलतो ज्ञेयम् । जिज्ञपयिषति । लिट्लकारे । जिज्ञपयिषांचकार । लुङ् । अजिज्ञपयिषीत् । यदा इड् न भवति तदा ज्ञीप्सति । लिट्लकारे । 'कासादि०' । ज्ञीप्सांचकार । लुङ् । अज्ञीप्सीत् अज्ञीप्सिष्टाम् अज्ञीप्सिषुः । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ।

इति सप्रक्रिया समाप्ता ॥ २८ ॥

(प्र०) (सान्तात्सो न स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव) अत्र श्लोकवार्त्तिकम् । 'शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिकः । सरूपः प्रत्ययो नेष्टः सन्नन्तान्न सनिष्यते' इति । शैषिकाच्छैषिकः सरूपः प्रत्ययो नेष्टः । शालीये भव इति वाक्यमेव । न तु ईयान्तात् पुनरीयः । सरूपः किम् । आहिच्छत्रे भवः आहिच्छत्रीयः । अण्णन्तादीयः । तथा मत्वर्थीयात् मतुबर्थिकः सरूपः प्रत्ययो न भवति । धनवानस्यास्ति । वत्वन्तान्न वतुः । विरूपस्तु स्यादेव । दण्डिमती शाला । सरूप इति अनुसम्बध्यते । सरूपः सादृश्यं तत्तु अर्थद्वारा । तेनेच्छासान्तादिच्छासो न भवति । स्वार्थसान्तात्तु स्यादेव । जुगुप्सिषते । 'अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च' इत्यतश्चकारानुवृत्तेरेतद्बोध्यम् ॥

इति प्रसादे सान्तप्रक्रिया ॥ २८ ॥

यङ्प्रक्रिया ॥ २८ ॥

॥ अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ **अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च** ॥ हसादेरेकस्वराद्धातोरतिशयेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति तस्मिन्सति धातोर्द्वित्वम् ॥१॥ **यङि** ॥ यङि सति लुकि च पूर्वस्य नामिनो गुणो भवति ॥ २ ॥ स धातुः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । अप् । अतिशयेन भवतीति । बोभूयते । बोभूयेत । बोभूयताम् । अबोभूयत । बोभूयांचक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । अबोभूयिष्यत । अबोभूयिष्ट ॥

(च०) अथ यङ्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'**अतिशये हसादेर्यङ् द्विश्च**' ॥ अतिशये हसादेः हस् प्रत्याहार आदिर्यस्य स हसादिः तस्मात् हसादेः । यङ् च अव्ययम् । द्विः हस्प्रत्याहारादेर्धातोरतिशयेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । क्वचिदेकस्वराद्धातोरपि न दृश्यते । तेन जागृ चकास् इत्यादिभ्यो नैकस्वरेभ्यो यङ्प्रत्ययो न भवति इति विग्रहे अत्र भूधातोरेकस्वरत्वात् हसादित्वात् यङ्प्रत्ययो भवति । ततो द्वित्वम् । ङकार आत्मनेपदार्थः । भू भू य इति ॥ '**यङो**' । यङि सति लुकि च सति पूर्वस्य द्विरुक्तसंबन्धिनो नामिनो गुणो भवति । अनेन गुणः । 'झपानाम्०' । 'स धातुः' । अनेनास्मिन् प्रकरणे सर्वत्र धातुसंज्ञा कार्या । धातुत्वात् तआदयः प्रत्यया भवन्ति । 'अप् कर्तरि' । 'अदे' । बोभूयते बोभूयेते बोभूयन्ते । इत्यादीनि । बोभूयेत बोभूयेताम् बोभूयेरन् । लोट् बोभूयताम् बोभूयेताम् बोभूयन्ताम् । अबोभूयत अबोभूयेताम् अबोभूयन्त । लिट् । 'कासादि०' । अनेन सूत्रेण सर्वत्राम्प्रत्ययो भवति । अन्यत्साधनं सुगमम् । बोभूयांचक्रे बोभूयांचक्राते बोभूयांचक्रिरे । 'सिसता०' । 'यतः' षत्वम् । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिता । बोभूयिष्यते । 'दिबादावट्' । अबोभूयिष्यत । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । ईट् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभूयिष्ट अबोभूयिषाताम् अबोभूयिषत । इत्यादीनि ॥ १-२ ॥

(प्र०) **अतिशय इति** । अतिशयनमतिशयः । अतिशयो द्विविधः । पौनः पुन्यं भृशार्थश्च । स चार्थो यङो द्योत्य एव । धातुश्च यङन्त एव न तु यङः प्रकृतिभूतः । अटाट्यत इत्याद्यसिद्धेः । अत्र केचित्-कथं यङन्तादात्, ङितो धातोरात् विधानात् । अत्र च यो ङित् स न धातुः यो धातुः स च न ङित् । किंच ङस्य गुणनिषेधादिप्रयोजकत्वेन चरितार्थत्वादात्मनेपदप्रयोकजत्वासम्भवः । अवयवे कृतं लिङ्गमचरितार्थं समुदायविशेषकं भवतीत्युक्तेः । अत्राभिधीयते । सधातुरित्यनेन यङन्तस्य धातुत्वेन धातोर्ङित्त्वसत्त्वात् । गुणनिषेधार्थं च ङकारप्रश्लेषस्य कर्त्तव्यत्वात् ।

बाभूयत इति। भवनानुकूल एकाभिन्नाश्रयको वर्त्तमानोऽतिशयविशिष्टो व्यापारः।१-२।

बोभुज्यते ॥ **अनपि च हसात्** ॥ हसादुत्तरस्य यङो लुग्भवति अनपि विषये ॥ ३ ॥ **धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे**

तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये ॥ ४ ॥ बोभुजांचक्रे ॥

(च०) भुज पालनाभ्यवहारयोः । अतिशयेन भुनक्ति इति विग्रहे यङ् । द्वित्वम् । 'झपानाम्०' । यङि अनेनाभ्य पूर्वस्य गुणः । बोभुज्यते । बोभुज्येत । बोभुज्यताम् । गुणः । अबोभुज्यत । रूपाणि सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् प्रत्ययः ॥ सूत्रम्—'अनपि च हसात्' ॥ अनपि च अव्ययम् । हसात् । हसादुत्तरस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति अनपि विषये । अनेन यङो लुक् । अत्र गुणे प्राप्ते ॥ 'धात्वंश०' । धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे सति तन्निमित्ते समाननामिनां गुणवृद्धी न वाच्ये । अनेन गुणाभावः । बोभुजांचक्रे । 'सिसता०' । षत्वम् । बोभुजिषीष्ट । बोभुजिता । बोभुजिष्यते । 'दिबादावट्' । अबोभुजिष्यत । लुङ्लकारे । 'भूते सिः' । इट् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अबोभुजिष्ट अबोभुजिषाताम् अबोभुजिषत । इत्यादीनि ॥ ३-४ ॥

(प्र०) हसादिति । हसात् किम् । लोलूयिता । योयूयिता । आदेः परस्य ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यमिति यल्लोपः । यत इत्यल्लोपः । बोभुजांचक्रे ॥

अनपीति । हसात्परस्य यशब्दस्य लोपोऽनपि विषये । हसात् किम्, लोलूयिता । आदेः परस्य । परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम्, इति य् लोपः । यत इत्यलोपः । बोभुजांचक्रे । बोभुजिषीष्ट । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः ॥ ३-४ ॥

मुह वैचित्ये । मोमुह्यते ॥

(च०) मुह वैचित्ये । 'अतिशये०' । द्वित्वम् । 'गुणः' । 'स धातुः' । मोमुह्यते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । 'अनपि च हसात्' अनेन यङो लोपः । मोमुहांचक्रे । 'सिसता०' । मोमुहिषीष्ट । मोमुहिता । मोमुहिष्यते । अमोमुहिष्यत । अमोमुहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

लिह आस्वादने । लेलिह्यते ॥

(च०) लिह आस्वादने । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अतिशयेन लेढि । लेलिह्यते । लिट् । 'अनपि च हसात्' । लेलिहांचक्रे । 'सिसता०' लेलिहिषीष्ट । लुङ् । अलेलिहिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

हु दानादनयोः । जोहूयते ॥

(च०) हु दानादनयोः । अतिशयेन जुहोति । यङ् । द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'गुणः' । जोहूयते । लिट् । जोहूयांचक्रे । 'सिसता०' । जोहूयिषीष्ट । लुङ् । अजोहूयिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

विद ज्ञाने । वेविद्यते ॥

(च०) विद ज्ञाने । अतिशयेन वेत्तीति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । वेविद्यते । लिट् । वेविदांचक्रे । लुङ् । अवेविदिष्ट ॥

आतः ॥ यङि लुकि च सति पूर्वस्य अकारस्य आकारो भवति अकिति । पापच्यते ॥ ५ ॥

(च०) पचॢ पचने । पठ व्यक्तायां वाचि । अनयोर्यङ् ॥ सूत्रम्—'आतः' ॥ आ अतः । यङि लुकि च पूर्वस्य अकारस्य अकारो भवति अयकि । पापच्यते । अपापचिष्ट ॥ ९ ॥

(प्र०) **आत इति ।** आ आ अत इति च्छेदः । द्वितीयाकारस्य वैयर्थ्यानुपपत्त्या किञ्चिदिष्टं ज्ञाप्यते, किं तदिष्टम्, अकित्पूर्वस्याकारस्याकार इति तेन नरीनृत्यत इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

पठ व्यक्तायां वाचि । पापठ्यते ॥

(च०) पापठ्यते । अपापठिष्ट । रूपाणि सुगमानि ॥

सूचिसूत्रिमूत्र्यटत्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः ॥ ६ ॥ सोसूच्यते ।

(च०) सूत्रम्—'सूचिसूत्रि०' ॥ सूचि सूत्रि मूत्रि अटि अर्ति अश् ऊर्णोति एभ्यो धातुभ्यो यङ्प्रत्ययो वाच्यः । एषामप्राप्तत्वात्सूत्रमिदम् । साधनं तु सुगमम् । सोसूच्यते । लिट् । सोसूचांचक्रे । लुङ् । असोसूचिष्ट ॥ ६ ॥

सोसूत्र्यते ।

(च०) सोसूत्र्यते । लिट् । सोसूत्रांचक्रे । लुङ् । असोसूत्रिष्ट ।

मोमूत्र्यते ॥

(च०) मोमूत्र्यते । लिट् । 'कासादि०' । 'अनपि च हसात्' । मोमूत्रांचक्रे । अमोमूत्रिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् । स्वरादेः परः । **अट गतौ ।** यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति स्थिते । पूर्वस्य हसादिः शेषः । आतः । इति पूर्वस्यात्वम् । कुटिलं अटतीति अटाट्यते । अटाटांचक्रे । अटाटिषीष्ट ॥

(च०) अट गतौ । गत्यर्थाद्धातोः कौटिल्येऽर्थे यङ् । 'स्वरादेः परः' । यङ्सहितस्य द्वित्वम् । अट्य ट्य इति स्थिते । 'पूर्वस्य०' । 'आतः' । कुटिलं अटति । अटाट्यते । लिट् । अटाटांचक्रे । लुङ् । अटाटिषीष्ट ।

व्रज गतौ । कुटिलं व्रजतीति वाव्रज्यते ॥

(च०) कोपि व्रजति । यङ् । 'आतः' साधनं सुगमम् । वाव्रज्यते । लिट् । वाव्रजांचक्रे । लुङ् । अवाव्रजिष्ट ।

अश भोजने । अशाश्यते ॥

(च०) अश भोजने। अतिशयेन अश्नातीति। यङ्। द्वित्वम्। 'आतः'। अशाश्यते। लुङ्। अशाशिष्ट।

ऊर्णुञ् आच्छादने। ऊर्णोनूयते। **स्वरात्पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न ॥**

(च०) ऊर्णुञ् आच्छादने। अतिशयेन ऊर्णोतीति। यङ्। 'स्वरादेः'। 'नदराः'। 'गुणः'। 'ये'। ऊर्णोनूयते। लिट्। ऊर्णोनूयांचक्रे। लुङ्। और्णोनूयिष्ट। अत्र 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः ॥ ७ ॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः ॥ **यकारपरस्य रेफस्य द्वित्वं वाच्यम् ॥८॥** अरार्यते ॥

(च०) ऋगतौ। 'अतिशये०'। इयर्ति। यङ् 'गुणोर्ति०' अनेन गुणः ॥ 'यकारसहितरेफस्य द्वित्वम्०'। 'पूर्वस्य'। 'आतः'। आरार्यते। लिट्। अरारांचक्रे। लुङ्। 'स्वरादेः'। आरारिष्ट ॥ ८ ॥

लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् ॥९॥ गर्हितं लुम्पतीति लोलुप्यते।

(च०) सूत्रम्—'लुप०' ॥ लुप सद चर जप जभ दह दश गृ एभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ्प्रत्ययो भवति। गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते। साधनं सुगमम्। लिट्। लोलुपांचक्रे। लुङ्। अलोलुपिष्ट ॥ ९ ॥

सासद्यते ॥

(च०) पद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु। सत्वम्। 'आतः'। सासद्यते। लिट्। सासदांचक्रे। लुङ्। असासदिष्ट ॥

जमजपां नुक् ॥ जमान्तस्य जपादीनां च पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति ॥१०॥ 'जप् जभ् दह् दंश् भञ्च् पश्' एते जपादयः ॥ जङ्गम्यते।

(च०) सूत्रम्—'जमजपां नुक्' ॥ जमजपाम् नुक्। जमान्तस्य धातोश्च जपादीनां धातूनां पूर्वस्य नुगागमो भवति यङि लुकि च सति। अनेन नुक्। उकारः उच्चारणार्थः। ककारः कित्कार्यार्थः। 'कुहोश्चुः'। 'नश्चापदान्ते०'। जंगम्यते। अङ्गसेऽपि अनुस्वारो भवति नकारस्य आदेशिना अनुस्वारादेशवता नुगागमेन नकारेण आदेशो निर्दिश्यते। जङ्गमांचक्रे। अजंगमिष्ट ॥ १० ॥

(प्र०) **जमजपामिति**। 'जप् जभ् दह दंश् भञ्ज् पश्' एते जपादयः। पस धातुर्दन्त्यान्तः सौत्रो गत्यर्थः। तालव्यान्त इति ;—माधवः ॥ १० ॥

बम्भ्रम्यते।

(च०) भ्रमु चलने। अतिशयेन भ्राम्यति यङ्प्रत्ययः। द्वित्वम्। 'पूर्वस्य०'। 'झपानाम्०'। 'जमजपाम्' बम्भ्रम्यते। लिट्। बम्भ्रमांचक्रे। लुङ्। अबम्भ्रमिष्ट।

अञ्झसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । यंयम्यते ।

(च०) यम उपरमे । अतिशयेन यच्छतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'ञमजपाम्' । अञ्झसेऽप्यनुस्वारः । आदेशिना आदेशो निर्दिश्यते । अस्य व्याख्यानं पूर्वं कृतम् । अनेन अञ्झसेऽपि नकारस्य अनुस्वारः । यंयम्यते । यंयमाञ्चक्रे । अयंयमिष्ट ।

कण शब्दे । चङ्कण्यते ।

(च०) कण शब्दे । अतिशयेन कणतीति । यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' 'कुह्वोश्चुः' । 'ञमजपाम्' । 'नश्चा०' । चंकण्यते । चंकणांचक्रे । अचंकणिष्ट ।

तन्तन्यते ।

(च०) तनु विस्तारे । अतिशयेन तनोति । साधनं पूर्ववत् । तन्तन्यते । तन्तनांचक्रे । अतन्तनिष्ट ।

जप मानसे च । गर्हितं जपतीति जञ्जप्यते ।

(च०) जप मानसे च । गर्हितं जपति । साधनं पूर्ववत् । जञ्जप्यते । जञ्जपांचक्रे । अजञ्जपिष्ट ।

जभ गात्रविनामे । गर्हितं जभतीति जञ्जभ्यते ।

(च०) जभ गात्रविनामे । गर्हितं जभति । द्वित्वादिकं पूर्ववत् कार्यम् । जञ्जभ्यते जञ्जभांचक्रे । अजञ्जभिष्ट ।

दह भस्मीकरणे । दन्दह्यते ।

(च०) दह् भस्मीकरणे । गर्हितं दहति । यङ् । द्वित्वादिकम् । दन्दह्यते । दन्दहांचक्रे । अदन्दहिष्ट ।

नो लोपः । दन्दश्यते ।

(च०) दंश् दहने । गर्हितं दशति । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । 'ञमजापां नुक्' । दन्दश्यते । दन्दशांचक्रे ।

बम्भज्यते ।

(च०) भञ्जो आमर्दने । अतिशयेन भनक्ति । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । 'ञमजपाम्' 'झपानाम्०' । बम्भज्यते । बम्भजांचक्रे । अबम्भजिष्ट ।

पश्यतीति पम्पश्यते । पश् बाधनग्रन्थनयोः ॥

(च०) अतिशयेन पश्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'ञमजपाम्०' पश् बाधनग्रन्थनयोः । पम्पश्यते । पम्पशांचक्रे । अपम्पशिष्ट ॥

चरफलोरुच्चास्य ॥ अनयोर्यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो भवति पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः ॥११॥ चञ्चूर्यते ।

(च०) चर गतिभक्षणयोः । गर्हितं चरति यङ् । द्वित्वम् ॥ 'चरफलोरुच्चास्य' ॥

चरफलोः उत् च अव्ययम् अस्य । अनयोर्धात्वोर्यङि लुकि च पूर्वस्य नुगागमो भवति अनेन नुक् । पूर्वात्परस्य अकारस्य उकारः । 'नश्चापदान्ते०' । 'ह्वोर्विहसे' । चञ्चूर्यते । चञ्चूरांचक्रे । अचञ्चूरिष्ट ॥ ११ ॥

(प्र०) **चरफलोरिति** । पूर्वाद् द्वित्वरूपादुत्तररूपस्यात उत्वमित्यर्थः । नुगित्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते स च पदान्तवद् । जमजपामिति नुगागमोऽनुस्वारं बोधयति । सोऽनुस्वारः पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः । तेन वापदान्तस्येत्यनेन वा परसवर्णः । चञ्चूर्य्यते चंचूर्यते इति ॥ ११ ॥

फल निष्पत्तौ । पम्फल्यते ॥

(च०) फल निष्पत्तौ । अतिशयेन फलति । यङ् । द्वित्वम् । 'चरफलोः' । 'जपानां०' । पम्फल्यते । पम्फलांचक्रे । अपम्फलिष्ट ॥

वलयान्तस्य वा नुक् ॥१२॥ मव स्थौल्ये । मम्मव्यते मामव्यते ॥ चल कम्पने । चञ्चल्यते-चाचल्यते । दयङ् दाने । दन्दय्यते दादय्यते ॥

(च०) सूत्रम्—'वलयान्तस्य०' ॥ वलयान्तस्य धातोर्वा नुम् भवति । तत्पक्षे । 'आतः' । मव स्थौल्ये । यङ् । द्वित्वादिकम् । मम्मव्यते । मम्मवांचक्रे । अमम्मविष्ट । नुगभावे । मामव्यते । मामवांचक्रे । अमामविष्ट ॥ चल कम्पने । अतिशयेन चलति । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'जमजपाम्' । चञ्चल्यते । चञ्चलांचक्रे । अचञ्चलिष्ट । नुगभावे । 'आतः' । चाचल्यते । चाचलांचक्रे । अचाचलिष्ट ॥ दयङ् दाने । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'जमजपाम्' । दन्दय्यते । दन्दयांचक्रे । अदन्दयिष्ट । नुगभावे । दादय्यते । दादयांचक्रे । अदादयिष्ट ॥ १२ ॥

रीगृदुपधस्य ॥ ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति ॥१३॥ कित्वादाकाराभावः ॥ नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति नरीनृत्यते नटः ॥ **अत्र णत्वाभावो वाच्यः ॥१४॥** वृतु वर्तने । वरीवृत्यते ॥ ग्रह उपादाने । जरीगृह्यते ॥

(च०) नृती गात्रविक्षेपे । अतिशयेन नृत्यति । यङ् । द्वित्वम् । 'रः' ॥ सूत्रम्—'रीगृदुपधस्य' **रीक् ऋदुपधस्य** । ऋकारोपधस्य धातोर्यङि सति पूर्वस्य रीगागमो भवति । कित्वादाकाराभावः । नरीनृत्यते । अत्र णत्वाभावो वाच्यः । नरीनृतांचक्रे । अनरीनृतिष्ट ॥ वृतुङ् वर्तने । अतिशयेन वर्तते । यङ् । द्वित्वादिकम् । 'रः' । 'रीगृदुपधस्य' । वरीवृत्यते । वरीवृतांचक्रे । अवरीवृतिष्ट ॥ ग्रह उपादाने । यङ् । सम्प्रसारणम् । द्वित्वादिकम् । 'रीगृदुपधस्य' । जरीगृह्यते । जरीगृहांचक्रे । अजरीगृहिष्ट ॥ १३-१४ ॥

ऋत्वतो रीग्वाच्यः ॥१५॥ ओव्रश्चू छेदने । वरीवृश्च्यते ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । परीपृच्छ्यते ॥ कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । ऋल चरीक्लृप्यते ॥ **वशोर्यङि न सम्प्रसारणम् ॥१६॥** वावश्यते ॥

(च०) ओव्रश्चू छेदने । अतिशयेन वृश्चति । यङ् । सम्प्रसारणम् ॥ सूत्रम्—**'ऋत्वतो रीग् वाच्यः'** ॥ ऋत्वतो धातो रीगागमो वाच्यः । अनेनास्य रीक् । वरीवृश्च्यते । वरीवृश्चांचक्रे । अवरीवृश्चिष्ट ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । यङ् । सम्प्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । 'रः' रीक् । परीपृच्छ्यते । परीपृच्छांचक्रे । अपरीपृच्छिष्ट ॥ कृपू सामर्थ्ये । अतिशयेन कल्पयति । यङ् । द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । रीक् । 'कृपो रो लः' । चरीक्लृप्यते । चरीक्लृपांचक्रे । अचरीक्लृपिष्ट ॥ वश् कान्तौ । कान्तिरिच्छा । यङ् । सूत्रम्—'वशेः०' ॥ वशेर्धातोर्यङि सम्प्रसारणं न भवति । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य०' । 'आतः' वावश्यते । वावशांचक्रे । अवावशिष्ट ॥ १५—१६ ॥

पदस्रंसुध्वंसुभ्रंसुदंशुकस्वञ्चुपतस्कन्दां यङि लुकि च सति पूर्वस्य नुगागमो वाच्यः ॥१७॥ पनीपद्यते । नो लोपः । स्रंसु ध्वंसु अधःपतने । सनीस्रस्यते । दनीध्वस्यते । बनीभ्रस्यते ॥ वञ्चु वञ्चने । वनीवच्यते । दनीदश्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । चनीस्कद्यते ॥

(च०) सूत्रम्—'पद०' ॥ अनेन नीगागमः । अतिशयेन पद्यते । यङ् । द्वित्वम् । नीगागमः । कित्त्वादाकाराभावः । पनीपद्यते । पनीपदांचक्रे । अपनीपदिष्ट ॥ स्रंसु ध्वंसु अधःपतने । यङ् । नो लोपः । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । सनीस्रस्यते । सनीस्रसांचक्रे । असनीस्रसिष्ट । 'झपानाम्०' । अनेन धस्य दः । अन्यत्तु पूर्ववत् । दनीध्वस्यते । दनीध्वसांचक्रे । अदनीध्वसिष्ट ॥ भ्रंसुधातोर्यङ् । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'झपानाम्०' । 'पद' अनेन नीगागमः । 'नो लोपः' । बनीभ्रस्यसे । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । 'कासादि०' । 'अनपि च हसात्' । बनीभ्रसांचक्रे । 'सिसता०' । बनीभ्रसिषीष्ट । बनीभ्रसिता । लुङ्लकारे 'भूते सिः' । इट् । षत्वम् । ष्टुत्वम् । अबनीभ्रसिष्ट ॥ वञ्चु वञ्चने । अतिशयेन वञ्चति यङ् । द्वित्वम् । पूर्वस्य नीगागमः । वनीवच्यते । 'नो लोपः' इति सूत्रेण नकारलोपः । लिट्लकारे । 'कासादि०' । वनीवचांचक्रे । लुङ्लकारे । साधनं तु पूर्ववत् । अवनीवचिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दंश दशने । अतिशयेन दशति । यङ् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । नीगागमः । 'नोलोपः' । दनीदश्यते । लिट् । 'कासादि०'। दनीदशांचक्रे । लुङ् । अदनीदशिष्ट ॥ स्कन्दिर् गतिशोषणयोः । अतिशयेन स्कन्दति । नीगागमः । 'नो लोपः' । 'कुहोश्चुः' । चनीस्कद्यते । लिट् । चनीस्कदांचक्रे । लुङ् । अचनीस्कदिष्ट ॥ कस गतौ । अतिशयेन कसति । यङ् । दित्वादिकम् । नीगागमः । 'कुहोश्चुः' । चनीकस्यते । लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । 'अनपि च०' । चनीकसांचक्रे । लुङ् । अचनीकसिष्ट ॥ पत्लृ पतने । अतिशयेन पतति । यङ् । अन्यत्सुगमम् । नीगागमः । पनीपत्यते । लिट् । 'कासादि०' पनीपतांचक्रे । लुङ्लकारे । अपनीपतिष्ट ॥ १७ ॥

ऋतो रिः ॥ ऋकारस्य रिरादेशो भवति यङि सति ॥ ततो द्वित्वम् । ये । चेक्रीयते । चेक्रीयांचक्रे ॥ जेह्रीयते ॥ १८ ॥

(च०) डुकृञ् करणे । अतिशयेन करोति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् ॥ सूत्रम्–'ऋतो रिः' ॥ ऋतः रिः ऋकारान्तस्य धातोः रि इत्यादेशो भवति यङि सति । 'ये' अनेन दीर्घः। ततो द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'पूर्वस्य०' । 'कुहोश्चुः' । 'यङि' । अनेन गुणः । चेक्रीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट् । 'कासादि०' । चेक्रीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अचेक्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ हृञ् हरणे । अतिशयेन हरति । यङ् । द्वित्वादिकम् । पूर्वम् । 'ऋतो रिः' । अन्यत्सुगमम् । जेह्रीयते लिट्लकारे । 'कासादि०' । जेह्रीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अजेह्रीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ १८ ॥

दादेरिः ॥ अपिद्वाधामाङ्गाहाक्पिबसोस्थानामिकारो भवति किति ङिति हसे परे । देदीयते । देदीयांचक्रे ॥ ये । देधीयते । मेमीयते । जेगीयते । जेह्रीयते । पेपीयते । सेषीयते सेष्ठीयते ॥ १९ ॥

(च०) दा दाने । अतिशयेन ददाति । 'अतिशये०' अनेन यङ् । सूत्रम्–'दादेरिः । दादेः इः अपिद्वा धा मा गा हाक् पिब सो स्थानाम् एतेषां धातूनां इकारो भवति किति ङिति हसे परे । 'षष्ठी०' अनेन अन्तस्य भवति । ततो 'ये' अनेन दीर्घः । ततो द्वित्वम् । 'ह्रस्वः' । 'गुणः' । अन्यत्साधनं सुगमम् । देदीयते । लिट् । 'कासादि०' । देदीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अदेदीयिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । अतिशयेन दधाति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । देधीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । देधीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अदेधीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ मा माने । अतिशयेन माति । यङ् । 'दादेरिः' । मेमीयते । लिट् । मेमीयांचक्रे । लुङ् । अमेमीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ गाङ् गतौ । अतिशयेन गायति । यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । जेगीयते । लिट् । जेगीयांचक्रे । लुङ् । अजेगीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ पा पाने । अतिशयेन पिबति । 'अतिशये०' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । अन्यत्सुगमम् । पेपीयते । लिट्लकारे । 'कासादि०' । पेपीयांचक्रे । लुङ् । अपेपीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ षो अन्तकर्मणि । 'आदेः ष्णः स्नः' । अतिशयेन स्यति । यङ् । 'दादेरिः' । षत्वम् । सेषीयते । लिट् । 'कासादि०' । सेषीयांचक्रे । लुङ्लकारे । असेषीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' अतिशयेन तिष्ठति । 'अतिशये' । अनेन यङ् । 'दादेरिः' । गुणः । षत्वम् । तेष्ठीयते । चतुर्णां सुगमानि । लिट्लकारे । 'कासादि०' । अनेनाम् । तेष्ठीयांचक्रे । लुङ्लकारे । अतेष्ठीयिष्ट । इत्यादीनि ॥ १९ ॥

(प्र०) दादेरिति । डुदाञ् दाने । दो अवखण्डने । देङ् पालने । अनयोः संध्यक्षराणामित्यात्वे दारूपम् । दाप्दैपौ विना ॥ १९ ॥

घ्राध्मोरीः ॥ अनयोरीकारो भवति यङि ॥२०॥ जेघ्रीयते ॥ देध्मीयते ॥

(च०) घ्रा गन्धोपादाने । अतिशयेन जिघ्रति । यङ् ॥ सूत्रम्—'घ्राध्मोरीः' ॥ घ्राध्मो ईः घ्राः ध्मा अनयोर्धात्वोरीकारो भवति यङि सति । 'षष्ठी०' । अनेनान्त्यस्य । ततो द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' । 'झपानाम्०' अन्यत्सुगमम् । जेघ्रीयते । लिट्लकारे ।

'कासादि०'। जेघ्नीयांचक्रे। लुङ्लकारे। अजेघ्नीयिष्ट। इत्यादीनि॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। अतिशयेन धमति। यङ्। 'घ्राध्मोरीः'। अनेनेकारः। द्वित्वम्। 'पूर्वस्य०' अन्यत्सुगमम्। देध्मीयते। देध्मीयांचक्रे। अदेध्मीयिष्ट इत्यादीनि॥ २०॥

(प्र०) घ्रेति। दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम्॥ २०॥

हन्तेर्हिंसायां घ्नी वा वाच्यः॥ २१॥ जेघ्नीयते॥ जमजपां नुक्॥ **द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम्॥२२॥** जघन्यते॥

(च०) हन् हिंसागत्योः। अतिशयेन हन्ति। यङ्॥ सूत्रम्—'**हन्तेः०**'॥ हन्तेर्धातोर्हिंसायां वा घ्नी वाच्यः। ततो द्वित्वादिकम्। अन्यत्साधनं सुगमम्। जेघ्नीयांचक्रे। अजेघ्नीयिष्ट। इत्यादीनि भवन्ति। हिंसाभावे तु। 'द्विरुक्तस्य०'। अनेन कुत्वम्। 'जमजपां०' अनेन नुक्। 'नश्चापदान्ते' जङ्घन्यते। लिट्। जङ्घनाञ्चक्रे। लुङ्लकारे। अजङ्घनिष्ट। इत्यादनि॥ २१–२२॥

चायो यङि की वाच्यः॥ २३॥ चायृ सन्तानपालनयोः। चेकीयते॥

(च०) चायृ सन्तानपालनयोः॥ सूत्रम्—'**चायः०**'॥ चायो धातोः की वाच्यः यङि परे। अनेन कीः। 'कुहोश्चुः'। गुणः। चेकीयते। लिट्लकारे। 'कासादि०'। चेकीयाञ्चक्रे। 'सिसता०'। चेकीयिषीष्ट। चेकीयिता। चेकीयिष्यते। अचेकीयिष्यत। लुङ्लकारे। अचेकीयिष्ट। इत्यादीनि॥ २३॥

कवतेर्यङि चुत्वाभावो वाच्यः॥२४॥ कु शब्दे। कोकूयते।

(च०) कु शब्दे। अतिशयेन कवते। यङ्। द्वित्वम्॥ सूत्रम्-'**कवतेः०**'॥ कवतेर्धातोर्यङि परे चुत्वाभावो वाच्यः। अनेन चुत्वनिषेधः। 'ये' गुणः। कोकूयते। लिट्। 'कासादि०'। कोकूयाञ्चक्रे। लुङ्लकारे। अकोकूयिष्ट। इत्यादीनि॥ २४॥

शीङो यङ् क्ङिति ये वक्तव्यः॥२५॥ शाशय्यते॥ ढौकृ गतौ। डोढौक्यते॥ त्रौकृ गतौ। तोत्रौक्यते।

इति यङ्प्रक्रिया॥२९॥

(च०) शीङ् स्वप्ने। अतिशयेन शेते। 'अतिशये०'। अनेन यङ्॥ सूत्रम्–'**शीङोः'०**॥ शीङो धातोरयङ् क्ङिति यप्रत्यये परे वक्तव्यः ङिदन्तस्य। पश्चात् द्वित्वम्। 'आतः'। 'यतः'। शाशय्यते। लिट्लकारे। शाशयांचक्रे। अशाशयिष्ट। इत्यादीनि भवन्ति॥ ढौकृ गतौ। अतिशयेन ढौकति। यङ्। द्वित्वम्। 'ह्रस्वः'। 'गुणः'। 'झपानाम्'। डोढौक्यते। लिट्लकारे। डोढौकांचक्रे। लुङ्लकारे। अडोढौकिष्ट। इत्यादीनि॥ त्रौकृ गतौ। अतिशयेन त्रौकति। यङ्। द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः'। 'गुणः'। तोत्रौक्यते। लिट्लकारे। तोत्रौकाञ्चक्रे। लुङ्लकारे। अतोत्रौकिष्ट अतोत्रौकिषाताम् अतोत्रौकिषत। इत्यादीनि भवन्ति॥ २९॥

इति यङप्रक्रिया समाप्ता॥ २९॥

(प्र०) शीङ् इति । ङित्त्वादन्तादेशः । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ।। आत इति अलोपः । शाशय्यते ।। २९ ।।

यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते ॥ **वान्यत्र** ॥ लुगनुवर्तते । अन्यत्रेत्यच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वा यङो लुग्भवति ॥ १ ॥

(च०) अथ यङ्लुक्प्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'वान्यत्र' ॥ द्विपदं सूत्रम् । लुक् एतत् पदं पूर्वसूत्रादनुवर्तते । अनुवृत्तिक्रमस्तु सूत्रपाठाज्ज्ञातव्यः । अन्यत्र अच्प्रत्ययसंयोगं विनापि वातिशयार्थं विहितस्य यङ्प्रत्ययस्य लुग् भवति ॥ अन्यत्र तु—'उक्प्रत्यये परे यङो लुग् भवति । अन्यत्रापि उक्प्रत्ययाभावेऽपि यङो लुग् भवतीति' व्याख्यातम् । वाग्रहणात् क्वचित् यङो लोपो न भवति । अनेन यङो लोपः ।। १ ।।

(प्र०) वान्यत्रेति । लुक् इति सूत्रमात्रमनुवर्तते । तेन उकप्रत्यये यङो लुक् विधीयते । दंदशूक इत्यादौ । अन्यत्र उक् प्रत्ययाभावे यङ्प्रत्ययस्य वा लुक् भवति । लुगभावे यङ्प्रत्ययान्तं भवति । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादादौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद्द्वित्वादि । धातुत्वाल्लडादयः । परतोऽन्यदिति परस्मैपदम् । आदनुदात्त ङित इत्यनेनात्मनेपदं तु न भवति । येऽपि स्पर्द्धशीङादयोऽनुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न, अनुबन्धनिर्दिष्टत्वात् । उक्तं च 'श्तिपाशपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च, यत्रेकाच्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि' इति । इति निषेधात् एतानि पञ्च कार्याणि यङ्लुकि न प्रवर्त्तन्ते । तान्याह—श्तिप्प्रत्ययनिर्दिष्टं कार्यम् इक्श्तिपाविति श्तिप् । शपा अप् प्रत्ययेन निर्दिष्टमप् । कर्त्तरीत्यप् । अनुबन्धनिर्दिष्टं यङो द्वित्वादि । गणनिर्दिष्टं दिवादेर्य इत्यादि । एकस्वरनिर्दिष्टं नैकस्वरादनुदात्तादित्यादि । यथा गदनदेति सूत्रे श्तिपाशपा च निर्दिष्टत्वाद्यङ्लुकि णत्वं न प्रणिजंघन्ति प्रनिजागदीति । लित्पुषादेरित्यत्रानुबन्धेन गणेन च निर्दिष्टत्वाद् ङो न । अजङ्गमीत् । अवर्वर्त्तीत् । नैकस्वरादित्यत्रैकस्वरनिर्दिष्टत्वादिड्निषेधो न वेभेदिता चेच्छेदितेति । अत एव तादयो न गणेन निर्दिष्टत्वात् । किन्तु अवेव । यङ्लुगन्तमदादिवदिति मन्याः ॥ १ ॥

लुकि सति पिति त्सिम वा ईकरो वक्तव्यः ॥२॥ बोभवीति बोभोति बोभूतः बोभुवति । यङ्लुगन्तं परस्मैपदं ह्वादिवच्च द्रष्टव्यम् । ह्वादित्वादपो लुक् द्वित्वमपि ज्ञातव्यम् । बोभूयात् । बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् । अबोभवुः । बोभवांचकार । बोभूयात् । बोभविता बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । दादेः पे । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत्-अबोभोत् अबोभूताम् अबोभूवुः ।

(च०) भू सत्तायाम् । अस्य धातोरतिशयार्थं विहितस्य यङो लोपः । यङ्लुगन्तं

धातुरूपं परस्मैपदे प्रयोज्यम् । तच्च ह्वादिवत्साध्यम् । ह्वादित्वात् 'ह्वादेर्द्विश्च' अनेन द्वित्वम् । 'अप् कर्तरि' सूत्रेण विहितस्यापो लुग् भवति । लुकि कृते सति धातोर्द्वित्वं च भवति । अनेन व्याख्यानेनापो लुक् । धातोर्द्वित्वम् । यङि च अनेन गुणः । 'झपानां०' अनेन भस्य बः ॥ सूत्रम्—'लुकि०' ॥ लुकि कृते पिति तकारे सकारे मकारे च परे वा ईट् वक्तव्यः । अनेन ईट् 'गुणः' अनेन गुणो न भवति । 'ओअव्' । बोभवीति यदा ईट् न भवति तदा गुणो भवति । बोभोति । बोभूतः । 'उधातोः' । अनेनोव् । बोभुवति । बोभवीषि बोभोषि बोभूथः बोभूथ । बोभवीमि बोभोमि बोभूवः बोभूमः । बोभूयात् बोभूयाताम् बोभूयुः । बोभवीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूताम् बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूतम् बोभूत । बोभवानि बोभवाव बोभवाम । 'दिवादावट्' । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूताम् । 'अन उस्' । उसि परे गुणः । अबोभवुः । अबोभवीः । अबोभोः अबोभूताम् अबोभूत । अबोभूव अबोभूम । 'कासादि०' । अनेनाम् । गुणः । बोभविता । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । लुङ्लकारे । 'दादेः पे' अनेन सेर्लोपः । गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्वुक् । अबोभूवीत् । इडभावे गुणः । अबोभोत् अबोभूताम् । अन उस् 'गुणः' । अबोभवुः । अबोभवीः अबोभोः अबोभूतम् अबोभूत । अबोभूवम् अबोभूव अबोभूम ॥ २ ॥

(प्र०) लुकीति । त्स्मीति द्वितकारको निर्द्देशः । एकः दकारजः ॥ २ ॥

पापचीति-पापक्ति पापक्तः पापचति । पापच्यात् । पापचीतु-पापक्तु । झसाद्धिर्हेः । पापग्धि । अपापचीत् अपापक् । पापचांचकार । पापच्यात् । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । अपापचीत् ॥

(च) पच धातोर्यङो लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । 'आतः' अनेन सूत्रेण पूर्वस्याकारस्याकारः लुकि सति । अनेन वा ईट् । पापचीति । ईडभावे । 'चोः कुः' । पापक्ति । पापक्तः । पापचति । अन्यानि सुगमानि । पापच्यात् । पापचीतु पापक्तु--पापक्तात् । पापक्ताम् । पापचतु । हौपरे । 'झसाद्धिर्हेः' । 'चोः कुः' । 'झबे जबाः' । पापग्धि । अन्यानि सुगमानि । अपापचीत् । ईडभावे । 'चोः कुः' । 'दिस्योर्हसात्' । अपापक् अपापक्ताम् अपापचुः । अन्यानि सुगमानि । लिट् । 'कासादि०' । पापचांचकार । पापच्यात् । अनपि धातुः प्रत्ययान्तः सन् सेड् भवति । पापचिता । पापचिष्यति । अपापचिष्यत् । लुङ् । ह्वाविटौ । सेर्लोपः । अपापचीत् अपापचिष्टाम् अपापचिषुः । इत्यादीनि ॥

द्वेः ॥ द्विरुक्तस्य पिति सार्वधातुके स्वरेऽपि नोपधाया गुणः ॥३॥

बोभुजीति—बोभोक्ति । अबोभुजीत्—अबोभोक् ॥

(च०) भुज् पालनाभ्यवहारयोः । यङो लुकि कृते सति । अन्यत् साधनं तु पूर्ववत् । 'उपधाया लघोः' अनेन गुणे प्राप्ते ॥ सूत्रम्—'द्वेः' ॥ द्विरुक्तस्य धातोः पिति सार्वधातुके स्वरे परेऽपि उपधाया गुणो न भवति । अनेन गुणनिषेधः । बोभुजति । ईडभावे । 'चोःकुः' । 'खसे०' । 'उपधाया लघोः' । बोभोक्ति बोभुक्तः बोभुजति । द्वेः ।

अनेनात्र अन्तः अत्। अन्यानि सुगमानि। बोभुज्यात्। बोभुजीतु बोभोक्तु। हौ परे। 'झसाद्धिर्हि:' 'चोः कुः'। 'झषे जबाः'। बोभुग्धि। अन्यानि सुगमानि। अबोभुजीत्। ईडभावे। लिट्। 'कासादि०'। बोभोजांचकार। इत्यादीनि बोभुज्यात्। 'सिसता०'। बोभोजिता। बोभोजिष्यति। अबोभोजिष्यत्। लुङ्। अबोभोजीत्॥ ३ ॥

वावदीति-वावत्ति ॥

(च०) वद व्यक्तायां वाचि। यङो लुक् 'आतः' अनेन पूर्वस्याकारः लुकि सति। अनेन ईट्। वावदीति। ईडभावे। 'खसे०'। वावत्ति वावत्तः वावदति। इत्यादीनि। वावद्यात्। वावदीतु वावत्तु। हौ परे 'झसाद्धिर्हि:' वावद्धि। अवावदीत्। ईडभावे। अवावत् अवावत्ताम् अवावदुः। इत्यादीनि। लिट्। 'कासादि०'। वावदांचकार। वावद्यात्। 'सिसता०'। वावदिता। वावदिष्यति। अवावदिष्यत्। लुङ्। द्वाविटौ सेर्लोपः। अवावदीत् अवावदिष्टाम्। अवावदिषुः॥

जाघटीति। जाघट्टि॥

(च०) घट चेष्टायाम्। यङो लुक्। द्वित्वम्। 'कुहोश्चुः'। 'आतः' लुकि सति। अनेन ईट्। जाघटीति। ईडभावे। 'ष्टुभिः ष्टुः'। जाघट्टि जाघट्टः जाघटति। जाघट्यात् जाघटीतु जाघट्टु। हौ परे। 'झसाद्धिर्हि:' ष्टुत्वम्। जाघड्ढि। अजाघटीत्। ईडभावे अजाघट्। लिट्। 'कासादि०' जाघटांचकार। जाघट्यात्। जाघटिता। जाघटिष्यति। अजाघटीत्॥

ऋकारान्तानामृदुपधानां च यङ्लुकि सति रुक्रिक्-रीक् आगमा वक्तव्याः ॥ ४ ॥ रः ॥ डुकृञ् करणे। **चर्करीति-चरिकरीति चर्कर्ति-चरिकर्ति चरीकर्ति। चर्कृतः-चरिकृतःचरीकृतः। चर्क्रति चरिक्रति चरीक्रति। अचर्करीत्-अचरिकरीत् अचरीकरीत् ॥**

(च०) डुकृञ् करणे। यङ्लुकि सति द्वित्वम्। 'रः'। 'कुहोश्चुः' सूत्रम्—'ऌकारान्तानां०' ॥ कित्त्वादन्ते। रुक् इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः। ककारः कित्कार्यार्थः। अतो र इत्यागमः। रिक्रीकौ तु यथास्थितौ। तत्र ककारः कित्कार्यार्थः। लुकि सति अनेन पित्यडागमो वा भवति। रुगागमे कृते ईडागमे कृते। चर्करीति। अत्र गुणो भवति। रिगागमे कृते। चरिकरीति। रीगागमे कृते। चरीकरीति। ईडभावेपि त एवागमा भवन्ति। चर्कर्ति। चरिकर्ति। चरीकर्ति। द्वित्वबहुत्वयोस्तु रुक्रिक्रीगागमेषु कृतेषु सत्सु प्रत्येकं त्रीणि रूपाणि भवन्ति। चर्कृतः चरिकृतः चरीकृतः। अन्त अत्। 'ऋरम्' पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति। चर्क्रति चरिक्रति चरीक्रति। एवं प्रथमपुरुषे द्वादश रूपाणि भवन्ति। चर्करीषि। अत्र षत्वम्। च भवति। चरिकरीषि। चरीकरीषि। ईडभावे। चर्कर्षि चरिकर्षि चरीकर्षि। चर्कृथः चरिकृथः चरीकृथः। चर्कृथ चरिकृथ चरीकृथ। उत्तमपुरुषेऽपिद्वादश। ईड् वा भवति। चर्करीमि चरिकरीमि चरीकरीमि। चर्कृवः चरिकृवः चरीकृवः। चर्कृमः चरिकृमः। एवं षट्त्रिंशद्रूपाणि वर्तमाने स्युः ।।

विधिसम्भावनयोः । एते आगमा भवन्ति । चर्कृयात् चरिकृयात् चरीकृयात् । चर्कृयाताम् चरिकृयाताम् चरीकृयाताम् । चर्कृयुः चरिकृयुः चरीकृयुः । चर्कृयाः चरिकृयाः चरीकृयाः । चर्कृयातम् चरिकृयातम् चरीकृयातम् । चर्कृयात चरिकृयात चरीकृयात । चर्कृयाम् चरिकृयाम् चरीकृयाम् । चर्कृयाव चरिकृयाव चरीकृयाव । चर्कृयाम चरिकृयाम चरीकृयाम ।।

लोट्लकारे—ईडागमे त्रीणि रूपाणि । तदभावे त्रीणि रूपाणि भवन्ति । अन्यत्र यथासंभवम् । चर्करीतु चरिकरीतु चरीकरीतु । ईडभावे चर्कर्तु चरिकर्तु चरीकर्तु । तातङादेशे कृते—चर्कृतात् चरिकृतात् चरीकृतात् । एवं तुपि नव रूपाणि ॥ द्विवचनेऽपि त्रीणि रूपाणि—चर्कृताम् चरिकृताम् चरीकृताम् ॥ बहुवचने त्रीणि रूपाणि । 'द्वेः' अनेन अन्तः अत् । 'ऋ रम्' । चक्रतु चरिक्रतु चरीक्रतु ॥ मध्यमपुरुषे—चर्कृहि चरिकृहि चरीकृहि । तातङादेशे—चर्कृतात् चरिकृतात् चरीकृतात् । चर्कृतम् । चरिकृतम् चरीकृतम् । चर्कृत चरिकृत चरीकृत ॥ उत्तमपुरुषे पित्वात् गुणः । णत्वम् । चर्कराणि चरिकराणि चरीकराणि । चर्कराव चरिकराव चरीकराव । चर्कराम चरिकराम चरीकराम ॥

एवमाशीः प्रेरणयोः षट्त्रिंशद्रूपाणि । लुङ् । त्रिष्विमागमः । 'दिबादावट्' अचर्करीत् अचरिकरीत् अचरीकरीत् । ईडभावे 'दिस्योर्हसात्' 'स्रोर्विसर्गः' अचर्कः अचरिकः । अचरीकः । अचर्कृताम् अचरिकृताम् अचरीकृताम् । 'अन उस्' । 'गुणः' । अचर्करुः अचरिकरुः अचरीकरुः । अचर्करीः अचरिकरीः अचरीकरीः । ईडभावे । 'दिस्योर्हसात्' । 'स्रोर्विसर्गः' । अचरिकः अचरीकः । अचर्कृतम् । अचरिकृतम् । अचरीकृतम् । अचर्कृत अचरिकृत अचरीकृत । अचर्करम् अचरिकरम् अचरीकरम् । अचर्कृव अचरिकृव अचरीकृव । अचर्कृम अचरिकृम अचरीकृम ॥

लिट् । 'कासादि०' । चर्करांचकार चरिकरांचकार । चरीकरांचकार । इत्यादीनि । चर्करामास चरिकरामास चरीकरामास । चर्करांबभूव चरिकरांबभूव चरीकरांबभूव । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

चर्क्रियात् चरिक्रियात् । चरीक्रियात् ॥

'सिसता०' अनेन इट् । चर्करिता । चरिकरिता चरीकरीता इत्यादीनि ॥ चर्करिष्यति चरिकरिष्यति चरीकरिष्यति ॥ अचर्करिष्यत् अचरिकरिष्यत् अचरीकरिष्यत् ॥ लुङ् । द्वाविटौ । सेर्लोपः । अचर्करीत् अचरिकारीत् इत्यादीनि ॥ ४ ॥

वर्वृतीति-वरिवृतीति वरीवृतीति । वर्वर्ति-वरिवर्ति-वरीवर्ति । अवर्वृतीत्-अवरिवृतीत्-अवरीवृतीत् ॥

रात्सस्य ॥ रेफादुत्तरस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य ॥५॥ अवर्वर्त्-अवरिवर्त्-अवरीवर्त् । अवर्वृताम्-अवरिवृताम्-अवरीवृताम् । वर्वर्ताञ्चकार वरिवर्ताञ्चकार वरीवर्ताञ्चकार ॥

(च०) वृतुङ् वर्तने । यङ्लुकि कृते साधनं तु पूर्ववत् । अयं धातुर्ऋदुपधोऽस्ति

तस्मात् पूर्वोक्ता आगमा भवन्ति । 'लुकि सति' अनेन ईडागमः । वर्वृतीति वरिवृतीति वरीवृतीति । ईडभावे । वर्वर्ति वरिवर्ति वरीवर्ति । इत्यादीनि ॥ लिङ्—वर्वृत्यात् वरिवृत्यात् वरीवृत्यात् । इत्यादीनि ॥ लोट्-वर्वृतीतु वरिवृतीतु वरीवृतीतु । तातङादेशे—वर्वृतात् वरिवृतात् वरीवृतात् । इत्यादीनि ॥ लङ् : 'ङ्िः' अनेन गुणनिषेधः । अवर्वृतीत् । अवरिवृतीत् । अवरीवृतीत् । ईडभावे—'संयोगान्तस्य०' अनेन तकारस्य लोपे प्राप्ते ॥ 'रात्सस्य' अनेन तन्निषेधः । अवर्वर्त् । अत्र 'दिस्योः०' अनेन लोपः । अवरिवर्त् अवरीवर्त् । अवर्वृताम् अवरिवृताम् अवरीवृताम् । इत्यादीनि ॥ लिट् । 'कासादि०' । वर्वर्ताञ्चकार वरिवर्ताञ्चकार वरीवर्ताञ्चकार । वर्वर्तामास वरिवर्तामास वरीवर्तामास । वर्वर्ताम्बभूव । वरिवर्ताबभूव । वरीवर्ताबभूव ॥ आशीर्लिङ् वर्वृत्यात् वरिवृत्यात् वरीवृत्यात् ॥ 'सिसता०' । वर्वर्तिता वरिवर्तिता वरीवर्तिता ॥ वर्वर्तिष्यति वरिवर्तिष्यति वरीवर्तिष्यति ॥ अवर्वर्तिष्यत् अवरिवर्तिष्यत् अवरीवर्तिष्यत् लुङ् । अवर्वर्तीत् अवरिवर्तीत् अवरीवर्तीत् ॥ ९ ॥

वनीवञ्चीति वनीवङ्क्ति । 'नो लोपः' वनीवक्तः वनीवचति ॥

(च०) वञ्चु वञ्चने । यङ्लुकि कृते । पूर्ववत् साधनम् । नीगागमः । 'लुकि सति' अनेन ईट् । वनीवञ्चीति । ईडभावे । 'चोः कुः' । वनीवङ्क्ति ! 'नो लोपः' । वनीवक्तः । 'ङ्िः' वनीवचति । इत्यादीनि । वनीवच्यात् । वनीवञ्चीतु वनीवङ्क्तु । अवनीवञ्चीत् । अवनीवक् इत्यादीनि ॥ लिट् । वनीवञ्चांचकार । वनीवञ्चामास । वनीवञ्चांबभूव ॥ 'नो लोपः' वनीवच्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवच्यात् । 'सिसता०' ॥ वनीवञ्चिता ॥ वनीवञ्चिष्यति ॥ अवनीवञ्चिष्यत् । अवनीवञ्चित् अवनीवञ्चिष्टाम् अवनीवञ्चिषुः ।

जङ्गमीति जङ्गन्ति । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । जङ्गतः । गमां स्वरे । जङ्ग्मति । धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वेति केचित् । जङ्गमति ॥ जङ्गमीमि ॥ मो नो धातोः ॥ धातोर्मकारस्य नकारो भवति झसे पदान्ते वमयोश्च ॥६॥ जङ्गन्मि जङ्गन्वः जङ्गन्मः ॥

(च०) गम्लृ गतौ । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं कार्यम् । 'कुहोश्चुः' अनेन गस्य जः । 'जमजपां०' अनेन पूर्वस्य नुक् । 'नश्चा०' । 'लुकि सति' अनेन वेट् । जङ्गमीति । ईडभावे-'नश्चा०' जङ्गन्ति । 'लोपस्त्वनुदात्ततनां' अनेन नकारस्य लोपः । जङ्गतः । गमां 'स्वरे' अनेनोपधालोपः जङ्ग्मति । इत्यादीनि । **धातुग्रहणोक्तं यङ्लुकि वा भवति इति केचिदाचार्या वदन्ति** । तेन वा नोपधालोपः । जङ्गमति ॥ अन्यानि मूलतो ज्ञेयानि । जङ्गम्यात् ॥ जङ्गमीतु । जङ्गन्तु ॥ अजङ्गमीत् । ईडभावे । 'दिस्योः' । **सूत्रम्—'मो नो धातोः'** ॥ अजङ्गन् । इत्यादीनि रूपाणि सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि ॥ लिट्लकारे । 'कासादि०' अनेनाम् । जङ्गमांचकार । जङ्गमामास । जङ्गमांबभूव । इत्यादीनि ॥ जङ्गम्यात् ॥ 'सिसता०' जङ्गमिता ॥ जङ्गमिष्यति ॥ अजङ्गमिष्यत् । लुङ्लकारे । अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्टाम् अजङ्गमिषुः ॥ ६ ॥

द्विरुक्तस्य हन्तेः कुत्वं वाच्यम् ॥ ७ ॥ जङ्घनीति-जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घ्नति ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकं सर्वं भवति । 'कुहोश्चुः' । 'झपानाम्०' ॥ 'द्विरुक्तस्य' 'जमजपाम्०' । 'नश्चा०' । 'लुकि सति' जङ्घनीति । ईडभावे—'नश्चा०' जङ्घन्ति । 'लोपस्त्वनु०' । 'गमां स्वरे' जंघ्नति । जङ्घन्यात् । जङ्घनीतु । जङ्घन्तु । इत्यादीनि ॥ अजङ्घनीत् । ईडभावे । अजङ्घन् अजङ्घताम् अजंघ्नुः ॥ जङ्घनांचकार । जङ्घनामास । जङ्घनांबभूव ॥ आशिषि वधादेशः वध्यात् । जङ्घनिता । जङ्घनिष्यति । अजङ्घनिष्यत् ॥ वृद्धिनिषेधः । अवधीत् । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

जाहेति-जाहाति जाहीतः जाहति । एवं दाधेतीत्यादि । दादेति दादाति दात्तः दादति । दादेतु दादेयात् अदादात् । एवं धेट् । दाधेति दाधाति दाद्धः दाधति । दाधेयात् । अदाधासीत् अदाधात् अदाधन् ॥ धाञ् । दाधेति दाधाति धात्तः । पितोस्तु । दादेति । दादीतः । दादीहि । दादायात् । अदादासीत् । जहातेः पूर्वस्य दीर्घो वेति केचित् ॥ जहाति ॥

इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ ३० ॥

(च०) ओहाक् त्यागे । यङ्लुकि कृते । द्वित्वादिकम् । 'कुहोश्चुः' । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' । 'आतः' । 'लुकि सति' अनेन ईट् । 'अड्गु' । जाहेति । ईडभावे—जाहाति 'ह्रेस्तौ' । अनेनाकारस्य ईकारः । जाहीतः । जाहति । जाहीयात् । जाहेतु । जाहातु । अजाहेत् । अजाहात् । जाहांचकार । जाहायात् । 'सिसता' । जाहिता । जाहिष्यति । अजाहिष्यत् । 'आदन्तानां०' । अजाहासीत् ॥

दा दाने । यङ्लुकि कृते द्वित्वादिकम् । 'ह्रस्वः' 'आतः' 'लुकि सति' दादेति । दादाति । 'दादेः' । दात्तः । दादति । दाद्यात् । दादेतु । अदादेत् । अदादात् । दादाञ्चकार । दादायात् । दादिता । दादिष्यति । अदादिष्यत् । अदादासीत् । 'दादेः पे.' । अदादात् ॥ एवम् । दाधेति । दाधाति । दाद्धः । दाधति । लिट् । दाधाञ्चकार । लुङ् । आदाधासीत् । वा सिलोपः । अदाधात् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । अस्यापि रूपाणि पूर्ववत् ॥

दैप् शोधने । दादेति । दादाति । दादीतः । दादति । दादीयात् । दादेतु । दादातु । अदादेत् । अदादात् । दादाञ्चकार । दादायात् । लुङ्लकारे । 'आदन्तानाम्' । अदादासीत् ॥

'जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति' इति केचिदाचार्या वदन्ति । तन्मते जहाति । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । तेषां सुगमत्वात् व्याख्यानं न कृतम् ।

इति यङ्लुक्प्रक्रिया समाप्ता ॥ ३० ॥

(प्र०) जहातेरिति। केषांचिदाचार्य्याणां मते जहातेर्धातोः पूर्वस्य दीर्घो वा भवति। तथाच जहातीति रूपम् ॥ ३ ॥

इति प्रसादे यङ्लुगन्तप्रक्रिया ॥ ३० ॥

नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया ॥ **नाम्नो य ई चास्य** ॥ नाम्न इच्छायामर्थे यः प्रत्ययो भवति तत्सन्नियोगे चाकारस्य ईकारः ॥ १ ॥ आत्मनः पुत्रमिच्छतीति पुत्रीयति। पुत्रीयेत्। पुत्रीयतु। अपुत्रीयत् इत्यादि ॥

(च०) अथ नामधातुप्रक्रिया। सूत्रम्—'नाम्नो य ई चास्य' ॥ नाम्नः यः ईः च अव्ययम् अस्य। नामशब्दात् इच्छायां वाच्यायां यः प्रत्ययो भवति तस्य सन्नियोगे सति अकारस्य ईकारो भवति। आत्मनः पुत्रमिच्छति इति विग्रहे। अनेन यः प्रत्ययो भवति। 'समासप्रत्यययोः' अनेन विभक्तिलोपः। 'य धातुः' अनेन धातुत्वम्। धातुत्वात् तिबादयः 'अप् कर्तरि'। 'यतः' पूर्वस्य अकारस्य ईकारः। पुत्रीयति। चतुर्णां रूपाणि सुगमानि। लिट्लकारे। 'कासादि०'। पुत्रीयांचकार। पुत्रीय्यात्। 'सिसता०' पुत्रीयिता। पुत्रीयिष्यति। अपुत्रीयिष्यत् अपुत्रीयीत्। इत्यादीनि ॥ १ ॥

(प्र) **नाम्न इति**। अत्र'द्रुभुवि' इत्यतः कर्म्मणीति इच्छायामित्यत इच्छायामिति आत्मन इत्यनुवृत्त्य कर्म्मणि वर्तमानान्नाम्नो यप्रत्ययः स्यादित्यर्थः करणीयः। आत्मशब्दस्तु परव्यावृत्त्यर्थस्वशब्दपर्य्यायो गृह्यते। इच्छायाश्च क्रियात्वेन स्वाश्रयः कर्त्ताक्षिप्तः। सचेदिष्यमाणं वस्तु स्वसम्बन्धित्वेनापेक्षते तदा यप्रत्ययः। आत्मनः स्वसम्बन्धित्वं साक्षाद् ग्राह्यम्! तेन यजमानस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न यः। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति वचनात् ॥ १ ॥

यादौ प्रत्यये ओकारौकारयोरवावौ वक्तव्यौ ॥ २ ॥ गां इच्छतीति गव्यति ॥ नावं इच्छतीति नाव्यति ॥ त्वद्यति। युष्मद्यति। अस्मद्यति। काम्यश्च ॥ ३ ॥ पुत्रं इच्छति पुत्रकाम्यति ॥ गव्यांचकार ॥ **यकारस्यानपि वा लोपो वाच्यः** ॥ ४ ॥ गवांचकार। गव्यात्। गव्यिता-गविता। अगव्यीत् अगवीत् अगव्यिष्टाम्-अगविष्टाम् अगव्यिषुः अगविषुः ॥ नाव्यात्। नाव्यिता नाविता। अनाव्यीत्-अनावीत् ॥ धनीयति ॥

(च०) गामिच्छति। 'नाम्नो य ई चास्य'। अनेन यः प्रत्ययः। अन्यत्तु पूर्ववत् कार्यम्। सूत्रम्—'यादौ०' ॥ यादौ प्रत्यये परे ओकारौकारयोः अवावौ वक्तव्यौ। अनेन अव्। गव्यति। लिट्लकारे। 'कासादि०'। गव्यांचकार सूत्रम्—'यकारस्य०'॥ यकारस्य अनपि विषये वा लोपो वाच्यः। अनेन यकारलोपः। गवांचकार। एवमन्येषामपि ॥ नावमिच्छति। यः प्रत्ययः आव् च भवति। नाव्यति। नाव्यांचकार नावांच-

कार। नाव्यात्। नाव्यिता। नाविता। इत्यादीनि। लुङ्लकारे। अनाव्यीत्। अनावीत्। इत्यादीनि भवन्ति॥ त्वामिच्छति। यः। 'त्वन्मदे०'॥ अनेन त्वत्। त्वद्यति। लिट्। त्वद्यांचकार। त्वदांचकार यकारस्य लोपे सति यानि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि। लुङ्लकारे—अत्वद्यीत् अत्वदीत्॥ मामिच्छति। यः। मत्। मद्यति मद्यांचकार। मदांचकार। लुङ्लकारे। अमद्यीत्। अमदीत्॥ युष्मान् इच्छति युष्मद्यति। युष्मद्यांचकार। युष्मदांचकार। लुङ्लकारे। अयुष्मद्यीत्। अयुष्मदीत्। इत्यादीनि॥ अस्मान् इच्छति अस्मद्यति। लिट् अस्मद्यांचकार। 'स्वरादेः'। अनेन द्वितो ऽडागमः। आस्मद्यीत्। आस्मदीत्। इत्यादीनि॥ धनमिच्छति इति विग्रहे यः प्रत्ययः अकारस्य ईकारः। धनीयति। धनीयांचकार। धनीय्यात्। 'सिसता०'। धनीयिता। लुङ्लकारे। अधनीयीत् अधनीयिष्टाम् अधनीयिषुः इत्यादीनि॥ २-४॥

(प्र) गामिच्छति गव्यतीत्यत्र "व्योर्लोपश् वा पदान्ते" इति तु न भवति अपदान्तत्वात्। अनपि सन्निपात परिभाषया यप्रत्यययकारस्यानपि च हसादिति लोपो न। यकारे परे वान्तादेशविधानात्। वकारो यस्य लोपस्य निमित्तं न भवतीति भावः॥३॥

हसात्तद्धितस्य लोपो ये ॥ ५ ॥ गार्गीयति॥ वाच्यति॥
हसाद्यस्य लोपो वाऽनपि ॥ ६ ॥ समिध्यिता समिधिता॥

(च०) गार्ग्यमिच्छति। यः प्रत्ययः॥ सूत्रम्—'हसात्०'॥ हसादुत्तरस्य तद्धितस्य यप्रत्यये लोपो भवति। अनेन यकारस्य लोपः। 'निमित्ताभावे०' अनेन अलोपाभावः। अकारस्य ईकारो भवति। गार्गीयति। चतुर्णां सुगमानि। लिट्लकारे। 'कासादि०'। गार्गीयांचकार। गार्गीय्यात्। 'सिसता०'। गार्गीयिता। गार्गीयिष्यति। अगार्गीयिष्यत्। लुङ्लकारे। अगार्गीयीत्। वाचमिच्छति। यः प्रत्ययः। अन्यत्पूर्ववत्। वाच्यति। वाच्यांचकार। वा यकारलोपः। वाचांचकार। अन्येषां सुगमानि अनेनैव प्रकारेण साध्यानि। लुङ्लकारे। अवाच्यीत्। अवाचीत्॥ समिधमिच्छति। समिध्यति। समिध्यांचकार वा यलोपः। समिधांचकार। 'सिसता०'। समिध्यिता। समिधिता। लुङ्लकारे। असमिध्यीत्। असमिधीत्। इत्यादीनि॥५-६॥

(प्र) समिधमिच्छति समिध्यति। हसाद्यस्येति आदेः परस्येति यलोपः। यत इत्यलोपः। तस्य लोपः। तस्य स्थानिवत्त्वादुपधाया लघोरिति गुणो न। समिध्यिता समधिता॥ ६॥

मान्ताव्ययाभ्यां यो न ॥ ७ ॥ किमिच्छति। इदमिच्छति।

(च०) सूत्रम्—'मान्ताव्ययाभ्यां०'॥ मान्तशब्दात् अव्ययात् यः प्रत्ययो न भवति। अतो वाक्यमेव भवति। किमिच्छति। इदमिच्छति स्वरिच्छति। इत्यादीनि॥ ७॥

(प्र) मान्तेति। मान्तमिह नामैव न तु सिबन्तं अन्यथा पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि मान्तत्वान्न स्यात्॥ ७॥

करणे च ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति॥ ८॥ कण्डुं करो-

वीति कण्डूयति। नमस्यति। तपस्यति। वरिवस्यति। गुरून् शुश्रूषत इत्यर्थः॥

(च०) सूत्रम्—'करणे०' ॥ करणे च अव्ययम् ॥ नाम्नः करणेऽर्थे यः प्रत्ययो भवति। कण्डुं करोति। अनेन यः। 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः। अन्यत्साधनं तु पूर्ववत्। कण्डूयति। लिट्लकारे। कण्डूयांचकार। लुङ्लकारे। अकण्डूयीत् ॥ नमः करोति। यः प्रत्ययः। नमस्यति। चतुर्णो सुगमानि। नमस्यांचकार। नमस्यात्। नमस्यिता। लुङ्लकारे। अनमस्यीत्। इत्यादीनि ॥ तपः करोति। यः प्रत्ययः। तपस्यति। तपस्यांचकार। अतपस्यीत्। अतपसीत्। यलोपस्य विकल्पः। वरिवस्शब्दस्य यः प्रत्ययः। अन्यत्साधनं पूर्ववत्। वरिवस्यति। वरिवस्यांचकार। वरिवसांचकार। अवरिवस्यीत् अवरिवसीत् इत्यादीनि भवन्ति। गुरून् शुश्रूषते इत्यर्थः ॥ ८ ॥

क्षीरलवणयोस्तृष्णायां यः सुट् च ॥ ९ ॥ क्षीरस्यति। लवणस्यति ॥

(च०) सूत्रम्—'क्षीरलवणयोः' ॥ क्षीरलवणयोः शब्दयोस्तृष्णायामिच्छायां यः प्रत्ययो भवति। सुट् च भवति प्रत्ययस्य। क्षीरमिच्छति। यः सुट्। अन्यत्तु पूर्ववत्। क्षीरस्यति। क्षीरस्यांचकार। क्षीरसांचकार। लुङ्लकारे। अक्षीरस्यीत्। अक्षीरसीत्। लवणमिच्छति। यः सुट्। लवणस्यति। लवणस्यांचकार। लवणसांचकार। लवणस्यात् 'सिसता०'। लवणस्यिता। लवणसिता। लुङ्लकारे। अलवणस्यीत्। अलवणसीत। इत्यादीनि ॥ ९ ॥

(प्र०) क्षीरलवणयोरिति। तृष्णा उत्कटेच्छा। क्षीरलवणविषय इच्छातिरेको यदा अभ्यवहारार्थो न तु होमाद्यर्थस्तदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

शब्दादिभ्यो यङ् ॥१०॥ ये। शब्दायते। वैरायते। कलहायते। अभ्रायते। मेघायते। कष्टायते ॥

(च०) सूत्रम्—'शब्दादिभ्यः०' ॥ शब्दादिभ्यः शब्देभ्यो यङ्प्रत्ययो भवति। ङकार आत्मनेपदार्थः। अयमपि प्रत्ययः करोत्यर्थे। शब्दं करोति। यङ्प्रत्ययः। ङकारो ङित्कार्यार्थः। 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः। शब्दायते। लिट्लकारे। शब्दायांचकार। लुङ्लकारे। अशब्दायिष्ट। इत्यादीनि ॥ कलहं करोति। यङ्। 'ये' कलहायते। कलहायांचक्रे। लुङ्लकारे—अकलहायिष्ट ॥ वैरं करोति। यङ्। 'ये' वैरायते। वैरायांचक्रे। 'सिसता०'। वैरायिता। वैरायिष्यते। अवैरायिष्यत। अवैरायिष्ट। इत्यादीनि ॥ अभ्रं करोति। यङ्। 'ये' अभ्रायते। अभ्रायांचक्रे। 'स्वरादेः'। आभ्रायिष्ट ॥ मेघं करोति। यङ्। 'ये'। मेघायते। मेघायांचक्रे। अमेघायिष्ट ॥ कष्टं करोति। यङ् 'ये' कष्टायते। कष्टायांचक्रे। अकष्टायिष्ट। इत्यादीनि ॥ १० ॥

(प्र०) शब्दादिभ्य इति। आदिपदेन "शब्दवैरप्रतीपाभ्र कन्दनीहारदुर्दिनाः कलहः सुदिनं मेघः कोटा अट्टा अटा तथा, सोका मोटा च पोटा च प्लुष्टा शब्दादिरीरितः"—इत्येतानि ग्राह्याणि ॥ १० ॥

ऊष्मबाष्पाभ्यामुद्वमने यङ् वाच्यः ॥११॥ ऊष्माणमुद्वमति उष्मायते । बाष्पायते ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊष्मबाष्पाभ्यां०' ॥ ऊष्मबाष्पाभ्यां शब्दाभ्यामुद्वमनेऽर्थे यङ्प्रत्ययो भवति । ऊष्माणमुद्वमति । यङ् । नकारलोपः । 'ये' । ऊष्मायते । ऊष्मायांचक्रे । 'स्वरादेः' । औष्मायिष्ट ॥ बाष्पमुद्वमति । यङ् । 'ये' । बाष्पायते । बाष्पायांचक्रे । अबाष्पायिष्ट । इत्यादीनि भवन्ति । सुगमत्वात्सर्वाणि न लिखितानि ॥११॥

ञिर्डित्करणे ॥ नाम्नो ञिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स च डित् ॥१२॥ ञकार उभयपदार्थः । घटं करोतीति घटयति । अग्लोपिनो नाङ्कार्यम् । अजघटत् । महान्तं करोति महयति । अममहत् ॥

(च०) सूत्रम्—'ञिर्डित्करणे' ॥ ञिः डित् करणे । नाम्नो ञिः प्रत्ययो भवति करणेऽर्थे स प्रत्ययो डित् भवति च । ञकार उभयपदार्थः । डित्त्वाट्टिलोपः । घटं करोति इति विग्रहे—अनेन ञिः प्रत्ययः । टिलोपः । अन्यत्पूर्ववत् । घटयति । घटयते । घटयांचकार । लुङ्लकारे । 'ञेरङ् द्विश्च' । अग्लोपिनो नाङ्कार्यं' इति उक्तत्वात् 'अङि लघौ' 'लघोर्दीर्घः' द्वाभ्यां सूत्राभ्यामुक्तं कार्य न भवति । 'ञेः' । 'झपानाम्०' । अजघटत् । महान्तं करोति । ञिः प्रत्ययः । टिलोपः । महयति । महयांचकार । लुङ्लकारे । अममहत् ॥ १२ ॥

(प्र०) ञिर्डित्करण इति । ड् इत् यस्य स डित् । अतिदेशोऽयं न तु संज्ञा । तथात्वे तु डिति टेरित्यादावस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु ड् इत् यस्य तस्य । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणमित्युक्तत्वात् । अथ कथं वृत्तिं विनाऽतिदेशबोधनम् इति चेच्छृणु । अडितं डिदित्याह डिद्वदिति गम्यत इति भाष्योक्तेः ॥ १२ ॥

आविष्ठवत्कार्यम् ॥१३॥ पृथ्वादे रः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रो भवति ञौ परे ॥१४॥ पृथुं करोति प्रथयति । म्रदयति । द्रढयति । स्थूलं करोति स्थवयति । अङि लघौ ह्रस्व उपधायाः । अतिस्थवत् । दवयति । अदीदवत् । प्रियं करोति प्रापयति । गुरुं करोति गरयति । स्थिरं करोति स्थापयति । ऊढिं करोति ऊढयति । ञेरङ् द्विश्च । ञेः । स्वरादेः परः । अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः । औडिढत् औजिढत् ॥

(च०) सूत्रम्—'आविष्ठवत्०' ॥ ञिप्रत्यये परे इष्ठवत् कार्यं भवति । सूत्रम्—'पृथ्वादे रः' पृथ्वादेरः ॥ पृथ्वादेर्ऋकारस्य रकारो भवति । पृथुं करोति । ञिः । टेर्लोपः रः । प्रथयति । प्रथयांचकार । लुङ् । 'ञेरङ् द्विश्च' । अपप्रथत् ॥ मृदुं करोति । ञिः । टिलोपः । रः म्रदयति म्रदयांचकार । लुङ् । अम्रदत् ॥ स्थूलं करोति । ञिः । स्थूलस्य स्थव् । स्थवयति । स्थवयांचकार । लुङ् । 'ञेरङ्' । 'शसात्' । 'अङि लघौ' । अतिस्थवत् ॥ दूरं करोति । ञिः । दूरस्य दव् । दवयति । दवयांचकार । लुङ् सर्वं कार्यं

भवति । अदीद्वत् ।। प्रियं करोति णिः । प्रियस्य प्रादेशः । 'शातो णौ पुक् च' । प्रापयति । प्रापयांचकार । लुङ् । अपिप्रपत् अपिप्रपताम् अपिप्रपन् ।। गुरुं करोति । णिः । गुरोर्गरादेशः । गरयति । गरयांचकार । अजगरत् । अल्लोप्ययं धातुः ।। स्थिरं करोति । णिः । स्थिरस्य स्थादेशः । पुक् । स्थापयति । स्थापयांचकार । लुङ्लकारे । अतिस्थपत् ॥ ऊढिं करोति । णिः । टिलोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ् 'णेरङ्' । 'स्वरादेः परः' । 'णे.' । स्वरादेः । औडिढत् । अङि पूर्वस्य ढस्य वा जः । औजिढत् ॥ १३—१४ ॥

(प्र०) णाविष्ठवदिति । इष्ठे यत्कार्य्यं दृष्टं सम्भावितं तन्नाम्नो णावतिदिश्यते । इष्ठे यथा विन्मतुवतूनां लोपो रभावो गुर्वादेर्गराद्यादेशटिलोपौ तथा णावपीति बोध्यम् ॥ १३ ॥

ऊढं करोतीति ऊढयति ॥

वहः कृतक्तौ कृतसंप्रसारे ह्रो ढस्तथोर्ध ष्टुभिना ढि ढश्च ॥

ऊढिश्च णिर्ङित्करणे स धातुर्णेरङ् स्वरादेर्द्वैज औज ढश्च ॥ २० ॥

औजढत् ॥

(च०) ऊढं करोति । णिः । टेर्लोपः । ऊढयति । ऊढयांचकार । लुङ्लकारे । श्लोकक्रमेण साधनं कार्यम् । औजढत् । औजढताम् । औजढन् । इत्यादीनि ।

कर्तुर्यङ् ॥ कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति ॥ १५ ॥ श्येन इव आचरतीति श्येनायते काकः ॥ पण्डितायते मूर्खः ॥

(च०) सूत्रम्—'कर्तुर्यङ्' ॥ कर्तुः—यङ् ॥ कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे यङ् प्रत्ययो भवति । ङकार आत्मनेपदार्थः । श्येन इव आचरति इति विग्रहे अनेन सूत्रेण यङ् । 'ये' अन्यत्पूर्ववत् । श्येनायते । श्येनायांचक्रे । लुङ्लकारे । अश्येनायिष्ट । काकः श्येनायते ॥ पण्डित इव आचरति । यङ् । 'ये' । पण्डितायते । पण्डितायांचक्रे । लुङ् । अपण्डितायिष्ट ॥ १५ ॥

यङि सलोपो वाच्यः ॥१६॥ पयसस्तु विभाषया ॥१७॥

अप्सरायते ओजायते पयायते—पयस्यते ॥ सुमनायते ॥

(च०) अप्सरा इव आचरति यङ् ॥ सूत्रम्—'यङि०' ॥ यङि परे सकारस्य लोपो वाच्यः । द्वितीयपयस्शब्दस्य विकल्पेन भवति । 'ये' । अप्सरायते । अप्सरायांचक्रे । 'स्वरादेः । आप्सरायिष्ट । ओज इव आचरति । यङ् । सकारलोपः । 'ये' । पयायते । वाग्रहणात् पयस्यते । पयायांचक्रे । पयस्यांचक्रे । यलोपो वा । पयसांचक्रे । अपयायिष्ट । अपयस्यिष्ट । अपयसिष्ट । इत्यादीनि ॥ सुमना इव आचरति । यङ सलोपः ।

'ये' । अन्यत् पूर्ववत् । सुमनायते । लिट् । 'कासादि०' । सुमनायांचक्रे । लुङ् । असुमनायिष्ट ॥ १६-१७ ॥

नाम्न आचारे क्विब् वाच्यः ॥१८॥ कृष्ण इव आचरति कृष्णति । **क्विपो लोपः ॥ १९ ॥**

(च०) सूत्रम्—'नाम्नः०' ॥ पश्चात् आचारेऽर्थे क्विप् प्रत्ययो वाच्यः । कृष्ण इव आचरतीति क्विप् प्रत्ययः ॥ 'क्विपो लोपः ।' क्विप्प्रत्ययस्य लोपो भवति । 'स धातुः' । पश्चात् लोपः कार्यः । 'अप्कर्तरि' । कृष्णति । लिट् । 'कासादि०' । कृष्णांचकार । कृष्ण्यात् । 'सिसता०' । कृष्णिता । लुङ् । अकृष्णीत् ॥ १८-१९ ॥

आचार उपमानात् ॥ कर्मधारयोरुपमानात् यः प्रत्ययो भवति आचरेऽर्थे **॥२०॥** अकारस्येकारः । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । प्रासादीयति कुटयाम् ॥

(च०) सूत्रम्—'आचार उपमानात्' ॥ आचारे उपमानात् । कर्मधारयोरुपमानात् आचारेऽर्थे यप्रत्ययो भवति । अकारस्य ईकारः । पुत्र इव आचरति अनेन यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । अन्यत्साधनं तु पूर्ववत् । पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः ॥ प्रसाद इव आचरतीति यः प्रत्ययः । अकारस्य ईकारः । प्रासादीयति कुटयां भिक्षुः । लिट् । प्रासादीयांचकार । लुङ् । अप्रासादीयीत् ।। २० ।।

(प्र०) पुत्रीयति शिष्यमुपाध्यायः । पुत्रविषयक यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं शिष्याभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूलो वर्त्तमानकालिक एकगुर्वभिन्नाश्रयको व्यापारः । प्रासादयति कुटयाम् । प्रासादाभिन्नाश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तत्सदृशं कुट्यभिन्नश्रयं यज्ज्ञानं व्यवहारो वा तदनुकूल एकाभिन्नाश्रयो वर्त्तमानकालिको व्यापारः ॥

भृशादिभ्योऽभूततद्भावे यङ् वाच्यः ॥२१॥ अभृशो भृशो भवतीति भृशायते । श्यामायते । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'भृशादिभ्यः०' ॥ भृशादिभ्यः शब्देभ्योऽभूततद्भावे यङ्प्रत्ययो वाच्यः । अभृशो भृशो भवतीति । यङ् 'ये' भृशायते । लिट् । भृशायांचक्रे । लुङ् अभृशायिष्ट ॥ अश्यामः श्यामो भवतीति यङ् । 'ये' श्यामायते । लिट् श्यामायांचक्रे । लुङ् । अश्यामायिष्ट ॥ २१ ॥

(प्र०) भृशादिभ्य इति । इत्यादीति । अशश्वच्छश्वद्भवति शश्वायते । क्विपि । भृशादिभ्यः क्विप् स्यादभूततद्भावेऽर्थे । भृशति । च्विरपि । भृशीभवति । भृश्यभूत् ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययः सुगागमश्च ॥२२॥ अश्वस्यति वडवा वृषस्यति गौः ॥ **सुखादिभ्यो ज्ञापनायां यङ् ॥२३॥** सुखं ज्ञापयति सुखायते ॥ इति नामधातुप्रक्रिया ॥ ३१ ॥

(च०) सूत्रम्—'अश्ववृषयोः०' ॥ अश्ववृषयोः शब्दयोः मैथुनेच्छायां यः प्रत्ययो भवति । सुगागमश्च भवति । अश्वमात्मन इच्छतीति । यः । सुगागमः । अश्वस्यति । अश्वस्यांचकार । आश्वसीत् । वृषमात्मन इच्छतीति । यः सुक् । वृषस्यति गौः । पुरुष इव आचरतीति । यः सुक् । पुरुषस्यति कामातुरा ।। सूत्रम्-'सुखादिभ्यः०' ।। सुखादिभ्यः शब्देभ्यो ज्ञापनायां यङ्प्रत्ययो भवति । सुखं ज्ञापयतीति । यङ् । 'ये' सुखायते । सुखायांचके । असुखायिष्ट । इत्यादीनि ।। २२-२३ ।।

इति नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।। ३१ ।।

(प्र०) **अश्ववृषयोरिति** । अश्ववृषभेच्छा यदा मैथुनार्था न त्वारोहणाद्यर्था तदैव सुगित्यर्थः । अन्ये तु "इति रामो वृषस्यन्तीम्" इत्यादिप्रयोगदर्शनात् परित्यक्तप्रकृतार्था मैथुनेच्छैवार्थः—इत्याहुः । अत एव वृषस्यन्ती तु कामुकीति केषोऽपि स्वरसतः संगच्छते । वृषोऽत्र शुक्रलः पुरुषः । तथा च–"शुक्रले मूषिके श्रेष्ठे सुकृते वृषभे वृषः" इत्यमरः । कामुकी वृषेण जब्धुमिच्छतीत्यर्थः ।। २२ ।।

इति प्रसादे नामधातुप्रक्रिया ।। ३१ ।।

आत्मनेपदप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

अथात्मनेपदव्यवस्था ॥ **निविशादेः** ॥ नीत्यादुपसर्गपूर्वकाद्विशादेर्धातोरात्मनेपदं भवति ॥१॥ निविशते ॥

(च०) अथात्मनेपदप्रक्रिया कथ्यते । सूत्रम्—'निविशादेः' ॥ निपूर्वो विश् आदिर्येभ्य स निविशादिः तस्मात् निविशादेः । निपूर्वस्य विशादेर्धातोः परस्मैपदिनोऽपि आत्मनेपदं भवति । विश् प्रवेशने । निपूर्वः । अनेन सूत्रेण आत्मनेपदं भवति । ते इत्यादयः प्रत्यया भवन्ति । निविशते । 'तुदादेरः' अनेनात्र अः प्रत्ययो भवति ॥ १ ॥

(प्र०) **निविशादेरिति** । अत्रादिशब्दः प्रकारे । "निविशते यदि शूकशिखापदे" इति श्रीहर्षः । नि किं ? प्रविशति । अर्थवद्ग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न । मधुनिविशन्ति २ मराः । कथं तर्हि इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात्" इति अत्र तु अङ्गानि निवशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीति पाठेऽप्यदोष इति वाच्यम् । युष्मदस्मदोः सामानाधिकरण्येऽपि त्वं करोति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः । वा लिप्सायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ १ ॥

विपराभ्यां जेः ॥ २ ॥ विजयते । पराजयते ॥

(च०) सूत्रम्—'विपराभ्याम्०' ॥ विपराभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्य जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति । विजयते । पराजयते । इत्युदाहरणम् ॥ २ ॥

(प्र०) **विपराभ्यामिति** । अत्र विशब्दसाहचर्य्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य

ग्रहणम् । तेन 'पराजयति सेना' इत्यत्र आबन्तेन उत्कृष्टा इत्यर्थकेन पराशब्देन योगो न। पक्षिवाचकस्य विशब्दस्य सम्भवेऽपि परस्परसाहचर्य्यादुपसर्गग्रहणं व्याख्येयम् इति कैयटः ॥ २ ॥

समो गमादिभ्यः ॥ ३ ॥ सङ्गच्छते ॥

(च०) सूत्रम्—'समः०' ॥ समुपसर्गात् गमादिभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । सङ्गच्छते ॥ ३ ॥

गमः परौ सिस्यौ आत्मनेपदे वा कितौ वाच्यौ ॥४॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । संगसीष्ट सङ्गंसीष्ट। लोपो ह्रस्वाज्झसे । समगत समगंस्त ॥ ऋच्छ गतीन्द्रियमूर्तिभावेषु । समृच्छते ॥ संपृच्छते ॥ स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । संस्वृषीष्ट संस्वरिषीष्ट । समियृते । संशृणुते । संवित्ते संविदाते ॥ **वित्तेरन्तो वा रुट् आति ॥५॥** संविद्रते संविदते । संपश्यते । 'गम् ऋच्छ पृच्छ स्वृ ऋ श्रु विद् दृश' एते गमादयः॥

(च०) सूत्रम्—'गमः०' ॥ गम्धातोः परौ सिस्यौ वा कितौ वाच्यौ आत्मनेपदे । तस्मादाशिषि नकारस्य लोपो वा भवति । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । लुङ् । 'लोपो ह्रस्वाज्झसे' । अनेन सकारस्य वा लोपः ! समगत । समगंस्त । इत्यादीनि रूपाणि । आदिशब्दात् । समृच्छते । संपृच्छते । संश्रृणुते । समियृते । इत्यादीनि । स्वृ शब्दोपतापयोः । संस्वरते । अस्येड्विकल्पः । 'उः' अनेन गुणनिषेधः । संस्वृषीष्ट । संस्वरिषीष्ट ॥ संवित्ते । 'अन्तो वा रुट् आत्मनेपदे' । संविद्रते । संविदते । गमादयो मूले उक्ताः ॥ ४-५ ॥

आङो दोऽनास्यविहरणे ॥ आङ्पूर्वाद्ददातेरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे ॥ ६ ॥ आदत्ते ॥ 'मुखं व्याददाति' अत्र न ॥

(च०) सूत्रम्—'आङो दोऽनास्यविहरणे' ॥ आङः दः अनास्यविहरणे ॥ आस्यस्य मुखस्य विहरणं प्रसारणं आस्यविहरणम् । न आस्यविहरणमनास्यविहरणं तस्मिन् अनास्यविहरणे । आङ्पूर्वात् ददातेर्धातोरात्मनेपदं भवति मुखप्रसारणव्यतिरिक्तेऽर्थे । आदत्ते ॥ मुखप्रसारणे तु 'मुखं व्याददाति' अत्रात्मनेपदं न भवति ॥ ६ ॥

क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ॥ अनुसंपरिभ्यः क्रीडतेरात्मनेपदं स्यात् ॥७॥ क्रीड विहारे शब्दे च । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परिक्रीडते ॥ **शब्दे तु न ॥ ८ ॥** संक्रीडति चक्रम् ॥

(च०) सूत्रम्—'क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च' ॥ क्रीडः अनुसंपरिभ्यः । च अव्ययम् । अनुसंपरिभ्य उपसर्गेभ्यः क्रीड विहारे इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति । क्रीड विहारे

शब्दे च। अनुक्रीडते। संक्रीडते। परिक्रीडते। इत्युदाहरणानि। शब्दे तु नात्मनेपदं भवति 'संक्रीडति चक्रम्' अत्र न भवति ॥ ७-८ ॥

समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ॥ ९ ॥ सन्तिष्ठते। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। उपतिष्ठते। वितिष्ठते ॥

(च०) सूत्रम्—'समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ समवप्रोपविभ्यः स्थः ॥ सम् अव् प्र उप वि एभ्य उपसर्गेभ्यः ष्ठा गतिनिवृत्तौ इत्यस्य धातोरात्मनेपदं भवति। सन्तिष्ठते। अवतिष्ठते। प्रतिष्ठते। उपतिष्ठते। वितिष्ठते। इत्युदाहरणानि ॥ ९ ॥

आङो यमहनः ॥ आङ्परयोर्यमहनोरात्मनेपदं भवति ॥ १० ॥ आयच्छते। आहते ॥ **अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्वा** ॥ ११ ॥ आयच्छते पाणिम्। आहते शिरः। अन्यथा परशिरः आयच्छति। शत्रुमाहन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—'आङो यमहनः०' ॥ आङः यमहनः ॥ आङ्परयोर्यमहनोर्धात्वोरात्मनेपदं भवति। आयच्छते। आहते ॥ 'अकर्मकयोः०' अकर्मकयोरात्माङ्गकर्मकयोर्यमहनोर्वा आत्मनेपदं भवति। आयच्छते पाणिम्। आहते स्वशिरः। अन्यथा परशिर आयच्छति। शत्रुमाहन्ति ॥ १०-११ ॥

हन्तेरात्मनेपदे सिः किद्वा वाच्यः ॥ १२ ॥ 'लोपस्त्वनु—' आहत ॥ **हन्तेः स्याशीर्याद्योर्वधादेश आति वा** ॥ १३ ॥ अवधिष्ट ॥

(च०) सूत्रम्—'हन्ते०' ॥ हन्तेर्धातोरात्मनेपदे सिः किद्वाच्यः। 'लोपस्त्वनु०' अनेन नकारलोपः। आहत। 'हन्तेः स्याशीर्याद्योर्वधादेश आत्मनेपदे वा भवति'। अवधिष्ट। इत्यादीनि ॥ १२—१३ ॥

उद्विभ्यां तपः ॥ उद्विभ्यां परस्याकर्मकस्यात्माङ्गकर्मकस्य वा तपतेरात्मनेपदं भवति ॥ १४ ॥ उत्तपते। वितपते पाणिम्। अन्यथा महीं वितपत्यर्कः ॥

(च०) सूत्रम्—'उद्विभ्यां तपः' ॥ उद्विभ्यां तपः। उत् वि एताभ्यामुपसर्गाभ्यां तपतेरकर्मकस्य च आत्मनेपदं भवति। उत्तपते वितपते स्वपाणिम्। अन्यथा महीं वितपत्यर्कः। अत्र न भवति ॥ १४ ॥

उदश्चरस्त्यागे ॥ उत्पूर्वाच्चरतेस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति ॥ १५ ॥ धर्ममुच्चरते त्यजतीत्यर्थः ॥ त्यागे किम्। मन्त्रमुच्चरति ॥

(च०) सूत्रम्—'उदश्चरस्त्यागे' ॥ उदः चरः त्यागे। उदुपसर्गपूर्वस्य चरते-

धातोस्त्यागेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । धर्ममुच्चरते त्यजति इत्यर्थः । त्यागाभावे मन्त्र-मुच्चरति ॥ १९ ॥

समस्तृतीयायुक्ताच्च ॥ संपूर्वाच्चरतेस्तृतीयान्तेन पदेन युक्ता-दात्मनेपदं भवति ॥१६॥ अश्वेन संचरते ॥

(च०) सूत्रम्—'समस्तृतीयायुक्ताच्च' ॥ समः तृतीयायुक्तात् । सम्पूर्वाच्चरधा-तोस्तृतीयान्तोपपदयुक्तात् आत्मनेपदं भवति । चर गतिभक्षणयोः । संपूर्वस्यास्य आ-त्मनेपदम् । सञ्चरते अश्वेन । अश्वेन इति तृतीयान्तमुपपदम् । अन्यथा सञ्चरति अश्वः । अत्र न भवति ॥ १६ ॥

व्यवपरिभ्यः क्रीञः ॥ एभ्यः क्रीणातेरात्मनेपदं भवति ॥ १७ ॥ विक्रीणीते । अवक्रीणीते । परिक्रीणीते ॥

(च०) सूत्रम्—'व्यवपरिभ्यः०' ॥ व्यवपरिभ्यः क्रीञः । द्विपदम् ॥ वि अव परि एभ्य उपसर्गेभ्यः डुक्रीञ्धातोरात्मनेपदं भवति । उदाहरणानि । विक्रीणीते । अव-क्रीणीते परिक्रीणीते ॥ १७ ॥

शप उपालम्भे ॥ उपालम्भेऽर्थे शपतेरात्मनेपदं भवति ॥ १८ ॥ वाचा शरीरस्पर्शनमुपालम्भः । विप्राय शपते । विप्रशरीरं स्पृशति । शपथं करोतीत्यर्थः ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददातीत्यर्थः ॥

(च०) शप उपालम्भे आक्रोशे न ॥ 'शप उपा०' वाचा शरीरस्पर्शनमुपा-लम्भः । विष्णोः (विप्राय) शपते । शपथं करोति इत्यर्थः । सत्यमेतदिति कथयति ॥ उपालम्भे किम् । दुष्टं शपति । शापं ददाति । अत्रात्मनेपदं न भवति । शत्रुं शपति । आक्रोशति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

(प्र०) शपउपालम्भ इति । उपालम्भः शपथः । स च त्वत्पादौ स्पृशामि नतन्मया कृतमित्येवं वाचा शरीरस्पर्शनम् । विप्राय शपत इति । त्वत्पादौ स्पृशामि नैतन्मया कृतमित्येवं शपथेन विप्रस्य स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः । "सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि" इत्यत्र तु स्वाशयप्रकाशनमात्रं विवक्षितं न तु शपथ-मात्रमप्यदोषः ॥ १८ ॥

ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात् ॥ सप्रत्ययान्तानामेषामात्मनेपदं भवति ॥१९॥यः से । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते ॥

(च०) सूत्रम्—'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सान्तानामात्' ॥ सप्रत्ययान्तानामेतेषां धातू-नां आत्मनेपदं भवति । तेषां साधनं तु पूर्वं कृतम् । सः प्रत्ययः । 'यः से' इत्यादि । जिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मूर्षते । दिदृक्षते । इत्यादीत्युदाहरणानि ॥ १९ ॥

अनुपसर्गाज्जानातेरात्मगामिनि फले आत्मनेपदं वाच्यम् ॥२०॥ गां जानीते ॥

(च०) सूत्रम्—'अनुपसर्गात्०' । अनुपसर्गात् जानातेर्धातोरात्मगामिनि क्रियाफले सति आत्मनेपदं वाच्यम् । अनेनात्मनेपदम् । गां जानीत इत्युदाहरणम् ॥२०॥

कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात् ॥ कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्ये हिंसार्थान् गत्यर्थान्पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावे सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ॥२१॥ परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते । परस्परं भवतीत्यर्थः । व्यतिस्त । विवदन्ते वादिनः । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । इतरेतरं परस्परं अन्योन्यं वा व्यतिलुनन्ति ॥

(च०) सूत्रम्—'कर्मव्यतिहारेऽन्यत्र हिंसादेरात्' ॥ कर्मव्यतिहारे कर्मणो व्यतिहारः विनिमयः पराभवो वा कर्मव्यतिहारः तस्मिन् कर्मव्यतिहारे । अन्यत्र हिंसादेः आत् । कर्मव्यतिहारेऽर्थे वाच्यमाने सति हिंसार्थान् गत्यर्थान् धातून् पठजल्पहसान् विहाय इतरेतरान्योन्यपरस्परपदाभावेऽपि सर्वेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । परस्परमेकक्रियाकरणं कर्मव्यतिहारः । श्रद्धा आस्तिक्यबुद्धिः । श्रद्धा व्यतिभवते परस्परं भवति इत्यर्थः । अस् भुवि । व्यतिस्ते ॥ विवदन्ते वादिनः । इत्युदाहरणानि ज्ञातव्यानि । अन्यत्रेति किम् । व्यतिघ्नन्ति । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिपठन्ति । व्यतिजल्पन्ति । व्यतिहसन्ति । एतेषु आत्मनेपदं न भवति सूत्रे निषेधात् । इतरेतरं अन्योन्यं परस्परं व्यतिलुनन्ति । इत्यत्रापि आत्मनेपदं न भवति ॥ २१ ॥

(प्र०) कर्म्मव्यतिहार इति । व्यतिभवत इति । अन्यस्य योग्यं भवनमन्यनरः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्म्मव्यतिहारः । सम्प्रहरन्ते राजान इति यथा । अत्र च यदानेकस्य कर्तृत्वे सह विवक्षा तदा द्विवचनं च भवति । सह विवक्षाभावे त्वेकवचनमपि । तेन कर्म्मव्यतिहारस्यानेककर्तृत्वादेकवचनं न सम्भवतीति न शङ्कनीयम्॥२१॥

भुजो भोजने आत्मनेपदं वाच्यम् ॥२२॥ भुङ्क्ते ओदनम् । भुनक्ति महीं नृपः ॥ इत्यात्मनेपदव्यवस्थाप्रक्रिया ॥ ३२ ॥

(च०) सूत्रम्—'भुजो भोजने०' ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः । अस्य भोजनेऽर्थे आत्मनेपदं भवति । उदाहरणम् । देवदत्त ओदनं भुङ्क्ते । भोजनाभावे तु भुनक्ति महीं नृपः । अत्रात्मनेपदं न भवति ॥२२॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३२ ॥

(प्र०) भुजो भोजन इति । उपभोगस्यापि भोजनाभत्वात् "वृद्धो जनो दुःखशतानि भुंक्ते" इत्यत्रात्मनेपदं सङ्गच्छते । अत्र भुजेरुपभोगोऽर्थः । उपभोग इत्युपलक्षणम् । तेन "बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम्" इत्यत्रात्मसात्करणमर्थः । आत्मसात्करणस्यापि भोजनाभत्वम् । 'भुजकौटिल्ये' इति तुदादेस्तु परमेव । तेन विभुजति पाणिमित्यदोषः ॥ २२ ॥

भावकर्मप्रक्रिया ॥ ३३ ॥

अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया ॥ **यक् चतुर्षु** ॥ धातोर्भावे कर्मणि च यक् प्रत्ययो भवति चतुर्षु पूर्वोक्तेषु परतः ॥ १ ॥ ककरो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ **आद् भुवि कर्मणि** ॥ अकर्मकेभ्यो भुवि भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मण्यात्मनेपदं भवति ॥ २ ॥ ये कर्मनिरपेक्षां क्रियामाहुस्ते अकर्मकाः भूएधूआस्-शीङ्प्रभृतयः । तदुक्तम्—

लज्जासत्तास्थितिजागरणं वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।
शयनक्रीडारुचिदीप्त्यर्थं धातुगणं तमकर्मकमाहुः ॥

(च०) अथ भावकर्मणोर्यकि प्रक्रिया कथ्यते । भावश्च कर्म च भावकर्मणी तयोः भावकर्मणोः । बालबोधनार्थमयं समासः । सूत्रम्—'यक् चतुर्षु' ॥ यक् चतुर्षु । धातोर्भावे कर्मणि च चतुर्षु पूर्वोक्तेषु तिबादिषु परेषु यक्प्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः, अयकि इति सूत्रविशेषणार्थः । अनेन धातोर्यक् । यकि सति पदनियममाह—'आद् भुवि कर्मणि' ॥ आत् भुवि कर्मणि । अकर्मकेभ्यः न विद्यते कर्म येषां ते अकर्मकाः तेभ्यः अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भुवि भावोक्तौ ॥ अकर्मका लज्जासत्तार्थवाचकाः । तथा सकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति । अयं भावः । भावोक्तौ तृतीयान्तः कर्ता । अकर्मकधातोः आत्मनेपदं भवति । दशानामपि विभक्तीनां प्रथमपुरुषैकवचनम् । कर्मोक्तौ च तृतीयान्तः कर्ता प्रथमान्तं कर्म । क्रियायाश्चात्मनेपदं भवति । विभक्तिचतुष्टयेऽपि यक्प्रत्ययान्तमेव । कर्मण एकवचने सति क्रियाया एकवचनम् कर्मणो द्विवचने सति क्रियाया द्विवचनम् । कर्मणो बहुवचने सति क्रियाया बहुवचनं भवति । इति ज्ञातव्यम् ॥
'कर्तरि प्रथमा यत्र द्वितीया तत्र कर्मणि । धातोरुभे पदे स्यातामेतत् कर्त्रुक्तिलक्षणम् ॥
कर्तरि तृतीया यत्र प्रथमा तत्र कर्मणि यक्प्रत्यायान्तं विज्ञेयं धातोश्चात्रात्मनेपदम् ॥
भावे कर्ता तृतीयान्तः कर्म चात्र भवेन्नहि । क्रियायाश्चैकवचनं भवेद्यक्यात्मनेपदम्' ॥

अथाकर्मकान् धातूनाह—ये कर्मेति । ये धातवः कर्मवाञ्छारहितां क्रियां कथयन्ति ते अकर्मकाः । ते धातवो 'लज्जासत्ता०' अनेन श्लोकेन कथिताः । ततोऽन्येपि ज्ञातव्याः ॥ भावस्तु एक एव ॥ भावलक्षणमाह—'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' ॥ १—२ ॥

(प्र०) आद्भुवीति । भवनं भूः तस्यां भुवि । शुद्धे धात्वर्थे साध्यरूपभावो घञर्थस्तु सिद्धरूपो भाव इति विशेषः । तत्र सिद्धरूपो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते लिङ्गसंख्यादीन् गृह्णाति । अतो द्विवचनादि । साध्यरूपस्य तु असत्त्वरूपत्वान्न संख्याद्यन्वयः । उक्तं च–"क्रियाया सिद्धतावस्था साध्यावस्था च कीर्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति षड्विधिम्"॥ इति । कर्म्म तु पारिभाषिकमेव । पुनर्भावग्रहणात् । फलाश्रयः कर्म्म । फलस्य च धातुवाच्यत्वादाश्रयमात्रमाख्यातार्थः । अथ सकर्म्मकादपि भावे-

स्यादिति चेन्न द्विश्चेत्यतश्चेत्यनुवर्त्तते सचावधारणार्थः। सकर्म्मकात्कर्म्मण्येव न भावे कर्त्तर्य्यपि न स्यादिति चेच्छृणु। मध्ये अपवादन्यायेन भावस्यैव बाधनात् ॥ २ ॥

भावस्यैकत्वादेकवचनमेव भवति प्रथमपुरुषस्य। भूयते भवता। भूयेत। भूयताम्। अभूयत। बभूवे ॥

(च०) ततो भावस्यैकत्वात्प्रथमपुरुषस्य एकवचनमेव भवति ॥ भू सत्तायाम्। ते आदयः प्रत्यया भवन्ति। 'यक् चतुर्षु'। अनेन यक्प्रत्ययो भवति। [भूयते भूयेते भूयन्ते। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति भूयेत भूयेयाताम् भूयेरन्। भूयताम् भूयेताम् भूयन्ताम्। 'दिबादावट्' अभूयत अभूयेताम् अभूयन्त।] (?) भावता भूयते। इत्युदाहरणम्। लि् लकारे तु पूर्ववत्साधनं कार्यम्। बभूवे इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

स्वरान्तानांहन्ग्रहदृशां च भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिट् वा इण्वद्धक्त्यः ॥ ३ ॥ वाशब्दात्सेटां धातूनां नित्य मिट् स विकल्पेन णित्। अनिटां धातूनां विकल्पेन इट् स नित्यं णित् ॥ एवं च हन्दृशोरनिटो वा इट् स च नित्यं णित्। ग्रहधातुस्तु सेट्। ततः परो नित्यमिट् स च वा णित्। णित्त्वाद्वृद्धिः। भाविषीष्ट। णित्त्वाभावे। भविषीष्ट। भाविता भविता। भाविष्यते-भविष्यते। अभाविष्यत अभविष्यत ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वरान्तानां०' ॥ स्वरान्तानां धातूनां हन्ग्रहदृशां च धातूनां भावकर्मणोः सिसतासीस्यपामिड् वा इण्वद्धक्त्यः ॥ वाग्रहणात्सेटां धातूनां नित्यमिट् स विकल्पेन णित्। अनिटां धातूनां विकल्पेन इड् भवति स नित्यं णिद् भवति। अन्यद् व्याख्यानं मूले कृतम्। तत्सुगममेव। लिङ्। अनेन इट्। स णिद् वा भवति। णित्त्वाद् वृद्धिः 'धातोर्नामिनः' अनेन सूत्रेण। भाविषीष्ट। णिद् भावपक्षे। 'गुणः'। 'ओ अव्'। भविषीष्ट। इत्यादीनि भवन्ति। भाविता भावितारौ भावितारः। णित्त्वाभावपक्षे। गुणः। भविता भवितारौभवितारः। भाविष्यते भाविष्येते भाविष्यन्ते इत्यादीनि। 'दिबादावट्'। अभाविष्यत अभाविष्येताम् अभाविविष्यन्त। अभविष्यत अभविष्येताम् अभविष्यन्त। लुङ्लकारे ॥ ३ ॥

इण् तन्यकर्तरि ॥ धातोस्तनि परे भावे कर्मणि च इण् प्रत्ययो भवति ॥ ४ ॥ सेरपवादः। णो वृद्ध्यर्थः ॥ **लोपः** ॥ इण्संयोगे तनो लोपो भवति ॥ ५ ॥ अभावि ॥

(च०) सूत्रम्—'इण् तन्यकर्तरि' ॥ इण् तनि अकर्तरि ॥ धातोस्तनि परे अकर्तरि भावे लोपः कर्मणि च इण्प्रत्ययो भवति। 'भूते सिः' अस्यापवादोऽयम्। णित्त्वाद् वृद्धिः 'धातोर्नामिनः' अनेन सूत्रेण। णकारस्तु वृद्ध्यर्थः ॥ सूत्रम्—'लोपः' इणः संयोगे सति तनः प्रत्ययस्य लोपो भवति। अनेन तनो लोपः। 'दिबादावट'। अभावि। अभावि-

पाताम् अभविषाताम् अभाविषत अभविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमा- न्येव अनेनैव प्रकारेण साध्यानि विकल्पेन । णित्त्वाद् वृद्धिविकल्पः ॥ ४-९ ॥

अकर्मकोऽपि कदाचित् सकर्मकतामनुभवति ॥ उक्तं च—

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
विहाराहारसंहारपरिहारप्रहारवत् ॥
धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
विशिनष्टि तमेवार्थमुपसर्गगतिस्त्रिधा ॥

सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । अन्वभाविषाताम्—अन्वभविषाताम् । अन्वभाविषत—अन्वभविषत ॥

(च०) अकर्मकोऽपि धातुः कदाचिदुपसर्गबलात् सकर्मकतामनुभवति । उक्तं च उपसर्गेणेति-उपसर्गेण धातोरर्थोऽन्यत्र नीयते । अन्यस्मिन्नर्थं प्राप्यत इत्यर्थः । उदाहरणानि उत्तरार्धे सन्ति । अन्योऽपि श्लोकोऽस्ति । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थं बाधते । कश्चिदुपसर्गो धातोरर्थमनुवर्तते । कश्चिदुपसर्गस्तमेवार्थं विशिनष्टि । अनया रीत्योपसर्गाणां त्रिधा गतिरस्ति । 'भू सत्तायाम्' अयं धातुर्यद्यपि अकर्मकः तथापि यदानुपूर्वः तदा सकर्मकः । उदाहरणम् । सुखमनुभूयते स्वामिना । अन्वभावि भवो भवता । इदमप्युदाहरणम् ॥

(प्र०) अकर्म्मकोऽपीति । यो यदा कर्म्मक्रियावाच्यप्यनेकार्थत्वात्सकर्म्मकक्रियामुत्थापयति तदा तदर्थपरत्वे सकर्म्मको भवति । तत्परत्वञ्च तस्योपसर्गेण द्योत्यत इत्यनुपसर्गवशादित्युक्तं । न तु सोपसर्ग एव सकर्म्मकः । उपसर्गस्तु द्योतक एव । सकर्म्मकाकर्म्मकधातुलक्षणमाह;—"फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः । धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृतः ॥" तथाच-फलव्यधिकरणव्यापारबोधकत्वं सकर्म्मकत्वम्, फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वमकर्म्मकत्वम्, इति ।

शीङोऽयङ् किति ङिति ये वक्तव्यः ॥ ६ ॥ शय्यते । शिश्ये । शायिषीष्ट । शयिषीष्ट । अशायि । अन्वशायि । अन्वशायिषाताम्-अन्वशयिषाताम् अन्वशायिषत अन्वशयिषत ॥

(च०) शीङ् स्वप्ने । 'यक् चतुर्षु' । अनेनास्य यक्प्रत्ययः । शीयते । इति स्थिते॥ सूत्रम्—'शीङोऽयङ्' ॥ शीङः अयङ् ॥ शीङ्धातोः यकि परे सति अयङादेशो भवति ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । तेनेकारस्य भवति । अकार उच्चारणार्थः । शय्यते सूत्रेण । केचिदाचार्या इदं सूत्रं न पठन्ति । किंतु शीङः सर्वत्र गुणो भवति । अनेन कित्यपि गुणः-'क्वचित्स्वरवद्यकारः'—अनेन यकारस्य स्वरवत्वात् एअय् । शय्यते शय्येते शय्यन्ते । शय्येत शय्येयाताम् शय्येरन् । शय्यताम् शय्येताम् शय्यन्ताम् । 'दिबादावट्' । अशय्यत अशय्येताम् अशय्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'ऋधातोः' 'ह्रस्वः' अनेन पूर्वस्य ह्रस्वो भवति । शिश्ये शिश्याते शिश्यिरे । इत्यादीनि । 'स्वरा-

न्ता०' अनेनेट् इटो वा णित्त्वम् । 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । 'ऐ आय्' । शायिषीष्ट । णित्त्वाभावपक्षे—गुणः । 'ए अय्' शयिषीष्ट । एवं सर्वत्र वा णित्त्वं ज्ञेयमस्य धातोः । शायिता । शयिता । शायिष्यते । शयिष्यते । 'दिवादावट्' । [आशायिष्यत । अशयिष्यत ॥ लुङ्लकारे—'इणूतन्यकर्त्तरि' । अनेन इण् वृद्धिः । अशायि अशायिषाताम् अशयिषाताम् अशायिषत अशयिषत ।] (?) यदा अनुपूर्वोऽयं तदा अन्वशायि । इत्यादीनि भवन्ति ॥ ६ ॥

ये कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मकाः। यकि। घटः क्रियते देवदत्तेन । 'त्वं दुःखी क्रियसे रागैः विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥ चक्रे । कारिषीष्ट । कृषीष्ट । कारिता-कर्ता । कारिष्यते करिष्यते । अकारिष्यत-अकरिष्यत । अकारि अकारिषाताम्-अकृषाताम् । अकारिषत-अकृषत ॥

(च०) सकर्मकधातुलक्षणमाह—ये धातवः कर्मसापेक्षां क्रियामाहुस्ते सकर्मका ज्ञेयाः करोत्यादयः । डुकृञ् करणे । अस्य धातोः 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'अयकि०' अनेन ऋकारस्य रिः । क्रियते । क्रियेत । क्रियताम् । अक्रियत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । 'ऋरम्' चक्रे चक्राते चक्रिरे । इत्यादीनि । 'स्वरन्ता०' अनेन इट् । अयं धातुरनिट् तस्माद् विकल्पेन इट् । नित्यं णित् । इटो णित्त्वात् 'धातोर्नामिनः' अनेन वृद्धिः । कारिषीष्ट । इडभावे-'नुः' गुणनिषेधः । षत्वम् । कृषीष्ट । कारिता कारितारौ कारितारः । इडभावे-'गुणः' । कर्ता कर्तारौ कर्तारः । कारिष्यते करिष्येते कारिष्यन्ते । णित्त्वाभावपक्षे । 'हनृतः स्यप.' अनेन इट् । गुणः । करिष्यते करिष्येते करिष्यन्ते । अकारिष्यत अकारिष्येताम् अकारिष्यन्त । णित्वाभावपक्षे—अकरिष्यत अकरिष्येताम् अकरिष्यन्त । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे—'इण् तन्यकर्तरि' । 'धातोर्नामिनः' । 'लोपः' अनेन तनो लोपः । अकारि अकारिषाताम् अकृषाताम् । अकारिषत अकृषत । इत्यादीनि । देवदत्तेन त्वं सुखी क्रियसे । रागैस्त्वं दु.खी क्रियसे । विरागैः सुख्यहं क्रिये ॥

चिञ् चयने । चीयते । चिच्ये । चायिषीष्ट-चेषीष्ट । चायिता-चेता । चायिष्यते-चेष्यते । अचायिष्यत-अचेष्यत । अचायिषाताम्-अचेषाताम् ॥

(च) चिञ् चयने । 'यक् चतुर्षु' । अनेन यक् प्रत्ययः । 'य' । अनेन दीर्घः । चीयते चीयेते चीयन्ते । चीयेत चीयेयाताम् चीयेरन् । चीयताम् चीयेताम् चीयन्ताम् । 'दिवादावट्' अचीयत अचीयेताम् अचीयन्त । लिट् । 'द्विश्च' । 'नुधातोः' । चिच्ये चिच्याते चिच्यिरे । 'स्वरान्तानां०' । अनेन इट् । णित्वाद् वृद्धिः । 'धातोर्नामिनः' अनेन । 'ऐ आय्' । चायिषीष्ट । इडभावपक्षे गुणः । चेषीष्ट । चायिता चेता । चायिष्यते चायिष्येते चायिष्यन्ते । 'इडभावपक्षे । चेष्यते चेष्येते चेष्यन्ते । 'दिवादावट्' । अचायिष्यत अचायिष्येताम् अचायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अचेष्यन्त । लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः ।

तनो लोपः । 'दिवादावट्' । अचायि अचायिषाताम् । इडभावपक्षे । अचेषाताम् । अचायिषत अचेषत । इत्यादीनि ॥

दादेरिः । दीयते । ददे ददाते ददिरे ॥ **आतो युक्** ॥ आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥७॥ दायिषीष्ट-दासीष्ट । दायिता दाता । दायिष्यते-दास्यते । अदायि अदायिषाताम् । 'दाधास्थामित्वम्' । अदिषाताम् ॥

(च०) दा दाने । 'यक् चतुर्षु' । अनेन यक् । 'दादेरिः । 'ये' अनेन दीर्घः । दीयते दीयेते दीयन्ते । दीयेत दीयेयाताम् दीयेरन् । दीयताम् दीयेताम् दीयन्ताम् । 'दिवादावट्' अदीयत अदीयेताम् अदीयन्त । लिट् । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'आतोऽनपि' । ददे ददाते ददिरे । दा सीष्ट इति स्थिते । 'स्वरान्तानां०' अनेन इट् इटो णित्त्वम् ॥ सूत्रम्—(**आतो युक्**) आतः युक् ॥ आकारान्ताद्धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे । अनेन युक् । उकार उच्चारणार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । दायिषीष्ट ॥ इडभावपक्षे । दासीष्ट । दायिता दायितारौ दायितारः । इडभावपक्षे । दाता दातारौ दातारः । दायिष्यते दास्यते । 'दिवादावट्' । अदायिष्यत अदायिष्येताम् अदायिष्यन्त । इडभावपक्षे । अदास्यत अदास्येताम् अदास्यन्त । लुङ् । इण् । युक् । तनो लोपः । अदायि अदायिषाताम् । 'दाधास्थाम्०' अनेन इडभावपक्षे इकारः । अदिषाताम् । अदायिषत । अदिषत । इत्यादीनि ॥ ७ ॥

धीयते । अधायि अधायिषाताम्-अधिषाताम् ॥

(च०) डुधाञ् धारणपोषणयोः । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'दादेरिः' अनेनाकारस्य इकारः । 'ये' अनेन पूर्वस्य दीर्घः । धीयते । धीयेत । धीयताम् । अधीयत । इत्यादीनि भवन्ति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'ह्रस्वः' । 'झपानाम्०' । 'आतोऽनपि' अनेनाकारलोपः । दधे दधाते दधिरे । 'स्वरान्तानाम्०' । इटो णित्त्वम् । 'आतो युक्' । षत्वम् । धायिषीष्ट । इडभावे । धासीष्ट । धायिता धाता । धायिष्यते धास्यते । 'दिवादावट्' । अधायिष्यत अधास्यत । लुङ्लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः । अधायि अधायिषाताम् । इडभावपक्षे । 'दाधास्था०' अधिषाताम् । अधायिषत अधिषत । इत्यदीनि ॥

स्थीयते । अस्थायि ॥

(च०) ष्ठा गतिनिवृत्तौ । सत्वम् । यक् 'दादेरिः' । 'ये' । स्थीयते । स्थीयेत । स्थीयताम् । अस्थीयत । लिट्लकारे तु साधनं पूर्ववत् । तस्थौ तस्थतुः तस्थुः । स्वरान्तानाम्' । 'आतो युक्' स्थायिषीष्ट । इडभावे । स्थासीष्ट । स्थायिता स्थाता । स्थायिष्यते स्थास्यते । अस्थायिष्यत अस्थास्यत । लुङ्लकारे । इण् । युक् । तनो लोपः अस्थायि अस्थायिषाताम् । इडभावे । 'दाधास्थाम्०' अनेनेत्वम् । अस्थिषाताम् । इत्यादीनि ॥

स्तूयते । तुष्टुवे । अस्तावि अस्ताविषाताम्-अस्तोषाताम् हरिहरौ भक्तेन ॥

(च०) ष्टुञ् स्तुतौ । सत्वम् । यक् । 'ये' । स्तूयते स्तूयेत । स्तूयताम् । अस्तूयत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । द्वित्वादिकम् । अन्यत्साधनं पूर्ववत् । तुष्टुवे तुष्टुवाते तुष्टुविरे । 'स्वरान्तानाम्०' । अनेनेट् । इटो णित्वम् । वृद्धिः । स्ताविषीष्ट । इडभावपक्षे । गुणः । षत्वम् । स्तोषीष्ट । स्ताविष्यते स्तोष्यते । अस्ताविष्यत अस्तोष्यत । लुङ् लकारे । इण् । वृद्धिः । ततो लोपः । अस्तावि अस्ताविषाताम् । इडभावपक्षे । अस्तोषाताम् । इत्यादीनि ॥

हन्यते । **हनो घ्ने** । जघ्ने । घानिषीष्ट-हंसीष्ट ॥ **हन्तेः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः आत्मने वा** ॥ ८ ॥ वधिषीष्ट । घानिता-हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते अघानिष्यत-अहनिष्यत । अघानि अघानिषाताम् ॥ **हन आत्मनेपदे सिः किद्वाच्यः** ॥ ९ ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् अहसातां अघानिषत-अहसत । अवधि अवधिषाताम् ॥

(च०) हन् हिंसागत्योः । यक् । हन्यते हन्येत हन्यताम् । अहन्यत । लिट्लकारे । द्वित्वम् । 'कुहोश्चुः' । 'गमां स्वरे' 'हनो घ्ने' । जघ्ने जघ्नाते जघ्निरे इत्यादीनि । 'स्वरान्तानाम्०' । 'हनो घ्ने' घानिषीष्ट । इडभावपक्षे । 'नश्चा०' । हंसीष्ट ॥ सूत्रम्—हन्ते०॥ हन्तेर्धातोः स्याशीर्यादाद्योर्वधादेशो वक्तव्यः। आत्मनेपदे वा भवति। 'जनिवध्योः'। अनेन वृद्धिनिषेधः । वधिषीष्ट । घानिता । 'नश्चा०' । हन्ता । घानिष्यते । 'हनृतः' । हनिष्यते । अघानिष्यत । लुङ्लकारे। इण् । 'हनो घ्ने' । 'अत उपधायाः' । अघानि । अत्र—हनो धत् । अनेन घादेशो न भवति । तत्र सूत्रे इणि निषेधः । अघानिषाताम् ॥ सूत्रम्—'हन०' ॥ हनो धातोरात्मनेपदे सिः प्रत्ययः किद्वाच्यः । 'लोपः' अनेन वकारलोपः अहसाताम् । अघानिषत अहसत । इत्यादीनि । 'हन्तेः' अनेन वा वधादेशः वृद्धिनिषेधः। अवधि अवधिषाताम् अवधिषत। अवधिष्ठाः । इत्यादीन। रूपाणि वन्ति॥८-९॥

'ग्रहां क्ङिति च' गृह्यते । जगृहे । ग्राहिषीष्ट । 'ईटो ग्रहाम्' ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता ग्रहीता । ग्राहिष्यते-ग्रहीष्यते । अग्राहिष्यत-अग्रहीष्यत । अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् ॥ दृश्यते । ददृशे । दर्शिषीष्ट-दृक्षीष्ट । दर्शिता द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । अदर्शि अदर्शिषातां-अदृक्षाताम् ॥ डुपचप् पाके । पच्यते । पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । अपाचि अपक्षाताम् ॥

(च०) ग्रह उपादाने । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक्प्रत्ययः । 'ग्रहां क्ङिति च' अनेन सम्प्रसारणम् । गृह्यते । गृह्येत । गृह्यताम् । 'दिबादावट्' । अगृह्यत । लिट्लकारे । संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् । 'रः' । 'कुहोश्चुः' । जगृहे जगृहाते जगृहिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्तानाम्०' अनेन ट् इटो णित्वम् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । ग्राहिषीष्ट । 'ईटो ग्रहाम्' अनेन इट् ईकारो भवति । ग्रहीषीष्ट । ग्राहिता । अत्र दीर्घो न भवति ।

अनिष्टत्वात् । ग्रहीता । ग्राहिष्यते ग्रहीष्यते । 'दिबादावट्' अग्राहिष्यत अग्रहीष्यत । इत्यादीनि ॥ लुङ्लकारे । इण् । वृद्धिः । तनो लोपः । अग्राहि अग्राहिषाताम् अग्रहीषाताम् । अग्राहिषत अग्रहीषत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । दृश्यते दृश्येते दृश्यन्ते । इत्यादीनि । दृश्येत दृश्येताम् अदृश्यत । इत्यादीनि । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'रः' । ददृशे ददृशाते ददृशिरे । 'स्वरान्तानाम्०' अनेन इट् । इटो णित्त्वम् । णित्त्वाद्वृद्धेरप्राप्तत्वाद् गुणः । दर्शिषीष्ट । इडभावपक्षे । 'छशष०' अनेन षत्वम् । 'षढोः कः से' । षत्वम् । 'कषसंयोगे०' । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । दृक्षीष्ट । अन्यानि सुगमानि । दर्शिता । इडभावे षत्वम् । 'गुणः' । 'रारो झसे०' द्रष्टा । दर्शिष्यते द्रक्ष्यते । 'दिबादावट्' अदर्शिष्यत अद्रक्ष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् । गुणः । तनो लोपः । अदर्शि अदर्शिषाताम् । इडभावपक्षे० । 'सिस्योः' अनेन गुणनिषेधः । षत्वम् । अदृक्षाताम् । अदर्शिषत अदृक्षत । इत्यादीनि भवन्ति ॥ डुपचष् पाके । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । 'दिबादावट्' । अपच्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानीति । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'लोपः पचाम्०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । पेचे पेचाते पेचिरे । इत्यादीनि । 'चोः कुः' षत्वम् । 'कषसंयोगे क्षः' । पक्षीष्ट । 'चोः कुः' । पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्ष्यते अपक्ष्यत । लुङ्लकारे । इण् । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । तनो लोपः । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

तनोतेर्नो वा ॥ तनोतेर्नकारस्य वा आकारो भवति यकि परे ॥ १० ॥ तायते तन्यते । तेने । अतानि । अतानिषाता-अतनिषाताम् ॥

(च०) तनु विस्तारे । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् ॥ सूत्रम्—'**तनोतेर्नो वा**' ॥ तनोतेः नः वा अव्ययम् । तनोतेर्धातोर्नकारस्य वा आकारो भवति यक्प्रत्यये परे सति । 'सवर्णे०' तायते । तायेत । तायताम् । अतायत । आत्वाभावपक्षे । तन्यते । तन्येत । तन्यताम् । अतन्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लिट्लकारे 'द्विश्च' । 'पूर्वस्य' । 'लोपः पचाम्०' अनेनैत्वपूर्वलोपौ भवतः । तेने तेनाते तेनिरे । इत्यादीनि । 'स्वरान्तानाम्०' । अस्य सूत्रस्य व्याख्यानात् । इट् । वा णित् । तानिता । 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः । णित्त्वाभावपक्षे । तनिता । तानिष्यते । तनिष्यते । 'दिबादावट्' । अतानिष्यत अतनिष्यत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । तनो लोपः । 'दिबादावट्' । अतानि अतानिषाताम् अतनिषाताम् । अतानिषत अतनिषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥ १० ॥

भञ्जो आमर्दने । नो लोपः । भज्यते । अकित्त्वात् बभञ्जे । भङ्क्षीष्ट । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यते ॥ **भञ्जेरिणि वा नलोपो वाच्यः** ॥ ११ ॥ अभाजि अभञ्जि ॥

(च०) भञ्जो आमर्दने । 'यक् चतुर्षु' अनेन यक् । 'नो लोपः' अनेन नकारस्य

लोपः। भज्यते। भज्येत। भज्यताम्। 'दिबादावट्'। अभज्यत। लिट्लकारे। अकि-त्वान्नकारस्य लोपो न भवति। द्वित्वादिकं कार्यम्। 'झपानाम्०'। 'पूर्वस्य०'। बभञ्जे बभञ्जाते बभञ्जिरे। इत्यादीनि। भञ्जिसीष्ट इति स्थिते। 'चोः कुः'। 'खसे०' षत्वम्। कषसंयोगे क्षः'। भङ्क्षीष्ट। 'चोः कुः'। 'खसे०'। भङ्क्ता। भङ्क्ष्यते। 'दिबादावट्' अभङ्क्ष्यत। लुङ्लकारे। 'इणतन्य०' अनेन इण्॥ सूत्रम्—'भञ्जेः०'॥ भञ्जेर्धातोरिणि वा नकारस्य लोपो वाच्यः अनेन वा नकारस्य लोपः। 'अत उपधायाः'। तनो लोपः। अभाजि। नकारलोपाभावपक्षे। अभञ्जि अभङ्क्षाताम् अभङ्क्षत। इत्यादीनि॥ ११॥

शम उपशमे। शम्यते मुनिना। धातोः प्रेरणे। मितां ह्रस्वः। ञेः। शम्यते मोहो हरिणा। शमयांचक्रे॥ ञ्यन्तानां मितामिणि णिदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या णिदिटि ञिलोपश्च॥ १२॥ अशमि अशामि अशामिषातां-अशमिषाताम्। णिद्वादिडभावपक्षे अशमयिषाताम्॥

(च०) शम उपशमे। 'धातोः प्रेरणे' अनेन ञिः। 'अत उपधायाः' अनेन वृद्धिः। 'मितां ह्रस्वः' अनेन ह्रस्वः। 'यक् चतुर्पु' अनेन यक्। 'ञेः' अनेन ञिलोपः। शम्यते मोहो हरिणा। शम्येत शम्यताम्। 'दिबादावट्' अशम्यत। 'कासादि०' अनेन आम्। अन्यत्साधनं पूर्ववत। शमयांचक्रे॥ सूत्रम्—'ञ्यन्तानां०'॥ ञ्यन्तानां मितां धातूनां इणि णिद्वदिटि च वा वृद्धिर्वाच्या। णिद्वदिटि ञेर्लोपो वाच्यः। अनेन ञेर्लोपः। वा वृद्धिः। शामिषीष्ट। वृद्ध्यभावपक्षे। शमिषीष्ट। शामिता शमिता। शामिष्यते शमिष्यते। अशामिष्यत अशमिष्यत। लुङ्लकारे। 'इणतन्य०' अनेन इण्। ञेर्लोपः। वा वृद्धिः। अशामि अशमि। अशामिषाताम्। अशामिषत अशमिषत। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि अनेनैव क्रमेण साध्यानि॥ १२॥

(प्र०) ञ्यन्तानामिति। कथं तर्हि—"हरेर्यदक्रामि पदैककेन खम्" इति नैषध-काव्ये श्रीहर्षः, उच्यते, "निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते" इति प्राकृते ञिस्तत इण् बोध्यः॥ १२॥

गुणोर्तिसंयोगाद्योः। अर्यते स्मर्यते॥

(च०) ऋ गतौ। 'यक् चतुर्पु' अनेन यक्प्रत्ययः। 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' अनेन गुणः। अर्यते। अर्येत। अर्यताम्। 'दिबादावट्'। 'स्वरादेः' अनेन द्वितीयोऽडागमः। 'सवर्णे०'। आर्येत। इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति लिट्लकारे साधनं पूर्ववत्। आर आरतुः आरुः। इत्यादीनि। आरिषीष्ट ऋषीष्ट। आरिता अर्ता। आरिष्यते आरिष्यत। लुङ्लकारे। आरि आरिषाताम्। इत्यादीनि। एवं स्मृ स्मरणे। यक्। 'गुणोर्ति०' अनेन गुणः। स्मर्यते। स्मर्येत। स्मर्यताम् अस्मर्यत। लिट्लकारे। सस्मरे। स्मारिषीष्ट स्मृषीष्ट। स्मारिता। इत्यादीनि॥ लुङ्लकारे। अस्मारि। अस्मारिषाताम् अस्मृषाताम्। इत्यादीनि।

यत्कर्मगुणसंयोगात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते स कर्मकर्ता । तदुक्तम्—

'क्रियामाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति ।
सुकरैः स्वगुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥

तत्राप्येतदेवोदाहरणम् ॥ **कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ।** कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवति ॥ १३ ॥ लूयते केदारः स्वयमेव । लुलुवे । अलावि अलाविषाताम् ॥ पच्यते ओदनः स्वयमेव ॥ भिदिर् विदारणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । अभेदि ॥

(च०) अथ कर्मोक्ताधिकारे कर्मकर्तृलक्षणं तस्योदाहरणं चाह यत्कर्मेति । यत्कर्मापि गुणयोगात् वस्तुमध्यस्थितसुकारादिमार्दवादिगुणस्य संयोगात् उपचारात्कर्तृत्वेन विवक्ष्यते सः कर्मकर्तेत्युच्यते । यतः 'क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति ॥ सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात् कर्मकर्तेति तद्विदुः ॥' तत्रापि एतदेव कक्प्रत्ययान्तस्यैवोदाहरणमुच्यते ॥

सूत्रम्—**कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ॥** कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः । कर्मस्था क्रिया तया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद् भवति । अनेन कर्तुः कर्मत्वं भवति । लूञ् छेदने । देवदत्तः केदारं लुनाति । स एवं वदति नाहं लुनामि किंतु केदारः स्वयमेव लूयते । लूञ्धातोः 'यक्चतुर्षु' अनेन यक्प्रत्ययो भवति । लूयते । लूयेत । लूयताम् । 'दिवादावट्' । अलूयत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' । 'नुधाता०' । लुलुवे लुलुवाते लुलुविरे । 'स्वरान्तानां०' अनेन इट् । इटो वा ञित्त्वम् । ञित्त्वाद् वृद्धिः । लाविषीष्ट लविषीष्ट । ञित्त्वाभावपक्षे । इदं रूपम् । लाविता लविता । लाविष्यते लविष्यते । 'दिवादावट्' अलाविष्यत अलविष्यत । लुङ्लकारे । इण् वृद्धिः । तनो लोपः । अलावि । अलाविषाताम् अलविषाताम् । अलाविषत अलविषत । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति ॥

डुपचष् पाके । पच् ते । यक्प्रत्ययो भवति । कश्चिद् वक्ति–देवदत्त ओदनं पचति । एवं वदति नाहं पचामि किन्तु ओदनः स्वयमेव पच्यते । अत्र ओदनस्य स्वयमेव पाकसिद्धौ सामर्थ्यं ततः कर्मकर्तृत्वम् । कर्म एव कर्ता जातः । न पुनस्तृतीयान्तः कर्ता भवति । पच्यते । पच्येत । पच्यताम् । अपच्यत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य०' । 'लोपः पचां०' । पेचे पेचाते पेचिरे । 'चोः कुः' । पत्वम् । 'कषसंयोगे०' । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । लुङ्लकारे । इण् । 'अत उपधायाः' । 'तनो लोपः' । अपाचि अपक्षाताम् अपक्षत । इत्यादीनि ॥ भिदिर् विदारणे । कश्चिदेवं वक्ति देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति । स एवं वक्ति 'नाहं भिनद्मि किंतु काष्ठं स्वयमेव भिद्यते' । 'यक्चतुर्षु' । भिद्यते । भिद्येत । भिद्यताम् । अभिद्यत । लिट्लकारे । 'द्विश्च' 'पूर्वस्य०' । बिभिदे बिभिदाते बिभिदिरे । भित्सीष्ट । भेत्ता । भेत्स्यते । अभेत्स्यत । लुङ् । इण् । गुणः तनो लोपः । अभेदि अभित्साताम् अभित्सत ॥ १३ ॥

(प्र०) **यत्कर्मगुणेति** । अयमर्थः। यदा सौकार्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते । साध्वसिश्छिनत्ति । काष्ठानि

पचन्ति । स्थाली पचति । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । तेनोक्ते कर्म्मकर्त्तरि यगादिणिण्वदिटः । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् । कर्म्मवत्कर्म्मणेति । वत्करणं किमर्थम् । यथा अब्रह्मदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति, तथा कर्म्मेत्युच्यमानेऽपि कर्म्मवदित्यर्थलाभात्, सत्यं, कर्म्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्म्मेत्युच्यमाने कर्म्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात । तथा हि सति अकर्म्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात किं तु कर्म्मणि स्यात ॥ २३ ॥

दुहस्नुनमां कर्मकर्तरि यगिणौ न ॥ १४ ॥ दुग्धे स्नुते गौः स्वयमेव । नमते दण्डः स्वयमेव । अदुग्ध । अस्नोष्ट । अस्नाविष्ट । अनंस्त ॥

(च०) सूत्रम्—'दुहस्नुनमां०' ॥ दुह स्नु नम् एतेषां धातूनां कर्मकर्तरि यगिणौ न भवतः तेषां धातूनां रूपाणि पूर्ववत् ज्ञेयानि । आत्मनेपदे । दुग्धे दुहाते दुहते । इत्यादीनि रूपाणि ज्ञेयानि ॥ स्नुधातोः । स्नुते स्नुवाते स्नुवते । इत्यादीनि ॥ नमधातोः । नमते नमेते नमन्ते । त्रयाणां लुङ्लकारे । अदुग्ध अधुक्षाताम् अधुक्षत । अस्नोष्ट अस्नाविष्ट । अनंस्त अनंसाताम् अनंसत ॥ १४ ॥

अथ द्विकर्मकाः ॥

दुह्याच्पचूदण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥ २५ ॥
न्यादयो ज्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ॥ २६ ॥
निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ।
गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥ २७ ॥

(च०) अथ द्विकर्मका धातवः कथ्यन्ते । द्वे कर्मणी यस्य स द्विकर्मकः । यस्य धातोः कर्मद्वयापेक्षत्वं भवति स द्विकर्मकः ॥ ते धातवः श्लोकेन गणिताः ॥

'दुह्याच्पचूदण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथ्मुषाम् ।
कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकृष्वहाम् ॥'

दुह् । याच् । पच् । दण्ड् । रुधि । प्रच्छि । चि । ब्रू । शास् । जि । मथ् । मुष् । नी । हृ । कृष् । वह् एतेषां धातूनां द्विकर्मकत्वं स्यात ॥

'न्यादयो ज्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणेऽन्ये तु यथारुचि ।

न्यादयः । ज्यन्तनिष्कर्मगत्यर्था धातवः मुख्यकर्मणि प्रत्ययं यान्ति । दुह्यादिर्गौणे प्रत्ययं यान्ति अन्ये तु यथारुचि प्रत्ययं यान्ति । गौणे वा मुख्ये वा । उभयत्रापि वा । तत्र द्विकर्मके कर्मद्वयम् । एकं मुख्यं कर्म । अपरं च गौणं कर्म । यदर्थं क्रिया आरभ्यते तत् मुख्यं कर्म । अन्यद् गौणम् । न्यादीनां मुख्ये कर्मणि प्रथमा । याच्यादीनां तु गौणे कर्मणि प्रथमा । प्रच्छादीनां तु मुख्येऽमुख्ये वापि कर्मणि प्रथमा ।

निन्ये विजनमजागरि रजनीमगमि मदमयाचि संभोगम् ॥
गोपी हास्यमकार्यत भावश्चैनामनन्तेन ॥

अस्य व्याख्या—अनन्तेन गोपी विजनं निन्ये । अनन्तेन गोपी रजनीमजागरि । गोपी मदमगमि । त्रिषु स्थानेषु गोपी मुख्यं कर्म । गोपी संभोगमयाचि । गोपी हास्यमकार्यत । एनां भावोऽकार्यत ॥

कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । पृच्छयते पन्थाः पथिकेन पान्थः । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छयते । कटश्चिकीर्ष्यते देवदत्तेन । यतः बोभूय्यते । अनपि च हसात् । पापच्यते । तेन पापचिता अपापचि । इत्यादि ॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

(च०) अथ दुह्यादीनामुदाहरणानि आह—मूले तु कर्तुरिष्टतमं प्रधानं कर्म । अन्यदप्रधानमिति व्याख्यातम् । तदपि समीचीनम् । नगरं नीयते नागरिकैर्वनेचरः । अत्र वनेचरस्य मुख्यत्वम् । नगरस्य गौणत्वम् । तेन वनेचर इति प्रथमा । यदा मुख्ये कर्मणि प्रथमा तदा गौणे द्वितीया । यदा गौणे प्रथमा तदा मुख्ये द्वितीया भवति इति विवेकः ॥ यदा मुख्यामुख्ये द्वे अपि प्रत्यये न अभिधीयेते तदोभयत्रापि प्रथमा । भोजनं याच्यते यजमानो याचकेन । अत्र मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा ॥ पृच्छयते पन्थानं पथिकेन पान्थः । अत्रापि मुख्ये द्वितीया । गौणे प्रथमा । शिष्येणाचार्यस्तत्त्वं पृच्छयते । अन्यान्यपि उदाहरणानि यथासम्भवं ज्ञेयानि ॥

सप्रत्ययान्तात् 'कृ' धातोर्यक् । चिकीर्ष्यते । चिकीर्ष्येत । चिकीर्ष्यताम् । अचिकीर्ष्यत । लिट्लकारे—चिकीर्षांचक्रे । चिकीर्षिषीष्ट । अचिकीर्षि कटः चिकीर्ष्यते देवदत्तेन ॥

यङन्तात् भूधातोर्यक् । 'यङ्चतुर्षु' अनेन । 'यतः' अनेनाकारलोपः । बोभूय्यते । बोभूय्येत । बोभूय्यताम् । 'दिबादावट्' । अबोभूय्यत । बोभूयांचक्रे । इत्यादीनि । लुङ्लकारे । अबोभूयिष्ट ॥ यङन्तात् पचधातोर्यक् । पापच्यते । पापच्येत । पापच्यताम् अपापच्यत । 'अनपि च हसात्' अनेन अनपि विषये यङो लोपः । पापचांचक्रे । पापचिषीष्ट । पापचिता । पापचिष्यते । अपापचिष्यत । अपापचि । इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति तानि सुगमानि । इति भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३३ ॥

(प्र०) प्रधानमिति । मतान्तरे तु—साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वेन मुख्यकर्मव्यवहारः । धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकफलशालित्वेन तु गौणव्यवहारः ॥ ३३ ॥

लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

अथ लकारार्थप्रक्रिया ॥ **हठपौनःपुन्ययोर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनान्तता निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले ॥ १ ॥**

पुरामवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः।
विगृह्य चक्रे नमुचिंद्विषा बली य इत्थमस्वास्थ्यमहर्निशं दिवः ॥२८॥

(च०) अथ लकारार्थप्रक्रिया कथ्यते। सूत्रम् 'हठपौनः पुन्ययोः' हठात्कारेऽर्थे पौनः पुन्यार्थे च धातोर्लोण्मध्यमपुरुषस्य एकवचनं ततो द्विः निपात्यते सर्वकाले सर्वपुरुषविषये अतीते काले। अस्योदाहरणानि। पुरामवस्कन्द अस्मिन् श्लोके उक्तानि ज्ञेयानि। तत्र परोक्षे काले लोणमध्यमपुरुषस्यैकवचनान्तानि रूपाणि प्रदृश्यन्ते। श्लोकार्थः सुगमोऽस्ति ॥ १ ॥

(प्र०) हठपौनः पुन्ययोरिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। तध्वमोर्विषये वा क्रियासमभिव्याहारे द्विन्वं तस्यैव धातोरनुप्रयोगश्च॥ "अनेकक्रियासमुच्चये वा लोट् तस्य हिस्वौतध्वमोर्विषये वा"। समानार्थस्य धातोरनुप्रयोगात्तिबादयः। याहि याहीति याति। एवं यातः यान्ति। यासि याथः याथ! यात यातेति यूयं याथ। यामि यावः यामः। याहि याहीति यास्यति। अधीष्वाधीष्वेत्यधीते। एवमन्यत्रापि। ध्वविषये प्राग्वत्। पक्षे अधीध्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वे॥ सक्तून् पिब, धानाः खादेत्यभ्यवहरति। पिबत खादत खादतेभ्यवहरथ। अन्नं भुङ्क्ष्व, दाधिकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते। भुङ्ध्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वे इति ॥ १ ॥

वर्तमानार्थाया अपि विभक्तेः स्मयोगे भूतार्थता वक्तव्या ॥२॥ आह स्म हारीतः। यजति स्म युधिष्ठिरः ॥

(च०) सूत्रम्—'वर्तमानार्थायाः०'॥ वर्तमानार्थाया अपि॰त्यादिविभक्तेः स्म इत्यस्य योगे भूतार्थता वक्तव्या। अस्योदाहरणम्—आह स्म हारीतः। अत्र वर्तमानेऽपि स्मयोगेन भूतार्थता॥ द्वितीयमुदाहरणम् यजति स्म युधिष्ठिरः। अत्रापि वर्तमाने स्मयोगेन भूतार्थता भवति ॥ २ ॥

वैचित्त्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः ॥३॥ सुप्तोऽहं किल विललाप। नाहं कलिङ्गं जगाम ॥

(च०) सूत्रम्—'वैचित्त्यापह्नवयोः०'॥ वैचित्त्यापह्नवयोरल्पकालेऽपि णादिर्वक्तव्यः। अस्योदाहरणम्। वैचित्त्ये सुप्तोऽहं किल विललाप। अपह्नवे नाहं कलिङ्गं जगाम। इत्युदाहरणम् ॥ ३ ॥

(प्र०) वैचित्त्येति। अत्र यद्यपि बुद्धीन्द्रियशरीरादिसंघातरूपस्य कर्त्तुरात्मनः प्रत्यक्षतैव तथापि मदस्वप्नादिभिश्च विक्षिप्ते चित्ते कश्चित् स्वगतमेव न वेत्ति पश्चादन्येभ्यः श्रुत्वा प्रयुंक्ते सुप्तोऽहमिति। अपह्नवोऽपलापः। कलिङ्गो नाम देशविशेषः। तस्य तु "अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति" इत्युक्त्या निषिद्धत्वेन जुगुप्सितत्वेन च तत्र त्वया चिरं स्थितमित्युक्तः कश्चित् गमनमेव निषेधतीत्यत्रापह्नवः॥ यदा तु गमनमेवायुक्तं तदेवापलपति तदा लडेवापह्नवाभावात् ॥३॥

यावत्पुरानिपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः लट् ॥४॥

पुरा करोति । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥

(च०) सूत्रम्—'यावत्पुरानिपातयोः' ॥ यावत् पुरा अनयोर्निपातयोर्योगे भविष्यदर्थे तिबादयः प्रत्यया भवन्ति । लट्लकारश्च । अस्योदाहरणम् पुरा करोति करिष्यतीत्यर्थः । यावत्करोति । करिष्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स्मृत्यर्थधातुयोगे भूतेऽर्थे लृट् ॥ ५ ॥ स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि । उपकुरुथा इत्यर्थः ॥ इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) सूत्रम्—'स्मृत्यर्थधातुयोगे' ॥ स्मृत्यर्थधातुयोगे सति भूतेऽर्थेपि लृट्लकारो भवति । स्मरसि मित्र यदुपकरिष्यसि उपकुरुथाः ॥ ६ ॥

इति लकारार्थप्रक्रिया समाप्ता ॥ ३४ ॥

धातूनामप्यनन्तत्वान्नानार्थत्वाच्च सर्वथा ।
अभिधातुमशक्यत्वादाख्यातख्यापनैरलम् ॥ २९ ॥

इति श्री अनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां सारस्वत-
प्रक्रियायामाख्यातप्रक्रिया समाप्ता ॥

(च०) अथ आख्यातोपसंहारमाह—**धातूनामिति** । यतो धातवोऽनन्ता यद्यपि कविकल्पद्रुमादौ चतुःपञ्चाशदधिकसप्तदशशतानि धातुसंख्या प्रतिपादिता तथापि प्रयोगाणां बहुत्वदर्शनात् धातवोऽनन्ता एव । तथा एकैकस्य धातोः अनेकेऽर्थाः यथा दिव् क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमदमोदस्वप्नकान्तिगतिषु इत्यादि । एवमेकैको धातुरनेकेष्वर्थेषु वर्तते । तथा 'ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः प्राप्त्यर्थाश्च' इत्यनेकार्थत्वम् । तथा उपसर्गयोगादप्यनेकार्थत्वम् तत उक्तं धातूनामनन्तत्वात् । नास्ति अन्तो येषां तेऽनन्तास्तेषां भावोऽनन्तत्वं तस्मात् अनन्तत्वात् । तथा प्रत्येकं धातूनां नानार्थत्वात् नाना बहुप्रकारेण अर्थो येषां ते नानार्थास्तेषां भावो नानार्थत्वं तस्मात् । चकारात्सर्वथा सर्वप्रकारेण सम्पूर्णतयाभिधानं कथनं शब्दशास्त्रे अभिधातुं वक्तुं कथयितुं वा अशक्यम् । यदि वृहस्पतिः स्वयं वक्ता इन्द्रः स्वयं श्रोता तथापि वर्षसहस्रेणापि धातूनामन्तं न गच्छति । 'लोकाच्छेषस्य सिद्धि' रिति सर्वै र्वैयाकरणैरुक्त त्वात्, तेषां प्रक्रिया प्रयोगानुसारेण प्रकारान्तरेण वा ज्ञातव्या मया वक्तुं न शक्यते इति कारणादाख्यातस्य व्याकरणनवमाधिकारस्य ख्यापनैः कथनैरलं पर्याप्तं पूर्यतामिति यावत् ॥

इति सारस्वतव्याकरणे द्वितीया वृत्तिः सपूर्णा ॥

(प्र०) स्मृत्यर्थेति । स्मृत्यर्थ इत्युक्तेर्बुध्यसे चेतयसे इत्यादि योगेऽपि भवति । एषामपि प्रकरणादिना स्मृतिवाचित्वात् ॥ स्मरसीति । अत्र पश्य मृगो धावति इति वाक्यवद् वाक्यार्थस्य कर्म्मता बोध्या ॥ ६ ॥

इति प्रसादे लकारार्थप्रक्रिया ॥ ३४ ॥

इति श्री यास्कनवकिशोरकरपरिपूरते प्रसादोत्तरार्द्धे
आख्यातप्रक्रिया समाप्ता ।

कृदन्तप्रकरणम् ॥ ३५ ॥

निजजनैर्विधिना निखिलापदो झटिति यो विनिवर्तयति स्मृतः ।
जलधिजापरिरम्भणलालसो नरहरिः कुरुतां जगतां शिवम् ॥ १ ॥

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते ॥ **कृत्कर्तरि च ॥** वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः कृत्संज्ञकास्ते च कर्तरि च भवन्ति ॥ १ ॥ चकाराद्भावकर्मणोरपि । **स्वतन्त्रः कर्ता ॥** क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोऽर्थः कर्ता स्यात् ॥ शुद्धो धात्वर्थो भावः ॥ कर्तुरीप्सिततमं कर्म । तथायुक्तं चानीप्सितम् । विषं भुङ्क्ते देवदत्तः । अन्नं भुङ्क्ते देवदत्तः ॥

(च०) अथेत्याख्यातकथनानन्तरं कृत्प्रत्यया निरूप्यन्ते । तृतीयवृत्तिस्थप्रत्ययानां 'कृत्' इति संज्ञास्ति ते निरूप्यन्ते प्रकाश्यन्ते । यद्वा कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । कृत्संज्ञकाः प्रत्यया अन्ते येषां ते कृदन्ताः शब्दास्तेषां प्रक्रिया निरूप्यते । द्वितीयवृत्तौ धातवः साधितास्ते भवन्त्याद्यन्ताः अत्र तु भ्वादीनां कृत्प्रत्यययोगेन निष्पन्नाः स्याद्यन्ताः शब्दाः साध्यन्ते ॥ सूत्रम्—'कृत् कर्तरि०' ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् कर्तरि 'हसेपः' करोतीति कर्ता तस्मिन् 'ङौ' इति अर् 'स्वर०' ॥ अत्र ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते कृत्संज्ञकाः कृन्नामानो ज्ञेयाः । अत्र 'जातावेकवचनम्' इति वचनाद्वक्ष्यमाणा इति कथितं च कृत्प्रत्ययः प्रायः कर्तरि कर्त्रुक्तावेव भवति । चकारात् विशेषविधाने भावकर्मणोरिति ॥ १ ॥

(म०) कृदिति । उत्सर्गतः कर्तरीति बोध्यम् ॥ १ ॥

तृवुणौ ॥ धातोस्तृवुणौ प्रत्ययौ भवतः ॥ २ ॥ डुपचष् पाके । पच् तृ इति स्थिते । चोः कुः । पक्तृ इति स्थिते । 'कृत्तद्धितसमासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा' इति केचित् इति नामत्वम् । नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिर्भवति । स्तुरार् । सेरा । पचतीति पक्ता पक्तारौ पक्तारः । पक्तारम् । पुंलिङ्गे पक्ता । स्त्रियां पक्त्री । नपुंसके पक्तृ पक्तृणी पक्तॄणि इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे । करोतीति कर्ता । हृञ् हरणे । हरतीति हर्ता । मृङ् प्राणत्यागे । म्रियते इति मर्ता । डुभृञ् धारणपोषणयोः । बिभर्तीति भर्ता ॥

(च०) सूत्रम्—'तृवुणौ' ॥ तृश्च वुण् च तृवुणौ 'स्वर०' । धातोरग्रे तृवुणौ इत्येतौ द्वौ प्रत्ययौ भवतः कर्तरि । वुण् इत्यत्र णकारो वृद्ध्यर्थः । उदाहरणम् । डुपचष् पाके । पच् तृप्रत्ययः । 'चोः कुः' । 'स्वर०' । पक्तृ इति जातम् । कृत्तद्धितसमासाश्चेति नामसंज्ञायाम् प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' । यदादेशस्तद्वद्भवति इति न्यायात् 'सेरा' । स च डित् डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । पक्ता । 'स्तुरार्' । 'स्वर०' पक्तारौ पक्तारः । एवं कृ—तृप्रत्ययः । 'गुणः' 'राद्यपो द्विः' । कर्तृशब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' । 'सेरा' । 'स्वर०' । कर्ता कर्तारौ । एवं सप्तसु विभक्तिषु रूपाणि ज्ञेयानि । एवं हृ हर्ता । पचती-

ति पक्ता । करोतीति कर्ता । हरतीति हर्ता । एवं भर्ता भर्तारौ भर्तारः । भोक्ता, दाता, पाता, स्थाता, माता, गन्ता, वक्ता, मंक्ता इत्यादि ॥ स्त्रीलिङ्गे-पक्त्री, 'ऋण् ईप्' इतीप् । 'ऋ रम्' ॥ नपुंसकलिङ्गे-पक्तृ पक्तृणी पक्तॄणि । इत्यादि ॥ २ ॥

(प्र०) धातोरिति ॥ अधिकारादिदंलब्धमित्याशयः ॥ पचतीति वाक्ये पक्तेति॥

कृतः ॥ सेट्धातोः परस्य कृत्प्रत्ययस्य वसादेरिडागमो भवति ॥ ३ ॥ कृत इदं सूत्रं सेट्धातुविषयम् ॥ सत्तायाम् । भवतीति भविता । एधृ वृद्धौ । एधतेऽसौ एधिता ॥

(च०) सूत्रम्—'कृतः' ॥ कृत् प्रथमैकवचनान्तम् 'स्वर०' 'स्तोर्वि०' । एकपदं सूत्रम् । सेट्धातोः परस्य वसादेः कृत्प्रत्ययस्य इडागमः स्यात् । वस्प्रत्याहार आदौ यस्य तस्यैव कृत्प्रत्ययस्येडागमः नत्वन्यस्य । उदाहरणम् भू तृ प्रत्ययः । 'कृतः' इति इडागमः । 'गुणः' । 'ओ-अव्' । 'स्वर०' भवितृशब्दात्प्रथमैकवचने कर्तृशब्दवत्साधना । भवतीति भविता । एधृ वृद्धौ । एध तृ । 'कृतः एधिता ॥ ३ ॥

गुपू रक्षणे ॥ ऊदितो वा ॥ ऊदितो धातोरिड्वा भवति ॥ ४ ॥ गोपायति गोपिता-गोपायिता-गोप्ता ॥ षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । सेधिता-सेद्धा ॥ इषुसहलुभरिषरुषामनपि तस्येड्वा भवति । इषु इच्छायाम् । इच्छतीति एषिता-एष्टा ॥ लुभ्विमोहने ॥ लुभ् गार्ध्ये । लुभ्यतीति लोभिता । इडभावपक्षे-तथोर्धः । झबे जबाः लुभ्यतीति लोब्धा ॥ रिष् बन्धने । रेषतीति वा रिष्यतीति रेषिता-रेष्टा ॥ रुष क्रोधे । रोषतीति रोषिता-रोष्टा ॥ षह मर्षणे । आदेः ष्णः स्नः । होढः । तथोर्धः । ष्टुभिः ष्टुः । ढि ढो लोपः । सहिवहोरोदवर्णस्य । सहतेऽसौ सोढा । वह् प्रापणे । वहति इति वोढा ॥

(च०) सूत्रम्—'ऊदितो वा' ॥ ऊत् ऊकारः इत् यस्य स ऊदित् तस्मात् ऊदितः पञ्चम्येकवचनम् 'स्वर०' 'स्तोर्वि०' वा 'अव्ययम्' । 'हबे' । 'उओ' ऊदितो धातोः । गुपू रक्षणे षिधू माङ्गल्ये इत्यादेर्वा इडागमः वस्प्रत्याहारादेः कृत्प्रत्ययस्यैव । उदाहरणम् । गुपू रक्षणे । गुप् । 'तृवुणौ' इति तृप्रत्ययः 'उपधाया लघोः' 'ऊदितो वा' इति इडागमः । 'स्वर०' । उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' । 'सेरा' । डित्त्वाट्टिलोपः 'स्वर०' गोपिता—गोप्ता । गोपायतीति–गोपिता । गोप्ता । षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च । षिध् 'आदे ष्णः स्नः' सिध् तृप्रत्ययः 'उपधायाः लघोः' । 'ऊदितो वा' इत्येकत्रेडागमः द्वितीये 'तथोर्धः' । तृस्थाने ध्र । 'झबे जबाः' । 'स्वर०' । उभयत्रापि प्रथमैकवचने 'सेरा' । 'स्तुरार्' टिलोपः । 'स्वर०' । सेधिता । सेद्धा । वाशब्दादेव इषु इच्छायामित्यस्य-एष्टा एषिता ॥ षह् मर्षणे सहने च । 'आदेः ष्णः स्नः' सहते इति सोढा । तृप्रत्ययः । 'हो ढः' । 'तथोर्धः' । 'ष्टुभिः ष्टुः' । 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' । 'सहिवहोरोद०' सहिवहोः षह् मर्षणे वह् प्रापणे इत्येतयोः धात्वोः सम्बन्धिनोऽवर्णस्य ओकारो भवति ढकारलोपे सति ।

तेन दुःसहं सह्यं भारवाद् इत्यादौ ओकारो न भवति । अनेन स इत्यस्य सो । सोढृ शब्दात्प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' : 'सेरा' । इत्यादि कर्तृशब्दवत् । एवं वह प्रापणे । वहतीति वोढा ॥ ४ ॥

युवो(ण्वो)रनाकौ ॥ यु वु इत्येतयोरन अक इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन ॥५॥ णित्त्वाद्वृद्धिः । अत उपधायाः । पचति वा पाचयतीति पाचकः पाचकौ पाचकाः । देवशब्दवत् । पठति वा पाठयतीति पाठकः । एवं याचते वा याचयतीति याचकः । भवति वा भावयतीति भावकः । लुनाति वा लावयतीति लावकः । पुनाति वा पावयतीति पावकः । श्रुञ् श्रवणे । शृणोति वा श्रावयतीति श्रावकः । यु मिश्रणे । औ आव् । यौति वा यावयतीति यावकः । हनो घत् । हन्ति वा घातयतीति घातकः । जायते वा जनयतीति जनकः । 'जनिवध्योर्न वृद्धिः' । वध हिंसायाम् । वधकः । 'मितां ह्रस्वः' घटते वा घटयतीति घटकः ॥ **'आतो युक्'** ॥ आकारान्तस्य धातोर्युगागमो भवति ञिति णिति च परे ॥६॥ डुदाञ् दाने । ददाति वा दत्तेऽसौ दायकः । दैप् शोधने । 'सन्ध्यक्षराणामा' । दायतीति दायकः ॥ **वुण्सयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो लुङि वा वक्तव्यः** ॥७॥ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति वा दरिद्रायतीति दरिद्रायकः । दरिद्रेता । नृतिखनिरञ्जिभ्यो वुर्वक्तव्यः । नृती गात्रविक्षेपे । उपधाया लघोः । राधयो द्रिः । नृत्यतीति नर्तकः । नदादेः । नर्तकी । खनकः खनकी ॥ **रञ्जेर्नलोपो वा** ॥८॥ रञ्जकः-रजकः रजकी । युवारनाकौ इति तद्धितयुप्रत्ययस्य नेति वक्तव्यम् । तेन ऊर्णायुः ॥

(च०) सूत्रम्—'युवोरनाकौ' ॥ युश्च वुश्च युवू तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् 'उवम्' । 'स्वरहीनं०' । 'स्रोर्विसर्गः' । अनाकौ । अनश्च अकश्च प्रथमाद्विवचनान्तम् 'ओऔऔ' । पश्चात् 'नामिनो रः' । 'स्वर०' । द्विपदम् । यु वु इत्येतयोः प्रत्यययोः क्रमेण अन अक इत्यादेशौ भवतः यु इत्यस्य अनः वु इत्यस्य अकः । उदाहरणम् । पच् । 'तृवुणौ' इति वुण् । णकारो वृद्ध्यर्थः । 'अत उपधायाः' इति 'युवोरनाकौ' इति वु इत्यस्य अकादेशः । 'स्वर०' । पचतीति पाचकः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । एवं पठ् पठति पाठयति वा पाठकः ॥ डुकृञ् करणे । वुण् प्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' । कार वु इत्यस्य अक । 'स्वर०' । करोति कारयति वा कारकः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' ॥ एवं भू वुण् । उकारस्य औकारो वृद्धिः । 'औ आव्' अक । 'स्वरहीनं०' । भवतीति भावकः ॥ एवं लूञ् छेदने । लुनातीति लावकः ॥ यु मिश्रणे । यौतीति यावकः ॥ श्रु श्रवणे । शृणो-

तीति श्रावकः । एतेषां रूपाणि देवशब्दवत् । तद्धितसम्बन्धियुप्रत्ययस्यानादेशो न । तेन ऊर्णायुः । शंयुः ॥ ६-८ ॥

(प्र०) युवोरिति । युश्च वुश्चेति समाहारः । नुम्त्वनित्यत्वान्न ॥ ६ ॥

नाम्युपधात्कः ॥ (१)नाम्युपधाद्धातोः कः प्रत्ययो भवति ॥९॥ ककारो गुणाभावार्थः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीति क्षिपः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिदः ॥ भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिदः ॥ दुह प्रपूरणे । द्रवद्रव्यभागानुकूलो व्यापारः प्रपूरणम् । कामान् दोग्धि सा कामदुघा ॥ **दुहः के वा घो वाच्यः** ॥१०॥ तेन कामदुहा । दुहः दुवः ॥ तुद् व्यथने । तुदतीति तुदः ॥ विद् ज्ञाने । वेत्तीति विदः ॥ द्विष् अप्रीतौ । द्वेष्टीति द्विषः ॥ षुर ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरतीति सुरः ॥ शुभ् शोभायाम् । शोभते तत शुभं कल्याणम् ॥

(च०) सूत्रम्—'नाम्युपधात्क.' ॥ नामी उपधा यस्य स नाम्युपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'हसिरत' । 'सवर्णं०' । कः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । नामी अवर्णवर्जः स्वर इकारादिः स उपधा यस्य तस्माद्धातोः कप्रत्ययो भवति । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः ॥ क्षिप् प्रेरणे । क्षिप् अत्र नाम्युपधात् कप्रत्ययः । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' क्षिपः । क्षिपति प्रेरयतीति क्षिपः ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिनत्तीति भिदः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे । छिनत्तीति छिदः ॥९-१०॥

(प्र०) नाम्युपधादिति । कप्रत्ययमाह-प्रत्ययाद्या लशकवर्गा इत्संज्ञका भवन्ति तद्धितं विना ॥ ९ ॥

जानातेश्च ॥ जानातेर्धातोरपि कः प्रत्ययो भवति ॥११॥ जानातेश्चेति चकारात्कॄगॄधृदृहप्रीब्रुवामपि कः प्रत्ययो भवति ॥ कॄ विक्षेपे । ऋत इर् । किरतीति किरः ॥ धृञ् धारणे । धरतीति ध्रः । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणाति वा प्रीणीतेऽसौ प्रियः 'नु धातोः' गॄ निगरणे । गिरतीति गिरः । 'गिरतेरस्य वा लः स्वरे वाच्यः ॥ **गिले परेऽगिलस्य** ॥ गिलशब्दं विहाय पूर्वस्य मुम् वक्तव्यः ॥१२॥ तिमिं गिलतीति तिमिंगिलः । अगिलस्येति किम् । गिल गिलः । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । 'नु धातोः' ॥ ब्रवीतीति ब्रुवः । अपिशब्दा-

---

(१) (मनो०)—

तथा च पाणिनीये-लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्यु, ॥ तद्धितवर्जमिति किम् । 'सिध्मादेर्लः' सिध्मालः । 'लोमपामपिच्छादिभ्यः शनेलाः' इति 'लोमादिभ्यः शप्रत्यये लोमशः गिरिशः, इत्यादि ।

त्कर्तरि ग्रहेरपि कः प्रत्ययो भवति। गृह्णातीति गृहम्। तात्स्थ्यात् गृह्णन्ति ते गृहा दाराः॥

(च०) सूत्रम्—'जानातेश्च' इति ज्ञा अवबोधने इत्येतस्यापि धातोः कप्रत्ययो भवति। ज्ञा। अकित्त्वात् 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः। 'स्वर०'। 'स्रोर्वि०'। जानातीति ज्ञः। चकारात्क्रप्रियोरपि कप्रत्ययः। किरः। प्रियः॥ ११॥

(प्र०) सूत्रम्— ऋत इर्'। प्रियः प्रीङ् कप्रत्ययः। नुधातोः' इति इय्॥

पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि। पचादेर्नन्द्यादेर्ग्रहादेश्च अ, यु, णिनि, इत्येते प्रत्यया भवन्ति यथासंख्येन॥१३॥ पचतीति पचः। वक्तीति वचः। वेत्तीति वेदः। वपतीति वपः॥ **चरिचलिपतिहनिवदीनां वा द्वित्वं पूर्वस्याऽगागमश्च**॥ १०॥ अप्रत्यये परे। हसादिः शेषाभावः। चर गतिभक्षणयोः। चरतीति चराचरः-चरः। चल चलने। चलतीति चलाचलः-चलः। पत्लृ पतने। पततीति पतापतः-पतः। वदतीति वदावदः। वदः॥ **हन्तेर्घनश्च**॥ ११॥ हन्तीति घनाघनः-हनः। चकाराद् घन शब्दे। घनतीति घनाघनः घनः। इत्यादि॥ णद अव्यक्ते शब्दे। नदतीति नदः॥ प्लुङ् गतौ। प्लवतेऽसौ प्लवः। चरतेऽसौ चरः॥ क्षमूष् सहने। क्षमतेऽसौ क्षमः। पचादिषु देवट् नदट् इति। टकारानुबन्धत्वादीप्। दीव्यतीति देवी॥ षिवु तन्तुसन्ताने। षेवृ सेवने। सेवतेऽसौ सेवः। सीव्यतीति सेवः॥ व्रण क्षत। व्रण गात्रे। व्रण शब्दे। व्रणतीति व्रणः॥ अन प्राणने। प्राणितीति प्राणः॥ दृशिर् प्रेक्षणे। पश्यतीति दर्शः। सृप्लृ गतौ। सर्पतीति सर्पः। भृञ् भरणे। भरते वा भरतीति भरः। डुभृञ् धारणपोषणयोः। बिभर्ति वा बिभृतेऽसौ भरः। सहतेऽसौ सहः। पचादिराकृतिगणः पचादेरप्रत्ययो निरुपपदस्यैव ज्ञातव्यः॥ इति पचादिः॥

(च०) सूत्रम्—'पचिनन्दिग्रहादेरयुणिनि'॥ पचिश्च नन्दिश्च ग्रहश्च पचिनन्दिग्रहं तदादिर्यस्य स पचिनन्दिग्रहादिस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः। 'स्रोर्वि०'। अयुणिनि। अश्च युश्च णिनिश्च अयुणिनि प्रथमैकवचनान्तम्। 'नपुंसकात्स्य-मोर्लुक्'। पश्चात् 'नामिनो रः'। 'स्वरहीनं'। वृत्तिः कण्ठ्या। पचादेः अप्रत्ययः। नन्द्यादेर्युः प्रत्ययः०। ग्रहादेर्णिनिः प्रत्ययः। णकारो वृद्ध्यर्थः। इकार उच्चारणार्थः। उदाहरणम्। पच् अप्रत्ययः। 'स्वर०'। 'स्रोर्वि०'। पचः। एवं वदतीति वदः॥ दिवु क्रीडा०। दिव् दीव्यतीति देवः। अप्रत्ययः। 'उपधाया लघोः' 'स्वरही०' 'स्रो०'॥ एवं षिव् सेवायाम्। 'आदेः ष्णः स्नः'। सिव् सेवते इति सेवः। पच वद देव सेव चप

नन्द भद प्लद चर जर मर क्षर वेद सेध कोप वर्त्त व्रण सर्प भरः स्वप इत्यादिपचादयः ॥

(प्र०) पचिग्रहादेरिति ॥ द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणस्यादिशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धः । अश्च युश्च णिनिश्चेति समाहारद्वन्द्वः । एते च गणा न धातुपाठे पठ्यन्ते किन्तु नन्दन-रमण इत्येवमादिषु नामगणेष्वेवोदाहृत्य प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते ॥ १३ ॥

अथ नन्द्यादिर्निरूप्यते ॥ टुनदि समृद्धौ । इदितो नुम् । नन्दति वा नन्दयतीति नन्दनः । नन्दतीति नन्दकः ॥ रमु क्रीडायाम् । रमतेऽसौ रमणः ॥ वाम क्रम संहर्षे । वामतीति वामनः । क्रामतीति क्रमणः ॥ वास शब्दे । वासयतीति वासनः ॥ मितां ह्रस्वः ॥ मदी हर्षे । माद्यतीति वा मदयतीति मदनः ॥ दुष वैकृत्ये ॥ **दुषेर्णौ कृति च दीर्घो वक्तव्यः ॥ १५ ॥** दूषयतीति दूषणः । राध् साध् संसिद्धौ । राध्यतीति वा राधयतीति राधनः साधनः ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धयतीति वर्धनः ॥ रु शब्दे ॥ **रोर्युण् ॥** रु शब्द इत्येतस्माद्धातोर्युण् प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥ रौति वा रावयतीति रावणः ॥ **रु शब्दात् युरपि वक्तव्यः ॥१७॥** तेन रवणः ॥ **ऋकारान्ताच्च ॥१८॥** युण्प्रत्ययो भवति । करोतीति वा कारयतीति कारकः । कारणः ॥ शुभ शोभने रोचने च । शोभयतीति शोभनः ॥ रुच दीप्तौ । रोचयतीति रोचनः । निर्भीषयतीति निर्भीषणः ॥ णश् अदर्शने । चित्तं विनाशयतीति चित्तविनाशनः । युध्यते इति योधनः । एते ण्यन्ताः । सहतेऽसौ सहनः तपतीति तपनः ॥ ज्वल ज्वलने । ज्वल दीप्तौ । ज्वलतीति ज्वलनः । शम् दम् उपशमे । शाम्यतीति शमनः । दाम्यतीति दमनः । जल्पतीति जल्पनः ॥ तृप् प्रीणने । तृप्यतीति तर्पणः । रमणः । दृप् संदर्पे । दृप्यतीति दर्पणः ॥ क्रन्द आक्रन्दने । क्रदि अह्वाने रोदने च । संपूर्वः । संक्रन्दयतीति संक्रन्दनः । कृप् निष्कर्षे । कृष आमर्षणे । संकर्षतीति संकर्षणः ॥ अर्द मर्द अर्दने । अर्द गतौ याचने च । जनान् अर्दयतीति जनार्दनः । मर्दयतीति मर्दनः ॥ घृष संघर्षणे । संघर्षतीति संघर्षणः । पुनातीति पवनः । पवतेऽसौ पवन ॥ षूद क्षरणे । षूद निबर्हणे । सूदी हिंसायाम् । मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । लुनातीति लवणः । अत्र णत्वं निपात्यते । शत्रून् दाम्यतीति शत्रुदमनः ॥ इति नन्द्यादिः ॥

(च०) टुनदि समृद्धौ । णदृ । 'आदेः ष्णः स्नः' 'पचिनन्दि०' इति युप्रत्ययः ।

'इदितः' इति नुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' 'युवोरनाकौ' अन । स्वरहीनं०' नन्दयति-वर्धयति कुलमिति नन्दनशब्दात्प्रथमैकवचने 'सोर्विं०' नन्दनः । रम् । युवोरनाकौ' इति युप्रत्ययस्य अनादेशः । 'स्वरहीनं०' 'षृवर्णाणोऽनन्ते' रमते इति रमणः । नन्दनः वासनः मदनः दूषणः साधनः शोभनः रोचनः तपनः जल्पनः दर्पणः अर्दनः यवनः लवणः मधुसूदनः विचक्षणः इत्यादिनन्द्याद्यः । 'णायुण्' रु शब्दे इत्यस्य धातोः युणप्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः । रु युप्रत्ययः । णित्त्वात् 'धातोर्नामिनः' रौ । 'युवोरनाकौ' अन । 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' 'षृवर्णा०' 'सोर्विं०' । रौति रावयतीति वा रावणः । युरपि तेन रवणः ॥ १५-१८ ॥

अथ ग्रहादिर्निरूप्यते ॥ ग्रह उपादाने । इनां शौ सौ । 'हस पः से-र्लोपः' णिनिप्रत्ययान्ताः सर्वे दण्डिवत् । गृह्णातीति ग्राही । उत्साही ॥ आस् उपवेशने । उदास्तेऽसौ उदासी ॥ दासृ दाने । उत्पूर्वः । उद्दासी ॥ भासृ दीप्तौ । उद्भासतेऽसौ उद्भासी ॥ आतो युक् । छो छेदने । छ्यतीति छायी । तिष्ठतीति स्थायी ॥ मत्रि गुप्तभाषणे । मत्रि अवधारणे । मन्त्रयतीति मन्त्री । मृद मर्दने । मर्द आमर्दने । मृदु आर्जवे । संमर्दति वा संमर्दयतीति संमर्दी । निस्तौतीति निस्तावी । निशृणोतीति निश्रावी ॥ रक्ष पालने । निरक्षतीति निरक्षी । वसू निवासे । निवसतीति निवासी ॥ डुवप् बीजसन्ताने । निवपतीति निवापी ॥ शो तनूकरणे । निश्यतीति निशायी ॥ **नञ्पूर्वेभ्यः कृहृणीयाचृवदिभ्यो णिनिश्च ॥ १९ ॥** न करोति वा कुरुतेऽसौ अकारी । इनां शौ सौ । न हरतीत्यहारी ॥ णीञ् प्रापणे । न नयतीत्यनायी । न याचतेऽसौ अयाची । न वदतीत्यवादी ॥ रध हिंसायाम् । णिनिश्चेति चकारादपावपरिविभ्यो णिनिः । अपराध्यतीत्यपराधी । रुधिर् आवरणे । अवरुणद्धीत्यवरोधी । परिभवतीति परिभावी । विपूर्वः । विचरतीति विचारी । विशेषेण रौतीति विरावी ॥ इति ग्रहादयः ॥

(च०) ग्रह उपादाने । गृह्णातीति ग्राही । ग्रहादित्वात् णिनिप्रत्ययः । इन् । 'अत उपधायाः' ग्रा । 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' इति दीर्घः । 'हसेपः सेर्लोपः' 'नाम्नो नो०' रु शब्दे । रु विपूर्वः । विशेषेण रौतीति विरावी । णिन्प्रत्ययः । णित्त्वात् 'धातोर्नामिनः' 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' दण्डिन्शब्दवत् । उदासी उद्भासी स्थायी यायी संमर्दी वादी परिभावी निश्रावी निवासी इत्यादिग्रहादयः ॥ १९ ॥

अथ दृशादिर्निरूप्यते ॥ **दृशादेः शः ॥** दृश् हन् धेट् ध्मा घ्रा पा दा धा विद् एभ्यः शप्रत्ययो भवति ॥ २० ॥ शकारः शिति चतुर्वर्गकार्या-

र्थः ॥ **शिति चतुर्वत्** ॥ शिति प्रत्यये परे तिबादिषु परेषु यत्कार्यमुक्तं तद्भवति ॥ २१ ॥ दृशादेः पश्यादिः । अप् । अदे । पश्यतीति पश्यः । उत्पूर्वः । उत् ऊर्ध्वं पश्यतीति उत्पश्यः ॥ हन् हिंसागत्योः । अप् । अदादित्वादपो लुक् । अपित्तादिर्ङित् । गमां स्वरे । हनो घ्ने । गां हन्तीति गोघ्नः । पापघ्नः ॥ धेट् पाने । अप् । अदे धयतीति धयः ॥ ध्मा धमादेशः । धमतीति धमः । उद्धमतीति उद्धमः ॥ घ्रा जिघ्रादेशः । जिघ्रतीति जिघ्रः ॥ पा पाने । पिबादेशः । पिबतीति पिबः । अप् । अदे ॥ ह्वादेर्द्विश्च दादेः इत्याकारलोपः । ददाति वा दत्तेऽसौ ददः । दधाति वा धत्तेऽसौ दधः ॥ मुचादेर्मुम् । तुदादेरः । विदॢ लाभे ॥ गां विन्दतीति गोविन्दः ॥

(च०) सूत्रम्—'दृशादेः शः' ॥ दृश् आदिर्यस्य स दृशादिः तस्मात् दृशादेः । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः 'स्रोर्विसर्गः' शः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्विसर्गः' । दृश् धे घ्रा पा ध्मा हन् इत्यादेर्धातो शप्रत्ययो भवति । दृश् आदिर्यस्य स दृशादिः । शकारः शित्कार्यार्थः ॥ शित्प्रयोजनमाह । 'शिति चतुर्वत्' शकार इत् यस्यासौ शित् तस्मिन् शिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' चतुर्भिस्तुल्य इति चतुर्वत् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाद्धि०' वृत्तिः सुकरा । नवरम् । शिति प्रत्यये परे तिबादिवर्तमाना विधिसंभावना आशीःप्रेरणा अनद्यतनरूपविभक्तिचतुष्टयस्य यत्कार्यं 'दृशादेः' 'अप् कर्तरि' इत्यादि तद्भवति । उदाहरणम् । दृश् । पश्यतीति पश्यः । शप्रत्ययः चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरि' 'दृशादेः पश्यादिः' इति पश्यादेशः । 'स्वरहीनं०' 'अदे' पुनः 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'सिस्योः' । धेट् पाने । धयतीति धेटः शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'ए अय 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं०' एवं स्तनंधयः ॥ एतं पिबः ॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । धमादेशः । उत्पूर्वः । उत्प्राबल्येन धमतीति उद्धमः । शप्रत्ययः । 'अप कर्तरि' 'अदे' 'स्वरहीनं०' उद्धमः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' ॥ हन् हिंसागत्योः । हन् गोपूर्वः । गां हन्तीति गोघ्नः । शप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' पश्चात् 'हनो घ्ने' हस्य घः । पूर्वं 'गमां स्वरे' 'स्वरहीनं०' स्रोर्विसर्गः' एवं कृतघ्नः ॥२१॥

(प्र०) दृशादेरिति दृश्पाघ्राध्माधेट्भ्यः शप्रत्ययो भवति । शितीति ॥ चतुर्ष्विवेति चतुर्वत् । पश्य इति । चतुर्वत्करणादप्पश्यादेशौ : अन्यत्राप्येवम् । अत्र केचिदुपसर्गमनुवर्त्तयन्तीति बहवः । धय इति । श्रीहर्षोऽपि–'फलानि धूमस्य धयान्' इत्युदाहृतवान् ॥ २० ॥

ज्वलादेर्णः ॥ ज्वलादेर्गणात् णः प्रत्ययो भवति ॥ २२ ॥ ज्वलादेर्णो वेति केचित् ॥ पक्षे पचादित्वादः । ज्वल दीप्तौ । ज्वालः–ज्वलः ॥ तपतीति तापः-तपः ॥ पथि गतौ । चुरादिः । इदित् । पान्थयातिति वा

पन्थतीति पान्थः-पन्थः । अत्र वृद्ध्यनन्तरं नुमागमः । ज्वलादिगणपाठसामर्थ्यात् ॥ पत्ल गत्यैश्वर्ययोः । पततीति पातः-पतः ॥ कथ पचने । कथतीति काथः-कथः ॥ पथ गत्याम् । पथतीति पाथः-पथः ॥ मथ गाहे । मथतीति माथः-मथः ॥ सहतेऽसौ साहः । इति ज्वलादिः ॥

(च०) सूत्रम्—'ज्वलादेर्णः' ॥ ज्वल आदिर्यस्य तस्य ज्वलादेः । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' । 'ङस्य' इत्यकारलोपः । 'स्रोर्वि०' ॥ णः प्रथमैकवचनान्तम् 'नामिनो रः' । 'राद्यपोद्विः' जलतुम्बिका० । ज्वलादेः ज्वल् तप् पथि पद् इत्यादेर्धातोः णप्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः ।' ज्वल दीप्तौ । ज्वल् णप्रत्ययः । अ 'स्वरहीनं०' 'अत उपधायाः' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ एवं तप संतापे । तापः ॥ पद् गतौ । पादः ॥ पथि गतौ । पथ् । णप्रत्ययः । वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' ॥ पथि गच्छतीति पान्थः । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणस्य प्रवृत्तिरिति प्रथमं वृद्धिस्ततः 'इदितः' इति नुमागमः । 'नश्चापदान्ते०' ॥२२॥

(प्र०) ज्वलादेरिति ॥ पान्थ इत्यादौ ज्वलादिपाठसामर्थ्याद् वृद्धौ सत्यां नुम् । अणप्यत्रेति केचित् । श्रीहर्षोऽपि—'प्रियाङ्गपान्थः कुचयोर्निपत्य' इत्याह ॥ २२ ॥

अथाऽण् ॥ **कार्येण्** ॥ धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने अण् प्रत्ययो भवति ॥ २३ ॥ कुम्भकारः । ग्रन्थकारः ॥

(च०) सूत्रम्—'कार्येऽण्' ॥ कार्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अइए' । अण् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' यत्क्रियते तत्कर्म तस्मिन् कर्मणि पूर्वे प्रयुज्यमाने धातोरणप्रत्ययो भवति । कृ कुम्भपूर्वः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । अणप्रत्ययः । 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः कार् अ । 'स्वरहीनं० ' 'स्रोर्विसर्गः' । एवं ग्रन्थपूर्वः । ग्रन्थं करोतीति ग्रन्थकारः । एवं शास्त्रकारः । एवं तन्तुवायादयः ॥ २३ ॥

(प्र०) कार्येऽणिति ॥ कुभं करोतीति नित्यसमासार्थमस्वपदविग्रहः । इहापि कृते कर्तृकार्य्ययोरिति षष्ठ्यन्तेन कुम्भशब्देन कारशब्दस्य समासः । कथं तर्हि गङ्गाधरभूधरादय इति चेत् पदसंस्कारपक्षे धरतीति धरः गङ्गाया धरः गङ्गाधर इति शेषे कृति वेति कर्म्मणि या षष्ठी तदन्तेन समासः ॥ २३ ॥

आतो डः ॥ आकारान्ताद्धातोः कर्मणि प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति ॥ २४ ॥ गोदः । धनदः । जलदः ॥

(च०) सूत्रम्—'आतो डः' ॥ आतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । डः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'हबे' 'उ ओ' सिद्धम् । आकारोऽन्ते येषां तेषां धातूनां डप्रत्ययो भवति कर्मणि प्रयुज्यमाने । डकारष्टिलोपार्थः ॥ डुदाञ् दाने । दा गोपूर्वः । गां ददातीति गोदः । डप्रत्ययः । अ । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' एवं धनं ददातीति धनदः । एवं जलदः ॥ २४ ॥

नाम्नि च ॥ नाम्न्युपपदे धातोर्डः ॥२५॥ द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः ।

द्वौ वारौ जायतेऽसौ द्विजः । गृहैर्दारैः सह तिष्ठतीति गृहस्थः ॥ गिरिशः । शीङ् स्वप्ने ॥ पादैः पिबतीति पादपः ॥ द्रु गतौ । शुचं द्रवतीति शूद्रः ॥

शुचः शूद्रे ॥ शुचः शूरादेशो भवति द्रे परे ॥ २६ ॥

(च०) सूत्रम्–'नाम्नि च' ॥ नाम्नीति नामन् शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अल्लोपः स्वरे' 'स्वरहीनं०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' नाम्नि नाममात्रे कर्मादिनियमरहिते प्रयुज्यमाने डप्रत्ययो भवति कर्तरि चकाराद्भावेऽपि । यथा । आखूनां मूषिकाणामुत्थानमाखूत्थम् । ष्ठा । 'आदेः ष्णः स्नः' उत्पूर्वः । 'उदः स्थादेः' इति सलोपः । 'खसे चपा०' आखुपूर्वः । 'सवर्णे दीर्घः' डप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' इत्यादौ उदाहरणम् ॥ पा पाने । पा द्विपूर्वः । द्वाभ्यां शुण्डामुखाभ्यां पिबतीति द्विपः । डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ एवं द्विवारं द्वाभ्यां जन्मसंस्काराभ्याम् एकं जन्मतो द्वितीयं दीक्षासंस्काराच्च जायते उत्पद्यत इति द्विजः । जनी प्रादुर्भावे । जनेर्जा आदेशः । डप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । ष्ठा । 'आदेः ष्णः स्नः' स्था षस्य सः । निमित्ताभावे० इति ठस्य थः । गृहपूर्वः । गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः । डप्रत्ययः । टिलोपः 'स्वरहीनं०' ॥ द्रु गतौ । शुच्पूर्वः । शुचं शोकं द्रवति प्राप्नोति हीनजातित्वादिति शूद्रः । डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । 'शुचः शूद्रे' शुच्शब्दस्य द्रे इति डप्रत्ययान्तद्रुधातौ परे शू इत्ययमादेशो भवति । अनेन शुचः शू ॥ २५–२६ ॥

उरसः सलोपो मुम्वा ॥ उरसः सकारस्य लोपो भवति डप्रत्ययान्ते गमौ मुमागमश्च वा ॥२७॥ उरसा गच्छतीत्युरगः उरङ्गः सर्पः ॥

(च०) 'उरसः सलोपो मुम्वा' ॥ उरस्शब्दस्य उपपदस्य गमिधातौ परे सकारस्य लोपो भवति वा विकल्पेन मुमागमो भवति । अनेन गम् उरस्पूर्वः । उरसा हृदयेन गच्छतीति उरगः उरङ्गो वा । 'नाम्नि च' इति डप्रत्ययः । अत्र टिलोपः । 'स्वरहीनं०' 'उरस०' इति सलोपः । एकत्र मुमागमः 'नश्चापदान्ते' ॥ २७ ॥

विहायसो विहश्च ॥ विहायस्शब्दस्य विहादेशो भवति चकारान्मुम्वा डान्ते गमौ ॥२८॥ विहायसि आकाशे गच्छतीति विहगः-विहङ्गः ॥

भुजस्य च मुम्वा डप्रत्ययान्ते गमौ ॥ २९ ॥ भुजो वक्रार्थे ॥ भुजं वक्रं गच्छतीति भुजगः भुजङ्गः । विहायसो विहश्चेति चकारात् तरसस्तुरादेशः । मुम्वेति अनुवर्तनीयम् । तरसस्तुरादेशः । तुरस्य मुम्वा डान्ते गमौ ॥ तरसा वेगेन गच्छतीति तुरगः-तुरङ्गः ॥

(च०) एवं विहायसा आकाशेन विहायसि आकाशे वा गच्छतीति विहगः विहङ्गः । गम् विहायस्पूर्वः ॥ 'विहायसो विहश्च' विहायस्शब्दस्य विहादेशः मुमागमः ।

डप्रत्ययः ॥ चकारात् भुजं कुटिलं गच्छतीति । भुज कौटिल्ये । भुजगः भुजङ्गः । प्लवगः प्लवङ्गः । तुरगः तुरङ्गः । इत्याद्यपि ॥ २८-२९ ॥

अटौ ॥ नाम्नि कार्ये च उपपदे सति अटौ प्रत्ययौ भवतः ॥ ३० ॥ अस्थि हरतीति अस्थिहरः कः? श्वा । कवचं हरतीति कवचहरः कुमारः ॥ धृञ् धारणे । धनुर्धरतीति धनुर्धरः क्षत्रियो राजा वा ॥ चर गतौ । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । ट ईबर्थः । ष्टित्त्वतः स्त्री चेत् कुरुचरी । मद्दीचरी । सेनाचरी । भिक्षाचरी दीक्षाचरी ॥ अप्रत्ययः सर्वधातुसाधारणः । टप्रत्ययस्तु चरादेरेव भवति ॥ शोकं करोतीति शोककरी कन्या । यशः करोतीति यशस्करी विद्या ॥ सृ गतौ । पुरःसरतीति पुरः सरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ॥ पार्श्वे शेतेऽसौ पार्श्वशयः । तथैव पृष्ठे शेतेऽसौ पृष्ठशयः । उदरशयः ॥ उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः शेतेऽसौ उत्तानशयः । स्तम्बेरमः हस्ती ॥ जप जल्प व्यक्तायां वाचि । कर्णेजपः ॥ ग्रह उपादाने । शक्तिं गृह्णातीति शक्तिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । पृष्ठिग्रहः । अङ्कुशग्रहः । तोमरग्रहः । घटीग्रहः । धनुर्ग्रहः । सूत्रग्रहः । पुष्पग्रहः । फलग्रहः । कामग्रहः । मधुरग्रहः । शंपूर्वः कृञ् । शं सुखं वा कल्याणं करोतीति शङ्करः । शंवदः । भारंवहः । अत्र कर्मणि अणपि वक्तव्यः । भारवाहः । श्वेतवाहः । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'अटौ' ॥ अश्च टश्च अटौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' नाम्नि कार्यं च वाच्यमाने अकारटकारप्रत्ययौ यथायोग्यं भवतः टप्रत्यये । टकार ईबर्थः । पचिनन्दीति पचादीनां निरुपपदानामप्रत्यय उक्तः । अटावित्यत्र तु सोपपदानां अप्रत्यय इति न पौनरुक्त्यम् । उदाहरणम् । हृञ् हरणे । हृ अस्थिपूर्वः । अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' अस्थीनि हरतीति अस्थिहरः श्वा कुक्कुरः ॥ एवं कवचं संनाहं हरतीति कवचहरः कुमारः इन्द्रो वा ॥ धृ धनुष्पूर्वः । 'दोषां०' इति परस्वरः । 'राद्यपो द्विः' 'झबे जबाः' जलतुम्बिकान्यायेन० । धनुर्धरतीति धनुर्धरः कुमारः इत्यादयोऽप्रत्ययान्ताः ॥ चर गतिभक्षणयोः । चर कुरुपूर्वः । कुरुषु देशेषु चरतीति कुरुचरः । स्त्रीचेत् कुरुचरी । टप्रत्ययः । अ 'स्वरहीनं०' एकत्र प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ द्वितीये टित्त्वात् 'ष्टित्त्वतः' इतीप् । 'यस्य लोपः' प्रथमैकवचने 'हसेपः सेर्लोपः' नदीशब्दवत् ॥ ३० ॥

इखखि ॥ धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ ख खि एते प्रत्यया भवन्ति ॥ ३१ ॥

> शकृत्स्तम्बात्कृञः फले रजोमलाद्ग्रहो हृञः ।
> दृतिनाथाद्देववातादापःकर्तरि वाच्य इः ॥ २ ॥

वत्सव्रीह्योरेव । डुकृञ् करणे । शकृत्करोतीति शकृत्करिः को वत्सः ॥

स्तम्बं करोतीति स्तम्बकरिः को व्रीहिः । फलं गृह्णातीति फलेग्रहिः वा फलानि गृह्णातीति फलेग्रहिर्वृक्षः । फलस्यैदन्तत्वं निपातनात् । रजो गृह्णातीति रजोग्रहिः । मलग्रहिः । दृतिं हरतीति दृतिहरिः । नाथहरिः । आप्लृ व्याप्तौ । देवान् आप्नोतीति देवापिः । वातं आप्नोतीति वातापिः ।

(च०) सूत्रम्—'इखखि' ॥ इश्च खश्च खिश्च इखखि प्रथमाबहुवचनान्तं सांकेतिकम् । यद्वा प्रथमैकवचनान्तं नपुंसके । धातोर्नाम्नि कार्ये च सति इ, ख, खि, एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् । उदाहरणम् । कृ स्तम्बपूर्वः । स्तम्बं करोतीति विग्रहे इप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' स्तम्बकरिः व्रीहिः शालिः । एवं शकृत्करिर्वत्सः । आप्लृ व्याप्तौ । आप् देवपूर्वः । देवानाप्नोतीति देवापिः । इप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' एवं वातापिः । फलग्रहिः । नाथहरिः ॥ ३१ ॥

खकारः 'खिति पदस्ये'ति सूत्रस्य विशेषणार्थः ॥ **खिति पदस्य** ॥ खिति प्रत्यये परे पूर्वपदस्याव्ययवर्जितस्य मुमागमो भवति ॥३२॥ तेन दोषामन्यमहः । आत्मानं दोषा मन्यते तद्दोषामन्यम् अहः ॥

करीषकूलसर्वाभ्रात्कषः प्रियवशाद्वदः ।
ऋतिमेघभयात्कृञः क्षेममद्रप्रियात्तु वा ॥ ३ ॥

कष निष्कर्षे । करीषं कषतीति करीषंकषः । करीषं शुष्कगोमयमित्यमरः । कूलं कषतीति कूलंकषः । सर्वं कषतीति सर्वंकषः । अभ्रं कषतीति अभ्रंकषः । खकारो मुमागमार्थः ॥ वद व्यक्तायां वाचि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः । वशंवदः ॥ ऋतिं करोतीति ऋतिंकरः । मेघंकरः । भयंकरः । विकल्पपक्षे 'कार्ये अण्' । क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः क्षेमकारः । भद्रं करोतीति भद्रंकरः भद्रकारः । प्रियं करोतीति प्रियंकरः प्रियकारः ॥

आशिताच्च भुवो भावे करणे च तुराद्भुजात् ।
विहायसः सुतोरोभ्यां हृदयाच्च जनात् प्लवात् ॥ ४ ॥
गच्छतेः प्रत्ययः खः स्याद्भृञोधातोस्तु खिर्भवेत् ।
आत्मन्कुक्ष्युदरेभ्यः स्युस्तथा वाचंयमादयः ॥ ५ ॥

आशितेन भूयते इति आशितम्भवम् । भावे नपुंसकता वाच्या । आशितो भवत्यनेनेति आशितम्भवः ओदनः ॥ तुरं गच्छतीति तुरङ्गमः । भुजङ्गमः । विहङ्गमः । सुतङ्गमः । उरङ्गमः । हृदयङ्गमः । जनङ्गमः । प्लवेन गच्छतीति प्लवङ्गमः ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः । आत्मानं विम-

र्तीति आत्मंभरिः। कुक्षिंभरिः। उदरंभरिः। लुप्तविभक्तेश्च पदान्तत्वं विज्ञेयम्॥ अतः परं वाचंयमादीन् कथयति। वाचंयमादयो निपात्याः। वाचं यच्छतीति वाचंयमः। अत्र अकारो निपात्यते॥ दृ विदारणे। पुरं दारयतीति पुरंदरः॥ तप सन्तापे। द्विषं तापयतीति द्विषंतपः। सर्वं सहतेऽसौ सर्वंसहः। विश्वं बिभर्तीति विश्वंभरः॥ भगं दारयतीति भगंदरः॥ तॄ प्लवनतरणयोः। रथं तरतीति रथंतरः॥ वृञ् वरणे। पतिं वृणोतीति वा वृणुते सा पतिंवरा॥ जि जये। धनं जयतीति धनंजयः॥ धृञ् धारणे। वसूनि वा वसु धरति वा धरतेऽसौ वसुन्धरा। शत्रुं सहतेऽसौ शत्रुंसहः। अरिं दाम्यतीति अरिंदमः। शत्रुंतपः। एते वाचंयमादयः॥

(च) सूत्रम्। 'खिति पदस्य' ख इत् यस्य स खित् तस्मिन् खिति। सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' पदस्येति षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'ङस्स्य' खिति खकारेत्प्रत्यये परे पूर्वपदस्य मुमागमो भवति। उकार उच्चारणार्थः॥ कृ क्षेमपूर्वः। क्षेमंकरोतीति क्षेमंकरः। 'इखखि' इति खप्रत्ययः। अत्र खकारो मुमागमार्थः। 'खिति पदस्य' इति पूर्वपदस्य मुमागमः। 'मोऽनुस्वारः' 'गुणः' 'स्वरहीनं०' एवं प्रियं वदतीति प्रियंवदः। वशंवदः। कूलंकषः। अभ्रंलिहः। वाचंयमः। पुरंदरः। भयंकरः। परंतपः। सर्वसहः। विश्वंभरः। मितंवचः। विधुन्तुदः। सूर्यंपश्यः। ललाटंतपः। असूर्यंपश्या राजदारा इत्यादि॥ डुभृञ्। भृ आत्मन्पूर्वः। आत्मानं बिभर्तीति आत्मंभरिः। खिप्रत्ययः। 'नाम्नो नो०' 'खिति पदस्य' 'मोऽनुस्वारः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' एवम् उदरंभरिः। कुक्षिंभरिः इत्यादयोऽपि ज्ञेयाः॥ ३१॥

एजां खश्॥ एजृ कम्पने इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति॥३३॥ खकारो मुमागमार्थः। शकारः शिति चतुर्वर्गकार्यार्थः। धातोः प्रेरणे इति ञिः प्रत्ययः। जनान् एजयतीति जनमेजयः॥

ज्यन्तैजेर्मन्यतेमुञ्जकूलास्यपुष्पतो धयेः।
नाडीमुष्टीशुनीपाणिकरस्तनात्सनासिकात्॥ ६॥

मनु अवबोधने। दिवादेर्यः। आत्मानं पण्डितं मन्यते स पण्डितमन्यः। धेट् पाने। मुञ्जं धयतीति मुञ्जंधयः। कूलंधयः। आस्यंधयः। पुष्पंधयः। ध्माधेटोस्तुल्योपपदत्वं ज्ञेयम्॥ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः। नाडीं धयतीति नाडिंधयः। नाडिंधमः॥ **खशन्ते पूर्वपदस्य ह्रस्वो वाच्यः**॥३४॥ मुष्टिंधयः। मुष्टिंधमः। शुनिंधयः। शुनिंधमः। पाणिंधयः। पाणिं-

धमः । करंधयः । करंधमः । स्तनंधयः । स्तनंधमः । नासिकां धयतीति नासिकन्धयः । नासिकन्धमः ॥

ध्मा खारीवातघटीतो रुजवहौ तु कूलतः ।
अरुर्विधुतिलात्तुद् स्यादसूर्योग्राद्दृशिस्तपिः ॥ ७ ॥
ललाटतो वहाभ्राल्लिह् मितमाननखात्पचिः ।
वातादजिरिराया मद् जहातिः शर्धतिस्तथा ॥ ८ ॥

खारीं धमतीति खारिंधमः । वातंधमः । घटिंधमः ॥ रुजो भङ्गे । वह प्रापणे । उत्पूर्वः । कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्वहतीति कूलमुद्वहः ॥ अरुः किम् ? । मर्मस्थानम् । अरुस्तुदतीति अरुंतुदः । विधुंतुदः । तिलंतुदः ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । न सूर्यं पश्यन्तीति असूर्यंपश्याः । के ? राजदाराः । उग्रंपश्यः । ललाटंतपः ॥ लिह आस्वादने । वहं लेढीति वहंलिहः । अभ्रंलिहः ॥ मितं पचतीति मितंपचः । प्रस्थंपचः । पानंपचः । नखंपचः ॥ अज गतौ क्षेपणे च । वातमजतीति वातमजः ॥ मदी गर्वप्लवनयोः । इरया माद्यतीति इरंमदः ॥ ओहाक् त्यागे । शर्धं जहतीति शर्धंजहा माषाः ॥ इति खश्प्रत्ययः ॥

(च०) सूत्रम् । 'एजां खश्' एजां षष्ठीबहुबचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वा०' खश् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' 'एज् कम्पने' इत्यादीनां खश् प्रत्ययो भवति खकारो मुमागमार्थः । शकारश्चतुर्वत्कार्यार्थः । एज् जनपूर्वः । जनं लोकमेजयति कम्पयतीति विग्रहे । 'धातोः प्रेरणे' ञिप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' ततः । 'एजां खश्' इति खश । अ । 'खिति पदस्य' इति पूर्वस्य मुम् । 'स्वरहीनं०' चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरि' 'गुणः' 'एअय्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' इत्यकारलोपः । 'स्वरहीनं०' जनमेजयः ॥ मन ज्ञाने मन् पण्डितपूर्वः । आत्मानं पण्डितं मन्यते इति पण्डितंमन्यः । खश्प्रत्ययः । शित्वात् 'दिवादेर्यः' खित्वान्मुमागमः । 'स्वरहीनं०' ॥ एवं सुभगंमन्यः इत्यादि ॥ ३३-३४ ॥

(प्र०) एजामिति ॥ बहुवचनमाद्यर्थम् ॥ ३३ ॥

ल्युट् करणे ॥ धातोः करणेऽर्थे ल्युट् प्रत्ययो भवति ॥ ३५ ॥

अभूततद्भावे ॥ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषु कृञः ल्युट् वाच्यः ॥३६॥ अनाढ्यः आढ्यः क्रियतेऽनेनेति आढ्यंकरणं द्यूतम् । सुभगंकरणम् ॥ स्थूलंकरणं किम्? । दधि ॥ पलितंकरणं किम् ? । शीतवस्तुसेवनम् । अनग्नः नग्नः क्रियते अनेनेति नग्नंकरणं द्यूतम् ॥ अ-

न्धकरणं किम् ? । सूर्यावलोकनमसकृत् । अप्रियः प्रियः क्रियते अनेनेति प्रियंकरणं मैत्रम् ॥ **दावाहनोऽण् वक्तव्यः** ॥३७॥ तकारस्य च टः ॥ **घाटादेशो वक्तव्यः** ॥३८॥ उवम् । दारु आहन्तीति दावाघाटः ॥ **चारौ वा** ॥३९॥ चारु आहन्तीति चार्वाघाटः चार्वाघातः ॥ **कर्मणि-सम्पूर्वाच्च** ॥४०॥ वर्णान् संहन्तीति वर्णसंघातः ॥ **जायापत्योष्टक्** ॥४१॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति लक्षणवति कर्तरि ॥ जायां हन्तीति जायाघ्नः ना । पतिं हन्तीति पतिघ्नी स्त्री ॥ **अमनुष्य-कर्तृके च** ॥४२॥ जायाघ्नः तिलकालकः । कपाले भ्रमरः । पतिघ्नी पादरेखा ॥ **पाणिघताडघौ शिल्पिनि निपात्येते** ॥४३॥ **राजघ उपसंख्यानम्** ॥ ४४ ॥

(च०) सूत्रम्—'ख्युट् करणे' ख्युट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' करणे सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । अकृतस्य निष्पादनं करणमुच्यते तस्मिन्नर्थे धातोः ख्युट्प्रत्ययो भवति । खकारो मुमागमार्थः । टकार ईवर्थः । कृ नग्नपूर्वः । अनग्नो नग्नः क्रियते अनेन इति विग्रहे ख्युट्प्रत्ययः । यु । 'खिति पदस्य' इति खित्त्वान्मुम् । 'समासप्रत्यययोः' इति विभक्तिलोपे मुमागमः । "युवोरनाकौ" इत्यनादेशः । 'स्वरहीनं०' 'रघुवर्णे०' नपुंसकान्तम् । नग्नंकरणं द्यूतम् । एवम् अस्थूलः स्थूलः क्रियते अनेनेति स्थूलंकरणं दधि । कृ स्थूलपूर्वः ॥ ३९ ॥

(प्र०) लक्षणवतीति ॥ मरणसूचकं पाणिरेखादिकं लक्षणं यस्यास्ति स लक्षणवान् तस्मिन् कर्त्तरि सति; इत्यर्थः ॥

भजां विण् ॥४५॥ भजसहवहां कर्तरि विण् प्रत्ययो भवति । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥ **वेः** ॥ वेर्लोपो भवति ॥४६॥ भज सेवायाम् । अर्धं भजतीति अर्धभाक् । चोः कुः सुखभाक् । दुःखभाक् ॥ वह प्रापणे । भारं वहतीति भारवाट्-भारवाड् भारवाहौ भारवाहः । भारवाहम् भारवाहौ ॥ **वाहो वा** ॥ बाहो वाकारस्यौकारो भवति शसादौ स्वरे परे ॥ भारौहः भारौहा भारवाड्भ्याम् भारवाड्भिः । इत्यादि ॥ सह मर्षणे । हो ढः । वावसाने । सहादेः सादिः इति सूत्रेण त्वरायास्तुरादेशः । त्वरां शत्रूणां वेगं सहतेऽसौ तुरासाट् । साहेः षः सोऽढि । तुरासाहौ तुरासाहः ॥ **पुच्छतेर्विण्** ॥४७॥ तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । अम्बूनि वहतीति अम्बुवाट् । शसादौ तु अम्बूह ॥ **अन उः** ॥ अनकारादुत्तरस्य वाहो वाकारस्य उः स्यात् शसादौ स्वरे परे ॥४८॥ शालिवाट् शाल्यूहः ॥

(च०) सूत्रम्—'भजां वि ' ॥ भजां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वर०' 'मोऽनुस्वारः' विण् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' भजामिति । भजादीनां भज, वह, षह, शम्, इत्यादीनां धातूनां विण्प्रत्ययो भवति कर्त्रुक्तौ विषये । णकारो वृद्ध्यर्थः ॥ भज सेवायाम् । भज् । अर्धपूर्वः । अर्धं भजतीत्यर्धभाक् । विण्प्रत्ययः । वि । णित्वात् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अर्धभाज् वि इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'वेः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' वेरिति विप्रत्ययस्य लोपो भवति । इत्यनेन विलोपः । प्रथमैकवचने 'चोः कुः' 'हसेपः सेर्लोपः' 'वावसाने' अर्धभाक् अर्धभाजौ अर्धभाजः इत्यादि । स्त्रीलिङ्गेऽप्येवम् । नपुंसके तु अर्धभाक् अर्धभाजी अर्धभाञ्जि इत्यादि ॥ ४९ ॥

वह भारपूर्वः । भारं वहतीति विग्रहे विण् प्रत्ययः । वृद्धिः । विलोपः । प्रथमैकवचने 'हो ढः' 'हसेपः सेर्लोपः' 'वावसाने' ढस्य डः । भारवाट् भारवाड् । मधुलिह्शब्दवत्प्रक्रिया । शसादौ स्वरे तु विशेषः ॥ 'वाहो वौ' शसादौ स्वरे । वाह इति विण्प्रत्ययान्तस्य वहधातोः शसादौ स्वरे परे वा इत्यक्षरस्य कृत्स्नस्य औकारो भवति वा इत्यस्य औ 'औ औ औ' भारोहः । भारोहा भारवाड्भ्यां 'हो ढः' 'झबे जबाः' 'स्वरहीनं०' भारवाड्भिरित्यादि । षह मर्षणे । 'आदेः ष्णः स्नः' सह विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्लोपः । प्रथमैकवचने 'हो ढः' 'साहेः षः सो ढि' साहः षष्ठ्येकवचनान्तम् । षः प्रथमैकवचनान्तम् । सः षष्ठ्येकवचनान्तम् । ढि सप्तम्येकवचनान्तम् । सहधातोः सकारस्य षकारो भवति ढकारेपरे रसे पदान्ते च । अनेन सस्य षः । 'हसेपः से०' 'वावसाने' तुरां शत्रुवेगं सहते इति तुराषाट् इन्द्रः । तुराषाहौ तुरासाहः । भकारादौ सुपि च तुराषाड्भ्यां तुराषाड्भिः इत्यादिरूपाणि ज्ञेयानि ॥ अत्र केचित् तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् इत्युदाहरणं पठन्ति । तदत्र न युज्यते । अग्रे क्विप्प्रत्ययाधिकारे साधितत्वात् इह तु भ्रमात् पठन्ति ॥ ४८ ॥

(प्र०) भजामिति बहुवचनमाद्यर्थम् । अत आह भजसहवहामिति ॥ ४९ ॥

शमेरपि विण् वक्तव्यः ॥ ४९ ॥ मो नो धातोः । शम दम उपशमने । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशामः ॥

(च०) शम उपशमे । शम् प्रपूर्वः । प्रकर्षेण शाम्यतीति प्रशान् । विण्प्रत्ययः । वृद्धिः । वेर्लोपः । प्रथमैकवचने । 'मो नो धातोः' धातोर्मकारस्य नकारो भवति रसे पदान्ते च । इति मस्य नः । 'हसेपः सेर्लोपः' प्रशान् प्रशामौ प्रशामः । प्रशान्भ्यां प्रशान्भिः

अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कृ भू अस् इत्येतेषु नाम्नश्च्विप्रत्ययो भवति ॥५०॥ सम्पद्यकर्तरीति वक्तव्यम् ॥५१॥ तेन अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति । चकारश्च्वौ दीर्घः इति विशेषणार्थः । अथवा चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । वेः ॥

(च०) अभूततद्भावे कृभ्वस्तियोगे नाम्नश्च्विः ॥ न प्राक् भूतमभूतं तस्य तेनैव स्वात्मना भवनं तद्भावः तस्मिन्नर्थे अतथाभावस्य तथाभावे सति कृ भू अस् इत्येतेषां त्रयाणां धातूनां मध्ये एकतरेण योगे नाम्नश्च्विप्रत्ययो भवति । चकारश्च 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति सूत्रविशेषणार्थः ॥ ५० ॥

च्वौ दीर्घ ई चास्य ॥ च्वौ प्रत्यये परे अकारस्य ईकारादेशो भवति अन्यस्य स्वरस्य दीर्घो भवत्यव्ययवर्जितस्य ॥५२॥ अमिथुनं मिथुनं सम्पद्यमानं तथा करणं इति मिथुनीकरणम्। किम्? । पाणिग्रहणम्। च्व्यन्तत्वादव्ययम् अव्ययाद्विभक्तेर्लुक्। असहायः सम्पद्यमानस्तथा स्यात् इति सहायी स्यात्। अकृष्णः कृष्णः यथा सम्पद्यमानस्तथा करोतीति कृष्णीकरोति। हेतूकृतम्। अव्ययस्य न दीर्घत्वम्। अस्वस्ति स्वस्ति यथा सम्पद्यमानस्तथा स्यादिति स्वस्ति स्यात्। सम्पद्यकर्तरि किम्। अगृहे गृहे भवतीति गृहेभवति। अलुक् क्वचित् इति विभक्तेरलुक् ॥

(च०) 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' च्वौ परे सति अकारव्यतिरिक्तस्वराणां दीर्घः आकारस्य च। यद्वा अस्य अवर्णस्य ईकारो भवति। उदाहरणम्। कृ मिथुनपूर्वः। अमिथुनं मिथुनं क्रियते इति विग्रहे। 'भावे युट्' यु। 'अभूततद्भावे०'। अनेन मिथुनस्याग्रे च्विः। 'च्वौ दीर्घ ई चास्य' इति अकारस्य ईकारः। 'युवोरनाकौ' 'गुणः' 'स्वरहीनं०' 'वेर्लोपः' 'ऋर्नां णो०' भावत्वान्नपुंसकलिङ्गत्वम् कुलशब्दवत्। एवं मिथुनीकरोति मिथुनीभवति मिथुनीस्यात्। भू शुक्लपूर्वः। अशुक्लस्य शुक्लभवनं शुक्लीभावः। घञ्। 'घञ् भावे' अ। ञित्वाद्वृद्धिः। 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' च्विः। अकारस्य ई। 'वेर्लोपः' अत्र भूयोऽत्र च्विः। 'सोर्वि०' अस् भुवि। विधिसंभावनयोः यात्। 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'नमसोऽस्यः' इत्यलोप. । सहायपूर्वः। असहायः सहायः स्यादिति विग्रहे च्विप्रत्ययः ई चास्य। 'वेः' इति लोपः। सहायी स्यात् क्रियापदम्। अत्र अस्योगे च्विः। कृ हेतुपूर्वः। अहेतुर्हेतुतया कृतं हेतूकृतम्। 'क्तक्तवतू' तप्रत्ययः। च्विप्रत्ययः। 'च्वौ दीर्घः०'। इति दीर्घः। उकारस्य ऊकारः। नपुंसकान्तम् ॥ ५२ ॥

च्वौ सलोपश्च ॥ अरुस् मनस् महस् चेतस् रजस् इत्यादीनां सकारस्य लोपो भवति च्वौ प्रत्यये परे ॥५३॥ द्वौ नञौ प्रकृतार्थमनुसरतः। उत्सुकं मनो यस्यासौ उन्मनाः, न उन्मनाः, अनुन्मनाः, अनुन्मनाः उन्मनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति उन्मनीभावः। विगत मनो यस्याऽसौ विमनाः, न विमनाः अविमनाः, अविमना विमनाः सम्पद्यमानः तथा भाव इति विमनीभावः। न विद्यते मनो यस्यासौ अमनाः, न अमनाः अनमनाः अनमनाः अमनाः सम्पद्यमानस्तथा भाव इति अमनीभावः। तथा सुमनीभावः। सुचेतीभावः। महीकरोति। अरूकरोति। चक्षूकरोति ॥

(च०) 'च्वौ सलोपश्च' च्विप्रत्यये परे अरुस्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां सकारस्य लोपो भवति। सलोपे कृते च पूर्वस्य दीर्घः। अकारस्य ईकारः। स्थिरस्य मनसः अमन-

स्त्वेन भवनममर्नाभावः । अरूकरोति । चक्षूकरोति । चेतीकरोति । विरहीकरोति । भू । अमनस्पूर्वः । 'घणूभावे' अ । च्विप्रत्यये कृते । 'च्वौ सलोपश्च' इति सलोपे कृते अकारस्य ईकारः ॥ एवमपरिखा परिखा कृता । परिखीकृता । क्तप्रत्ययः । परिखापूर्वः च्विप्रत्ययः । 'ई चास्य' इति अवर्णस्य ईकारः । 'वेः' इति विलोपः ॥ ९३ ॥

डाच् कचिद्रूक्तव्यः ॥ अभूततद्भावेऽर्थे कचित डाच् प्रत्ययो भवति ॥ ९४ ॥ अदुःखं दुःखं सम्पद्यते तत् करोतीति दुःखाकरोति । तथा भद्राकरोति ॥

(च०) प्रथमैकवचने 'स्रोर्विसर्गः' कचित्प्रयोगान्तरे च्व्यर्थे नाम्नो डाच्प्रत्ययो भवति । डकारष्टिलोपार्थः । चकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । अदुःखिनं दुःखिनं करोतीति दुःखाकरोति । इति सिद्धमेव । करोति दुःखिनपूर्वः । डाच् । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' ॥ एवं सुखाकरोति । सपत्राकरोति । प्रियाकरोति । मुण्डने भद्राकरणम् ॥ ९४ ॥

आतो मनिप्क्वनिब्वनिपः ॥ प्रादौ नाम्नि च प्रयुज्यमाने आकारान्ताद्धातोर्मनिप् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥ ९५ ॥ सुष्ठु ददातीति सुदामा । राजन्शब्दवद्रूपम् । खसे चपा झसानाम् । अश्वे तिष्ठतीति अश्वत्थामा ॥

(च०) सूत्रम्—'आतो मनिक्वनिब्वनिपः' ॥आतः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' मनिप् च क्वनिप् च वनिप् च मनिप्क्वनिब्वनिपः । प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विसर्गः' आकारान्ताद्धातोः मनिप्, क्वनिप्, वनिप्, एते त्रयः प्रत्ययाः कर्तरि । पकारः पित्कार्यार्थः । इकार उच्चारणार्थः । क्वनिप् इत्यत्र ककारः कित्कार्यार्थः । डुदाञ् दाने । दा सुपूर्वः । सुष्ठु ददातीति सुदामा । मनिप्प्रत्ययः । सुदामन्शब्दात् प्रथमैकवचने । 'नोपधायाः' 'हल्लेपः से०' 'नाम्नो नो लोप०' राजन्शब्दवत्साधना ॥ ९५ ॥

स्थामी ॥ इश्च ईश्च ई । दासोमास्थां ह्रस्व इकारो भवति ॥ ९६ ॥ दीर्घ ईकारो भवति तकारादौ किति हसे परे, न क्यपि किपि वा क्वनिप्प्रत्ययः । सुष्ठु पिबतीति सुपीवा । भूरि ददातीति भूरिदिवा । घृतं पिबतीति घृतपीवा । घनदिवा । मलसिवा । मार्गस्थिवा । धनधीवा । सुगीवा । दोषहीवा ॥ **क्वनिप् कचिदन्येभ्योऽपि दृश्यते** ॥९७॥ सुष्ठु करोतीति सुकर्मा । सुष्ठु शृणोतीति सुशर्मा । अन प्राणने । अत्र क्विप् । प्राणितीति प्राण् प्राणौ प्राणः । हे प्राण् ॥ **अनः** ॥ पदान्ते वर्तमानस्यापि अनो नस्य णत्वं स्यात् ॥९८॥ अघौ इति विशेषणान्नलोपो न शङ्कनीयः । इण् गतौ । **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** ॥ ह्रस्वस्य पिति कृति परे तुगागमो भवति ॥९९

प्रातरेतीति प्रातरित्वा ॥ **वनिपि अमस्याऽत्वं वाच्यम्** ॥६०॥ जनी प्रादुर्भावे। विजायतेऽसौ विजावा। केवलेभ्योऽपि वनिप्। ओणृ अपनयने। ओणतीति अवावा अवावानौ॥ **ईपि वनो नस्य रो वाच्यः** ॥६१॥ नरण ईप्। ओणति। सा अवावरी। पारं पश्यतीति पारदृश्वा पारं पश्यतीति सा पारदृश्वरी। केवलेभ्योऽपि क्वनिप्। षुञ् अभिषवे। षूङ् प्राणिगर्भविमोचने। सुनोतीति सुत्वा। तुक्॥ धेट् पाने। धयतीति धीवा ॥ गै शब्दे। गायतीति गीवा। जहातीति हीवा। पीवा॥

(च०) सूत्रम्—'स्थामी' ॥ स्थां षष्ठीबहुवचनान्तम्। 'आतो धातोर्लोपः' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' ई प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम्। अथवा स्थां षष्ठीबहुवचनान्तम्। इ प्रथमैकवचनान्तम् ई प्रथमैकवचनान्तम् त्रिपदम्। 'अव्ययाद्वि०' इश्च ईश्च ई। स्था, पा पाने, गा, मा, हा, इत्यादीनामीकारो भवति क्विप्रत्ययव्यतिरिक्ते कृति परे स्थादीनामाकारस्य इकारः ईकारश्च भवति। क्वचित्प्रयोगानुसारेण ह्रस्व इकारः। यथा स्थितं सहितं मितं प्रमितम्। दो अवखण्डने। दितम्। षोऽन्तकर्मणि। अवसितम्। छो छेदने। छितम्। निशितमित्यादि। क्वचिद्दीर्घः। पा पाने। पा सुपूर्वः। सुष्ठु पिबतीति विग्रहे। 'आतो मनिप्०' इत्यादिना क्वनिप्प्रत्ययः। कित्वादाकारस्य ईकारः। पा इत्यस्य पी सुपीवन्। प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः सेर्लोपः' 'नाम्नो-नो०' सुपीवा इति क्वनिबन्तम्। डुदाञ्। दा भूरिपूर्वः। भूरि प्रचुरं स्वर्णं वा ददातीति भूरिदावा वनिप् कित्त्वाभावात् 'स्थामी' इतीकारो न। राजन्शब्दप्रक्रिया ५६-६१

(प्र०) स्थामिति ॥ एषामित्त्वं स्यात्तादौ किति ॥ ५६ ॥

'विश्वदृश्वनयना वयम्' इत्यत्र विश्वं पश्यन्तीति विश्वदृश्वानि नयनानि येषां ते विश्वदृश्वनयना इति वर्त्तमानेन विग्रहेऽपि न क्षतिः ॥

क्विप् ॥ उपपदे सति असति च सर्वधातुभ्यः क्विप् प्रत्ययो भवति ॥६२॥ क्विपः सर्वापहारित्वाल्लोपः। कपावितौ ॥ वेः ॥

(च०) सूत्रम्। 'क्विप्' प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः०' एकपदम्। सर्वधातुभ्यः क्विप्प्रत्ययो भवति। ककारो गुणप्रतिषेधार्थः तुग्विधानार्थश्च। अन्ये तु प्रत्यया उदाहरणानुसारेण यथायोग्यं धातुभ्यः प्रयोज्याः। क्विप्प्रत्ययस्तु सर्वधातुभ्यो भवतीत्यर्थः। कृ। कर्मन्पूर्वः। कर्म करोतीति विग्रहे क्विप्प्रत्ययः ॥ ६२ ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ कर्म करोतीति कर्मकृत्। अग्निं चिनोतीति अग्निचित्। देवान् स्तौतीति देवस्तुत्। सोमं पिबतीति सोमपाः ॥ सर्वं पश्यतीति सर्वदृक्। दिशाम् इति कुत्वम्। दिश अतिसर्जने। दिशतीति दिक् क्विप् ॥ **वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुज्जुश्रीणां दीर्घः सम्प्र-**

सारणाभावश्च वक्तव्यः ॥६३॥ वक्त्यनया सा वाक् वा उच्यते अनया सा वाक् ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् । छशषराजादेः षः ॥ **छ्वोः शउ वाच्णो किति ङिति झसे परेऽनुनासिके कौ च ॥६४॥** तेन तत्त्वप्राच्छौ(शौ) तत्त्वप्राच्छः(शः) ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । आयतं स्तौतीति आयतस्तूः ॥ प्रुङ् गतौ । कट प्रवतेऽसौ कटप्रूः ॥ जु गतौ । जवतेसौ जूः । सुष्ठु श्रयतीति सुश्रीः । वा सुष्ठु श्रीर्यस्यासौ सुश्रीः । श्रयन्ते जना यामिति श्रीः ॥

(च०) सूत्रम्—'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ॥ ह्रस्वस्य षष्ठयेकवचनान्तम् । 'ह्रस्वस्य' पिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' तुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लो०' पिति कृति परं ह्रस्वस्य स्वरस्य तुगागमो भवति । अनेन धातोः पुरस्तुगागमः । क्विपः सर्वापहारो लोपः इति क्विप्लोपः । प्रथमैकवचने 'हसेपः सेर्लोपः' कर्मन्नित्यत्र 'नाम्नो नो०' कर्मकृत् । एवमग्निं चिनोतीत्यग्निचित् । चिञ् चयने ॥ देवान् स्तौतीति देवस्तुत् । ष्टुञ् स्तुतौ । ष्टु । 'आदेः ष्णः स्नः' 'निमित्ताभावे०' इति टस्य तः । देवपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः । तुगागमः । क्विपः सर्वापहारी लोपः ॥ पा पाने । सोमपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः । सोमं पिबतीति सोमपाः । अत्र दीर्घत्वान्न तुगागमः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ दृशिर् प्रेक्षणे । सर्वपूर्वः सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् । क्विप्प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । 'दिशाम्' इति शस्य कः । प्रथमैकवचने । 'हसेपः से०' सर्वदृक् सर्वदृशौ इत्यादि ॥ श्रिञ्धातुः सेवायाम् । श्रि सुपूर्वः । सुष्ठु श्रयतीति विग्रहे क्विप् ॥ 'वचिप्रच्छ्याय०' इति । प्रच्छ, वच, स्तु, कटप्रु, जु, श्रीणां दीर्घता भवति चकारात् प्रच्छः संप्रसारणाभावः । इति स्वरस्य दीर्घः । क्विब्लोपः । सुश्रीशब्दात्प्रथमैकवचने । 'स्रोर्वि०' ॥ प्रच्छ तत्त्वपूर्वः । क्विप्प्रत्ययः । 'प्रच्छादे० ।' इति दीर्घः । 'संयोगान्तस्य लोपः' 'छशपराजादेः षः' 'षो डः' 'हसेपः से०' 'वावसाने' तत्त्वं पृच्छतीति तत्त्वप्राट् तत्त्वप्राड् तत्वप्राच्छौ (शौ) तत्वप्राच्छः (शः) ॥ ६३–६४ ॥

नहिवृतिव्यधिवृषिरुचिसहितनिषु क्विबन्तेषु पूर्वपदस्योपसर्गस्यान्ते दीर्घो वाच्यः ॥६५॥ णह बन्धने । आदेः ष्णः स्नः । नहो धः । उप समीपे नह्यतीति उपानत् ॥ नितरां वर्ततेऽसौ नीवृत् ॥ व्यध ताडने । ग्रहां क्ङिति च । मर्माणि विध्यतीति मर्मावित् ॥ वृष वृष्टौ । प्रकर्षेण वर्षतीति प्रावृट् ॥ रुच दीप्तौ । नितरां रोचतेऽसौ नीरुक् ॥

(च०) णह बन्धने । नह उपपूर्वः । उपनह्यते पादयोरित्युपानत् । क्विप् प्रत्ययः । क्विपि परे नहेर्धातोः पूर्वस्य उपसर्गस्य दीर्घता च वक्तव्या । क्विप्परे इति पाठे क्विप् परो यस्मात् स क्विप्परः ईदृशे नहिधातौ परे उपसर्गस्य दीर्घता वक्तव्या । प्रथमैकवचने 'नहो धः' हस्य धः । 'वावसाने' उपानत् उपानद् उपानहौ इत्यादि हसान्तस्त्रीलिङ्गे ॥

चकारात् प्रावृट्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्मावित्। नीरुक् इत्यादावपि दीर्घता॥ नहेरि-त्युपलक्षणात् नहि वृषि वृति व्यधि सहि तनयः गृह्यन्ते॥ ६५॥

गम्यमनम्हन्तनादीनां क्विपि अमस्य लोपो वाच्यः क्यपि वा॥ ६६॥ तुक्। परितः तनोतीति परितत्॥ **कटं चिकीर्ष-**तीति कटचिकीः। चिकीर्षतेः क्विप्। यतः इत्यकारलोपः। दोषाम् इति षस्य रेफः। रिलोपो दीर्घश्च इति मध्यमरेफस्य लोपः नतु संयोगान्तस्य लोपः। रसे पदान्ते चेति चकाराद्॥ रात्सस्य। स्रोर्विसर्गः। कटचिकीर्षौ कटचिकी-र्षः॥ वह प्रापणे। यजां यवराणाम्। अनो वहतीति अनड्वान्॥ **क्विब-न्ते वह्यनसो डान्तादेशो वाच्यः॥ ६७॥** अनड्वाहौ अनड्वा-हः॥ राजृ दीप्तौ। मो राजि समः क्वौ। सम्यक् राजतेऽसौ सम्राट्॥ ध्यै चिन्तायाम्॥ **ध्यायतेः क्विपि सम्प्रसारणं दीर्घता च वक्तव्या॥ ६८॥** सुष्ठु ध्यायतीति सुधीः॥ **द्युतिगमिजुहोतीनां क्विपि क्वचित् द्वित्वं वाच्यम्॥ ६९॥** हसादिः शेषाभावः॥ **द्योततेः क्वचित्पूर्वस्य क्विपि सम्प्रसारणं वाच्यम्॥ ७०॥** द्योततेऽसौ दिद्युत्। गच्छति उत्पत्तिस्थितिलयान् प्राप्नोतीति जगत्॥ जुहोतेर्दी-र्घश्च। जुहोत्यनया सा जुहूः॥

(च०) कृ कटपूर्वः। कटं चिकीर्षतीति विग्रहे। 'इच्छायां०' इति सप्रत्ययः। 'से दीर्घः' 'ऋत इर्' किर्। द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' रलोपः। 'कुहोश्चुः' चिकिर्। 'य्वोर्विहसे' इति दीर्घः। 'क्विलात्पः सः०' कटं चिकीर्ष अग्रे क्विप्। 'यतः' इति सप्रत्ययस्य अकारस्य लोपः क्विपः सर्वापहारी लोपः। 'दोषां रः' 'रिलोपो दीर्घश्च 'स्रोर्वि०' एवं साधयन्ति॥ ध्यै चिन्तायाम्। ध्यै सुपूर्वः। सुष्ठु ध्यायति इति सुधीः क्विप्प्रत्ययः। ध्यायतेः ध्यै चिन्तायामित्यस्य धातोः क्विपि परे संप्रसारणं भवति दीर्घस्य(?) दीर्घ ईकारः। ध्यै इत्यस्य धी। क्विप्लोपः। प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' सुश्रीशब्दवत्।

दृशोष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये॥ ७१॥ दृशेर्धातोः सर्वादिषु टक्सकौ प्रत्ययौ भवत उपमाने कार्ये सति॥ चकारात् क्विप् वक्तव्यः॥ **आ सर्वादेः॥** एतेषु प्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः पूर्वस्य टेरात्वं भवति॥७२॥ दृशिर् प्रेक्षणे। अन्य इव दृश्यतेऽसौ अन्यादृशः। छशषराजादेः षः। षढोः कः से। क्विलात्। अन्यादृक्षः अन्यादृक्। स इव दृश्यतेऽसौ तादृशः-तादृक्। य इव दृश्यतेऽसौ यादृक्षः यादृक्। एष इव दृश्यतेऽसौ एतादृशः-एतादृक्षः एतादृक्॥

(च) सूत्रम्—'**दृशेष्टक्सकौ चोपमाने कार्ये**' ॥ दृशेरिति दृशिशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' टक् च सक् च टक्सकौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पश्चात् 'विसर्जनीयस्य सः' 'ष्टुभिः ष्टुः' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' उपमाने सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । कार्ये सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' सिद्धम् । दृशेर्धातोः टक्सकौ प्रत्ययौ भवतः । चकारात् तृतीयरूपे क्विप्प्रत्ययो भवति कार्ये कर्मोक्तौ उपमाने वाच्ये सति । दृश् अन्यपूर्वः । अन्य इव दृश्यत इति विग्रहे एकत्र टक् प्रत्ययः । टकारानुबन्धः 'ष्ट्वितः' इति कार्यार्थः ककारो गुणनिषेधार्थः ॥ सूत्रम्—'**आ सर्वादेः**' ॥ आ प्रथमैकवचनान्तम् सांकेतिकम् । सर्वादेः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' एतेषु टक् सक् क्विप् सप्रत्ययेषु परेषु सर्वादेः सर्वादिगणस्य पूर्वपदस्य टेरात्वं भवति । 'स्वरही०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' अन्यादृशः । द्वितीये सक्प्रत्ययः । टेरात्वम् । 'दिशाम्' इति शस्य कः । 'किलात्पः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' प्रथमैकवचने । 'स्रोर्विसर्गः' अन्यादृक्षः । तृतीयरूपे क्विप्प्रत्ययः । टेरात्वम् । क्विप्लोपः । प्रथमैकवचने 'दिशाम्' 'हसेपः सेर्लोपः' अन्यादृक् । टित्त्वादीप् । अन्यादृशी ॥ एवं स इव दृश्यते इति तादृशः तादृक्षः तादृक् । तद्पूर्वः । 'आ सर्वादेः' ॥ ७१-७२ ॥

(प्र०) आसर्वादेरिति ॥ एवं चोपमाने कर्मोपपदनिमित्तकटक्सक्क्विप् एषु परेषु सर्वादेष्टेरात्वं नान्यत्रेत्यर्थः । तेन सर्वं पश्यतीति सर्वदृगित्यत्र न उपमानाभावात् ॥७२॥

किमिदमः कीश् ॥ किम्शब्दस्य इदम्शब्दस्य च कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः टगादिषु प्रत्ययेषु परेषु ॥७३॥ शकारः सर्वादेशार्थः । क इव दृश्यतेऽसौ कीदृशः कीदृक्षः-कीदृक् । अयमिव दृश्यतेऽसौ ईदृशः-ईदृक्षः-ईदृक् । ईदृशी वार्ता । सर्वादित्वाट्टेरात्वम् ॥ **भवदादिषु दृशेष्टकारादयः पूर्वस्य टेर्दीर्घता च वक्तव्या** ॥७४॥ भवानिव दृश्यतेऽसौ भवादृशः-भवादृक्षः-भवादृक् । चकारात् एतेषु प्रत्ययेषु परेषु समानशब्दस्य सो वाच्यः । समान इव दृश्यतेऽसौ सदृशः—सदृक्षः-सदृक् ॥ **अदसोऽमू आदेशः** ॥ अदस्शब्दस्य टगादिषु सत्सु अमू आदेशो भवति किति परे ॥७५॥ असाविव दृश्यतेऽसौ अमूदृशः-अमूदृक्षः-अमूदृक्-ग् ॥ **प्रत्ययोत्तरपदयोः परतो युष्मदस्मदोरेकत्वे त्वत् मत् इत्येतावादेशौ भवतः** ॥ ७६ ॥ त्वमिव दृश्यतेऽसौ त्वादृशः-त्वादृक्षः त्वादृक्-ग् । अहमिव दृश्यतेऽसौ मादृशः मादृक्षः-मादृक्—ग् । यूयमिव दृश्यतेऽसौ युष्मादृशः-युष्मादृक्षः-युष्मादृक् । वयमिव दृश्यतेऽसौ अस्मादृशः-अस्मादृक्षः-अस्मादृक् । टकारानुबन्धत्वादीप् । तादृशी । यादृशी । एतादृशी । त्वादृशी । मादृशी । अन्यादृशी । युष्मादृशी । अस्मादृशी । भवादृशी इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'कमिदमः कीशू' ॥ किं च इदं च किमिदम् तस्य षष्ठ्येकवच-नान्तम्। 'स्त्रोर्वि०'। की च ई च की कीपूर्वः शः शकारोऽनुबन्धः उभयत्रापि युज्यते। कीश् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः से०'॥ केचित्तु 'किमिदमः कीशीश' एवं सूत्रं पठन्ति। एतेषु प्रत्ययेषु परेषु धातोः पूर्वयोः किम् इदम् शब्दयोः कीश् ईश् इत्येतावादेशौ भवतः यथासंख्येन। किम् शब्दस्य कीश्। इदम् शब्दस्य ईश् शकारः सर्वादेशार्थः। दृश् किम्-पूर्वः। क्रमेण टक्सक्क्विप्प्रत्ययाः। क इव दृश्यत इति विग्रहे किमः की आदेशः। कीदृशः कीदृक्षः कीदृक्। शेषं प्राग्वत्॥ एवम् इदम् पूर्वे। इदमः ई आदेशः। अयमिव दृश्यते ईदृक्षः ईदृक्॥ ७३॥

भवदादिषु प्राक्पदेषु सत्सु इवार्थे उपमानार्थे दृशेर्धातोः टक्सक्क्विप्प्रत्यया भवन्ति। पूर्वपदस्य टेरात्वं भवतीत्यर्थः। भवानिव दृश्यते भवादृशः। भवादृक्षः। भवादृक्। अह-मिव दृश्यते इति मादृशः मादृक्षः मादृक्। दृश् अस्मत्पूर्वः। 'त्वन्मदेकत्वे' इति मदादेशे सौ कृते पश्चाट्टेराकारः। एवं त्वमिव दृश्यत इति त्वादृशः त्वादृक्षः त्वादृक् चकारात् समान इत्यस्य स आदेशः। समान इव दृश्यत इति सदृशः सदृक्षः सदृक। वयमिव दृश्यत इत्य-स्मादृशः अस्मादृक्षः अस्मादृक। यूयमिव दृश्यत इति युष्मादृशः॥ ७४॥

णिनिरतीते ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च णिनिप्रत्ययो भवति ॥ ७७ ॥ **करणे उपपदे यजेर्णिनिर्वाच्यः** ॥ ७८ ॥ इनां शौ सौ। अग्निष्टोमेन इयाज इति वा अग्निष्टोमेन अयाक्षीत् इति अग्निष्टोमयाजी। वा अग्निष्टोमं यष्टुं शीलं यस्य सः अग्निष्टोमयाजी। अश्राद्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः अश्राद्धभोजी। अर्धं भुङ्क्ते इत्येवंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णं भुङ्क्ते इत्ये-वंशीलः वा भुक्तवान् इति उष्णभोजी॥ हनो घत्॥ **हन्तेर्निन्दायां णिनिर्वाच्यः** ॥ ७९ ॥ पितरं जघान वा अवधीत् इत्येवंशीलः पितृघाती। दण्डिन् शब्दवद्रूपं ज्ञेयम्॥ **कर्तर्युपमाने णिनिर्वाच्यः** ॥ ८० ॥ अभ्र इव पततीति अभ्रपाती। मत्त इव करोतीति मत्तकारी। हंस इव गच्छ-तीति हंसगामी। स्त्रीं चत् हंसगामिनी ईप्॥

(च०) सूत्रम्—'णिनिरतीते' ॥ णिनिः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्त्रोर्वि०'। अतीते सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अ इ ए' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वरहीनं०'। धातोरतीते गतकाले णिनिप्रत्ययो भवति। शीले स्वभावेऽर्थे। णिनिरित्यत्र णकारो वृद्ध्यर्थः। इकारः प्रत्यय-भेदज्ञापनार्थः॥ उदाहरणम्। यज् अग्निष्टोममिष्टवान् यष्टुं शीलमस्येति वा अग्निष्टोमयाजी। णिनिप्रत्ययः इन्। णित्वाद्वृद्धिः। 'स्वरहीनं' 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से०' 'नाम्नो नो०' दण्डिन् शब्दवत्प्रक्रिया॥ ७७॥

(प्र०) अग्निष्टोमेनेति। नन्वग्निष्टोमस्य कर्म्मनामधेयत्वेनाभेदात् कथं करणत्वमस्येति चेत्, सत्यम्, अभ्यासोऽपि फलोत्पादनायां करणं सम्भवतीत्यकारे स-माहितत्वादग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवत्येव।

क्विप्क्वनिब्डाः ॥ धातोरतीते काले शीलेऽर्थे च क्विप् क्वनिप् डा इत्येते प्रत्यया इव भवन्ति ॥८१॥ क्विप् ॥ वृत्र ब्रह्म भ्रूण एतत्पूर्वकादेव हन्तेः क्विप् स्यात् ॥८२॥ अतीते काले एव । वृत्र हतवानिति वृत्रहा । ब्रह्महा । भ्रूणहा । अन्यत्र शत्रुघातीत्यत्र णिनिः । शत्रुं हन्तीत्येवंशीलः शत्रुघाती । सुष्ठु करोति स्माऽसौ सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् । शास्त्रकृत् । सोमं सुनोति स्माऽसौ सोमसुत् । अग्निं चिनोति स्माऽसौ अग्निचित् । इत्येते क्विबन्ताः ॥ क्वनिप् । युधि संप्रहारे । राजानं युध्यते स्माऽसौ राजयुध्वा । राजानं करोतीत्येवंशीलः राजकृत्वा । सह युध्यते स्माऽसौ सहयुध्वा सहकृत्वा ॥ षुञ् प्राणिप्रसवे । क्वनिप् तुक् । कित्त्वाद्गुणाभावः । सुनोति स्माऽसौ वा सुत्वान् इति सुत्वा । स्तुत्वा । यजति यज्वा । पारमद्राक्षीत् इति पारदृश्वा । इत्येते क्वनिबन्ताः ॥

(च०) सूत्रम्—'क्विब्क्वनिब्डाः' ॥ प्रथमाबहुवचनान्तम् । 'सवर्णे०' । 'स्तोर्वि०' । वृत्तिः सुगमा । हन् हिंसागत्योः । हन् वृत्रासुरं हतवानिति विग्रहे क्विप्प्रत्ययः । क्विपः सर्वापहारी लोपः । प्रथमैकवचने 'इनां शौ सौ' 'हसेपः से' 'नाम्नो नो०' वृत्रहा वृत्रहणौ । एवं ब्रह्महा । पूर्वं क्विप्प्रत्ययो वनिप्प्रत्ययश्च वर्तमानकाले उक्तः । अत्र तु अतीते काले इति न पौनरुक्त्यमित्यादि । यज् वनिप्प्रत्ययः । वन् । 'स्वर०' यज्वन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' 'हसेपः से०' 'नाम्नो नो०' इष्टवानिति यज्वा । यज्वानौ ॥८१॥

जनी प्रादुर्भावे ॥ सप्तम्यां जनेर्डः ॥ सप्तम्यां जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति अतीते काले ॥८३॥ सरसि जायते तत् सरसिजं पद्मम् । अलुक् क्वचित् । सरसि जातं सरोजम् । संस्कारजः । अजः । द्विजः ॥ परितः खाता इति परिखा । प्रकर्षेण जायते स्मेति प्रजा । सर्वं गतवान् इति सर्वगः वा सर्वं गच्छति स्माऽसौ सर्वगः ॥ गै शब्दे । साम गीतवान् गायति स्माऽसौ सामगः ॥ इति डप्रत्ययान्ताः ॥ इति कर्त्रर्थप्रक्रिया ॥ १ ॥

(च०) जनी प्रादुर्भावे । जन् सरसिपूर्वः । डप्रत्ययः । अ । डित्त्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' सरसि जातं सरसिजम् । 'अलुक् क्वचित्' इति सप्तम्या अलुक् । नपुंसके कुलशब्दवत् । ज्ञा अवबोधने । ज्ञा सर्वपूर्वः । डप्रत्ययः । टिलोपः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्तोर्वि०' सर्वं ज्ञातवानिति सर्वज्ञः ॥ गम्लृ गतौ गम् सामन्पूर्वः । सामवेदं गतवान् ज्ञातवान् । गीतवानिति विग्रहे ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति डप्रत्ययः टिलोपः 'स्वरहीनं०' 'नाम्नो नो०' सामगः । एवं सर्वत्र गतवान् सर्वगः ॥

निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥२॥

अथ निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ **क्तक्तवतू** ॥ धातोरतीते काले क्तक्तवतू प्रत्ययौ भवतः ॥८४॥ भावकार्ययोः क्तः । क्तवतुः कर्त्तर्येव ॥ कृतो घटः । कृतवान् घटम् । उकावितौ । उनुमर्थः ॥ ष्णा शौचे । स्नायते स्म तत् स्नातं त्वया । आगम्यते स्म तत् आगतम् । स्थीयते स्म तत् स्थितं देवदत्तेन । भावस्यैकत्वादेकवचनं नपुंसकत्वं च । भावे नपुंसकता ॥

अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे स्वरूपे च मनोहरे ।
धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

क्रियते स्माऽसौ कृतः कटस्तेन । स कटं कृतवान् । करोति स्माऽसा कृतवान् । कृष्णः सर्वं कृतवान् । ञितो नुम् नुमागमः ॥

(च०) अथ निष्ठाप्रक्रिया ॥ सूत्रम्—'क्तक्तवतू' ॥ क्तश्च क्तवतुश्च क्तक्तवतू प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'औ यू' 'सवर्णे०' ॥ धातोरतीते क्त क्तवतु इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । तत्र क्तप्रत्ययो भावे कर्मणि च भवति, क्तवतुश्च कर्तरि । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । अकारि इति कृतः । कृ क्त त्ययः । त । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' कृतः घटः कारुकेण । अत्र कर्मणि क्तः ॥ कृ । क्तवतुः । उकारो नुम्विधानार्थः तवत् प्रथमैकवचने । 'ञितो नुम्' अत्वसोः सौ दीर्घः' 'हसेपः सेर्लोपः' 'संयोगान्तस्य लोपः' ॥ चकार इति, कृतवान् । 'कृ्ङितः' । स्त्रीचेत् कृतवती । अत्र कर्तरि क्तवतुः ॥ ८४ ॥

गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः ॥ गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तप्रत्ययो भवति ॥ ८५ ॥ चाद्भावकर्मणोरपि ॥ लोपस्त्वनुदात्ततनाम् । गच्छति स्म इति गतः ॥ स्थामी । तिष्ठति स्म इति स्थितः । कृतः । अटति स्म इति अटितः ॥ शम दम उपशमे ॥ **अमान्तस्य क्ङिति झसे दीर्घः** ॥ अमान्तस्य धातोर्दीर्घो भवति क्ङिति झसे परे क्विपि वा ॥८६॥ शाम्यति स्म इति शान्तः । दाम्यति स्म इति दान्तः ॥ टुवम् उद्गिरणे । वमति स्म इति वान्तः ॥

(च०) सूत्रम्—'गत्यर्थादकर्मकाच्च कर्तरि क्तः' ॥ गतिरर्थो यस्य सः गत्यर्थः तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे दीर्घः०' न विद्यते कर्म यस्येत्यकर्मकस्तस्मात् । पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' मध्ये । 'चपा अबे०' 'स्वरहीनं' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' पश्चात् 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'स्वरहीनं' कर्तरीति कर्तृशब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' ॥ गम् क्तः । त । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति मलोपः । देवदत्तेन आगतमत्र भावे क्तः । नपुंसकलिङ्गे भावे विहितस्य क्तप्रत्ययस्य नपुंसकलिङ्गता

च ॥ ष्ठा 'आदेः ष्णः स्नः' स्था क्तप्रत्ययः । 'स्थामी' इति ह्रस्व इकारः । देवदत्तेन स्थितम् ॥ गत्यर्थो धातुः 'अट गतौ' इत्यादिः । अकर्मकश्च लज्जासत्तादिः । एवं द्विविधादपि धातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । अट् क्तप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । अटितशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्विं०' अत्र गत्यर्थत्वात् क्तप्रत्ययः ॥ ष्ठा स्था क्तः । 'स्थामी' इति इकारः । स्थितः । अत्र अकर्मकत्वात् क्तः ॥ शम् दम् उपशमे । शम् क्तप्रत्ययः । 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते०' शान्तः । एवं दम् धातोः दान्तः ॥ टुवम् । वान्तः । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः ॥ मदेर्न दीर्घता, तेन मत्तः इति रूपम् ॥ ८५-८६ ॥

(प्र०) गत्यर्थादिति । एभ्यो भावकर्म्मकर्त्तृषु क्तः प्रत्ययः स्यात् ॥

यस्य क्वचिद्विकल्पेनेट तस्य निष्ठायां नेड् वाच्यः ॥८७॥ गुप्तः गुप्तवान् ॥ **श्लिष्शीङ्स्थाआस्श्रिवस्जनरुहजीर्यतीनां सोपसर्गत्वेन सकर्मकाणामपि कर्तरि क्तो वाच्यः ॥ ८८ ॥** रमामाश्लिष्यति स्मेति आश्लिष्टः हरिः । हरी रमामाश्लिष्टः ॥ शेषमधिशिश्ये इति अधिशयितः । कोऽ विष्णुः । शेषमधिशयितो विष्णुः । स्वर्गमधितष्ठावित्यधिष्ठितः । स्वर्गमधिष्ठितः ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्म ॥ उपासांचक्रे इति उपासितः भक्तो हरिम् । भक्तो हरिमुपासितः ॥ आश्रयति स्म इति आश्रितः ॥ एकादशीमुपोवास इति उपोषितः वा हरिदिनमुपोवास इति उपोषितः ॥ **वसिक्षुधोरिट्** ॥ आभ्यां नित्यमिट् स्यात् ॥८९॥ घसादेः षः ॥ राममनुजज्ञे इति अनुजातोऽच्युतः तमनुजातः ॥ वृषमारुरोह इति आरूढः शिवः ॥ जॄष् वयोहानौ । 'ऋत इर्' । 'य्वोर्वि हसे' जगत् अनुजजार इति अनुजीर्णोऽच्युतः । जगदजीर्णो वासुदेवः ॥ रः ॥ रेफादुत्तरस्थक्तस्य नो भवति । णत्वम् ॥९०॥ पक्षे तेन रमाश्लिष्टा हरिणा इत्यादि ज्ञेयम्॥

(च०) 'वसिक्षुधोरिट्' इति । यद्यपि वसिक्षुधौ एतौ द्वौ धातू अनुदात्तौ अनिटौ कथितौ तथापि तयोरिडागमः । वस निवासे । क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । 'वसिक्षुधोरिट्' इतीडागमः । 'घसादेः षः' । अवात्सीदीति उषितः ॥ एवं क्षुध् बुभुक्षायाम् । क्षुधितः । ञिष्वप् शये । 'आदेः ष्णः स्नः' स्वप् क्तप्रत्ययः । संप्रसारणम् । सुप्तम् ॥८९॥

(प्र०) आश्लिष्ट इति । सकर्म्मकत्वादप्राप्तौ वचनम् ।

क्तो वा सेट् ॥ उकारोपधान्मृषश्च परः सेट् क्तः प्रत्ययः किद्वा भवति ॥९१॥ दिद्युते तत् द्युतितम् । द्योतते स्म तत् द्योतितम् । प्रकर्षेण दिद्युते स्माऽसौ प्रद्युतितः । प्रकर्षेण द्युतं प्राप्तः वा प्रद्योतते स्माऽसौ प्रद्योतितः ॥ मृष क्षान्तौ संपूर्वः । सम्यक् ममृषे तत् संमृषितं-संमर्षितम् ॥ उभयं

प्राप्तः उद्यते स्माऽसौ उदितः । रोदनं प्राप्तः रोदितः वा रोदिति स्माऽसौ रोदितः रुदितः ॥ मुष्यते स्माऽसौ मोषितः—मुषितः ॥ ग्रहां क्ङिति च । गृह्यते स्माऽसौ गृहीतः ॥ नुद्यते स्म इति नोदितः-नुदितः । वेदितः विदितः ॥ **शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषुपूङः क्षमार्थे** ॥ एभ्यः परौ सेटौ क्तक्तवतू प्रत्ययौ कितौ न भवतः ॥९२॥ **पूङो वा क्तः सेट्**॥ पूङः परस्य क्तप्रत्ययस्येड्वा भवति ॥९३॥ पूङ् शोधने । पुपुवेऽसौ पवितः पूतः ॥ शिश्येऽसौ शयितः ॥

(च०)सूत्रम्—'क्तो वा सेट्' ॥ क्तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'हवे' 'उ ओ' सेट् । सह इटा वर्तमानः सेट् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः सेर्लोपः' ॥ इट्सहितः क्तप्रत्ययो भवति कित्त्वे सत्यपि विकल्पेन कित्त्वं कल्पनीयम् । कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधः । यत्र कित्त्वं न तत्र गुणो भवति । द्युत् दीप्तौ । द्युत् प्रपूर्वः । कर्तरि क्तः । 'कृतः ' इतीडागमः । एकत्र कित्त्वाभावः तत्र गुणः । 'उपधाया लघोः' कित्त्वपक्षे गुणाभावः । प्रद्योतितः प्रद्युतितः ॥ रुदिर् अश्रुविमोचने । रुद् रोदितः रुदितः॥ मुष स्तेये । मोषितः । मुषितः । एवं नोदितः । नुदितः वेदितः विदितः ॥ ग्रह । 'क्तक्तवतू' इति क्तप्रत्ययः । 'ग्रहां क्ङिति च' इति संप्रसारणम् । 'कृतः' इतीडागमः । 'इटो ग्रहाम्' इति इकारस्य ईकारः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' गृहीतः ॥ ९१–९२ ॥

वृतः ॥ उवर्णान्तात् ऋवर्णान्तात् श्रिश्रियश्च धातोः परस्य कित प्रत्ययस्य वसादेः इट् न भवति ॥ ९४ ॥ बभूवेत्यसौ वा भवति स्म इति भूतः ॥ णु स्तुतौ नौति स्म इति नुतः ॥ वृञ् वरणे । ववार इति वृतः ॥ श्रयते स्म इति श्रितः ॥ **श्वयतेः सम्प्रसारणस्य दीर्घः** ॥ ९५ ॥ आशिश्वियदिति शूनः ॥

(च०) सूत्रम्—'वृतः' ॥ षष्ठ्येकवचनान्तम् । एकपदम् । 'वुः से' इति सूत्रात् वुरित्यनुवर्तते । क्वापि 'वृश्रिञ् कितः' इति सूत्रं दृश्यते । उवर्णान्तात् ऌवर्णान्तात् श्रिञ् सेवायाम् इत्यस्माच्च धातोः परस्य कितः ककारेतः प्रत्यस्य इडागमो न भवति । 'भू गत्यर्थादकर्मका०' इति क्तप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ वृञ् वरणे । क्तप्रत्ययः । 'प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ श्रिञ् सेवायाम् । श्रि क्तप्रत्ययः ॥ अभावि इति भूतः । अवारि व्रियते सा इति वृतः । अश्रायि इति श्रितः । अत्र रूपत्रयेऽपि उवर्णान्तात् श्रिञश्च धातोरिति वचनात् 'कृतः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य इटो निषेधः । एवम् नुतः मृतः ॥ ९४–९५ ॥

(प्र०) वृत ति । क्वचित् कित इति । तत्र वुः सेरित्यतो वुरित्यस्यानुवृत्तेर्वृ इत्यस्य लाभः ॥ ९४ ॥

आदीदितः ॥ आदितः इदितश्च परस्य क्तस्येट् न भवति ॥९६॥ **ञीतां तक् (क्त) वर्तमानेऽपि** ॥ ञीतां धातूनां मतिबुद्धिपूजार्थानां च वर्तमानेऽपि तक् (क्त) प्रत्ययो भवति॥ ९७ ॥ अपिशब्दात् भावकर्मणो-रपि ॥ **दस्तस्य नो दश्च** ॥ दकारादुत्तरस्य कितस्तस्य नत्वं भवति॥९८॥ चकाराद्दकारस्य नकारो भवति ॥ ञिमिदा स्नेहे ॥ **आदितः कर्मणि निष्ठा कर्तरि च वाच्या ॥९९॥** मिद्यते तत् मिन्नं । मिन्नमन्नं तैलेन वर्तते ॥ **भावे कर्तरि चादितः क्तस्येट् वा वाच्यः ॥१००॥ मि-देर्गुणः ॥१०१॥** मेद्यतऽसौ मेदितः । मिद्यते तत् मेदितम् । ह्लाद आह्ला-दने ॥ **निष्ठायां ह्रस्वो वाच्यः ॥१०२॥** ह्लादतेऽसौ ह्लन्नः ॥ ञि-ष्विदा गात्रप्रक्षरणे ह्लादने च । आयासने प्रस्विद्यतेऽसौ प्रस्विन्नः । प्रस्वे-दितः । स्वेदितं तेन ॥ ञिक्ष्विदा संचूर्णने । क्ष्विद्यतेऽसौ क्ष्विण्णः । क्ष्विद्यते तत् क्ष्वेदितं तेन ॥ ञिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिषु । धृष्णोतीति धर्षितः-धृष्टः ॥ मन्यतेऽसौ मतः ॥ बुध अवगमने । बुध्यतीति बुद्धः ॥ पूज अर्चायाम् । पूजतीति पूजितः सः । ञीतां तक् वर्तमानेऽपि इत्यपिश-ब्दात् ज्ञार्चेच्छार्थशीलादेस्तक् । ज्ञा अवबोधने । अर्च पूजायाम् । इषु इच्छायाम् । शील स्वभावे । एतेषां तक् भवति ॥ ज्ञातः । अर्चितः । इष्यतेऽसौ एषितः । शील्यतेऽसौ शीलितः ॥ **क्तस्य च वर्तमाने** ॥ वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे षष्ठी स्यात् ॥१०३॥ तेन राज्ञां पूजितः । पूज पूजने । अन्यत्र कार्ये क्तः सामान्यः ॥ दस्तस्य नो दश्चेति चकारान्मदेर्नेति वाच्यम् । तेन माद्यतीति मत्तः । मदी हर्षे ॥

(च०)सूत्रम्—'आदीदितः' ॥ आच्च ईच्च आदीतौ तौ इतौ यस्य स आदीदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आकारानुबन्धादीकारानुबन्धाच्च धातोः परस्य कितः प्रत्ययस्य इडागमो न भवति ॥ 'ञीतां तक्' ञि इत् येषां ते ञीत-स्तेषां धातूनां वर्तमानकालेऽर्थे अपिशब्दादतीतेऽप्यर्थे तक् (क्त) प्रत्ययो भवति । ञिमि-दाधातुः स्नेहने म्रक्षणे । ञिकार आत्मनेपदार्थः । मिद् त इति स्थिते ॥ सूत्रम्—'द-स्तस्य नो दश्च' ॥ दः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' । दः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्व-रहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ दकारान्ताद्धातोः परस्य कितेस्तकारस्य नकारो भवति धातुसम्बन्धिनो दकारस्यापि नकारः । इति तकसंबन्धि-नस्तस्य नः, दस्य च नः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' नपुंसकान्तम् । अन्ने

तैलेन भिन्नं स्निग्धं वर्तते इत्युदाहरणम्॥ एवं ञिष्विदाधातुः गात्रप्रक्षरणे प्रस्वेदने। ष्विद्। 'आदेः ष्णः स्नः' स्विद् ञ्यनुबन्धत्वात्तक्। 'आदीदितः' इति आकारानुबन्धत्वादिण्निषेधः। 'दस्तस्य नो०' इति दकारतकारयोर्नकारः॥ प्रपूर्वः। आयासेन खेदेन प्रस्विन्नः॥ ञिष्विदा॥ ञिक्ष्विदा॥ क्षुदिर् संचूर्णने। संचूर्णनं पेषणं। क्षुद् तक् प्रत्ययः। दकारतकारयोर्नकारः। 'ऋर्नोणोऽनन्ते' 'अवकुप्वन्तरेऽपि' इति धातोर्नस्य णत्वे 'ष्टुभिः ष्टुः' इत्युत्तरनकारस्य णकारः। 'स्वरहीनं०' क्षुण्णः। चूर्णित इत्यर्थः॥ मदी हर्षे। इत्यस्य तु दकारतकारयोर्नकारो न तेन मत्त इति रूपम्॥ ९६-१०३॥

(प्र०) आदिदीति आच्च ईच्च आदीतौ इतौ यस्य तथा तस्मात्। कृत इति प्राप्तस्यापवादः॥ ९६॥

ञितामिति। ञिरिद्येषां ते ञातस्तेषाम्॥ ९७॥

अदो जघुः॥ अदो जघुरादेशो भवति निष्ठायां किति तकारे परे क्यपि च॥१०४॥ उकार उच्चारणार्थः॥ **क्तक्तवतू निष्ठा॥** एतौ प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ स्तः॥१०५॥ तथोर्धः। झबे जबाः। अद् भक्षणे। अद्यते स्म तत् जग्धम्। किं? अन्नम्॥ रः॥ दॄ विदारणे। कॄ हिंसायाम्। कॄ विक्षेपे। ऋत इर्। य्वोर्विहसे विकीर्यते स्माऽसौ विकीर्णः। जॄष् झॄष् वयोहानौ। षकारः षिद्भिदामङ् इत्यस्य विशेषणार्थः। जायते स्म तत् जीर्णम्। किं? शरीरम्। गीर्यते स्म तत् गीर्णम्। पुरी पूर्तौ। पूर्यते स्माऽसौ पूर्णः॥ 'रः' इति सूत्रं न पिपर्तेः॥ पोरुर् पिपर्ति स्म इति पूर्तः॥

(च०) सूत्रम्—'अदो जघुः'॥ इति। अद्भक्षणे इत्यस्य धातोर्जघुरित्ययमादेशो भवति। तकारादौ किति परे। अद् क्तप्रत्ययः। जघ् आदेशः। 'तथोर्धः' 'झबे जबाः' घस्य गः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने। 'अतोऽम्' 'अम्शसोरस्य, 'मोऽनुस्वरः' जग्धम्। अन्नम्॥ सूत्रम्—'रः'॥ पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' रेफात् रकारात्परस्य कितः तकारस्य नकरो भवति। उदाहरणम्। कॄञ् विक्षेपे विकरणे हिंसायां वा कॄ क्तप्रत्ययः। त। 'ऋत इर्' 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः। 'य्वोर्वि हसे' इति दीर्घः 'ऋर्नो णो०' 'राद्यपो द्विः, 'जलतुम्बिका०' विकीर्णम्। प्रथमैकवचने। 'अतोऽम्'॥ जॄष् धातुश्च वयोहानौ वार्धक्ये। षकारः पित्कार्यार्थः। जॄ क्तप्रत्ययः। 'ऋत इर् रकारान्तत्वात् 'रः' इति सूत्रेण तस्य नः। 'य्वोर्विहसे' 'ऋर्नो णो०' 'राद्यपो द्विः' जलतुम्बिका० जीर्णं शरीरम्। एवं झॄष्झीर्णं शरीरम्॥

(प्र०) र इति। कृतस्यापत्यं कार्तिरित्यत्र वृद्धेरसिद्धत्वान्न स्वरात्तो वेत्यतो वेत्यस्यानुवृत्तये व्यवस्थया क्वचिन्न क्वचिद्वेति बोध्यम्। तेन पूर्व इत्यादौ न॥

ल्वाद्योदितः॥ ल्वादेरोदितश्च धातोः कितस्तो नो भवति॥१०६॥ लुञ् छेदने। लूयते स्मासौ लूनः॥ ज्या वयोहानौ। ग्रहां क्ङिति च।

जानाति स्मासौ जीनः ॥ भुजो कौटिल्ये । चोः कुः । भुज्यते स्माऽसौ भुग्नः । ओहाक् त्यागे । स्थामी । हीयते स्मासौ हीनः ॥ षूङ् दूङ् दीङ् धीङ् रीङ् मीङ् दीङ् लीङ् व्रीङ् एते नव आदितः । षूङ् प्राणिप्रसवे । सूयते स्मासौ सूनः ॥ दूङ् परित्यागे । दूङ् दुःखे । दूयते स्मासौ दूनः ॥ डीङ् विहायसा गतौ ॥ **डीङ इडभावः** ॥१०७॥ डीयते स्मासौ डीनः ॥ धीङ् धारणे । धीङ् सामर्थ्ये । धीयते स्मासौ धीनः ॥ रीङ् क्षरणे । रीङ् स्रवणे । रीयते स्मासौ रीणः ॥ मीङ् प्राणवियोगे । मीङ् हिंसायाम् । मीयते स्माऽसौ मीनः ॥ दीङ् क्षये । दीयते स्मासौ दीनः ॥ लीङ् आश्लेषणे । लीङ् विलपने । लीयते स्मासौ लीनः । व्रीङ् वरणे । व्रीयते स्मासौ व्रीणः । एते ओदितः । ओप्यायी वृद्धौ ॥ **प्यायः पी** ॥ प्यायः पी आदेशो भवति निष्ठायाम् ॥ १०८ ॥ प्यायते स्मासौ पीनः ॥ क्षि क्षये ॥ **क्षियो निष्ठायां कर्तरि दीर्घो वाच्यः** ॥ १०९ ॥ **दीर्घादेव क्षियो निष्ठातस्य नो वाच्यः** ॥ ११० ॥ क्षीयते स्मासौ क्षीणः । क्षीणवान् । भावकर्मणोस्तु क्षीयते स्म तत् क्षितं तेन । क्षितः कामो मया ॥ **यरलवसंयोगादेरादन्तान्निष्ठातस्य नो वाच्यः** ॥ १११ ॥ द्रा स्वप्ने । द्रायते स्मासौ द्राणः ॥ ग्लै म्लै हर्षक्षये । ग्लायते स्मासौ ग्लानः । म्लानः ॥ हि गतौ । हीयते स्मासौ हितः ॥

(च०) सूत्रम्—'ल्वाद्योदितः' ॥ लू आदिर्यस्य स ल्वादिः ओकार इत् यस्य स ओदित् । ल्वादिश्च ओदित् च ल्वाद्योदित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ल्वादयो धातुपाठोक्ताः । ओदितश्च । ओहाक् त्यागे । ओहाङ् गतौ । ओप्यायी वृद्धौ । इत्यादयस्तेभ्यः परस्य कितस्तकारस्य नकारो भवति । उदाहरणम् ॥ लूञ् छेदने । लू । 'क्तक्तवतू' त । 'ल्वाद्योदितः' इति तस्य नः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' लूनः ॥ क्षि क्षये । क्षि क्तप्रत्ययः । 'शमां दीर्घः' केचित्तु क्ष्यादेर्दीर्घता च । 'ल्वाद्योदितः' इति तस्य नः । 'रषृवर्णा णो०' 'स्रोर्विसर्गः' क्षीणः ॥ ग्लै हर्षक्षये ग्लै क्तप्रत्ययः । 'संध्यक्षराणामा' ग्लै इत्यस्य ग्ला । 'ल्वाद्योदितः' इति तस्य नः । 'स्रोर्वि०' ग्लानः । एवं म्लै गात्रविनामे । म्लानः ॥ ओहाक् त्यागे । हा क्तप्रत्ययः । 'स्थामी' 'ल्वाद्योदितः' इति तस्य नः । हानः ॥ ओप्यायी धातुः वृद्धौ । 'प्यायः पी' ओप्यायी इत्यस्य धातोः पी इत्यादेशो भवति इति प्यायोस्थाने पी । 'ल्वाद्योदितः' इति तस्य नः । पीनः । एवं दीनः लीनः दूनः ॥ १०६–१११ ॥

(प्र०) **ल्वाद्योदित इति** । लू आदिर्यस्य स ल्वादिः । ओदिद्यस्य स ओदित् । ल्वादिश्च ओदिच्च ल्वादित् तस्मात् ॥ १०६ ॥

त्रैङ् पालने ॥ **त्राणाद्या वा** ॥ त्रणादीनां नत्वं वा निपात्यते॥११२॥ त्रायते स्मासौ त्राणः त्रातः ॥ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति स्मासौ घ्राणः घ्रातः ॥ ह्री लज्जायाम् । ह्रीयते स्मासौ ह्रीतः ह्रीणः ॥ नुद् प्रेरणे । नुद्यते स्मासौ नुन्नः-नुत्तः ॥ विदिर् विचारणे । विद्यते स्मासौ विन्नः वित्तः ॥

वेत्ति रूपं विद ज्ञाने विन्ते विदिर् विचारणे ।
विद्यते विद सत्तायां विदॢ लाभे च विन्दति ॥ १० ॥

उन्दी क्लेदे । उद्यते स्मासौ उन्नः-उत्तः ॥ वा गतिगन्धनयोः । निर्वाति स्म वा निर्वायते स्मासौ निर्वाणः-निर्वातः ॥ विद् सत्तायाम् । विद्यते स्मासौ विन्नः-वित्तः । एते त्राणाद्या ज्ञेयाः ॥

(च०) त्राणाद्याः शब्दाः अतीते कालेऽर्थविशेषे सिद्धा एव वा निपात्यन्ते ॥ त्रै रक्षणे इत्यस्य त्राणः त्रातः । इति रूपद्वयम् । त्रै क्तप्रत्ययः । 'संध्यक्षराणामा' त्रातः । पक्षे क्तप्रत्ययेन सहैव त्राण इति निपात्यन्ते ॥ एवं ह्री लज्जायाम् इत्यस्य ह्रीणः ह्रीतः ॥ वाधातुः गतिगन्धनयोः । निर्पूर्वः । निर्वाणः । एवं घ्राणः घ्रातः ॥ वित्तं विन्नम् । उत्तः उन्नः । नुत्तः नुन्नः ॥ ११२ ॥

सम्पर्युपेभ्यः करोतेः सुट् ॥ सं परि उप एभ्यः परस्य करोतेर्धातोर्भूषणेऽर्थे शोभनेऽर्थे च वाच्ये सति सुट् आगमो भवति ॥११३॥ टित्वादादौ । संस्क्रियते स्मासौ संस्कृतः । परिष्क्रियते स्मासौ परिष्कृतः । उपस्क्रियते स्मासौ उपस्कृतः । यदा संस्कृतिर्न तदा संक्रियते स्मासौ संकृतः । परिक्रियते स्मासौ परिकृतः । उपकृतः ॥ भावे घञ् । संस्क्रियते स्मासौ संस्कारः । अलंक्रियते स्मासौ अलंकारः ॥ विद ज्ञाने । विद्यते स्मासौ विदितः । जातः ख्यातः ॥

(च०) 'संपर्युपेभ्यः०' ॥ सम् परि उप इत्येतेभ्यःपरस्य करोतेर्धातोर्भूषणे अलंकरणार्थे सुडागमो भवति टित्वादादौ । उकार उच्चारणार्थः । कृ क्रमेण संपरिउपपूर्वः । क्तप्रत्ययः । सर्वत्र सुडागमः 'स्वरहीनं०,संस्कृतः परिष्कृतः उपस्कृत अलंकृत इत्यर्थः ॥११३॥

दो दत्ति ॥ दा इत्यस्य दद्भवति किति ताकि परे ॥११४॥ दीयते स्मासौ दत्तः । ददाति स्म इति दत्तवान् । त्रितो नुम् ॥

(च०) सूत्रम्—'दो दत्ति' ॥ दः षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'आतो धतोः' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' सोर्वि०' । दत् । प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः । ति सप्तम्येकवचनान्तम् 'स्वरहीनं०' डुदाञ् दाने इत्यस्य धातोस्तकारादौ किति परे दत् आदेशो भवति । दा क्त दत् आदेशः 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' दत्तः । क्तवतुप्रत्यये दत्तवान् भवच्छब्दवत् ॥ ११४ ॥

(प्र०) दो दत्ति इति ॥ ददातेर्दथादेशः स्यात् किति तकारे । दाप् लवने अस्य तु न व्याख्यानात् प्रयोगाभावाच्च । थान्तोऽयमादेशः । किञ्च यदि तान्त आदेशस्तदा विदत्तमित्यादौ आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन नाम्यन्तोपसर्गस्येति दीर्घः स्यात् ॥ यदि दान्तस्तदा दस्तस्येदि नत्वं स्यात् । यदि धान्तस्तदा तथोर्ध इति तस्य धः स्यात् । थान्ते तु 'खसे चपा' इति थस्य तः ॥ ११४ ॥

स्वरात्तो वा ॥ स्वरादुत्तरस्य दा इत्यस्य वा तो भवति किति तकि परे ॥११५॥ प्रकर्षेण दीयते स्मासौ प्रत्तः प्रदत्तः । अवदीयते स्मासौ अवत्तः अवत्तः ॥ **नाम्यन्तोपसर्गस्य दीर्घो भवति** ॥११६॥ **ददातेस्तो वाच्यः** ॥११७॥ नितरां दीयते स्म तत् नीत्तं निदत्तम् । पर्यासमन्ताद्भावेन दीयते स्म तत् परिदत्तम् ॥ **दधातेर्हिर्निष्ठायां वाच्यः** ॥११८॥ धीयते स्मासौ हितः । दधाति स्मासौ हितवान् ॥ **जहातेश्च किति** ॥ जहातेर्धातोः किति प्रत्यये परे हिरादेशः स्यात् ॥११९॥ तेन पूर्वं हित्वा । हीयते स्मासौ हितः । अहासीदिति हितवान् ॥ **ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदां क्तस्य नत्वाभावो वाच्यः** ॥१२०॥ ध्यै चिन्तायाम् । ध्यायते स्मासौ ध्यातः ॥ ख्या प्रकथने । ख्यायते स्मासौ ख्यातः ॥ पॄ पालने । पूर्यते स्मासौ पूर्तः । पोरुर् । ओर्विहसे ॥ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ **राल्लोपश्छ्वोः** ॥ रेफादुत्तरयोश्छ्वोर्लोपो भवति किति तकारे परे ॥१२१॥ मूर्च्छ्यते स्मासौ मूर्तः ॥ मदी हर्षे । मद्यते स्म इति मत्तः ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजेः क्तः । षत्वम् । ष्टुत्वम् । सम्प्रसारणम् । इज्यते स्म तत् इष्टं इष्टवान् ॥

(च०) सूत्रम्—'**स्वरात्तो वा**' ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् ।'ङसिरत्''सवर्णे०'। तः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ सस्वरादुपसर्गात्परस्य दाधातोः न इत्यादेशो वा भवति पक्षे वा दत् इत्यादेशो भवति तकारादौ किति परे । दा प्रपूर्वः । एकत्र त एकत्र दत् क्तप्रत्ययः । प्रत्तम् प्रदत्तम् । एवम् अवपूर्वः। अवत्तम् अवदत्तं चेति रूपद्वयम् । प्रादायि इति प्रत्तं प्रदत्तम् । उपात्तम् ॥ यज् देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यज् क्तप्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । यकारस्य इकारः । 'छशषराजादेः षः' इति षत्वम् । 'ष्टुभिः ष्टुः' इष्टम् । क्तवतुप्रत्यये इष्टवान् ॥१२१॥

(प्र०) स्वरात्त इति ॥ स्वरपदं स्वरान्तोपसर्गोपलक्षकम् ॥ तेन देवदत्त इत्यादौ न ॥ ११९ ॥

टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते स्म तत् उप्तम् ॥ वह प्रापणे । हो

ढः। तथोर्धः। ढि ढो लोपो दीर्घश्च। उह्यते स्मासौ ऊढः भारः ऊढोऽनडुहा पङ्गुः॥ वेञ् तन्तुसन्ताने। ऊयते स्मासौ उतः॥ व्येञ् संवरणे। संवीयते स्मासौ संवीतः॥ ह्वेञ् स्पर्धायां। ह्वेञ् आह्वाने। ह्वेञ् कौटिल्ये। संप्रसारणं दीर्घः। आहूयते स्मासौ आहूतः॥ वद व्यक्तायां वाचि। संप्रसारणम्। उद्यते स्मासौ उदितः॥ वच परिभाषणे। उच्यते स्मासौ उक्तः॥ वसिक्षुध्योरिट्। वस् निवासे। उष्यते स्मासौ उषितः। घसादेः षः। क्षुध बुभुक्षायाम्। क्षुध्यते स्मासौ क्षुधितः॥ ञिष्वप् शये। सुप्यते स्मासौ सुप्तः। ओव्रश्चू छेदने॥ **वेटो निष्ठायां इट् न॥ १२२॥** स्कोराद्योश्च संप्रसारणम्। स्वाद्योदितः इति नत्वम्। णत्वम्। चोः कुः। प्रवृश्च्यते स्मासौ प्रवृक्णः॥ **जनेर्जा निष्ठायाम्॥** जनेर्धातोर्जा आदेशो भवति निष्ठायां परतः॥ १२३॥ जन जनने। जन्यते स्मासौ जात॥ **खनेरात्वं निष्ठायाम्॥ १२४॥** खन खनने। खन्यते स्मासौ खातः॥

(च०) टुवप् बीजसंताने॥ अन्नादिवपने इत्यर्थः। टुकारः 'ट्वितो थुक्' इति कार्यार्थः। वप् क्तवतुप्रत्ययः। 'यजां यवराणां०' इति वस्य उः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने। 'अतोऽम्' उप्तं बीजम्। अवापि इत्यर्थः॥ वह प्रापणे। वह क्तप्रत्ययः। 'यजां यवराणां०' इति वस्य उः। 'हो ढः' तथोर्धः' 'ष्टुः भिष्टुः' 'ढि ढो लोपः, ढलोपः—उकारस्य ऊकारः। प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ऊढः। अनडुहा वृषभेण पङ्गुः खञ्जः पुमानूढः॥ व्येञ्संवरणे। व्ये संपूर्वः। क्तप्रत्ययः। कित्त्वात्। 'यजां यवराणां' इति संप्रसारणम्। सस्वरस्य संप्रसारणं दीर्घं च दीर्घः इति व्ये इत्यस्य वी। संवीतः॥ ह्वेञ् आह्वाने। आङ् पूर्वः क्तप्रत्ययः। संप्रसारणम्। ह्वे इत्यस्य हू। प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' आहूतः। आहूतवान्। आहूयते स्म इत्याहूतः। आजुहाव इत्याहूतवान्॥ वदव्यक्तायां वाचि। वद क्तप्रत्ययः। 'कृतः' इतीडागमः। कित्त्वात्संप्रसारणम्। वस्य उः। प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' उदितम्॥ वच् क्तप्रत्ययः। संप्रसारणम्। 'चोः कुः' उक्तः॥

'जनेर्जा' जनी प्रादुर्भावे इत्यस्य जा इत्यादेशः। क्तप्रत्ययः जातः॥ एवं खन इत्यस्य खा आदेशः। खातः॥

पचो वः॥ पचेः परस्य क्तस्य वो भवति निष्ठायाम्॥ १२५॥ पच्यते स्मासौ वा पाकक्रियया निर्वृत्तः पक्वः। पचति स्मासौ पक्ववान्॥ **क्षायो मः॥** क्षायः परस्य क्तस्य मो भवति निष्ठायाम्॥ १२६॥ क्षै क्षये। सन्ध्यक्षराणामा। क्षायते स्मासौ क्षामः॥ **शुषेः कः॥** शुषः परस्य क्तस्य को भवति निष्ठायाम्॥ १२७॥ शुष् शोषणे। शुष्यते स्मासौ

शुष्कः ॥ **स्फायः स्फीः** ॥ स्फायः स्फीरादेशो भवति निष्ठायां परतः ॥१२८॥ ओस्फायी वृद्धौ । स्फायते स्मासौ स्फीतः । धेट् पाने । धीयते स्म तत् धीतम् स्थामी । गै शब्दे । गीयते स्म तत् गीतम् । पा पाने । पीयते स्म तत् पीतम् । दो अवखण्डने । दीयते स्म तत् दितम् । षोऽन्त-कर्मणि । सीयते स्म तत् सितम् । माङ् माने । मीयते स्म तत् मितम् ॥ **सति निष्ठायां ञेर्लोपो वाच्यः** ॥१२९॥ चोर्यते स्मासौ चोरितः । याच्यते स्माऽसौ योचितः ॥ क्तक्तवतू निष्ठासंज्ञौ ॥

इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥

(च०) **'पचो वः'** पचेर्धातोरतोतेऽर्थे वप्रत्ययो भवति क्तप्रत्ययार्थे । यद्वा क्तप्रत्यय-स्यैव व इत्यादेशो भवति 'चोः कुः' ॥ 'शुषेः कः' शुष शोषणे इत्यस्य कप्रत्ययः शुष्कः॥ 'स्फायः स्फी' स्फायेर्धातोः क्तप्रत्ययो भवति क्तप्रत्यये परे स्फीआदेशो भवति । स्फायी वृद्धौ । स्फाय् क्तप्रत्ययः । स्फी आदेशः स्फीतः ॥ क्षै क्षये । 'संध्यक्षराणामा' 'क्षायो मः' क्षायतेर्मप्रत्ययः । क्षामः ॥ इति निष्ठाधिकारप्रक्रिया ॥ १२९ ॥

(प्र०) पचो व इति ॥ पचतेः परस्य क्तक्तवत्योस्तस्य वः स्यात् । वस्यासिद्धत्वा-च्चोः कुरिति कः । पक्वः ॥ १२९ ॥

क्स्वादिप्रक्रिया ॥३॥

अथ क्स्वादिप्रक्रिया ॥ **क्सुकानौ णबेवत्** ॥ धातोः क्सुकानौ प्रत्ययौ भवतः अतीते काले वाच्ये सति तौ च णबेवत् परस्मैपदात्मनेपदे भवतः ॥ १२६ ॥ णबादित्वाद्द्विर्वचनं न तु णपो णित्वाद्वृद्धिरित्याशयः ॥ यथा च णप् परस्मैपदे तथा क्सुः । यथा आत्मनेपदे ए तथा कानः । क-कारो गुणप्रतिषेधार्थः । तकारो नुम्बिधानार्थः ॥ डुकृञ् करणे । चकार इति चकृवान् । त्रितो नुम् । हे चकृवन् चकृवांसौ चकृवांसः । चकृवांसम् चकृ-वांसौ । वसोर्व उः । चक्रुषः । चक्रुषा । वसां रसे । चकृवद्भ्याम् चकृव-द्भिः । इत्यादि । चक्रे इति चक्राणः । स्त्रीलिङ्गे चक्रुषी । नपुंसके चकृवद् चक्रुषी चकृवांसि ॥ भिदिर् विदारणे । बिभेद इति बिभिद्वान् बिभिद्वांसौ बिभिद्वांसः । बिभिद्वांसम् । बिभिद्वांसौ । वसोर्व उः । बिभिदुषः । बिभिदु-षा । वसां रसे । बिभिद्वद्भ्याम् । बिभिद्वद्भिः । इत्यादि । बिभिदे इति बि-भिदानः ॥ भञ्जो आमर्दने । बभञ्ज इति बभञ्ज्वान् । बभञ्जे इति बभञ्जा-

नः। जागृ निद्राक्षये। जजागार इति जजागृवान्-जजागर्वान्। इत्यपि भवति॥ **जागर्तेः किति गुणो वक्तव्यः** ॥ १२७ ॥ तेन जजागरुषः॥ **कृतद्वित्वानामेकस्वराणामादन्तानां च घसेरेव कसोरिड्वाच्यः नान्येषाम्** ॥१२८॥ बभूव इति बभूवान्॥ ऋ गतौ। आर इति आरिवान्॥ पपौ इति पपिवान्॥ अद भक्षणे। आद इति आदिवान्॥ तस्थौ इति तस्थिवान्॥ बभौ इति बभिवान्॥ ययौ इति ययिवान्। या प्रापणे। दरिद्रातेरनपि नित्यालोपित्वेनेट्। ददरिद्रौ इति ददरिद्रिवान्॥ **वणूसयुटौ हित्वा दरिद्रातेरनप्यालोपो वाच्यो लुङि वा** ॥१२९॥ ददरिद्रुषः॥ डुदाञ् दाने। ददौ इति ददिवान् ददुषः॥ घस्लृ अदने। जघास इति जक्षिवान्। कुहोश्चुः। झपानां जबचपाः। गमां स्वरे। खसे चपा झसानाम्। किलात् वस्योत्वे कृते इडभावः। जक्षुषः॥ **गमघनविद्विशदृशां कसोर्वेट्** ॥ १३० ॥ गम्लृ गतौ। जगाम इति जग्मिवान्-जगन्वान्। मो नो धातोः॥ **द्विरुक्तस्य हन्तेर्हकारस्य घत्वं वक्तव्यम्** ॥१३१॥ जघान इति जघ्निवान्-जघन्वान्॥ विद ज्ञाने। विवेद इति विविदिवान् विविद्वान्॥ विश प्रवेशने। विवेश इति विविशिवान्-विविश्वान्। दृशिर् प्रेक्षणे। ददर्श इति ददृशिवान्-ददृश्वान्॥ इण् गतौ॥ **इण दीर्घता क्वसौ वक्तव्या** ॥ १३२ ॥ इयाय इति ईयिवान्। उपेयाय इति उपेयिवान्। लोपः पचां किते। पपाच इति पेचिवान्॥

(च०) सूत्रम्—'**क्वसुकानौ णवेवत्**' ॥ क्वसुश्च कानश्च क्वसुकानौ प्रथमाद्विवचनान्तम्। 'ओ औ औ'। णप् च ए च णवे णवेभ्यां तुल्यौ वर्तेते इति णवेवत् प्रथमैकवचनान्तम्॥ धातोरतीते काले क्वसुकानौ प्रत्ययौ भवतः तौ च णवेवद् भवतः। यथा आख्याते परस्मैपदिनां धातूनां परोक्षे णप् तथा अत्रापि तेषां परस्मैपदिनां क्वसुः। यथा चात्मनेपदिनाम् ए आते तथात्र कानः। उभयपदिनामुभावपि आख्याते तु णप् ए इत्येतयोः प्रथमपुरुषः। अन्यत्र पुरुषत्रयमपि। ककारो गुणनिषेधार्थः। क्वसोः उकारो नुम्विधानार्थः। णवादित्वाद्विवचनं न तु वृद्धिः। उदाहरणम्॥ विद ज्ञाने। 'क्वसुकानौ०, इति परस्मैपदित्वात् क्वसुप्रत्ययः। वस्। णवादित्वात् द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः'। नामसंज्ञायां स्यादिर्विभक्तिः विविद्वस् स् इति स्थिते। उकारानुबन्धत्वात् 'उितां नुम्' इति नुमागमः। 'न्सम्महतो०' इति दीर्घः। 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' इति सलोपः। विविद्वान् विविद्वांसौ विविद्वांसः। विविद्वांसं विविद्वांसौ। शसादौ स्वरे तु विशेषः 'वसोर्व उः' 'किलात्षः सः०' 'स्वरहीनं' विविदुषः विविदुषा। भकारादौ 'वसां रसे' विविद्वद्भ्या-

मित्यादि । विवेद इति विविद्वान् ॥ एवं भिदिर् विदारणे । भिद् । क्वसुप्रत्ययः । द्वित्वम् । झपानां जबचपाः' भस्य बः । शेषं पूर्ववत् । बिभेद इति बिभिद्वान् ॥ कृ क्वसुप्रत्ययः । वस् णबादित्वात् द्वित्वम् । 'रः' इति पूर्वऋकारस्य अकारः । 'कुहोश्चुः' ॥ चकृवस्शब्दात् प्रथमैकवचने 'वितो नुम्' 'न्सम्महत०' इति दीर्घः । 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य लोपः' चकृवान् चकार इत्यर्थः । शसादौ स्वरे तु वस्य उत्वे कृते 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' 'किलात्पः सः' चक्रुषः चक्रुषा इत्यादि । आत्मनेपदे कानप्रत्ययः । आन । द्वित्वम्। 'रः' 'कुहोश्चुः' 'स्वरहीनं०' 'ष्रुर्नोणो०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्विः' चक्राणः चक्रे इत्यर्थः । देववत् ॥ षद्लृविशरणे । 'आदेः ष्णः स्नः' सद् आङ्पूर्वः । क्वसुप्रत्ययः । द्वित्वम् पूर्वस्य 'हसादि०' इति द्लोपः । 'लोपः पचां किल्ये चास्य' इति पूर्वपदस्य लोपः अकारस्य एकारः । 'कृत०' इतीडागमः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने नुमादिकं प्राग्वत् । आसेदिवान् आसेदिवांसौ इत्यादि । शसादौ 'वसोर्वउः' 'निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः' इति वचनात् इटो लोपः । 'स्वरहीनं' 'क्विलात्पः सः' आसेदुषः । आसेदुषा आसेदिवद्भ्यामित्यदि । एवमन्येऽप्यूह्याः । क्वसुप्रत्यये । घस् एकस्वरम् । ऋ इण् आकारान्तानामिट् वक्तव्यः । जक्षिवान् पेचिवान् उपेयीवान् ददिवान् विद् हन् गम् दृशां वा इट् । इडभावे गम्धातोर्मकारस्य नकारः । यद्वा 'क्वचिदपदन्तेऽपि पदान्तता' इति 'मो नो धातोः' विविद्वान् विविदिवान् जघन्वान् जगन्वान् जग्मिवान् ददृशिवान् ददृश्वान् । वाशब्दो व्यवस्थार्थः । विविश्वान् विविशिवान् ॥ १२६-१३२ ॥

(प्र०) **णबेवदिति** । यथा परस्मैपदिभ्यो णप् तथा क्वसुः । यथाऽऽत्मनेपदिभ्य- ए तथा कानः ॥ १२६ ॥

शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम् ॥ क्रियापदे गम्यमाने सति धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः वर्तमानेऽर्थे तौ च तिप्तेवत् परस्मैपदात्मनेपदयोर्भवतः ॥१३३॥ अदे । पचतीति पचन् आस्ते ॥ **ऋकारानुबन्धस्य नुमागम एव भवति न दीर्घता वक्तव्या** ॥ १३४ ॥ पठतीति पठन् । तिष्ठतीति तिष्ठन् । गायतीति गायन् । गच्छतीति गच्छन् । पिबतीति पिबन्॥ **मुगानेतः** ॥ अकारस्य आने परे मुगागमो भवति ॥१३५॥ पचतेऽसौ पचमानः पिबति वा पठति ॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजतेऽसौ यजमानः स्तौति ॥ मन ज्ञाने । मन्यतेऽसौ मन्यमानः ॥ मनु अवबोधने । तनादेरुप् । मनुतेऽसौ मन्वानः परागच्छति । करोतीति कुर्वन् सः । ङित्यदुः । कुरुतेऽसौ कुर्वाणः । क्रियतेऽसौ क्रियमाणः ॥ **उपसर्गस्थनिमित्तात् नकारस्य णो वाच्यः** ॥ १३६ ॥ प्रपीयतेऽसौ प्रपीयमाणः ॥ **आसेरान ई** ॥ आसेर्धातोः परस्य आन आकारस्य ईकारादेशो

भवति । आस् उपवेशने । आस्तेऽसौ आसीनः ॥१३७॥

(च०) सूत्रम्-शतृशानौ तिप्तेवत् क्रियायाम्" ॥ शतृश्च शानश्च शतृशानौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'औं औ औ' तिप्तेवत् 'अव्यया०' क्रियायां सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आम् ङे' 'ङितां यट्' 'सवर्णे०' ॥ क्रियापदे गम्यमाने प्रोच्यमाने धातोः शतृशानौ प्रत्ययौ भवतः तौ तिप्तेवत् भवतः । परस्मैपदिनां शतृ । आत्मनेपदिनां च शानन् । उभयपदिनामुभावपि इत्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । ऋकारश्च नुम्विधानार्थः पच् शतृप्रत्ययः । अत् । चतुर्वत्त्वात् 'अप् कर्तरि' 'स्वरहीनं०' 'अदे' अलोपः । 'स्वर०' प्रथमैकवचने 'ऋितानुम्' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य लोपः' पचन् आस्ते ॥ एवं पठ व्यक्तायां वाचि । पठन् तिष्ठति । 'नः सकुछते' । 'नश्चापदान्ते०' पठंतिष्ठति ॥ गै शब्दे । शतृप्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' 'अदे०' 'ऋितो नुम्' 'हसेपः०' 'संयोगान्तस्य०' गायन् गच्छति । एवं कुर्वन् कुर्वाणः ॥ सूत्रम्—'मुगानेतः' ॥ मुक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' आने सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' अतः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्विस०' अकारस्य शानप्रत्ययसम्बन्धिनि आकारे परे मुमागमो भवति । ककारः स्थाननियमार्थः । उकार उच्चारणार्थः ॥ डुपचष् पाके । पच् उभयपदित्वात् शानप्रत्ययः । आन । 'शिति चतुर्वत्' इति । 'अप् कर्तरि' 'मुगानेतः' इति मुगागमः । किल्वात पच् अग्रे म् । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' पचमानः पानीयं पिबति ॥ एवं यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु । यजमानः सन् पूजां कुर्वन् सन् स्तौति ॥ मन ज्ञाने । शानप्रत्ययः । 'तनादेरुप्' उप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'उवम्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' मन्वानः मनुत एति मन्वानः ॥ आस उपवेशने । आस् । 'शतृशानौ तिप्ते०' इति शानप्रत्ययः 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' ॥ 'आसेरान ई' आसेः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' आनः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' । 'स्रोर्वि०' ई प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । चतुःपदं सूत्रम् । 'आस उपवेशने' इत्यस्य धातोः परस्य आनप्रत्ययसम्बन्धिन अकारस्य ईकारो भवति । 'स्वरहीनं०' आसीनः ॥ १३३-१३७ ॥

(प्र०) शतृशानाविति । परस्मैपदिभ्यः शतृ आत्मनेपदिभ्यः शानः उभयेपदिभ्यस्तूभयम् । पचन्निति । विक्लित्त्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयश्चैत्रः ॥ १३३ ॥

वादीपोः शतुः ॥ अवर्णात्परस्य शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति ईकारे ईपि च परे ॥१३८॥ तुद व्यथने । तुदतीति तुदन् तुदन्तौ तुदन्तः । स्त्रीलिङ्गे तुदति सा तुदन्ती तुदती तुदन्त्यौ-तुदत्यौ तुदन्त्यः—तुदत्यः । नपुंसके तुदतीति तुदत् तुदन्ती—तुदती तुदन्ति । इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'वादीपोः शतुः' ॥ वा प्रथमैकवचनान्तम् आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' इश्च ईप् च ईपौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' पश्चात् 'चपा अबे जबाः' शतुः पष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ऋतो ङ उः' टिलोपः । 'स्वरहीनं०'

चतु पदम् । अवर्णान्तात्परस्य शतुः शतृप्रत्ययस्य वा नुमागमो भवति नपुंसके 'ईमौ' इति सूत्रोत्पन्ने ईपि परे ॥ तुद व्यथने । तुद शतृप्रत्ययः । अत् । 'तुदादेरः' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं-' तुदत् । नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' द्विवचने तुदत् औ इति स्थिते । 'ईमौ' औस्थाने ई । 'वा दिपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । 'मिदन्त्यात्स्वरात्परो वक्तव्यः' 'नश्चापदान्ते' 'स्वरहीनं०' तुदन्ती पक्षे तुदती व्याकुले ॥ तुदन्ति पुनरपि तुदत् तुदन्ती तुदती तुदन्ति । स्त्रीलिङ्गे तुदत् ऋकारानुबन्धत्वात् 'ऋितः' इतीप् । 'वादिपोः शतुः' इति एकत्र नुमागमः । तुदन्ती तुदती वा स्त्री वर्तते । तुदन्त्यौ तुदत्यौ तुदन्त्यः तुदत्यः । एवं पक्षद्वयेऽपि नदीशब्दवत् ॥ १३८ ।

(प्र०) वादीपोरिति ॥ ननु तुदती इत्यत्र शितिचतुर्वदित्यनेन कृतस्य तुदादेरित्यप्रत्ययस्य अदे इत्यनेनान्तरङ्गत्वाल्लोपे कृतेऽवर्णात्परत्वाभावान्नुम् न स्यात् । उच्यते । प्रत्ययलक्षणेन तत्परत्वमस्त्येव । न चैवं घ्नन्तीत्यादावतिप्रसङ्गः, लुकि न तन्निमित्तमित्यनेन प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् ॥ १३८ ॥

अप्ययोरान्नित्यम् ॥ अप्प्रत्ययग्रप्रत्ययसम्बन्धिनः अकारात्परस्य शतुर्नित्यं नुमागमो भवति ईपोः परतः ॥१३९॥ भवति इति भवन् भवन्तौ भवन्तः । भवति सा भवन्ती भवन्त्यौ भवन्त्यः । भवति तत् भवत् भवन्ती भवन्ति । पचतीति पचन् पचन्ती स्त्री । नपुंसके पचति तत् पचत् पचन्ती पचन्ति । दिवु क्रीडादिषु । दीव्यति इति दीव्यन् । दीव्यन्ती स्त्री । नपुंसके ॥ दीव्यति तत् दीव्यत् दीव्यन्ती दीव्यन्ति । पठतीति पठन् । पठन्ती स्त्री नपुंसके पठत् पठन्ती पठन्ति । हसतीति हसन् । हसन्ती स्त्री । हसत् नपुंसके । श्लिष्यतीति श्लिष्यन् । श्लिष्यन्ती स्त्री । श्लिष्यत् नपुंसके ॥ जयतीति जयन् जयन्ती स्त्री । नपुंसके जयत् ॥ **वादीपोः शतुरित्यत्र वाशब्दात् द्विरुक्तानां जक्षादीनां च शतुर्नित्यं नुम्प्रतिषेधो वक्तव्यः नपुंसके शौ वा** ॥१४०॥ ददातीति ददत्-दधत् ददती दधती । जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षतीति जक्षत् जक्षती जक्षति जक्षन्ति कुलानि ॥ जागृ निद्राक्षये । जागर्तीति जाग्रत् जाग्रती जाग्रन्ति-जाग्रति ॥

(च०) सूत्रम्—'अप्ययोरान्नित्यम्' ॥ अप् च यश्च अप्यौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' आत् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनोरः' 'स्वर०' नित्यम् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' 'जमे ञमा वा' 'स्वरहीनं०' ॥ 'अप् कर्तरि' इति अप्रत्यय. । 'दिवादेर्यः' इति यप्रत्ययः । तयोः सम्बन्धिनः अकारात्परस्य शतृप्रत्ययस्य नित्यं नुमागमो भवति न तु विकल्पेन ईकारे ईपि च परे । मकारः स्थाननियमार्थः । भू शतृप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'गुणः'

'औ अव्' 'स्वरहीनं०' 'अदे' 'स्वरहीनं०' 'छ्वतः' इतीप्प्रत्ययः । 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । भवन्ती ॥ एवं पचन्ती ॥ दिव् । 'दिवादेयः' शतृप्रत्ययः । 'य्वोर्विहसे' इति दीर्घः 'अदे' 'स्वरहीनं०' 'छ्वितः' 'अप्ययोरान्नित्यम्' इति नुमागमः । दीव्यन्ती दृश्यते ॥ एवं श्लिष आलिङ्गने श्लिष्यन्ती ॥ द्विरुक्तानां धातूनां विशेषमाह—'द्विरुक्तानां०' जक्ष भक्ष हसनयोः यक्ष जागृ दरिद्रा चकास् शास् इत्यादीनां च सम्बन्धिनः शतृप्रत्ययस्य 'वितो नुम्' तस्य निषेधो वक्तव्यः । नुमागमो न भवतीत्यर्थः । उदाहरणम्—दा शतृप्रत्ययः अत् । 'अप् कर्तरि' 'ह्वादेर्द्विश्च' अप्लुक् द्वित्वं च । 'ह्रस्वः' 'दादेः' इत्यालोपः । 'स्वर०' द्विरुक्तान्नुम्निषेधः । प्रथमैकवचने 'हसेपः०' ददत् ददतौ ददतः इत्यादि ॥ स्त्रीलिंगे—ददती ददत्यौ ददत्यः । नपुंसके ददत् ददती ददन्ति । द्विरुक्तानां नपुंसके वा नुम् तेन ददति ददन्ति इति रूपद्वयम् ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धा शतृप्रत्ययः 'अप् कर्तरि' 'ह्वादेर्द्विश्च' अपो लुक् द्वित्वं 'ह्रस्वः' 'झपानां जबचपाः' पूर्वस्य धस्य दः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'द्विरुक्तानां०' इति नुम्निषेधः । दधत् दधतौ दधतः ॥ एवं बिभ्रत् डुभृञ् भृ शतृप्रत्ययः । अत् 'अप् कर्तरि' 'ह्वादेर्द्विश्च' 'रः' 'झपानां जबचपाः' भृञां लुकि' 'ऋरम्' 'स्वरहीनं० ॥ ञिभी भये । ञिभी अत् अप् 'ह्वादेर्द्विश्च' 'झपानां०' 'ह्रस्वः' 'युधातोः' । अनेकस्वरस्य० इति यकारः । बिभ्यत् ॥ एवं जुह्वत् बिदधत् इत्यादयोऽन्येपि ह्वादितुल्या यङ्लुगन्ताश्च ज्ञातव्याः ॥ जक्षभक्ष हसनयोः । यक्ष शतृप्रत्ययः । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'स्वरहीनं०' यक्षादित्वान्नुम् निषेधः । 'हसेपः०' जक्षत् जक्षतौ जक्षतः ॥ जागृनिद्राक्षये । जागृ अत् । 'अप् कर्तरि' 'अदादेर्लुक्' 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'हसेपः०' जाग्रत् जाग्रतौ जाग्रतः ॥ १३९-१४० ॥

(प्र०) अप्ययोरिति ॥ ननु अप्ययोरित्यत्र 'चपा अबे' इति जत्वं वक्तुं युक्तम्, उच्यते, ज्ञापनार्थमेवं निर्देशः ॥ प्रत्यये परतः क्वचित् पदत्वं नेति । तेन तडिन्वानित्यादि सिद्धम् ॥ १३९ ॥

दरिद्रा दुर्गतौ ॥ **दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः ॥१४१॥** दरिद्रातीति दरिद्रत् दरिद्रन्ती-दरिद्रति दरिद्रन्ति । चकास्तीति चकासत् चकासती चकासन्ति-चकासति । शास्तीति तत् शासत् । अनुशास्ति तत् अनुशासत् ॥ दादेः । ददत् ददती ददन्ति-ददति । दधत् । इत्यादि ॥ **विदेर्वा वसुः ॥** विदेर्धातोः शतृविषये वा वसुः प्रत्ययो भवति ॥१४२॥ वेत्तीति विद्वान्-विदन् ॥ **भविष्यदर्थे लिमेवत् शतृशानौ भवतः ॥ १४३ ॥ अत्र भवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थे निपात्येते ॥१४४॥** अत्रभवन्तो भट्टमिश्राः । पूज्या इत्यर्थः । तत्रभवद्भिर्भगवत्पादैर्भणितम् ॥

(च०) दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्रा अत् । 'अदादेर्लुक्' 'दरिद्रातेरालोपो वक्तव्यः' इत्याकारलोपः । 'स्वरहीनं०' 'हसेपः०' दरिद्रत् ॥ चकासृ दीप्तौ । चकास् शतृप्रत्ययः । 'अदादेर्लुक्' 'स्वरहीनं०' चकासत् ॥ शास् अनुपूर्वः । शतृ अनुशासत् । एषु 'द्विरुक्तानां

जक्षादीनां०' इति नुम्निषेधः । इत्यादि जक्षादयः । आनप्रत्यये जक्षाणः दरिद्राणः बिभ्राणः विदधानः ।। सूत्रम्—'विदेर्वा वसुः' ॥ विदेः षष्ठ्येकवचनान्तम् 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' । वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । वसुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । विद ज्ञाने इत्यस्य धातोः शतृप्रत्ययार्थे वा विकल्पेन वसुप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—विद् एकत्र वस्प्रत्ययः । विद्वस् हसान्तपुंलिङ्गवत्प्रक्रिया । 'ञितो नुम्' 'न्सम्महतो०' 'संयोगान्तस्य०' विद्वान् विद्वांसौ इत्यादि । द्वितीये तु शतृप्रत्यये कृते भवच्छब्दवत्प्रक्रिया । विदन् विदन्तौ इत्यादि ॥ अर्ह पूजायाम् शतृप्रत्ययः । अत् । अप् । 'अदेः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'ञितो नुम्' 'संयोगान्तस्य लोपः' 'हसेपः०' अर्हतीत्यर्हन् । अत्रभवत तत्रभवत् इत्येतौ द्वौ शब्दौ उकारानुबन्धौ पूजार्थे पूज्यत्ववाचकत्वे निपात्येते । शतृप्रत्ययं विनापीत्यर्थः । "पूज्ये तत्रभवानत्रभवांश्च भगवानपि" इत्यभिधानवचनात् उकारानुबन्धत्वात् 'ञितो नुम्' 'अत्वसोः सौ' इति भवति । अत्रभवान् अत्रभवन्तौ अत्रभवन्तः इत्यादि । अत्रभवन्तः पूज्या एते भट्टमिश्राः । एवं तत्रभवान् तत्रभवन्तौ तत्रभवन्तः । तत्रभवद्भिः पूज्यैः भगवत्पादैर्युस्माभिः भणितं कथितम् । शतृप्रत्ययरहितावेतौ निपातौ ॥ १४१–१४४ ॥

शीले तृन् ॥ धातोस्तृन् प्रत्ययो भवति शीले स्वभावेऽर्थे ॥१४५॥ नकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः । करोतीत्येवंशीलः कर्ता । विचरतीत्येवंशीलः विचारिता ॥ णीञ् प्रापणे । नयतीत्येवंशीलः नेता । धर्ता । म्रियते इत्येवंशीलः मर्ता । बिभर्तीत्येवंशीलः भर्ता । शयिता इत्यादि ॥ इति क्स्वादिप्रक्रिया ॥

(च०) सूत्रम्—'**शीले तृन्**' ॥ शीले सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' तृन् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ॥ शीले स्वभावार्थे धातौ तृन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदाज्ञापनार्थः । कृ तृन्प्रत्ययः । 'गुण.' । जलतुम्बिकान्यायेन० । प्रथमैकवचने 'स्तुरार्' 'सेरा' डित्वाट्टिलोपः । 'स्वरहीनं०' करणशीलः कर्ता ॥ अश्वम् । हृञ् हरणे । हरणशीलो हर्ता । भरणशीलो भर्ता । इति क्स्वादिप्रक्रिया ॥ १४५ ॥

(प्र०) **शीलेतृन्निति** । शीले स्वभावेऽर्थे धातोस्तृन्प्रत्ययो भवति । नकारः प्रत्यये पदे भेदज्ञापनार्थः ॥ १४५ ॥

शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

अथ शीलार्थप्रक्रिया ॥ **इष्णुस्नुक्नुः** ॥ धातोः शीले स्वभावेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥१४६॥ कृञ् अलंपूर्वः ॥ **अलंकृञ् निराकृञ् प्रजन् उत्पच् उत्पत् उत्पद् ग्रस् उन्मत् रुच् अपत्रप् वृतु वृधु सह चर भू भ्राज् ञ्यन्त एभ्य इष्णुः** ॥१४७॥ अलङ्करोतीत्येवंशीलः अलङ्करिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजायते इत्येवंशीलः

प्रजनिष्णुः । उत्पचतीत्येवंशीलः उत्पचिष्णुः ॥ पत्लृ पतने । उत्पततीत्येवं-शीलः उत्पतिष्णुः । पद गतौ । उत्पद्यते इत्येवंशीलः उत्पदिष्णुः ॥ ग्रस् अदने । ग्रसतीत्येवंशीलः ग्रसिष्णुः ॥ उन्माद्यतीत्येवंशीलः उन्मदिष्णुः ॥ रुच दीप्तौ । रोचतीत्येवंशीलः रोचिष्णुः ॥ त्रपूष् लज्जायाम् । अपत्रपति वा अपत्रपते इत्येवंशीलः अपत्रपिष्णुः ॥ वृतु वर्तने । वर्तते इत्येवंशीलः वर्ति-ष्णुः ॥ वृधुङ् वृद्धौ । वर्धते इत्येवंशीलः वर्धिष्णुः ॥ सहति सहते वेत्येवं-शीलः सहिष्णुः ॥ चरतीत्येवंशीलः चरिष्णुः । भविष्णुः ॥ भ्राजृ दीप्तौ । भ्राजते इति भ्राजिष्णुः ॥ **इष्णुप्रत्यये परे ञ्यन्तानां ञिलोपा-भावो वाच्यः ॥१४८॥** कारयतीत्येवंशीलः कारयिष्णुः ॥ एते इष्णु-प्रत्ययान्ताः ॥

(च०) सूत्रम्—'इष्णुस्नुक्नु' ॥ इष्णुश्च स्नुश्च क्नुश्च इष्णुस्नुक्नु प्रथमैकवचनान्त-म् । 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' शीलेऽर्थे इष्णु स्नु क्नु एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति यथायोग्यम् ञ्यन्त भ्राज्, भू, सह, रुच्, चर्, वृध्, वृत, प्रजन्, अपत्रप्, अलंकृञ्, निराकृञ्, उन्मद्, उत्पच्, उत्पत, एभ्यः इष्णुः । उदाहरणानि । कृ अलंपूर्वः । अलंकरणशीलोऽलंकरिष्णुः इष्णुप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' निराङ्पूर्वः । निराकरिष्णुः निराकर्तुं शीलमस्येति नि-राकरिष्णुः । भानुशब्दवत् । ग्रस अदने । ग्रसिष्णुः उन्मदिष्णुः इत्यादि ॥ १४९ ॥

(प्र०) इष्णिर्धति । ञ्यन्तभ्राजभूसहचरवृधवृतप्रजनरुच्यपत्रपालंकृञ्निराकृञुत्प-तोन्मद इष्णुः ॥ १४६ ॥

ग्ला जि स्था भू म्ला क्षि पच् यज् परिमृज् एभ्यः स्नुः ॥१४९॥ ग्लै हर्षक्षये । ग्लायतीत्येवंशीलः ग्लास्नुः । जयतीत्येवंशी-लः जिष्णुः । भवतीत्येवंशीलः भूष्णुः ॥ **जिभ्वोः स्नौ गुणाभावो न इट् ॥१५०॥ चेश्च तथा ॥१५१॥** तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थास्नुः । क्षि क्षये । क्षयतीत्येवंशीलः क्षिष्णुः । पचतीत्येवंशीलः पक्ष्णुः । मृजूष् शुद्धौ ॥ **मृजेर्गुणनिमित्ते प्रत्यये परे वृद्धिर्वाच्या ॥१५२॥** परिमार्ष्टीत्येवं-शीलः परिमार्क्ष्णुः ॥

(च०) स्था, म्ला, ग्ला, पच्, परिम्रज्, जि, भू, एभ्यः स्नुः जिभुवोर्गुणः इडभा-वश्च । जि जये स्नु त्ययः । 'किवलात्प०' 'ऋर्नोणो०' नस्य णः । जिष्णुः एवं भूष्णुः स्थास्नुः ग्लास्नुः पक्ष्णुः मार्क्ष्णुः ॥

विष् त्रस् गृध् धृष् क्षिप् एभ्यः क्नुः ॥ १५३ ॥ विष्लृ व्याप्तौ । वेवेष्टि इत्येवंशीलः विष्णुः । त्रसी उद्वेगे । त्रसी भये । त्रस्यती-

त्येवंशीलः त्रस्नुः । गृध अभिकाङ्क्षायाम् । दिवादिः । गृध्यतीत्येवंशीलः गृध्नुः । ञिधृषा प्रागल्भ्ये । स्वादिः । धृष्णातीत्येवंशीलः धृष्णुः । क्षिप् प्रेरणे । क्षिपतीत्येवंशीलः क्षिप्नुः । ककारो गुणनिषेधार्थः ॥

(च०) क्षिप्, त्रस्, गृध् , विष्, एभ्यः क्नुः । विष्लृव्याप्तौ वेवेष्टि जगदिति एवंशीलो विष्णुः । क्नुप्रत्ययः । ककारो गुणप्रतिषेधार्थः । गृध्धातुः अभिकाङ्क्षायां वाच्छायाम् । गृध् क्नुप्रत्ययः । गर्धनशीलो गृध्नुः क्षिप्नुः त्रस्नुः ॥

षाकोकण ॥ धातोः शीलेऽर्थे षाक उ उकण इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥१५४॥ **जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ट वृङ् एभ्यः षाकः प्रत्ययो भवति** ॥१५५॥ जल्प व्यक्तायां वाचि । जल्पतीत्येवंशीलः जल्पाकः ॥ भिक्ष याच्ञायाम् । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षाकः ॥ कुट्ट ताडने वा छेदने । कुट्टतीत्येवंशीलः कुट्टाकः ॥ लुण्ट चौर्ये । लुण्टतीत्येवंशीलः लुण्टाकः । वृङ् सम्भक्तौ । वृञ् संवरणे । वर निवारणे । वृणुते वा वरतीत्येवंशीलः वावृणीत इत्येवंशीलः वराकः । ष ईबर्थः । वराकी ॥

(च०) 'षाकोकणः' ॥ पाकश्च उश्च उकण् च षाकोकणः प्रथमाबहुवचनान्तम् । स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' शीले स्वभावार्थे षाकः उः उकण् एते त्रयः प्रत्यया भवन्ति । भिक्ष जल्प, कुट्ट, लुण्ट, वृङ्, वर् एभ्यः षाकः षकार ईबर्थः । वर् निवारणे । वर् षाकप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' वराकः । स्त्री चेत् वराकी 'षितः' 'यस्य लोपः' 'स्वरहीनं०' वारयतीति वराकः : भिक्ष याचनायाम् । भिक्ष षाकप्रत्ययः । आकः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' भिक्षाकः ॥ जल्प जल्पने । कुट्ट कुट्टने । लुठि स्तेये । जल्पाकः । कुट्टाकः लुण्ठाकः ॥ १५५ ॥

सान्ताशंस् भिक्ष एभ्य उः प्रत्ययो भवति ॥ १५६॥ **सान्ताशंस्याश्च** ॥ सप्रत्ययान्तादाङ्पूर्वात् शंसु स्तुताविस्यस्माद्धातोश्च शीलार्थं विनापि उः प्रत्ययो भवति ॥१५७॥ वच परिभाषणे । विवक्षतीति विवक्षुः । इच्छायामात्मनः सः । द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' हसादिः शेषः । ऋत इर् । य्वोर्विहसे । कुहोश्चुः । चिकीर्षतीत्येवंशीलः चिकीर्षुः । जिघृक्षतीत्येवंशीलः जिघृक्षुः । आङ्पूर्वः शंसुस्तुतौ । शंस् कथने । आशंसतीत्येवंशीलः आशंसुः । भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुः । पिपासतीत्येवंशीलः पिपासुः । तितीर्षतीत्येवंशीलः तितीर्षुः ॥

(च०) सान्ताशंसुभिक्ष् एभ्यः उप्रत्ययो भवति । भिक्ष उप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' भिक्षुः । 'सान्ताशंसयोश्च' इच्छार्थे सप्रत्ययो भवति । आङ्पूर्वात् 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्माद्धातोः शीलार्थं विनापि उप्रत्ययो भवति ॥ वच परिभाषणे । वच् वक्तुमिच्छुर्विवक्षुः ।

'इच्छायामात्मनः सः' द्विश्च पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' 'यः से' अकारस्य इकारः। 'चोः कुः' 'किलात्षः सः०' 'कषसंयोगे क्षः' विवक्षुरिति सिद्धम्। शंस् उप्रत्ययः। 'स्वरहीनं'० प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' आशंसुः॥ ग्रहउपादाने। ग्रह इच्छार्थं सप्रत्ययः। 'द्विश्च' पूर्वस्य 'हसादिः०' 'कुहोश्चुः' 'यः से' 'ग्रहां क्ङिति' इति संप्रसारणम्। 'हो ढः' 'आदिजबानां०' इति गस्य घः। 'घढोः कः से' 'किलात्षःसः' 'कषसंयोगे०' उप्रत्ययः। 'यतः' इत्यलोपः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' जिघृक्षुः। ग्रहीतुमिच्छुर्जिघृक्षुः॥ पा पाने। सप्रत्ययः। द्वित्वं 'ह्रस्वः' 'यः से' उप्रत्ययः। 'स्रोर्वि०' पिपासुः॥ १५६-१५७॥

लष पत भिक्ष पद स्था भू वृष हन् कम् गम् शृ एभ्यः उकण् प्रत्ययो भवति ॥१५८॥ लष कान्तौ। लषतीत्येवंशीलः लाषुकः। पततीत्येवंशीलः पातुकः॥ भिक्ष याच्ञायाम्। भिक्षतीत्येवंशीलः भिक्षुकः॥ पद गतौ। णित्वाद्वृद्धिः। पद्यतीत्येवंशीलः। पादुकः॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थायुकः। भवतीत्येवंशीलः वा भवितुं शीलमस्यास्तीति भावुकः॥ वृष वृष्टौ। वृषु सेचने। वर्षतीत्येवंशीलः वर्षुकः॥ हन्तीत्येवंशीलः घातुकः॥ कमु कान्तौ। कामयते इत्येवंशीलः वा कामितुं शीलमस्यास्तीति कामुकः॥ गम्लृ गतौ। गच्छतीत्येवंशीलः गामुकः॥ शृ हिंसायाम्। शृणातीत्येवंशीलः शारुकः॥ **शृवन्द्योरारुः॥** शृवन्द्योर्धात्वोरारुः प्रत्ययो भवति ॥१५९॥ शरारुः। वन्दारुः। **स्पृहि गृहि पति शीङ् एभ्य आलुर्वाच्यः ॥१६०॥** स्पृह ईप्सायाम्। ईप्सा ईच्छा। गृह ग्रहणे। पत ऐश्वर्ये। त्रयश्चुरादयोऽदन्ताः॥ **आल्लौ ञिलोपाभावो वाच्यः ॥१६१॥** स्पृहयतीत्येवंशीलः स्पृहयालुः। गृहयतीत्येवं शीलः गृहयालुः। पतयतीत्येवंशीलः पतयालुः। शीङ् स्वप्ने। शेते इत्येवंशीलः शयालुः॥

(च०) कम्, भिक्ष, भू, स्था, हन्, गम्, लप्, शश्, पत्, पद्, एभ्यः उकण्। कम् धातुः कान्तौ अभिलाषे। कामयतीति कामुकः। कम् उकण्प्रत्ययः। णकारो वृद्ध्यर्थः। 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' स्रोर्वि०' एवं भैक्षुकः॥ भू सत्तायाम्। भू उकण्प्रत्ययः। 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः। 'औ आव्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' भावुकः॥ स्थायुकः। 'आतो युक्०'॥ 'हनो घत्' घातुकः। अभिलापुकः। वार्षुकः। पातुकः। पादुकः। अगामुकः इत्यादि॥ १५८-१६१॥

(प्र०) शरारुरिति। "शरारुर्घातुको हिंस्रो.वन्दारुरभिवादके";इत्यमरः॥१५८॥

नमादे रः॥ नम्, कपि, स्मिङ्, नञ्पूर्वो जस्, कम्, हिंस्, दीप्, एभ्यो रः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६२॥ णमु प्रह्वत्वे शब्दे च।

नमतीत्येवंशीलः नम्रः ॥ कपि चलने । कम्पतीत्येवंशीलः कम्प्रः ॥ स्मिङ् ईषद्धसते । स्मयते इत्येवंशीलः स्मेरः ॥ जसु मोक्षणे । जस् गतिनिवृत्तौ । दिवादिः । न जस्यतीत्येवंशीलं अजस्रम् ॥ कामयते इत्येवंशीलः कम्रः ॥ हिसि हिंसायाम् । हिनस्तीत्येवंशीलः हिंस्रः ॥ दीपी दीप्तौ । दीप्यते इत्येवं शीलः दीप्रः ॥

(च०) 'नमादे रः' ॥ नम् आदिर्यस्यासौ नमादिः तस्य षष्ठ्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्त्रोर्वि०' प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोर्वि०' मध्ये । 'नामिनो रः' 'रिलोपा दीर्घश्च' ॥ नम् कम् स्मिङ् अजस् कम्प् दीप् हिंस् एभ्यो रप्रत्ययः । णम् प्रह्वीभावे । 'आदे' ष्णः स्नः' नम् रप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोर्वि०' नमशीलो नम्रः ॥ एवं कमु कान्तौ कम्रः । स्मेरः अजस्रम् कम्प्रः दीप्रः हिंस्रः ॥ १६१ ॥

घसादेः क्मरः ॥ घस् सृ अद् एभ्यः क्मरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६३॥ घस्लृ अदने । घसतीत्येवंशील घस्मरः ॥ सृ गतौ । सृ सरणे । सृ हिंसायाम् । सरतीत्येवंशीलः सृमरः ॥ अद् भक्षणे । अत्ती-त्येवंशीलः अद्मरः ॥ **भिदि छिदि विदि एभ्यः कुरच्वाच्यः शीलेऽर्थे** ॥१६४॥ भिनत्तीत्येवंशीलः। भिदुरः ॥ विद् ज्ञाने । वेत्तीत्येवं-शीलः विदुरः ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ! छिनत्तीत्येवंशीलः छिदुरः ॥ **भासादेर्घुरः** ॥ भास् भञ्ज भिद् एभ्यः घुरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥ १६५ ॥ घकारो घित्कार्यार्थः ॥ भासृ दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भासुरः ॥

(च०) सूत्रम्—'घसादेः क्मरः' ॥ घस् आदिर्यस्यासौ घसादिः तस्य षष्ठ्येक-वचनान्तम् । क्मरः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्त्रोर्वि०' घसादेर्धातोः आदेश्च क्मरप्रत्ययो भवति शीलार्थे । ककारो गुणनिषेधार्थः । घस्लृ अदने घस् क्मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्त्रोर्वि०' ॥ सृ गतौ । मरप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' सृमरः ॥ अद् भक्षणे अद् मरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' अद्मरः ॥ 'भासादेर्घुरः' भास दीप्तौ भञ् जिमिदा स्नेहने एभ्यो धातुभ्यो घुरप्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे । घकारो घित्कार्यार्थः । भास् उरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्त्रोर्वि०' भासनशीलो भासुरः । भञ्जो आमर्दने भञ् 'भाषादेः०' इति उरप्रत्ययः ॥ १६३–१६९ ॥

(प्र०) भासादेरिति ॥ आदिपदात् भञ्जादेर्ग्रहणम् । भङ्गुर इति । भञ्जेः कर्म्म-कर्त्तरि । अभिधानस्वाभाव्यमत्र हेतुः । छिदुर इति कर्म्मकर्त्तरीति कश्चित् । भाष्ये तु न तथा । एवमाद्योऽपि प्रागुक्त एव मुख्यकर्त्तरि । तथा च माघे—'प्रियतमाय वपुर्गुरुमत्स-रच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गनाः' इति ॥ १६९ ॥

चजोः कगौ घिति ॥ धातोश्चकारजकारयोः ककारगकारौ भवतः

घिति प्रत्यये परे ॥१६६॥ भञ्जो आमर्दने। भनक्तीत्येवंशीलः भङ्गुरः। ञिमिदा गात्रविक्षेपे। मेद्यते इत्येवंशीलः मेदुरः॥

(च०) 'चजोः कगौ घिति' इति जस्य गः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' भङ्गुरः स्वयमेव भज्यत इत्येवंशीलो भङ्गुरः। मृदुः मृदुरः। 'छिदिभिदिविदां कुरुः' ऋकारो गुणनिषेधार्थः। छिदुरः भिदुरः विदुरः। एते सर्वे प्रत्ययाः शीलार्था॥१६६॥

यङ ऊकः॥ यज् जप् दश् वद् एभ्यो यङ्प्रत्ययान्तेभ्य ऊकः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१६७॥ **यङो लुक्।** तत्सन्नियोगेन धातोर्द्विवचनम् ॥१६८॥ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु। अतिशयेन यजतीति वा इज्यते इत्येवंशीलः॥ जप व्यक्तायां वाचि। जमजपां नुक्। जञ्जपूकः॥ दंश दंशने। दंदशूकः॥ वावद्यते इत्येवंशीलः वावदूकः॥

(च०) सूत्रम्—'यङ ऊकः'॥ 'यङः' पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ऊकः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्रोर्वि०' अतिशयार्थे यङ् प्रत्ययाद्धातोः शीलार्थे ऊकः प्रत्ययो भवति। यज् जप् जागृ वद् दंशिभ्य इति वक्तव्यम्। वक्तव्यस्य प्रयोगानुसरणार्थत्वात्। अयङन्तस्यापि जागर्तेः ऊकःप्रत्ययो भवति॥ सूत्रम्—यङो लुक्॥ यङः षष्ठ्येकवचनान्तम्। लुक् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः' तस्य ऊकस्य संनियोगे यङ्प्रत्ययस्य लुक् भवति। उदाहरणम्। यज देवपूजा०। यज्। अतिशयेन यजतीत्येवंशीलो यायजूकः। 'अतिशयेन हसादेर्यङ्' द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'हसादिः०' 'आतः' इत्यकारस्य अकारः। यायज्य इति स्थिते ऊकप्रत्ययः। 'यङो लुक्' इति यङो लुक्। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०'॥ दंश दशने। दश्। अतिशयेन दशतीत्येवंशील इति विग्रहे यङ्प्रत्ययः। 'नो लोपः' द्वित्वम्। 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः'। 'जमजपां नुक्' 'नश्चापदान्ते०' ऊकप्रत्ययः। 'लुक्' इति यङो लुक्। दंदशूकः सर्पः॥ जप व्यक्तायां वाचि। जंजपूकः। वावदूकः॥ १६७–१६८॥

जागर्तेरूको वाच्यः॥१६९॥ जागर्तीत्येवंशीलः जागरूकः॥ **इण्नशजिसृगमिभ्यः क्वरप् वाच्यः॥१७०॥** इण् गतौ। ह्रस्वस्य पिति। एतीत्येवंशील इत्वरः॥ णश अदर्शने। नश्यतीत्येवंशीलः नश्वरः। जयतीत्येवंशीलः जित्वरः॥ सरतीत्येवंशीलः सृत्वरः॥ **गत्वरो निपात्यते शीलेऽर्थे॥ १७१॥** गच्छतीत्येवंशीलः गत्वरः॥ **भियः क्रुक्रुकौ वक्तव्यौ॥१७२॥** बिभेतीत्येवंशीलः भीरुः। भीरुकः॥ **इषेरुः इच्छश्च॥** इषेरुः प्रत्ययो भवति छान्तोदेशश्च॥ १७३॥ इच्छतीति इच्छुः॥ **वरः॥** स्था ईश् भास् पिस् कसादिभ्यो वरः प्रत्ययो भवति शीलेऽर्थे ॥१७४॥ तिष्ठतीत्येवंशीलः स्थावरः॥

(च०) अयङन्तस्यापि जागर्तेः उकप्रत्ययो भवति । जागरूकः ॥ यायेर्यङन्ताद्वरप्रत्ययः। तत्संनियोगे यङो लुक्। अतिशयेन कुटिलं वा यायीत्येवंशीलो यायावरः इत्यादि॥

आदृतः किर्द्विश्च भूते ॥ आकारान्तादृकारान्ताद्धातोर्जनिनमिगमिभ्यश्च शीलेऽर्थे भूतकाले किः प्रत्ययो भवति णबादिवद्धातोश्च द्विर्वचनं भवति ॥१७५॥ आतोऽनपि

राम: सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।
याजकान् वव्रिराजह्रिः पौण्डरीके महाद्विजम् ॥ १ ॥
तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा ॥ २ ॥

इति कृदन्तप्रक्रियायां शीलार्थप्रक्रिया ॥ ४ ॥

(च०) सूत्रम्—'आदृतः किर्द्विश्च भूते' ॥ आच्च ऋ च आदृत् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'सोर्विः' किः प्रथमैकवचनान्तम् । 'सोर्वि०' 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुः' प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्ययाद्वि०' ॥ भूते सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ आकारान्ता दादयः, ऋकारान्ता डुकृञ्करणे हृञ्हरणे इत्यादयः तेभ्यो धातुभ्यः शीले स्वभावार्थे अतीते काले किप्रत्ययो भवति । ककारो गुणनिषेधार्थः । तत्संनियोगे धातोर्द्विर्वचनम् ॥ पा पाने । पा किप्रत्ययः । इ द्वित्वम् । 'पूर्वस्य' 'ह्रस्वः' 'आतोऽनपि' इत्यकारलोपः । प्रथमैकवचने 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' पपिः । एवं डुदाञ् दाने । ददिः ॥ डुकृञ् करणे । कृ किप्रत्ययः । इ । 'द्विश्च' । 'रः' इति पूर्वऋकारस्य अकारः 'कुहोश्चुः' 'स्वरहीनं०' 'सोर्वि०' चक्रिः ॥ एवं वृञ् वरणे वव्रिः । हृञ् हरणे हृ आङ्पूर्वः । कि प्रत्ययः । इ द्वित्वम् । 'रः' 'कुहोश्चुः' हस्य झः । 'झपानां जबचपाः' झस्य जः । 'ऋरम्' 'स्वरहीनं०' आजह्रिः । श्लोकश्चात्र—

'रामः सोमं पपिर्यज्ञे ददिर्गाश्चक्रिरद्भुतम् ।
याजकान् वव्रिराजह्रिः पौण्डरीके महाद्विजान् ॥ १ ॥
तदा जज्ञिर्महाश्चर्यं नेमिर्नृपगणोऽपि तम् ।
ब्राह्मणानां श्रुतिविदां गणो जग्मिर्धनं मुदा' ॥ २ ॥

व्याख्या । रामः पौण्डरीके नाम्नि यज्ञे सोमममृतं पपिः पीतवान् । पपौ इत्येवंशीलः पपिः । पुनः गाः धेनूः ददिः दत्तवान् । पुनः अद्भुतमाश्चर्यं चक्रिः कृतवान् । पुनः याजकान् यज्ञकर्तॄन् वव्रिः ववारेत्येवंशीलः । पुनः महाद्विजान् ब्राह्मणान् आजह्रिः आवृतवान् आजहारेत्येवंशील इत्यर्थः । इति श्लोकव्याख्या । चकारादुपधालोपिनामपि किप्रत्ययः । गम् जग्मिः । हन् जघ्निः । जन् जज्ञिः । सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किः । सासहिः वावहिः चाचलिः पापतिरित्यादि ॥ इति शीलार्थप्रक्रिया ॥ १७५ ॥

(प्र०) रामइति । रामो यज्ञे सोमं पपाविति पपिः । अत्तादाविति वर्जनान्न

कर्म्मणि षष्ठी। रामो यज्ञे गाः सुरभीः ददाविति ददिः। रामो यज्ञे अद्भुतमाश्चर्य्यं चकारेति चक्रिः। रामो यज्ञे याजकान् यज्ञकर्तॄन् वव्रे इति वव्रिः। रामः पौण्डरीकनाम्नि यज्ञे महान्तश्च ते द्विजाश्च महाद्विजास्तान् आजहारेति आजह्रिः॥

इति प्रसादे कृदन्तप्रक्रियायां कर्त्रर्थादिशीलार्थप्रक्रिया॥

उणादिप्रक्रिया॥ ६॥

अथोणादयो निरूप्यन्ते॥ **सदोणादयः**॥ सर्वस्मिन्काले उणादयः प्रत्यया भवन्ति॥ १॥ **कृ वा पा जि मि स्वदि साधि अशूङ् एभ्यः उण् प्रत्ययो भवति**॥ २॥ णकारो वृद्ध्यर्थः करोतीति कारुः कारुकः॥ वा गतिगन्धनयोः। आतो युक्। वातीति वायुः॥ पा पाने। पातीति पायुः॥ जयति अनेनेति जायुः॥ डुमिञ् प्रक्षेपणे। मि कौटिल्ये। मिनोतीति मायुः॥ स्वदि आस्वादने। स्वद्यते इति स्वादुः। साध्यतीति साधुः। अश्नोतीति आयुः॥ **सि तनि गमि मसि सचि अवि हि धा क्रुशि एभ्यस्तुन्प्रत्ययो भवति**॥ ३॥ षिञ् बन्धने। सिनोतीति सेतुः। अव रक्षणे। अवतेर्वकारस्य उकारः। अवतीति ओतुः॥ हि गतौ वृद्धौ च। हिनोतीति हेतुः॥ दधातीति धातुः॥ क्रुश आह्वाने। क्रुशि रोदने च। क्रुश् आक्रोशे। छशषराजादेः षः। ष्टुभिः ष्टुः। क्रोशतीति क्रोष्टा॥

(च०) अथोणादिप्रक्रिया॥ सूत्रम्—'सदोणादयः'॥ सदा सप्तम्येकवचनान्तम्। 'अव्यया०' उण् आदिर्येषां ते उणादयः प्रथमाबहुवचनान्तम्। 'ए ओ जसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पश्चात् 'उ ओ'॥ सर्वस्मिन् भूतभविष्यद्वर्तमानकाले उणादयः प्रत्यया भवन्ति। उण् आदिर्येषां ते उणादयः। उदाहरणम्—करोतीति कारुः। कृ उण्प्रत्ययः। णित्वाद्वृद्धिः। कृस्थाने कार् 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' कारुः॥ वा गतिगन्धनयोः। वा अयं धातुर्गतौ गन्धने च। वा उण्प्रत्ययः। 'आतो युक्०' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' वातीति वायुः॥ पा पिबतीति पायुः॥ मिनोति हिनस्तीति मायुः। गोपूर्वकत्वे गोमायुः॥ क्रुश आह्वाने। क्रुश् उणादयः इत्यादिशब्दात् तुप्रत्ययः। 'उपधाया लघोः' गुणः 'छशषराजादेः षः' 'ष्टुभिः ष्टुः' 'स्वरहीनं०' क्रोशति आह्वयति पूत्करोतीति वा क्रोष्टा शृगालः। साधना स्वरान्तपुंलिङ्गे कथिता॥ जायते जन्यते वा जन्तुः। जन् तु प्रत्ययः कायति अभिलषतीति कन्तुः॥ १-३॥

(प्र०) उण् प्रत्ययमाह;—सदोणादय इति। करोतीति कारुः शिल्पी कारकश्च। तत्राद्ये योगरूढिः द्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः। अत एव यौगिके तु धात्वर्थं प्रति

कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—"राघवस्य ततः कार्यं कारुर्वानरपुंगवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्" ॥ इति । "विश्वकर्म्मणि ना कारुस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः" इति मेदिनी । कारुशिल्पिनि कारके इति धरणी । पायुरिति । 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । पातीति विग्रहे रक्षकोऽपि पायुः । जयति अभिभवति रोगान् इति जायुः । औषधम् । 'भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुः' इत्यमरः । मायुरिति । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः । स्वादुरिति । साधुरिति । एतौ विशेष्यनिघ्नौ । आशुरिति । आशुर्व्रीहिः पटलः स्यात् । शीघ्रार्थोऽव्ययम् । सेतुरिति । 'सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्' इत्यमरः । 'सेतुर्तालो कुमारके' इति मेदनी । ओतुरिति । "ओतुर्विडालो मार्जारो०" इत्यमरः । क्रोष्टा शृगालः ॥

अवतेर्मुक् ॥ अवतेर्धातोर्मुक्प्रत्ययो भवति ॥ ४ ॥ अवतीति अव रक्ष पालने । कित्त्वात्सम्प्रसारणमुकारः ॥ ओम् ओमौ ओमः ॥ **अतिबृंहिभ्यां मनिण्** ॥५॥ अत सातत्यगमने । सततं अततीति आत्मा वा अतति अखिलजनान्तर्निवासित्वेन सुकृतदुष्कृतकर्माणि पश्यतीति आत्मा ॥

(च०) अव रक्ष पालने । अवधातुः रक्षधातुश्च द्वावपि पालने । अव मुक्प्रत्ययः कित्त्वात्संप्रसारणम् । कित्त्वकरणसामर्थ्यादेव व्यञ्जनस्यापि वकारस्य संप्रसारणं भवति वस्य उः । 'उ ओ' 'मोनुस्वारः' ओम् । अवतीति ओम् । जनपूर्वः जनान् अवतीति जौनम् । विश्वमवतीति विश्वोम् । जनौ जनौमौ जनौमः जनौममित्यादि । यद्वा । अवतीति ओम् । अव्ययमेतत् । अतधातुः सातत्यगमने । निरन्तरगमन इत्यर्थः । अतति सातत्येन गच्छति तांस्तान् भावानित्यात्मा । अत मनिण्प्रत्ययः इकार उच्चारणार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । मन् 'अत उपधायाः' 'स्वरहीनं०' आत्मन् प्रथमैकवचने 'नोपधायाः' इति दीर्घः । 'हसेपः०' । 'नाम्नो नो०' ॥ ४–५ ॥

बृहि वृद्धौ ॥ **मन्युपधाया ऋ रः** ॥ मनिप्रत्यये परे उपधाया ऋकारस्य रेफो भवति ॥ ६ ॥ बृंहतीति ब्रह्मा ॥ **घृधृपदो मः** ॥ ७ ॥ घृ क्षरणे दीप्तौ च । घरतीति वा घ्रियते इति घर्मः ॥ धृ धारणे । धरतीति वा ध्रियतेऽसौ धर्मः ॥ पद गतौ । पद्यते तत् पद्मम् ॥ **ऋ स्तु सू हृ हु मृ क्षि क्षु भा मा या वा जक्ष रै नी इयैङ् पद् एभ्यो मः प्रत्ययो भवति** ॥८॥ ऋ गतौ । ऋच्छतीति अर्मः नेत्ररोगः ॥ स्तौतीति स्तोमः ॥ पूङ् प्रसवे । सूतेऽसौ सोमः । हर्मः ॥ जुहोतीति होमः ॥ म्रियते इति मर्मः ॥ क्षि निवासगत्योः । क्षयतीति क्षेमः ॥ टुक्षु क्षब्दे । क्षौतीति क्षोमः ॥ भातीति भामः ॥ मातीति मामः ॥ यातीति यामः ॥ वातीति वामः ॥ जक्ष भक्ष हसनयोः । जक्ष्मः । रायतीति रामः ॥ नेमः ॥ इयैङ

दीप्तौ। श्यायतीति श्यामः॥ पद्मः॥ **भीध्वोर्वा मक्**॥ ९॥ बिभेत्यस्मादिति भीमः। धूयतेऽसौ धूमः॥ **ध्वादेरुलिक्**॥ ध्वादेर्धातोरुलिक् प्रत्ययो भवति॥ १०॥ धूनोति वा धूयतेऽसौ धूलिः। अगि लघि रघि गत्यर्थाः। इदितः। अङ्गते सा अङ्गुलिः॥

(च०) तृहि बृहि वृद्धौ ; तृह् बृह्। बृंहति वेत्ति ब्रह्म। मन्प्रत्ययः। 'मन्युपधाया ऋरः' मनि परे उपधासम्बन्धिन ऋकारस्य रो भवति। बृहत्यस्य ब्र। ब्रह्मन्निति सिद्धम्। प्रथमैकवचने 'नपुंसका०' 'नाम्नो नो०' पुंलिङ्गे ब्रह्मा स्वयं ब्रह्मत्वात् अन्येषां बृंहणत्वाद्व्यापकत्वाद्वा ब्रह्मा। आगमजमनित्यमिति न्यायात् 'इदितो०' इति नुम् न॥ धृञ् धारणे धृ मप्रत्ययः। 'गुणः' 'राधपो द्विः' जलतुम्बिका०। प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' धारणात् धर्मः॥ 'ध्वादेरुलिः' ध्वादेर्धातोः उलिप्रत्ययो भवति किच्च। धूञ् कम्पने। धू उलिप्रत्ययः 'सवर्णे०' धूलिः धूयते वातादिना इति धूलिः। अगि रगि लगि गत्यर्थाः। अग् उलिप्रत्ययः। 'इदितो०' इति मुमागमः। 'नश्चापदान्ते०' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' अङ्गुलिः॥ ६-१०॥

(प्र०) ब्रह्मेति। 'ब्रह्म तत्त्वतपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि, ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे' इति मेदिनी। 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' इत्यमरः।

भविष्यदर्थे णिनिः॥११॥ आगमिष्यतीति आगामी। भविष्यतीति भावी **शसादेः करणे त्रक्**॥ शसादेर्धातोः करणेऽर्थे त्रक् प्रत्ययो भवति ॥१२॥ **सर्वधातुभ्यस्त्रमनो**॥१३॥ शस् हिंसायाम्। शंसति वा शस्यते अनेनेति शस्त्रम्। शास् अनुशिष्टौ। शिष्यते अनेनेति शास्त्रम्। असु क्षेपणे। अस्यते अनेनेति अस्त्रम्। पा पाने। पीयते अनेनेति पात्रम्। नीयते अनेनेति नेत्रम्। दाप् लवने। दायते अनेनेति दात्रम्॥ [(१)**युवह्यगिभ्यो निः**॥ १४॥ एभ्यो धातुभ्यो निःप्रत्ययो भवति॥ यु मिश्रणे। यौतीति योनिः। वहतीति वह्निः। अङ्गतेऽसौ अग्निः॥ **इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः**॥ एभ्यो रप्रत्ययो भवति॥ १५॥ इदि परमैश्वर्ये। चदि आह्लादने दीप्तौ च॥ इन्दत्यसौ इन्द्रः। चन्दतेऽसौ चन्द्रः। शक्नोतीति शक्रः। रोदितीति रुद्रः॥ **पुष्पादेरः**॥ पुष्पादेर्धातोरः प्रत्ययो भवति॥१६॥ पुष्प विकसने। पुष्पति तत् पुष्पम्। फल निष्पत्तौ। फलति तत् फलम्। मूल व्याप्तौ। मूलति तत् मूलम्॥ रघ सामर्थ्ये॥ **उप्रत्ययः**॥ १७॥ रघते शास्त्राणां शत्रूणां च अन्ते गच्छति प्राप्नोतीति रघुः॥

---

(१) अस्य व्याख्यानमग्रे पृष्ठायां विद्यते॥

(च०) गम्लृ गतौ । गम् । अङ्पूर्वः । 'भविष्यदर्थे णिनिः' इति णिनिप्रत्ययः । णित्वाद्वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' 'इनां शौ सौ' 'हसे पः०' 'नाम्नो नो०' आगमिष्यतीत्यागमी । भू णिन् वृद्धिः । 'औ आव्' भविष्यतीति भावी ॥ ११–१४ ॥

(प्र०) अस्त्रमिति । 'अस्त्रं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्' इति मेदिनी । वह्निरिति । वह्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति मेदिनी । योनिरिति । 'योनिस्त्रीपुंसयोश्च स्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमान्' इति मेदिनी । अग्निरिति । 'अग्निर्वैश्वानरो वह्निः' इत्यमरः । इन्द्र इति । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोः ।' इति विश्वः । चन्द्र इति । "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः" इत्यमरः । मूलमिति । मूलं बुध्नोऽङ्घ्रिनामकः' इत्यमरः । रघुरिति । रघुर्नृपभेदः 'अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित् चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम्' इति रघुवंशे ।

ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे इत्येवंशीलः ईश्वरः । भास्ृ दीप्तौ । भासते इत्येवंशीलः भास्वरः । पिसृ गतौ । पिसतीत्येवंशीलः पेस्वरः । कस् गतौ । कसतीत्येवंशीलः कस्वरः ॥

(च०) ईश् ऐश्वर्ये । ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । ईश् वरप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' एवं तिष्ठतीति स्थावरः । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । 'आदेः ष्णः स्नः' स्था वरप्रत्ययः । 'सोर्वि०' भास्वरः । 'इण्नशजि०' इति क्वरप् । पित्वात्तुक् । जयतीत्येवंशीलो जित्वरः । एतीत्येवंशील इत्वरः । नश्यतीत्येवंशीलो नश्वरः ॥

गमेर्डोः ॥ गमेर्धातोर्डोः प्रत्ययो भवति ॥ १८ ॥ गच्छतीति गौः ॥ **ग्लानुदिभ्यां डौः** ॥ १९ ॥ ग्लायतीति ग्लौः । नुदतीति नौः । नुद प्रेरणे ॥ ष्टयै स्त्यै शब्दसङ्घातयोः ॥ **स्त्यायतेर्ड्ट्** ॥ २० ॥ डित्वाट्टिलोपः । संयं तस्य लोपः टित्वादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री ॥ लक्ष दर्शनाङ्कः ॥ **लक्षेरी मुट् च** ॥२१॥ लक्षतेर्धातोरिः प्रत्ययो भवति तस्य ययस्य मुडागमश्च ॥ लक्ष्यते पुमान् अनया सा लक्ष्मीः ॥

(च०) गच्छतीति गौः ॥ 'नुदिग्लैभ्यां डौ' नुदति नुद्यते वा नौः । ग्लायतीति ग्लौः चन्द्रः ॥

(प्र०) गौरिति । 'गौर्नाऽदित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । "नृस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमसु" इति केशवः । 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अर्जुने नेत्रदिग्बाणभुवाग्वारिषु गौर्मता' इत्यमरः । नौरिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । ग्लौरिति । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः' इत्यमरः । स्त्रीति । 'स्त्रीयोषिदबला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । लक्ष्मीरिति । 'लक्ष्मीः संपत्तिशोभयोः । ऋद्ध्यौषधौ च पद्मायाम्' इति मेदिनी । 'आशीराश्यहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रिया' इति द्विरूपकोशः ।

राजादेः कन् ॥ राजादेर्धातोः कन् प्रत्ययो भवति ॥२२॥ राज् धन्व यु द्यु प्रतिदिव् वृष् तक्ष् दंश पाचि षप् अशूङ् नु मह एते राजादयः ॥ राजृ दीप्तौ । राजतेऽसौ राजा ॥ धन्व गतौ । धन्वतीति धन्वा ॥ यु मिश्रणे । यौतीति युवा ॥ द्यु गतौ । द्योतीति द्युवा ॥ प्रतिदीव्यतीति प्रतिदिवा ॥ वृषु वृद्धौ । वर्षतीति वृषः ॥ तक्ष् तनूकरणे । तक्ष्णोतीति तक्षा ॥ दंशन्तीति दश ॥ पाचि विस्तारे ॥ पाचि संख्याने । इदित् । जसृशसोर्लुक् । पञ्चन्तीति पञ्च ॥ षप् सम्बन्धे । षप् गणने । अशूङ् व्याप्तौ ॥ **षपेरशेः किति तुग् वक्तव्यः** ॥२३॥ सपन्ति ते सप्त । अश्नुवते इति अष्ट ॥ णु स्तुतौ ॥ अस्य गुणः ॥ नुवन्ति ते नव । मह पूजायाम् ॥ **अस्य घान्तादेशो वुगागमश्च निपात्यते कन्प्रत्यये परे** ॥ २४ ॥ मह्यते इति मघवा । इति राजादयः ॥ **इस्मन्त्रासुकः सर्वधातुभ्यः** ॥२५॥ सर्वधातुभ्यः इस् मन् त्र असुक् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ॥

(च०) 'राजादेः०' ॥ राजृ दीप्तौ इत्यादेर्धातोः कन्प्रत्ययो भवति । राजते इति राजा । राज् अन्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'नोपधायाः' 'हसेपः०' 'नाम्नो नो०' ॥ युमिश्रणे । यु अन्प्रत्ययः । 'नुधातोः' इत्युव् । 'स्वरहीनं०' यौतीति युवा ॥

(प्र०) राजेति । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे पक्षे क्षत्रियशक्रयोः' इत्यमरः । धन्वेति । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्लीबे चापे शरेऽपि च' इति मेदिनी । युवेति । युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गबलशालिनी'ति मेदिनी ॥

वचादेरस् ॥ वचादेर्धातोरस् प्रत्ययो भवति वा सर्वधातुभ्योऽस्प्रत्ययः ॥२६॥ उच्यते इति वचः । मह्यते इति महः । पीङ् पाने । पीयते तत् पयः ॥ **पिबतेरसि** ॥ पिबतेर्धातोरसुन्प्रत्ययो भवति इकारान्तादेशश्च ॥ २७ ॥ पीयते इति पयः ॥ तिज् निशाने क्षमायां च । तितिक्षतीति तेजः । तप्यते इति तपः ॥ रञ्ज रागे । **असि नलोपो वाच्यः** ॥२८॥ रजते तत् रजः । रक्ष हिंसायाम् । रक्षतीति रक्षः ॥ **अर्चिरुचिशुचिहुसृपिच्छादिछृदिभ्य इस् प्रत्ययो भवति** ॥ २९ ॥ अर्चिरुची दीप्तौ । अर्चतीति अर्चिः । गुणः । रोचिः । शोचिः । हूयते इति हविः । सर्पिः ॥ **छादेरिस्मन्त्रघञ्क्विप्सु ह्रस्वो वाच्यः** ॥ ३० ॥ छद संवरणे । चुरादिः । छादयतीति छदिः ॥ उच्छृदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्तीति छर्दिः ॥ सर्वधातुभ्यस्त्वमगौ ॥ तनु विस्तारे । तनोतीति तत् तन्त्रम् ॥

मन ज्ञाने । मन्यते इति मन्त्रः ॥ यम उपरमे । यच्छतीति यन्त्रः ॥ छदि संवरणे । ण्यन्तः । छादयतीति छत्रम् ॥ क्रियते तत्कर्म ॥ वृञ् आच्छादने वृणोतीति वर्म । मर्म । दाम । घर्म । छादयतीति छद्म ॥ **धनार्त्तिचक्षिङ्पॄवपितपिजनियजिभ्य उस् प्रत्ययो भवति ॥ ३१ ॥** धन शब्दे । धनतीति धनुः ॥ ऋ गतौ । गुणः । अरुः ॥ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि । चष्टे इति चक्षुः । पिपर्तीति परुः । वपतीति वपुः । तपतीति तपुः । जायते इति जनुः । यजतीति यजुः ॥ **अवतॄस्तॄतन्त्रिकण्ठिभ्यः ईः ॥ ३२ ॥** अवतीति अवीः । तरतीति तरीः स्तॄञ् आच्छादने । स्तृणोतीति स्तरीः । तन्त्रि धारणे । तन्त्रयति वा तन्त्रयते सा तन्त्रीः । कण्ठ अवधारणे । कण्ठयतीति कण्ठीः ॥

(च०) **'वचादेरस्'** ॥ वच् असूप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'नपुंसकात्स्यमोर्लुक्' 'स्रोर्विः' वचः वचसी वचांसि । एवं मह दीप्तौ । महः । उच्यते इति वचः । मह्यत इति महः ॥ कादीनामिः । कु शब्दे । इप्रत्ययः । कौतीति कविः । पुनातीति पविः । हरतीति हरिः । 'मनेरुच्च' मन ज्ञाने इत्यस्य इप्रत्ययः अकारस्य चोकारः । मनुते तत्त्वमिति मुनिः ॥ मुहो खः मुरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः ॥ 'पुरः कुषन्' पृ पालनपूरणयोः इत्यस्य कुषन् प्रत्ययः । पृ उपप्रत्ययः । 'पोरुर्' पिपर्ति पूर्यते वा पुरुषः ॥ माप्रभृतिभ्यः सः । मीयत इति मासः । ददात्यात्मानं दासः ॥ माप्रभृतिभ्यो यः । मातीति माया । जन्यते अपत्यमिति जाया । जनेर्जादेशः । 'दधातेर्यं नुट्' दधाति सत्त्वानीति धान्यम् ॥ पतिचण्डिभ्यामालच् । वृद्धिः पतत्यस्मिन्निति पातालम् । चडि कोपेऽतश्चण्डालः ॥ खर्जादिभ्यः ऊः । खर्ज व्यथने । खर्जूः ॥ वहेर्धश्च । वहति गृहभारं वधूः । अवितॄतन्त्रिभ्यः ईः । अवीः तरीः तन्त्रीः ॥ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च निपात्याः । अवनम् ऊतिः । यु मिश्रणे । यूतिः । हन्यते अनयेति हेतिः । कीर्तनं । कृत संशब्दे ॥ शृवन्द्यो रारुः । शृ हिंसायाम् । हिंसनशीलः शरारुः । वन्दनशीलो वन्दारु । वद आरुप्रत्ययः । 'इदितो०' इति नुम् 'स्वरहीनं०' ॥ भृञादिभ्यो यण् । डुभृञ् यण्प्रत्ययः । वृद्धिः । जलतुम्बिका० । भ्रियते इति भार्या । एवं ऋ गतौ । आर्या स्त्रीत्वादाप् ॥ 'युवहअगिभ्यो निः' योनिः वह्निः अग्निः ॥ 'इदिचदिशकिरुदिभ्यो रः' । इन्द्रः शक्रः । रुद्रः इत्यादि ॥ २६-३२ ॥

(प्र) पय इति । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । अर्चिरिति । 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः । रोचिरिति । 'रोचिः शोचिरुभे क्लीबे' इत्यमरः । हविर्घृतम् ।

सौकर्ये केलिनः ॥३३॥ सुखेन भिद्यते तत् भिदेलिमं वा भेत्तुं

सुकरं भिदेलिमं। किं? काष्ठम्। सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमा आढक्यः वा पक्तुं सुकराः पचेलिमाः के? तण्डुलाः॥

संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥ १॥
उणादयोऽपरिमिता येषु सङ्ख्या न गम्यते।
प्रयोगमनुसृत्याद्धा प्रयोक्तव्यास्ततस्ततः॥ २॥

इति कृदन्ते उणादिप्रक्रिया॥ ५॥

(च०) 'सौकर्ये केलिमः'॥ सुखेन क्रियते इति सुकरम् तस्य भावः सौकर्यं तस्मिन्नर्थे केलिमप्रत्ययो भवति। ककारो गुणनिषेधार्थः। एलिम इति। भिदिर् विदारणे। सुखेन भिद्यत इति विग्रहे एलिमप्रत्ययः। 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' भिदेलिमं काष्ठम्। पच् एलिमप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' 'आबतः स्त्रियाम्' प्रथमाबहुवचने अस्। 'सवर्णे०' 'स्वार्वि०' सुखेन पच्यन्ते इति पचेलिमाः आढक्यः आढकी धान्यविशेषः॥ ऊपसंहारमाह-उणादयः प्रत्ययाः अपरिमिताः संख्यारहिता इत्यर्थः। यो यत्र प्रयोगः संभवति तत्र तं प्रयोगमनाश्रित्याश्रित्य वा प्रयोगानुसारेण प्रयोक्तव्या इत्यर्थः॥३३॥ इत्युणादय॥५॥

(प्र०) सौकर्य्येति। धातोः कर्म्मणि केलिमः प्रत्ययः स्यात्॥ ३३॥

इति पूर्वकृदन्ते प्रसादटीकायामुणादिप्रक्रिया॥ ५॥

भावाधिकारप्रक्रिया॥ ६॥

तुम् तदर्थायां भविष्यति॥ धातोर्भविष्यति काले तुम् प्रत्ययो भवति तदर्थायां क्रियायां प्रयुज्यमानायाम्॥१॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः। भोक्ष्यतीति भोक्तुं व्रजति। पठिष्यतीति पठितुं ईष्टे। स्तोष्यतीति स्तोतुं ईहते। स्थातुं ईहते॥ **तुमर्थे वुण् वक्तव्यः**॥२॥ द्रक्ष्यतीति द्रष्टुम्। कृष्णं द्रष्टुं व्रजति। कृष्णदर्शको व्रजति॥

(च०) 'तुम् तदर्थायां भविष्यति'॥ तुम् प्रथमैकवचनान्तम्। स एवार्थो यस्याः सा तदर्था तस्यां सप्तम्येकवचनान्तम्। 'आम्ङे' 'ङितां यट्' 'स्वर०' भविष्यति सप्तम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०'॥ धातोर्भविष्यति काले तुम्प्रत्ययो भवति यस्याग्रे तुम्प्रत्ययो भवति स एव धात्वर्थ एवार्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्यां तत्सम्बन्धार्थवाचिकायां तत्प्रयोजनायां क्रियायां वाच्यमानायां सत्याम्॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः। भुज् तुम्प्रत्ययः। 'चोः कुः' 'उपधाया लघोः' 'खसे चपा झसानाम्' 'स्वरहीनं०'। तुम्प्रत्ययान्तोऽव्ययम्।। भोक्तुं व्रजति अत्र भुज्धात्वथप्रयोजने व्रजतीति क्रिया प्रयु-

ज्यते ॥ पठ् तुम्प्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । 'स्वरहीनं०' पठतुमीष्टे समर्थो भवति ॥ ष्णा शौचे । 'आदेः ष्ण स्नः' स्ना तुम्प्रत्ययः स्नातुमीहते वाञ्छति ॥ १ ॥

(प्र०) **तुमतदर्थायामिति** । क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोर्भावे तुम् प्रत्ययः स्यात् । तच्छब्देन क्रिया, सा अर्थः प्रयोजनं यस्याः सा तस्याम् । भोक्तुं व्रजतीति । भविष्यद्रूपं यद्भोजनं तत्प्रयोजकं देवदत्तकर्तृकं व्रजनमित्यर्थः ॥ १ ॥

कालसमयवेलासु तुम् ॥ ३ ॥ भोक्तुं कालः । अध्येष्यतीति अध्येतुं समयः । स्तोष्यतीति स्तोतुं वेला ॥ **घञ् भावे** ॥ धातोर्भावे घञ् प्रत्ययो भवति ॥४॥ चजोः कगौ घिति ॥ पच्यते तत् पचनं पाकः ॥ त्यज् वयोहानौ । त्यज्यते तत् त्यजनं त्यागः ॥ भज्यते तत् भजनं भागः ॥ इज्यते तत् यजनं यागः ॥ विभज्यते तत् विभजनं विभागः ॥ युजिर् योगे । अनुप्रयुज्यतेऽसौ अनुप्रयोगः ॥ अनूच्यते तत् अनुवचनं अनुवाकः ॥ इण् गतौ नन्दादित्वाद्युः । ततोऽनादेशः । गुणः । वृद्धिः । अयनं आयः ॥ भूयते तत् भवनं भावः ॥ आतो युक् । दीयते तत् दानं दायः । पानं पायः ॥ **भावे करणेऽर्थे घञि रञ्जेर्नलोपो वक्तव्यः** ॥५॥ रज्यते अनेनेति रञ्जनं वा रागः ॥ भावे किम् । रज्यतेऽस्मिन्निति रङ्गः ॥ रभ राभस्ये ॥ **रभलभोः स्वरे णाद्यपौ विना नुम् वाच्यः** ॥६॥ आरम्भः ॥ अञ्चु गतिपूजनयोः । परितः अञ्चतीति पर्यङ्कः ॥

(च०) 'कालवेलासमयेषु च तुम् वक्तव्यः' ॥ भोक्तुं कालः भोक्तुं वेला भोक्तुं समयः ॥ 'घञ् भावे' ॥ घञ् प्रथमैकवचनान्तम् । 'अ इ ए' धातोर्भावे कर्मरहितेऽर्थं केवलधात्वर्थ एव घञ् प्रत्ययो भवति । ञकारो वृद्ध्यर्थः । घकारो घित्कार्यार्थः । डुपचष् पाके । घञ् प्रत्ययः । 'अत उपधायाः' पाच् अ इति स्थिते । 'चजोः कगौ०' चश्च ज् च चजौ तयोः षष्ठीद्विवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' कश्च गश्च कगौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओ औ औ' घ इत् यस्य स घित् तस्मिन् घिति सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि० घिति परे चकारस्य ककारः । जकारस्य गकारः । अनेन चस्य कः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पचनं पाकः ॥ त्यज हानौ त्यज् घञ्प्रत्ययः । आवृद्धिः । 'चजोः कगौ घिति' इति जस्य गः । 'स्वरहीनं०' त्यजनं त्यागः ॥ भज सेवायाम् । विपूर्वः । घञ् । 'चजोः कगौ०' वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' विभजनं० विभागः ॥ इण् गतौ इ घञ् । ऐ वृद्धिः । 'ऐ आय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ अयनन् आयः । अय गतौ । अयनमायः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थाः । एवं भवनं भावः डुदाञ् दाने । दा घञ्प्रत्ययः । 'आतो युक्' स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' दानं दायः ॥ एवं विस्तरणं विस्तारः ॥ ६ ॥

(प्र०) कालेति । प्रेरणग्रहणमत्रानुवर्त्तते । तेन 'भूतानि कालः पचतीति वार्त्ता'

इत्यत्र न ॥ भावे इति ॥ भवनं भावः क्रिया सामान्यं न तु भवत्यर्थमात्रम् । उक्तं च । 'क्रियाया सिद्धता वस्था साध्यावस्था च कीर्त्तिता । सिद्धतां द्रव्यमिच्छन्ति तत्रैवेच्छन्ति घञ्विधिः' ॥ सिद्धत्वं नाम क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकरूपत्वम् । इति वैयाकरणभूषणे कौण्डभट्टपादाः ॥३-४ ॥

संज्ञायामकर्तरि च ॥ धातोः कर्तृवर्जिते कारके भावे कर्मणि च घञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥ ७ ॥ कार्यं कार्यं प्रति आह्रियते इति प्रत्याहारः दीयते अस्मिन् इति दायः । पीयते अस्मिन् इति पायः । विक्रियते अनेनेति विकारः ॥ मृजूष् शुद्धौ । अपामृज्यते अनेनेति अपामार्गः ॥ लिख् आलेखने । लिख्यतेऽस्मिन्निति लेखः ॥ आचर्यतेऽस्मिन्निति आचारः । उपाधीयतेऽस्मादिति उपाध्यायः ॥

(च०) सूत्रम्—'संज्ञायामकर्तरि च' ॥ संज्ञायां सप्तम्येकवचनान्तम् । 'आम् ङेः' 'ङितां यट्' 'सवर्णे दीर्घः०' न कर्ता अकर्ता तस्मिन् अकर्तरि सप्तम्येकवचनान्तम् । 'ङौ' इति अर् । 'स्वरहीनं०' च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्य०' ॥ संज्ञायां विषये कस्यापि नाम्नि वाच्ये सति कर्तृवर्जिते कारके भावेऽर्थे कर्मार्थे च घञ्प्रत्ययो भवति । अनुबन्धादिः प्राग्वत् । उदाहरणम्—हृ प्रत्याङ्पूर्वः प्रतिकार्यमाह्रियत आनीयत इति प्रत्याहारः । घञ्प्रत्ययः वृद्धिः 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ॥ एवं विक्रियते विकारः । दीयत इति दायः ॥ वस्यते अस्मिन्निति वासः ॥ ७ ॥

स्वरादः ॥ इउऋवर्णान्तेभ्यो धातुभ्यः अः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ ८ ॥ घञोऽपवादः । सञ्चीयतेऽसौ सञ्चयः । चयनं चयः । जीयते इति जयः । नीयते तत् नयनं नयः । उन्नीयते इति उन्नयः । नूयते तत् नवनं नवः । लवनं लवः । स्तूयते तत् स्तवनं स्तवः ॥ कॄ विक्षेपे । कीर्यते इति करः । गरः ॥ नॄ विक्षेपे । नॄयते विक्षिप्यते कामादिभिरिति नरः ॥ षिञ् बन्धने । विशेषेण सीयते बध्यते अनेनेति विषयः ॥

(च०) सूत्रम्—'स्वरा०' ॥ स्वर० पञ्चम्येकवचनम् । ङसिरत् । 'सवर्णे' अ प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो०' 'चपा अबे जबाः' 'स्वर' ॥ वृत्तिः सुगमा । चिञ् चयने चि अप्रत्ययः । 'गुणः' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रा वि०' चयनं चयः । अत्र भावे सम्पूर्वः । सञ्चीयत इति सञ्चयः अत्र कर्मणि ॥ ष्टुञ् स्तुतौ । 'आदेः ष्णः स्नः' स्तु । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः गुणः' 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' स्तवनं स्तवः ॥ एवं भवनं भवः । अनुभवनमनुभवः ॥ णु स्तुतौ । नवनं नवः ॥ णीञ् प्रापणे 'आदेः ष्णः स्नः' नी उत्पूर्वः । उत्प्राबल्येन ऊर्ध्वं वा नयनं प्रापणमुन्नयः अप्रत्ययः गुणः 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रो०' ॥ नॄ विक्षेपे नॄयते विक्षिप्यते कर्मादिभिः अथ

कामादिभिः इति नरः । 'स्वरादः' इति अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ ८ ॥

मदामः ॥ मदादीनां अः प्रत्ययो भवति भावादौ कर्तृवर्जिते ॥९॥ मदी हर्षे । मद्यते तत् मदनं मदः । प्रमद्यते अनेनेति प्रमदः । प्रमद्यते पुरुषोऽनया सा प्रमदा । पण्यते तत् पणनं पणः ॥ शमु दमु उपशमे । शम्यतेऽसौ शमः । दमनं दमः ॥ श्रम खेदे । श्रम्यते इति श्रमः । भ्रमः ॥ यमु उपरमे । यम्यते इति यमः । दीव्यति विश्वमनेनेति देवः । जङ्गम्यतेऽसौ जङ्गमः ॥ हिसि हिंसायाम् ॥ **सिंहे वर्णविपर्ययश्च** ॥१०॥ चकारादः प्रत्ययः । हिनस्तीति सिंहः ॥

(च०) सूत्रम्—'**मदामः**' ॥ मदां षष्ठी बहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' । अः प्रथमैकवचनान्तम् । मदादीनां धातूनामप्रत्ययो भवति भावे कर्मणि च । मदी हर्षे मद् । अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' मदनं मदः अत्र भावे । एवं प्रमद्यते प्रकर्षेण हृष्टः क्रियते अनयेति प्रमदा स्त्रीत्वादाप् । अत्र कर्मणि । पणधातुः व्यवहारे स्तुतौ च । पण् अप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' पणः । शम दम उपशमे । शमः दमः । यम उपरमे । यमः विस्तरः । दीव्यते विश्वमनेनेति देवः । षिञ् बन्धने । 'आदेः ष्णः स्नः' सि विपूर्वः । विशेषेण सिनोति बध्नाति पुरुषमीश्वरोऽनेनेति विषयः । अप्रत्ययः 'गुणः' 'प्रादेश्च तथा तौ सुनमाम्' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ हिंसतेर्धातोः अप्रत्ययो भवति वर्णविपर्ययश्च भवति । 'सिंहे वर्णविपर्ययः' इति प्रागुक्तत्वात् । हिंस् हिंसायाम् । हिंस् हिनस्तीति सिंहः । अप्रत्ययः वर्णविपर्ययः । हस्य स्थाने सः । सस्य स्थाने सः । सस्य स्थाने ह इति । 'स्वरहीनं' 'स्रोर्वि०' ॥ ९-१० ॥

(प्र०) **मदाम** इति । अथ कथं विश्राम इति । अपाणिनीयमिति दीक्षितः । 'विश्रामं लभतामिदं च शीथिलज्यावद्धमस्मद्धनुः' इत्यादौ तु विश्रान्तिपदप्रक्षेपेणाप्युपपत्तेः । विश्रामभूरिति त्वन्याय्यमेवेति वामनादयः । वस्तुतस्त्वत्रापि प्रमादशब्दवत्समाधानम् ॥ ९ ॥

मूर्तौ घनः ॥ मूर्तौ काठिन्ये परिच्छेदेऽर्थे चाभिधेये हन्तेरः प्रत्ययो भवति भावादौ हन्तेर्घनादेशश्च ॥११॥ दधिकाठिन्यं हन्यते इति दधिघनः । परिच्छिन्नं सैन्धवं हन्यते इति सैन्धवघनः । **हनो वधादेशश्चाप्रत्ययः** ॥ १२ ॥ हन्यते इति वधः ॥

(च०) सूत्रम्—'मूर्तौ घनः' ॥ मूर्ताविति मूर्तिशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । 'ङेरौ ङित्' टिलोपः । 'स्वरहीनं०' । घनः प्रथमैकवचनान्तम् 'स्रोर्वि०' ॥ मूर्तौ कोऽर्थः काठिन्येऽर्थे पुनः परिच्छेदे परिमाणेऽर्थे स्तोकार्थे वा ज्ञानविशेषे वा अभिधेये वाच्ये सति हन्तेर्धातोः अप्रत्ययो भवति हन्तेश्च घनादेशः । हन् एकत्र दधिपूर्वः द्वितीये सम्बन्धपूर्वः

नप्रत्ययः । घनादेशः । 'अदे' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' कठिनं दधि दधिघनः । रिच्छिन्नमेतावत्स्तोकं वा सैन्धवं सैन्धवघनः ॥ १२ ॥

ट्वितोऽथुः ॥ ट्वितो धातोरथुः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥१३॥ टुवेपृ कम्पने । वेप्यते अनेनेति वेपथुः ॥ टुनदि समृद्धौ । नन्द्यते अनेनेति नन्दथुः ॥ टुवप् बीजतन्तुसन्ताने । उप्यते इति वेपथुः ॥ टुक्षेपृ क्षेपणे । क्षेप्यते अनेनेति क्षेपथुः । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयथुः । टुक्षु शब्दे । क्षुयते इति क्षेपथुः । टुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥

(च०) सूत्रम्—'ट्वितोऽथुः' ॥ टु इत्यस्य स ट्वित् तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' अथुः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रोर्वि०' 'अतोऽत्युः' 'उ ओ' 'एदोतोऽतः' ॥ टु इत्यस्य स तथा धातोः अथुप्रत्ययो भवति भावे । टुवेपृ कम्पने । वेप् अथुप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' वेपथुः ॥ एवं क्षिप प्रेरणे । क्षेपथुः ॥ टुणदि समृद्धौ । नन्दथुः दवथुः ॥ टुक्षु शब्दे । क्षवथुः ॥ टु ओश्वि गतिवृद्ध्योः । श्वयथुः ॥ टुवम् उद्गिरणे । वमथुः ॥ १३ ॥

ड्वितस्त्रिमक् तत्कृते ॥ ड्वितो धातोस्त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन कृतेऽर्थे वाच्ये सति ॥१४॥ क्रियया निर्वृत्तः कृत्रिमः घटः । संभारेण सम्भृतं वा निवृत्तं सम्भृत्रिमं युद्धम् । पाकेन निवृत्तं पक्त्रिमं फलम् । याचनेन निर्वृत्तं याचित्रिमं किं ? विप्रधनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'ड्वितस्त्रिमक्' ॥ 'ड्वितः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' त्रिमक् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' तत्कृते सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ डु इत् अनुबन्धो यस्य स ड्वित् तस्माद्धातोः त्रिमक् प्रत्ययो भवति तेन धात्वर्थेन साधनभूतेन कृते निष्पादितेऽर्थे वस्तुनि वाच्ये सति । कृ । क्रियया कारणेन निर्वृत्तो निष्पन्न इति कृत्रिमः अस्वाभाविको घटः । अत्र कृधातोरर्थः करणं तेन कृतो निष्पन्नो यो घटरूपो ऽर्थः पदार्थस्तस्मिन् वाच्ये सति त्रिमक् प्रत्ययः । ककारो गुणनिषेधार्थः प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ एवं डुभृञ् धारणपोषणयोः । सम्पूर्वः त्रिमकप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' संभारेण जनसमूहेन निर्वृत्तं संभृत्रिमं युद्धम् ॥ डुपचष् पाके । पच् त्रिमकप्रत्ययः । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' पाकेन निर्वृत्तं निष्पन्नं पक्त्रिमं फलम् । एवं पक्त्रिमः ओदनः ॥ १४ ॥

(प्र०) तत्कृत इति । तेन धात्वर्थेन कृतस्तत्कृतस्तस्मिन्नित्यर्थः ।

नट्की ॥ धातोर्नट्की इत्येतौ भवतः भावादौ ॥१५॥ **यज् याच् यत् विच्छः प्रच्छ स्वप् एभ्यो नट् प्रत्ययो भवति ॥ १६ ॥** स्तोः श्चुभिः श्चुः । असम्प्रसारणम् । इज्यते अनेनेति यज्ञः । याच्यते सा याच्ञा । यती प्रयत्ने यत्यते तत् यतनं यत्नः ॥

(च०) सूत्रम्—'नट्की' ॥ नट् च किश्च नट्की प्रथमाद्विवचनान्तम् 'औ यू' 'सवर्णे०' धातोर्नट् कि इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ । स्वप् रक्ष यत् प्रच्छि विच्छ याच् यज् एभ्यो नट् । यती धातुः प्रयत्ने । यत् नट् प्रत्ययः 'स्वर०' 'स्रोर्वि०' यत्नः ॥ १५-१६ ॥

(प्र०) नट्कीति । यज्ञ इति । यजनं यज्ञः 'यज्ञार्थात्कर्म्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः' इत्यत्र तु इज्यत यज्ञो विष्णुरिति कर्म्मणि ॥ १६ ॥

छः श्ने ॥ छकारस्य शकारादेशो भवति नप्रत्यये परे भावादौ ॥ १७ ॥ शकारादेशः संप्रसारणबाधार्थः । विच्छि गतौ । विच्छ्यते इति विश्नः । प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् । पृच्छ्यतेऽसौ प्रश्नः । रक्ष्यतेऽसौ रक्ष्णः । सुप्यते इति स्वप्नः ॥ **उपसर्गकर्माधारेषु दाधोः किः ॥** उपसर्गे कर्मण्युपपदे आधारे च दाधोः किः प्रत्ययो भवति ॥ १८ ॥ अन्तर्धीयते इति अन्तार्धिः । आधिः । आदिः । विधिः । आधीयते तत् आधानं आधिः आदीयते तत् आदानं आदिः । आतोऽनपि इत्याकारलोपः । विधीयते तत् विधानं विधिः । संधीयते तत् संधानं सधिः । उदकं धीयतेऽस्मिन्निति उदधिः ॥ **उदकस्य ॥** उदकशब्दस्य उदादेशो भवति अधिकरणे ॥१९॥ पयोधिः ; अम्भो निधीयते यत्र स अम्भोनिधिः ॥

(च०) प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ प्रच्छ नट् प्रत्ययः । प्रश्नः ॥ सू०—'छः श्ने' ॥ प्रच्छ धातोन परे छकारस्य शकारो भवति संप्रसारणाभावश्च । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' पृच्छनं प्रश्नः । याचनं याच्ञा । यज देवपूजा० । यजनं यज्ञः । नट्प्रत्ययः । 'स्तोः श्चुभिः श्चुः' 'जज्ञोर्ज्ञः' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' स्वप्नं स्वपनः । टकार ईवर्थस्तेन द्रवतीति द्रोणी । राजा धीयते यस्यामिति राजधानी ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । धा विपूर्वः ! किप्रत्ययः । ककारः कित्कार्यार्थः । इ । 'आतोऽनपि' इत्याकारलोपः ।'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' विधानं विधिः । एवं निधिः आधिसंधिः अम्भो निधीयते यत्र सः अम्भोनिधिः । आदीयत इति आदिः । ग्रन्थिः । ग्रन्थि ग्रन्थने । ग्रथ् किप्रत्ययः । 'इदित०' 'नश्चापदान्ते०' स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ग्रन्थिः । विधि, निधि, संधि, आधि, समाधि अम्भोनिधि, [ग्रन्थि] एते सर्वेऽपि किप्रत्ययान्ताः पुंलिङ्गे हरिशब्दवत्साध्याः ॥ १९ ॥

भावे युट् ॥ धातोर्भावे युट् प्रत्ययो भवति ॥ २० ॥ युवोरनाकौ । ज्ञायते तत् ज्ञानम् । क्रियते तत् करणम् । दीव्यते तत् देवनम् । दीयते तत् दानम् । भूष अलंकारे । भूष्यते तत् भूषणम् ह्रियते तत् हरणम् । हूयते तत् हवनम् उह्यते तत् वहनम् ॥ भाष व्यक्तायां वाचि । भाष्यते तद्भा-

षणम् ॥ दुष वैचित्र्ये तत् दूषणम्। गीयते तत् गानम्। पीयते तत् पानम्। मीयते तत् मानम् ॥ **उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च** ॥ उदुपसर्गात्परयोः स्थास्तम्भयोः सकारस्य लोपो भवति ॥ २१ ॥ उत्थीयते तत् उत्थानम्। स्तम्भ रोधने। उत्तभ्यते तत् उत्तम्भनम् ॥

(च०) सूत्रम्—'भावे युट्' ॥ प्रथमैकवचनान्तम्। हसेपः ॥ वृत्तिः कण्ठ्या। युट्प्रत्ययान्ता नपुंसकलिंगे भवन्ति। कृ युट् प्रत्ययः। यु 'युवोरनाकौ' 'गुणः०' 'ऋर्नो णो०' क्रियते इति कारणम् ॥ हु दानादनयोः। हूयते इति हवनम् ॥ दुष वैकृत्ये। दूष्यत इति दूषणम्। 'दुषेर्ण्यन्तस्य कृति च क्वचित्' इति दीर्घः ॥ डुदाञ् दानम् ॥ एवं भाषणमुदाहरणम् इति ॥ उत् उपसर्गपूर्वात् स्थाधातोर्युट्प्रत्ययो सलोपश्च भवति। ष्ठा गतिनिवृत्तौ 'आदेः ष्णः स्नः' स्था उत्पूर्वः। यु 'युवोरनाकौ' 'उदः स्थास्तम्भोः सलोपश्च' इति सकारस्य लोपः। 'खसे चपा झसानाम्' उत्थानम्। एवं स्तम्भ निरोधे। उत्तम्भनम् उत्थितिः ॥ २१ ॥

साधनाधारयोर्युट् ॥ साधने आधारे चार्थे युट् प्रत्ययो भवति ।२२। पच्यते अनेनेति पचनः अग्निः। पच्यतेऽस्यां स्थाल्यां सा पचनी स्थाली ॥

(च०) सूत्रम्—'साधनाधारयोः' ॥ साधनं च आधारश्च साधनाधारौ तयोः सप्तमीद्विवचनान्तम्। 'ओसि' 'ए अय्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' साध्यते येन कृत्वा तत्साधनं करणं यत्र आधेये साध्यते स आधारः एतयोः अर्थे युट्प्रत्ययो भवति। पच् 'युवोरनाकौ' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पच्यते अन्नमनेनेति पचनोऽग्निः। अत्र साधने युट्। पच्यते अस्यामिति पचनी स्थाली युट् टित्त्वादीप्। आधारे युट्। एवमन्येऽप्यूह्या ।२२।

ईषद्दुःसुषु खल्यू ॥ ईषदादिषु प्रयुज्यमानेषु खल्यू इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः भावादौ ॥२३॥ लकारः प्रत्ययभेदज्ञापनार्थः ॥ खकारो गुणविधानार्थः मुमागमार्थश्च ॥ ईषत्सु अकृच्छ्रार्थौ। दुःकृच्छ्रार्थः। ईषदनायासेन भूयते इति ईषद्भवः। दुर्भवः। सुभवः। ईषदनायासेन क्रियते इति ईषत्करः प्रपञ्चो हरिणा। दुःखेन क्रियते इति दुष्करः। सुखेन क्रियतेऽसौ सुकरः। ईषदाढ्यः क्रियते अनेनेति ईषदाढ्यंकरः। दुराढ्यंकरः। आढ्यंकरश्चैत्रो भवता। ईषत्। पीयते असौ ईषत्पानः सोमो भवता। दुष्पानः। सुपानः। युधि संप्रहारे। दुःखेन योधयितुं शक्यः दुर्योधनः सुखेन योधयितुं शक्यः सुयोधनः। ईषच्छासनः। दुःखेन शासयितुं शक्यः दुःशासनः। सुशासनः ॥

इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ॥ ६ ॥

(च०) सूत्रम्—**ईषद्दुःसुषु खल्यू** ॥ ईषच्च दुश्च सुश्च ईषद्दुःसुवः तेषु सप्त-

मीबहुवचनान्तम् । 'क्विला०' खल् च युश्च खल्यू थमाद्विवचनान्तम् । 'आ यू' 'सवर्णे०' ।। ईषदादिषु ईषत दुःसु एतेषु त्रिषु पूर्वपदेषु सत्सु धातोः खल् यु एतौ प्रत्ययौ भवतः । खकारः 'खितिपदस्य' इति मुमागमार्थः । लकारः 'इखखि' इति खप्रत्ययाद्भेद-ज्ञापनार्थः । भू ईषत् दुःसुपूर्वः । खल्प्रत्ययः । अ 'ओ अव्' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' ईषद्भव-तीति ईषद्भवः । एवं दुःखेन भवतीति दुर्भवः । सुखेन भवतीति सुभवः । एवं करोतेः । ईषत्क्रियते इति ईषत्करः । दुःकरः । सुकरः । एवं दुर्जयः सुजयः । दुर्लभः सुलभः । युधधातुः संप्रहारे संग्रामे । युध् दुर् पूर्वः । युप्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' इति अनादेशः 'उपधाया लघोः' 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' दुर्योधनः दुःखेन युध्यते अनेनेति दुर्योधनः एवं सुयोधनः ।। २३ ।। इति कृदन्ते भावाधिकारप्रक्रिया ।। ६ ।।

(प्र०) **खल्विति** । लकारः इखखीत्यत्रोक्तात् खप्रत्ययाद्भेद ज्ञापनार्थः। खकारो मुमागमार्थः ।।२३ ।।

कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

अथ कृत्यप्रक्रिया ॥ तव्यादीनां कृत्यसंज्ञा पाणिनीयानाम् । कृत्यादि भाव-कर्मणोरेव ॥ **तव्यानीयौ** ॥ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवत भावादौ ॥ १ ॥ एध वृद्धौ । एध्यते वा एधितुमर्हं एधितव्यं एधनीयं धनं त्वया । भावस्यैकत्वादेकव-चनं नपुंसकत्वं च । भूयते वा भवितुमर्हं भवितव्यं भवनीयम् । क्रियते वा कर्तुमर्हं कर्तव्यं करणीयम् । आस्यते वा आसितुमर्हं आसितव्यं आसनीयम् । कर्तव्यः करणीयो वा धर्मस्त्वया । या प्रापणे । प्रयातुमर्हं प्रयातव्यं प्रयाणीयम् । इटो ग्रहाम् । गृह्यते तत् ग्रहीतव्यं ग्रहणीयम् । वृञ् संभक्तौ । व्रियते वा वरितुं योग्यं वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम् वृञ् वरणे व्रियते तत् वरितव्यं वरीतव्यं वरणीयम् ।

(च०) सूत्रम्—'तव्यानीयौ' ॥ तव्यश्च अनीयश्च तव्यानीयौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । 'ओऔ औ' ॥ धातोस्तव्यानीयौ प्रत्ययौ भवतः । अकर्तरि कर्मादिकारके भावे च ॥ भू तव्यप्रत्ययः 'कृतः' इतीडागमः । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' भवनं भवितव्यम् । अत्र भावे तव्यप्रत्ययः ॥ आस उपवेशने । अनीयप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' ॥ कृ एकत्र तव्य-प्रत्ययः । एकत्र अनीयप्रत्ययः । स्वरान्तत्वान्नेट् । 'स्वरहीनं०' कर्तव्यं करणीयम् । अत्र कर्मणि । क्रियते इति कर्तव्यं करणीयम् ॥ ग्रह तव्यप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । ग्रहि तव्य इति स्थिते । सूत्रम् 'ईटो ग्रहाम्' ॥ ई प्रथमैकवचनान्तम् । सांकेतिकम् । इटः षष्ठ्येकवचनान्तं 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' । ग्रहां षष्ठीबहुवचनान्तं 'स्वर०' 'मोऽनुस्वारः' ॥ ग्रहादीनां ग्रह वृञ् वृङ् इत्यादीनामिटः ईकरो भवति नतु णबादौ । तेन जग्रहिथेत्यादौ न अनेन इकारस्य ईकारः । ग्रहीतव्यम् ॥ वृञ् धातुः संभक्तौ संसेवायाम् । तव्यप्रत्ययः । 'कृतः' इतीडागमः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'ईटो ग्रहाम्' वरीतव्यम् ॥ १ ॥

(प्र०) तव्यानीयाविति । 'कृत्याः पञ्च समाख्याताः क्यप्घ्यणौ भावकर्म्मणोः । तव्यानीयौ स्वराद्यश्च केलिमः कर्म्मकर्त्तरि' ॥ १ ॥

स्वराद्यः ॥ स्वरान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २ ॥ चीयते वा चेतुमर्हं चेयम् । नेयम् । जेयम् मीयते तत् मेयम् ॥ **असरूपोऽपवादः प्रत्ययोऽस्त्रियां वा बाधकः सरूपस्तु नित्यम्** ॥ ३ ॥ चीयते वा चेतुमर्हं चेतव्यं चयनीयम् । चिकीर्ष्यते वा चिकीर्षितुमर्हं चिकीर्ष्यम् । दातुमिच्छतीति दित्सति वा दित्स्यते इति दित्स्यम् ॥ **क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे निपात्येते** ॥४॥ क्षेतुं शक्यं क्षय्यम् । जेतुं शक्यं जय्यम् । अन्यत्र क्षेयं पापं जेयं मनः । क्षय्यजय्यौ चेति चकारादजर्यमिति निपात्यते । न जीर्यतीत्यजर्यं संगतम् ॥

(च०) सूत्रम्—'**स्वराद्यः**' ॥ स्वरात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिसिरत्' 'सवर्णे०' यः प्रथमैकवचनान्तम् । 'स्रो०' 'चपा अबे जबाः' 'स्वरहीनं०' सिद्धम् । उदाहरणम् । चिञ् चयने । यप्रत्यये 'गुणः' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' चेयम् । एवं णीञ् प्रापणे । 'आदेः ष्णः स्नः' नीयप्रत्ययः । 'गुणः' नेयम् । क्षय्यजय्यौ एतौ द्वौ शक्यार्थे निपात्येते । क्षेतुं योग्यं शक्यं वा क्षय्यम् । जेतुं योग्यं शक्यं वा जय्यम् । एतौ निपात्येते । केचित्तु क्षय्यजय्यौ निपात्यौ तन्मते क्षि क्षये । क्षेतुं शक्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं जय्यम् । पक्षे क्षेयं जेयम् ॥ २-३-४ ॥

(प०) **स्वराद्य** इति । 'यद्भव्यं तद्भव्यं तद्भविष्यति' इत्यत्र औरावश्यक इति घ्यण् । अत्र स्वरग्रहणं चिन्त्यम् । धातोर्द्विविधत्वेनैव हसान्ताद्घ्यणो विधानेन परिशेषात् स्वरान्तलाभात् । यदि तु यत इत्यत्रानपीति विषयसप्तमी तदा भूतपूर्वस्वरान्तादपि य इत्येतदर्थं स्वरग्रहणम् । तेन दित्स्यमित्यादौ यः । वस्तुतस्त्वत्र स्वरग्रहणे प्रयोजनाभावाद्घ्यण्यपि न क्षतिरिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ईच्चातः ॥ अकारान्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति आकारस्य च इकारादेशः॥५॥ दीयते वा दातुमर्हं देयम् । ज्ञातुं योग्यं ज्ञेयम् । गीयते तत् गेयम् । ग्लेयम् । पातुमर्हं पेयम् धीयते तत् धेयम् ॥

(च०) सूत्रम्—'**ईच्चातः**' ॥ ईत् प्रथमैकवचनान्तं सांकेतिकम् । च प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' । अतः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' सिद्धम् । वृत्तिः सुगमा । अकारस्य चेकारः । डुदाञ् । 'ईच्चातः' इति यप्रत्ययः । आकारस्य ईकारः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' । देयं दीयत इति देयम् । एवं गेयं पेयं गै 'संध्यक्षराणामा' ॥ खनेश्च । खनेर्धातोः यप्रत्ययः । टेश्चेकारः । खन खनने । यप्रत्ययः । खन इत्यस्य खि । 'गुणः' प्रथमैकवचने । 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' खेयम् ॥ ५ ॥

पुशाकात् ॥ पवर्गान्तात् शकादेश्च यः प्रत्ययो भवति भवादौ ॥६॥

शप् उपालम्भे आक्रोशे च । शप्यते इति शप्यम् । डुलभष् प्राप्तौ । लब्धुं योग्यं लभ्यम् । यभ् मैथुने । यब्धुं शक्यं यभ्यम् । जप्तुं योग्यं जप्यम् । सरूपत्वात् पक्षे न घ्यण् । शक्यम् शक् सह गद् मद् चर् यम् तक् शस् चत् यत् पत् जन् हन् शल् रुच् एते शकादयः । षह मर्षणे । सोढुं शक्यं शक्यते सह्यते वा सोढुमर्हं सह्यम् । गद्यते वा गदितुमर्हं गद्यम् । मद्यते वा मदितुमर्हं मद्यम् । चरितुमर्हं चर्यम् । यम्यम् ॥ तक् हसने । तक्यते वा तकितुमर्हं तक्यम् ॥ शसु हिंसायाम् । शंसितुमर्हं शस्यम् ॥ चते माने । चते कान्तौ ॥ चत्यते इति चत्यम् ॥ यत्यम् । पत्यम् । जन्यम् ॥ **हनो वधादेशो ये ॥ ७ ॥** हन्यते वा हन्तुमर्हं वध्यम् । शल् शोभायाम् । शल्यम् । रोचितुं शक्यं रुच्यम् । शक् सामर्थ्ये । शक्लृ शक्तौ । शक्यते तत् शक्यम् ॥

(च०) सूत्रम्—'पुशकात्' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णं०' पवर्गान्तात् पफबभम इत्येतदन्तात् शकादेश्च धातोर्यप्रत्ययो भवति भावादौ । यभ मैथुने । यभ् यभ्यते इति यभ्यं कलत्रम् । पवर्गान्तत्वात् यप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' एवं लभ्यं जप्यं नम्यम् इत्यादयः पवर्गान्ताः। शक्लृ शक्तौ । शक् यप्रत्ययः। शक्यम् । मह पूजायाम् । मह् यप्रत्ययः 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' 'मोऽनुस्वारः' मह्यम् । एवं षह मर्षणे सह्यम् ॥ ६–७ ॥

ऋहसात् घ्यण् ॥ ऋवर्णान्ताद्धसान्ताच्च धातोर्घ्यण् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ ८ ॥ घकारो घित्कार्यार्थः । णकारो वृद्ध्यर्थः । क्रियते वा कर्तुमर्हं कार्यम् । वृञ् वरणे । व्रियते तत् वार्यम् धार्यम् चार्यम् । हस् हसने । हास्यम् । ह्रियते तत् हार्यम् । हनो घत् । हन्यते तत् घात्यम् । चजोः कगौ घिति ॥ पक्तुं योग्यं पाक्यम् । वच परिभाषणे ॥ **वचः शब्दसंज्ञायां कुत्वं वाच्यम्** ॥ ९ ॥ तत्र वाक्यम् । अन्यत्र वाच्यम् ॥ **यजूयाचूवचूरुचप्रवचूअर्चूत्यजूपूजूगर्जूभुजां घ्यणि कुत्वाभावः** ॥१०॥ याज्यम् । याच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यम् । अर्च्यम् । त्याज्यम् । पूज्यम् । गर्ज शब्दे । गर्ज्यते तत् गर्ज्यम् । भुज्यते तत् भोज्यम् । बाधृ हिंसायाम् । बाधितुं योग्यं बाध्यम् । भाजितुं योग्यं भाज्यम् ॥

(च०) **'ऋहसान्तात् घ्यण्'** ॥ ऋश्च हसश्च ऋहसं ऋहसमन्ते यस्य स ऋहसान्तस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' घ्यण् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः०' ऋवर्णान्तात् हसान्ताच्च धातोः घ्यण्प्रत्ययः स्यात् भावादौ । घकारो घित्कार्यार्थः ।

णकारो वृद्ध्यर्थः। कृ घ्यण्प्रत्ययः। वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' 'राद्यपो०-' जलतुम्बिका०। प्रथमैकवचने 'अतोऽम्'। कारणाय अर्हं क्रियते वा तत्कार्यम्। वृञ् वरणे। वार्यम्॥ वच् परिभाषणे। वचनाय योग्यं वाच्यम्। बन्ध बन्धने। बन्ध् घ्यण्प्रत्ययः। य वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' बन्धनाय योग्यं बध्यम्। हस हसने। घ्यण्प्रत्ययः। वृद्धिः। 'स्वरहीनं०' 'अतोऽम्' हास्यम्। डुपचष् पाके। पच् घ्यण्प्रत्ययः। य 'चजोः कगौ०' इति चस्य कः। वृद्धिः पाक्यम्। एवं वाक्यम् उच्यते इति वाक्यम्। घित्वात्ककारोऽपि भवति। अपिशब्दात् कुत्रचित् 'चजोः कगौ०' इति भवति। कुत्रचिन्न भवति। कुत्रचिद्विकल्पः। तेन वाच्यं वाक्यं भोज्यं भोग्यम्। इत्यादौ विकल्पः। त्याज्यं पूज्यं रुच्यम् अर्च्यम् इत्यादौ न। प्रयोगानुसारेण कुत्वाभावो ज्ञेयः॥ अमापूर्वस्य वसतेर्घ्यण् णित्वाद्वृद्धिर्वक्तव्या। अकर्तरि घ्यण् च। अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ अस्यामिति अमावास्या अमावस्या इति विकल्पेन वृद्धिः॥ ८-१०॥

य एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः। 'रारो ऌसे दृशाम्।' दर्शनार्हो द्रष्टव्यः। दर्शनीयः। दृश्यः॥ इङ् अध्ययने। स्वाध्यायोऽध्येतव्यः। स्वाध्यायो नाम वेदः॥ श्रु श्रवणे। श्रवणार्हः। श्रोतव्यः। श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम्॥ मान पूजायाम्। मानितुं योग्यो मानितव्यः। माननीयः॥ ध्यै चिन्तायाम्। ध्यानार्हो ध्यातव्यः। ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः॥ मन ज्ञाने। मननार्हो मन्तव्यः। मन्तुं योग्यो मननीयः। सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति। नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः। भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः। बुभूषणीयः॥

(च०) पुनर्विशेषमाह—य एते इति॥ एते पूर्वोक्तास्तव्यादयः तव्य, अनीय, य, घ्यण् एते प्रत्यया भावकार्ययोः भावोक्तौ कर्मोक्तौ विहिताः कृताः ते अर्हे योग्यत्वादिविधौ च कर्तव्यार्थोपदेशे च वक्तव्याः। कर्तव्या इत्यर्थः। दृशिर् प्रेक्षणे। दर्शनार्हो द्रष्टव्यः। तव्यप्रत्ययः। 'गुणः' 'रारो ऌसे दृशाम्' इति द्रा। 'छशषराजादेः षः' 'ष्टुभिः ष्टुः' दृश् अनीयप्रत्ययः। 'गुणः' जलतुम्बिका०। दर्शनीयः। पुनः दृश्। 'ऋहसात्' इति घ्यण् प्रत्ययः। 'स्वरहीनं०' दृश्यः॥ इङ् अध्ययने। ई अधिपूर्वः। अध्येतुं विधेयोऽर्हो वा अध्येतव्यः तव्यप्रत्ययः। 'गुणः' 'इर्यं स्वरे' 'स्वरहीनं०' स्वाध्यायोऽध्येतव्यः॥ एवं श्रु श्रवणे। श्रोतुं योग्यः। श्रूयते वा इति श्रोतव्यः॥ मन ज्ञाने। मन्तव्यः॥ ध्यै 'सन्ध्यक्षराणामा' ध्यातव्यः। 'सप्रत्ययान्तादपि०' इच्छार्थसप्रत्ययान्ताद्धातोरपि तव्यादयः प्रत्यया भवन्ति। ध्यै नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः। नितरां ध्यातुमेष्टव्य इति विग्रहे इच्छार्थे सप्रत्ययः। 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' 'ह्रस्वः' 'यः से' इति पूर्वाकारस्य इकारः। 'झपानां जबचपाः' धस्य दः। ततः सप्रत्ययान्तात्तव्यप्रत्ययाः। 'कृतः' इती डागमः। 'यतः' इत्यकारलोपः। निपूर्वः। निदिध्यासितव्यः। ज्ञा अवबोधने ज्ञा। सप्रत्ययः। द्वित्वादि प्राग्वत्। विजिज्ञासितव्यः। विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यः॥

ओरावश्यके घ्यण् ॥ उवर्णान्ताद्धातोरावश्यकेऽर्थे घ्यण् प्रत्ययो भवति ॥११॥ **ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत्** ॥ धातोरोकारौकारयोर्निमित्तं वा सम्बन्धी यः प्रत्ययः स स्वरवत् स्यात् ॥१२॥ समासे अवश्यमादीनामन्तलोपमिच्छन्ति शाब्दिकाः ॥

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुंकाममनसोरपि ।
समो वा हिततयोर्मांसस्य पचि युड्घञोः ॥ १ ॥

लूञ् छेदने । लूयते वा लवितुं योग्यः लाव्यः । अवश्यं लाव्यो अवश्यलाव्यः । भोक्तुं कामो यस्य स भोक्तुकामः । श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । सम्यक्प्रकारेण हितं सहितं संहितम् । संततं-सततम् । मांसस्य पचनं मांसपचनम् । युड्घञोः पचि परे मांसस्याकारो वा लुम्पेत् । मांसस्य पचनं मांस्पचनम् । मांसस्य पाकः मांस्पाकः मांसपाकः ॥

(च०) 'ओरावश्यके घ्यण्' ॥ ओः पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' 'स्रोर्वि०' आवश्यके सप्तम्येकवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' ॥ उवर्णान्ताद्धातोः आवश्यकेऽर्थे घ्यण्प्रत्ययो भवति भावादौ । भू घ्यण्प्रत्ययः । य णकारो वृद्ध्यर्थः । भो अवश्यंपूर्वः । 'ओदौतोर्यः प्रत्ययः स्वरवत्' ओश्च औश्च ओदौत् तस्मात् । ओकारौकाराभ्यां परो यप्रत्ययस्य यकारः स्वरवत् ज्ञेयः । स्वरवत्त्वात् 'ओ आव्' 'स्वरहीनं०' अवश्यंभाव्यम् । एवं लूञ् छेदने । अवश्यं लाव्यम् । मकारलोपार्थमाह—समासे सति अवश्यादीनाम् अवश्यं, तुम्, सम्, मांसानां मलोपमिच्छन्ति । मश्च अश्च मः । इति समासस्तेन मकारलोपः । यद्वा अन्तलोपमिच्छन्तीति पठन्ति । श्लोकश्चात्र—लुम्पेदिति । कृत्ये प्रत्यये परे अवश्यंशब्दस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्येति अन्तं मकारं लुम्पेत । व्याख्या । तव्य, अनीय, य, घ्यण्, क्यप्, एतेषां पञ्चप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञा ॥ तथा काममनसोः शब्दयोः परयोः तुम्शब्दस्यान्तं मकारं लुम्पेत । तुमिति षष्ठ्यन्तमव्ययम् ॥ हिततत एतयोः परयोः सतोः सममित्यस्य मकारं वा लुम्पेत् ॥ युट्प्रत्ययसहिते घञ्प्रत्ययसहिते च पचिधातौ परे मांसशब्दस्य अन्तं मकारं वा लुम्पेत् विकल्पेन ॥ कृत्यसंज्ञायां संमतिमाह—तव्या० । पाणिनीयानां मते तव्यादीनां कृत्य इति संज्ञा । अवश्यं लाव्यमित्यत्र तव्यप्रत्ययपरत्वात् अवश्यंशब्दस्य मकारलोपः । अवश्यलाव्यमिति सिद्धम् । अवश्यं निश्चयेन लवितुं योग्योऽवश्यलाव्यः ॥ तथा भुज तुम्प्रत्ययः । 'उपधाया लघोः' गुणः । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' भोक्तुं कामोऽभिलाषो यस्य सः भोक्तुकामः ॥ तथा श्रु श्रवणे । तुम् प्रत्ययः । 'गुणः' श्रोतुं मनो यस्य स श्रोतुमनाः । अत्रोभयत्रापि काममनसोः सतोः तुमो मकारलोपः ॥ ओहाङ् गतौ । सम्पूर्वः । 'क्तक्तवतू' इति क्तप्रत्ययः । 'स्थामि' इकारः संहितम् । 'समो वा' इति विकल्पेन समो मकारलोपः सहितम् । तनु विस्तारे । क्त प्रत्ययः । 'लोपस्त्वनुदात्त०' सम्पूर्वः । सन्ततं सततम् । अत्रापि ततशब्दे परे विकल्पेन

समो मकारलोपः ॥ पच् युट्प्रत्ययः । 'युवोरनाकौ' 'स्वरहीनं०' 'मांसपूर्वः' । युट्प्रत्ययसहिते पचिधातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपचनं मांस्पचनम् । पुनः पच् 'घञ् भावे' इति घञ् प्रत्ययः । अ वृद्धिः । 'चजोः कगौ घिति' 'स्वरहीनं०' पाक मांसपूर्वः । अत्र घञ्प्रत्ययसहिते पचि धातौ परे विकल्पेन मांसशब्दस्याकारलोपः । मांसपाकः मांस्पाकः इति रूपद्वयम् ॥ केचित्तु मांसशब्दस्य मकारस्य तथान्त्यस्याकारस्य लोपमिच्छन्ति । यथा मांस्पाकः ॥ इति ॥ ११—१२ ॥

(प्र०) आदौतोरिति । द्योतितार्थस्यापि क्वचित् प्रयोगो दृश्यते लाघवं प्रत्यनादरादित्यत आह—अवश्यलाव्यमिति ।

ऋदुपधात् क्यप् ॥ ऋकारोपधाद्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावकार्ययोः ॥१३॥ कृती छेदने । कर्त्तितुमर्हं कृत्यम् । नितरां कर्त्तितुं योग्यं निकृत्यम् । वृद्ध्यम् । वृत्यते तत् वृत्यम् ॥ **कृपिचृत्योर्न क्यप्** ॥१४॥ कृपू सामर्थ्ये । कृपो रो लः । कल्पितुं योग्यं कल्प्यम् । चृत दीप्तौ । चर्त्यम् ॥ **मृजो वा क्यप्** ॥१५॥ मृज्यं मार्ग्यम् ॥ **ह्रस्वाच्च क्यप्** ॥ ह्रस्वान्ताद्धातोर्भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥१६॥ तस्य ग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । क्रियते तत्कृत्यम् ॥ **कृञः क्यपि वा रिङ् वक्तव्यः तुगभावश्च** ॥१७॥ कृत्या क्रिया ॥ **ङिदनेकाक्षरोऽप्यादेशस्तदन्तस्यैव वक्तव्यः** ॥१८॥ **गुपूगुह्योः क्यप्** ॥१९॥ गोप्तुं योग्यं गुप्यम् । गूहितुं योग्यं गुह्यम् ॥ **वदेः क्यप् भावादौ** ॥ वदेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ २० ॥ मृषा उद्यते इति मृषोद्यम् । ब्रह्मणा उद्यते या कथा सा ब्रह्मोद्या ॥ **गृहेः क्यप्** ॥ अर्जुनगृह्या सेना ॥२१॥ **भुवो भावे क्यप्** ॥ नाम्नि उपपदे भुवो भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥२२॥ ब्रह्मणो भावः ब्रह्मभूयं गतः । ब्रह्मणा भूयेत तत् ब्रह्मभूयं गतः । नाम्नि किम् । भवितव्यं भव्यम् ॥ (१)स्त्यै ष्ट्यै शब्दसङ्घातयोः । **स्त्यायतेर्ड्रट्** ॥२३॥ डित्वाट्टिलोपः । संयोगान्तस्य लोपः । टित्वादीप् । स्त्यायति समूहं करोति सा स्त्री । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः ॥ **लक्षेरी मुट् च** ॥२४॥ लक्षतेर्धातोरीः प्रत्ययो भवति तस्य मुडागमश्च । लक्ष्यते पुमाननया सा लक्ष्मीः ॥

(च०) सूत्रम्—'ऋदुपधात्क्यप्' ॥ ऋत् ऋकारः उपधा यस्य स ऋदुपधस्तस्मात् पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'हसेपः' ऋकारोपधात् 'वृतु वर्तने' इत्यादेर्धातोः क्यप्रत्ययो भवति भावादौ । ककारो गुणनिषेधार्थः । कृती छेदने । कृत् क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं' प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' निःपूर्वः ।

(१) पाठोऽयमुणादिप्रक्रियायाः ।

निःकृत्यं नितरां कृत्यते निःकृत्यम् ॥ वृतु वर्तने । वृत्यं नृत्यम् । 'ह्रस्वाच्च' क्यप्प्रत्ययो भवति' पित्त्वात् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुगागमः । डुकृञ् कृ क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' कृत्यं स्तुत्यम् । 'भुवो भावे क्यप्' भूधातोर्भावे शब्दप्रवृत्ति-निमित्ते क्यप्प्रत्ययो भवति । कित्त्वाद्गुणो न । क्यप्प्रत्ययः । ब्रह्मपूर्वः । प्रथमैकवचने 'अतोऽम्' ब्रह्मभूयं ब्रह्मणो भावः । ब्रह्मत्वं गतः प्राप्त इत्यर्थः । एवं देवभूयं देवत्वम् ॥ २२ ॥ ['स्त्यायतेर्ड्ट्' स्त्यायतेर्धातोः स्त्रीत्वे वाच्ये ड्ट्प्रत्ययो भवति । डकारष्टिलो-पार्थः । ष्ट्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः । शब्दार्थे समूहार्थे च स्त्य ड्ट्प्रत्ययः । डित्त्वाट्टिलोपः। 'संयोगान्तस्य०' इति यलोपः । 'स्वरहीनं०' 'ष्ट्रित्तः' इतीप् । प्रथमैकवचने 'हसेपः०' स्त्री 'लक्षेरी मुट् च' लक्षधातोः ईप्रत्ययो भवति तस्य च मुडागमः । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । लक्ष ईप्रत्ययः । मुट् । टित्त्वादादौ । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । अत्र ईवन्तत्वाभावात्सेर्लोपो न ॥ २४]

इण् स्तु वृ द भृ शास् जुष् खन् एभ्यः क्यप् वाच्यः ॥२५॥ तुक्, ईयते इति इत्यः । स्तुत्यः । वृत्यः । दृङ् आदरे । दृत्यः । भृत्यः । शासेरिः शिष्यः । जुष् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यः ॥ **खन एत्वं क्यपि वाच्यम्** ॥२६॥ खन्यते इति खेयम् ॥ **भिद्योद्ध्यौ नदे नि-पात्येते** ॥२७॥ भिनत्ति कूलभिति भिद्यः । उज्झ उत्सर्गे । उज्झति जल-मिति उद्ध्यः नदः । नदे किम् । भेत्ता उज्झिता ॥ **कृवृष्योर्वा क्यप्** ॥२८॥ क्रियते तत् कृत्यम् । कर्तुं योग्यं कार्यम् । वृष वृष्टौ । वृष्यम् । वर्ष्यम् ॥ **य एते भावकार्ययोर्विहितास्तव्यादयस्तेऽर्हविधौ च वक्तव्याः** ॥२९॥ रारो झसे दृशाम् । दर्शनार्हो द्रष्टव्यः । द्रष्टुं अर्हः दर्शनीयः दृश्यः । इङ् अध्ययने । स्वाध्यायोऽध्येतव्यः । स्वाध्यायो नाम वेदः । श्रु श्रवणे । श्रवणार्हः श्रोतव्यः । श्रोतुं योग्यं श्रवणीयम् । मान पूजायाम् । मानितुं योग्यो मानितव्यः माननीयः । ध्यै चिन्तायाम् । ध्यानार्हो ध्यातव्यः । ध्यातुं योग्यो ध्यानीयः । मन ज्ञाने । मननार्हो मन्तव्यः । मन्तुं योग्यो मननीयः ॥ **सप्रत्ययान्तादपि एते प्रत्यया भवन्ति**॥३०॥ नितरां ध्यातुमेष्टव्यो निदिध्यासितव्यः । भवितुमेष्टव्यो बुभूषितव्यः-बुभू-षणीयः । तव्यानीयौ क्यब्ध्यण्याः ॥

कृत्याः पञ्च समाख्याता ध्यण्क्यपौ भावकर्मणोः ।
तव्यानीयौ स्वराद्यश्च शब्दशास्त्रविचक्षणैः ॥ २ ॥

॥ इति कृत्यप्रक्रिया ॥ ७ ॥

(प्र०) भिद्योद्ध्याविति । घत्वं निपात्यम्

स्त्रीप्रत्ययाधिकारः ॥ ८ ॥

अथ स्त्र्यधिकारः ॥ **स्त्रियां यजां भावे क्यप्** ॥ यजादेर्धातोः स्त्रियां भावे क्यप् प्रत्ययो भवति ॥१॥ यज् व्रज् समज् निपद् निपत् मन् नम् विद् षुञ् शीङ् भृञ् इण् कृ इषु परिसृप परिचर अटाट्य आस् चर् जागृ हन् एते यजादयः ॥ कित्त्वात्सम्प्रसारणम् ॥ इज्यते सा इज्या । स्त्रीत्वादाप् ॥ व्रज्यते सा व्रज्या ॥ अज गतौ क्षेपणे च । समज्यते सा समज्या शिबिका ॥ प्रकर्षेण व्रज्यते अस्यामिति प्रव्रज्या ॥ षद् विशरणगत्यवसादनेषु । निषद्यते सा निषद्या ॥ निपत्या ॥ मन ज्ञाने । मन्यते सा मन्या ॥ नम्या । विद्यते सा विद्या । सुत्या ॥ **शीङोऽयङ् क्ङिति ये वक्तव्यः** ॥२॥ शय्या । भृत्या । ईयते सा इत्या । कृत्या ॥ **कृञो यक् वा वाच्यः** ॥३॥ 'अयकि' । क्रियते सा क्रिया ॥ **इषश्छान्तादेशो यलोपश्च** ॥ ४ ॥ इष्यते सा इच्छा ॥ **सरतेर्गुणः** ॥ ५ ॥ परिसर्या ॥ परिचर्या । अटाट्या । आस्या । चर्या ॥ **जागर्तेर्गुणः** ॥६॥ जागर्या । हनस्तकारान्तादेशो हिंसायामर्थे । हन्यते सा हत्या ॥ **हन्तेस्तः** ॥ हन्तेर्नकारस्य तकारादेशो भवति क्यपि स्त्रियाम् ॥७॥ ब्रह्म हन्यते इति ब्रह्महत्या ॥

(च०) सूत्रम्—'स्त्रियां यजां भावे' ॥ स्त्रियां सप्तम्येकवचनान्तम् । यजां षष्ठीबहुवचनान्तं भावे सप्तम्येकवचनान्तम् । यज् अज् हन् शीङ् व्रज् विद् आस् मन् चर् भृ अटाट्या निपद् निपत् इत्यादेर्धातोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति । ककारः संप्रसारणार्थः । यजनमिज्या क्यप्प्रत्ययः । 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् यस्य इः । 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वात् 'आबतः स्त्रियाम्' 'सवर्णे०' प्रथमैकवचने 'आपः' । अज गतौ क्षेपणे च । अज् संपूर्वः । 'स्वरहीनं०' क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वादाप् । समज्या परिषत् । हन् ब्रह्मपूर्वः । क्यप् । 'लोपस्त्वनुदात्ततनाम्' इति तुशब्दात झसाभावेऽपि नकारस्य लोपः 'ह्रस्वस्य पिति०' 'स्वरहीनं०' ब्रह्महत्या । ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हननं ब्रह्महत्या । शीङ् शय्या व्रज् व्रज्या विद् विद्या षद्लृ निपद्या आस्या मन्या चर्या भृत्या अटाट्या । 'कृञो वा' रिङ् । कृत्या क्रिया ॥ १–७ ॥

(प्र०) स्त्रियामिति । बहुवचनमाद्यर्थमत आह—यज् इत्यादि ।

स्त्रियां भावे क्तिः ॥ धातोः स्त्रियां भावे क्तिः प्रत्ययो भवति॥८॥ क्रियते सा कृतिः । बुद्ध्यते सा बुद्धिः । स्मृङ् चिन्तायाम् । स्मर्यते सा स्मृतिः । पच्यते सा पक्तिः । पचि विस्तारे । पञ्च्यते तत् पञ्चनं पङ्क्तिः । सम्प्रसारणम् । उह्यते सा ऊढिः । संविद्यते संवित्तिः ॥

(च०) सूत्रम्—'स्त्रियां भावे क्तिः' ॥ धातोः क्तिप्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे भावे । ककारो गुणनिषेधार्थः संप्रसारणार्थश्च । डुपचष् पाके पक्तिः । पचि विस्तारे । पच् क्तिप्रत्ययः । ति । 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' 'इदितः०' इति नुम् । 'नश्चापदान्ते०' 'स्रोर्वि०' पञ्चनं पंक्तिः श्रेणिरित्यर्थः । वह प्रापणे क्तिप्रत्यय· । 'हो ढः' 'तथोर्धः' 'ष्टुभिष्टुः' 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम् । वस्य उः । 'ढि ढो लोपो दीर्घश्च' इति ढलोपः ऊकारस्य उकारः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ऊढिः । विद् संपूर्वः । क्तिप्रत्ययः । 'खसे चपा झसानाम्' इति दस्य तः । 'स्वरहीनं०' संवित्तिः ॥

(प्र०) क्तिरिति । धातो स्त्रीलिंगे भावादौ क्तिप्रत्ययः स्यात् घञोऽपवादः ॥८॥

शमां दीर्घः ॥ शमादीनां दीर्घो भवति क्तिप्रत्यये परे ॥९॥ शम्यते सा शान्तिः । दम्यते सा दान्तिः । गम्यते सा गतिः । हन्यते सा हतिः । भ्रमु चलने । भ्रम्यते सा भ्रान्तिः । अनुभूयते तत् अनुभवनं अनुभूतिः । विशिष्टा भूतिः विभूतिः । प्रभूतिः । भवनं भूतिः । शुध शौचे । शोधनं शुद्धिः ॥

(च०) शम् क्तिप्रत्ययः ॥ 'शमां दीर्घः' 'नश्चापदान्ते०' 'स्रोर्वि०' शान्तिः भ्रान्तिः । ग्लै 'संध्यक्षराणामा' ग्ला क्तिप्रत्ययः । 'ल्वाद्योदितः' तस्य नः । ग्लानिः । म्लै म्लानिः । भू क्तिप्रत्ययः । भूतिः । अनुपूर्वः । अनुभवनमनुभूतिः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' ॥ गमनं गतिः । नमनं नतिः । 'लोपस्त्वनुदात्ततनां०' इति मलोपः ॥

ईशूशीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ नेड्गुणश्च ॥ ईश्शीङोर्वरक्तिप्रत्ययौ स्तो वरप्रत्ययस्य क्तिप्रत्ययस्य च इट् न । शीङो गुणोऽपि न भवति ॥१०॥ ईष्टेऽसौ ईश्वरः । संशय्यते तत् संशयनम् संशीतिः । ह्री गतौ । ह्रीयते इति ह्रीतिः । जागरणं जागृतिः । निगृह्यते सा निगृहीतिः । कुच संकोचने । कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु । तुदादिः । निकुचितिः । निपठितिः । स्निह् आस्कन्दने । उपस्निहितिः । निपतितिः । विशेषेण ध्रियते सा विधृतिः ॥ **ग्लाम्लाज्याहात्वरिभ्यः क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति** ॥११॥ ग्लायते सा ग्लानिः । ज्यानिः । हानिः । ञित्वरा सम्भ्रमे ॥ **त्वरतेर्वस्य उत्वं वाच्यम्** ॥ १२ ॥ त्वर्यते सा तूर्णिः ॥ **कॄल्वादिभ्यश्च क्तेरर्थे निः प्रत्ययो भवति** ॥ १३ ॥ कॄत इर् । कीर्यते सा कीर्णिः । लूनिः । धूनिः । पूर्णिः ॥ **सम्पदादेः क्विप् वा वाच्यः** ॥१४॥ सम्पत् सम्पत्तिः ॥

(च०) शीङो गुणाभावो वक्तव्यः । 'ईशूशीङोर्वरक्तिप्रत्यये नेड्

गुणश्च' ॥ संशीतिः । बुध् अवगमने । बुध् तिप्रत्ययः 'तथोर्धः' 'झबे जबाः' 'स्वरहीनं०' बुद्धिः ॥ अनुभूतिरित्यादौ 'कृतः' इतीडागमे प्राप्ते तन्निषेधार्थं 'हिवक्त्योर्नेट्' इति सूत्रं पठन्ति केचित् । हकारवकारादेः प्रत्ययस्य क्तिप्रत्यये इटो निषेधः । ग्रहादेस्तु क्तप्रत्यये इटो न निषेधः । गृहीतिः भणितिरित्यादिः ॥ १०-१४ ॥

कर्तरि क्तिश्च संज्ञायाम् ॥ कर्त्रर्थे धातोः क्तिः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये ॥१५॥ डुकृञ् करणे । प्रकुरुते सा प्रकृतिः । धृञ् धारणे । विपूर्वः । विशेषेण धरतीति विधृतिः ॥

(च०) **'कर्तरि क्तिश्च'** ॥ कर्तर्यपि क्तिप्रत्ययो भवति ॥ तन् क्ति संपूर्वः । 'लोपस्त्वनुदात्त०' संतनोति कुलमिति संततिः ॥ एवं कृ क्तिप्रत्ययः । प्रपूर्वः । प्रकुरुते इति प्रकृतिः प्रधानं पुरुषः । धृञ् धारणे विपूर्वः । तिप्रत्ययः । विधृतिः ॥ पत् तिप्रत्ययः । प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' पत्तिः ॥ १९ ॥

षिद्भिदामङ् ॥ षितो धातोर्भिदादेश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥ १६ ॥ पच्यते सा पचा । मृज्यते सा मृजा ॥ जॄष् वयोहानौ ॥ **जरादौ ङानुबन्धरहितः अः प्रत्ययो भवति ॥ १७ ॥** जीर्यत्यनया सा जरा ॥ इषु इच्छायामिति निर्देशाज्ज्ञापकादिच्छा इत्यादि निपात्यते । इच्छा । **इषादेरङर्थे युट्** ॥ १८ ॥ एषणमिति एषणा । भिद्यते अनया सा भिदा । छिद्यतेऽनया सा छिदा । क्षिपा ॥ गुहू संवरणे । गुहा ॥ मेधृ हिंसायाम् । मेधृ वधमेधासङ्गमेषु । मेध्यते इति मेधा ॥ कृपा । पीड बाधायाम् । पीडा ॥ बाध पीडायाम् । बाधा ॥ क्षपा रात्रिः ॥

(च०) सूत्रम्—**'षिद्भिदामङ्'** ॥ षिच्च भिदश्च षिद्भिदस्तेषां षष्ठीबहुवचनान्तम् । 'स्वरहीनं०' अङ् प्रथमैकवचनान्तम् 'हसेपः०' षितः षकारेतो धातोः भिदादेश्च धातो स्त्रीलिंगे अङ्प्रत्ययो भवति भावादौ । ङकारो गुणनिषेधार्थः । डुपचष् पाके । षित्त्वात् अङ्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वादाप् । पचनं पचा । मृजूष शुद्धौ मृजा । अङ् । 'स्वरहीनं०' आप् । मार्जनं मृजा ॥ एवं भेदनं भिदा । छेदनं छिदा । जरा इत्यत्र 'ङकारानुबन्धरहितोऽप्रत्ययो वक्तव्यः' तेन गुणप्राप्तिर्भवति । केचित्तु 'नोक्तमनित्यम्' इति न्यायेन गुणं कुर्वन्ति । जॄष् वयोहानौ । जॄ अप्रत्ययः । 'गुणः' 'स्वरहीनं०' स्त्रीत्वादाप् । जरा । साधना स्वरान्तस्त्रीलिंगे प्रतिपादिताऽस्ति ॥ १६-१८ ॥

(प्र०) **षिद्भिदामिति** । कथं तर्हि—'मधुसुरभिमुखाब्जगन्धलब्धेः' इति माघः । 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित् संवित्' इत्यमरश्च । षित्त्वादिहाङ्प्रत्यय उचितः, सत्यम् । 'अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेः' इति भाष्यप्रयोगाद् बाहुलकात् क्तिप्रत्ययोऽपि बोध्यः॥ १६॥

गुरोर्हसात् ॥ गुरुमतो हसान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति

भावादौ न क्तिः ॥ १९ ॥ ईह चेष्टायाम् । ईह्यते सा ईहा ॥ ऊह्यते सा ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्ष्यते तत् ईक्षणं ईक्षा ॥ एध्यते सा एधा । गुरोः किम् । भक्तिः ॥ हसात्किम् । नीतिः ॥ लिख् रिख् लेखने । लिख्यते तल्लेखनं लेखा । रिख्यते तद्रेखणं रेखा ॥ गुध परिवेष्टने । गुध्यते इति गोधा ॥ धेट् पाने । सुष्ठु धीयते इति सुधा ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः । श्रद्धीयते सा श्रद्धा ॥ **क्तिरापादिभ्यः** ॥ २० ॥ आप्तिः । दीप्यते सा दीप्तिः । राध्यते सा राद्धिः । प्रशास्तिः ॥

(च०) सूत्रम्—'**गुरोर्हसात्**' ॥ गुरुशब्दस्य पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङिति' 'ङस्य' इत्यलोपः । 'स्रोर्वि०' हसादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' पश्चात् 'नामिनोरः' गुरुमतो गुरूपधात् हसान्ताद्धातोः अप् कर्तरि भावेऽर्थे अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्—एध वृद्धौ । एध् । गुरूपधत्वात् हसान्ताच्च अप्रत्ययः । स्रीत्वादाप् । प्रथमैकवचने 'आपः' एधा ॥ ईहा ईह वाञ्छायाम् ॥ ऊह वितर्के । ऊहा ॥ ईक्ष दर्शनाङ्कनयोः । ईक्षा ॥ एवं रेखा लेखा ॥

(प्र०) **गुरोरिति** । हसेन धातोर्विशेषणात् तदन्तलाभ इत्याह—हसन्तादिति । तथा च तादृशसमुदायो न गुरुर्भवितुमर्हति । इति गुरुपदं तल्लक्षकमित्याशयेनाह—गुरुमत इति । प्रशंसार्थरूप इत्यादिनिर्देशाद्विपर्ययोऽपि नाशंक्यः ।। १९ ।।

प्रत्ययान्तात् ॥ प्रत्ययान्ताद्धातोः स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति भावादौ ॥२१॥ चिकीर्ष्यते सा चिकीर्षा । आत्मनः कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । आत्मनः पुत्रेच्छा वा पुत्रीयतं सा पुत्रीया । आशितुमिच्छा अशनाया । लोलूयते सा लोलूया । अटाट्या । कण्डूञ् गात्रविघर्षणे । कण्डूयते सा कण्डूया । मुमूर्षणं मुमूर्षा ॥

(च०) सूत्रम्—'**प्रत्ययान्तात्**' ॥ पञ्चम्येकवचनान्तम् । 'ङसिरत्' 'सवर्णे०' सादयः प्रत्यया अन्ते यस्य स प्रत्ययान्तस्तस्मादपि धातोः अप्रत्ययो भवति । उदाहरणम् । कृ । 'इच्छायामात्मनः सः' 'ऋत इर्' 'द्विश्च' 'पूर्वस्य' 'हसादिः शेषः' 'कुहोश्चुः' 'य्वोर्विहसे' इति दीर्घः । 'किलात्षः सः०' जलतुम्बिका० चिकीर्ष इति जातम् । ततः 'प्रत्ययान्तात्' इति अप्रत्ययः । 'यतः' इत्यलोपः । 'स्वरहीनं०' 'आबतः स्त्रियाम्' 'आपः' कर्तुमिच्छा चिकीर्षा । एवं जिहीर्षा बुभूषा । 'पुत्र नाम्नो य ई चास्य' इति यप्रत्ययः । तत्संनियोगे अकारस्य ईकारः पुत्रीयत इति जातम् । 'स धातुः' ततः 'प्रत्ययान्तात्' इति सूत्रेण अप्रत्ययः । 'यतः' इत्यलोपः । 'स्वरहीनं०' 'आबतः स्त्रियाम्' प्रथमैकवचने 'आपः' आत्मनः पुत्रेच्छा पुत्रीया । एवं पुत्रकाम्या कण्डूया इत्यादि॥२१॥

(प्र०) **प्रत्ययान्तादिति**। कण्डूयते । कड्वादियगन्तात् केवला क्तिरिति । कण्डूतिः।

इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे ॥ धातुनिर्देशे वाच्ये सति इक्श्तिपौ प्रत्ययौ भवतः ॥ २२ ॥ शकारः शिति चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् इत्ययं धातुः पचिः । श्रयतिः । पचतिः । भवतिः ॥ **ण्यन्तआस्ग्रन्थअर्थश्रन्थघट्टविद्वन्दिइषिभ्यः स्त्रियां युवोच्यः** ॥ २३ ॥ डुकृञ् करणे । युवोरनाकौ । कारणा । आसना । उपासनमिति उपासना । अर्थ याच्ञाप्रकाशनयोः । अर्थना । ग्रन्थ सन्दर्भे । ग्रथ्यते तद्ग्रन्थनमिति ग्रन्थना । श्रथि शैथिल्ये । श्रन्थना । घटनमिति घटना । विद्यते वेदनमिति वेदना । वन्द्यते सा वन्दना । एषणमिति एषणा ॥ **इञ् अजादिभ्यः** ॥ २४ ॥ अज गतौ । आजिः । अत सातत्यगमने । आतिः ॥ **इक् कृष्यादिभ्यः** ॥२५॥ भावादौ ॥ कृष्यते सा कृषिः । गिरिः । किरिः । सर्वधातुभ्यः इः । कविः । रविः ॥

इति स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ॥ ८ ॥

(च०) सूत्रम्—'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' ॥ इक् च श्तिप् च इक्श्तिपौ प्रथमाद्विवचनान्तम् । धातुनिर्देशे सप्तम्येकवचनान्तम् । धातोर्निर्देशे धातोर्नामग्रहणे नामोच्चारणेऽर्थे इक् श्तिप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । श्तिपः शकारः चतुर्वत्कार्यार्थः । पच् पच् एकत्र इप्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०' पचिः पच्धातुरित्यर्थः । द्वितीये श्तिप्प्रत्ययः। शित्वात् 'अप्कर्तरि' 'स्वरहीनं० पचतिः ॥ एवं पठिः पठतिः । गमिः गच्छतिः । करोतिः ॥२२॥

इयि स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ॥

(प्र०) इक्श्तिपाविति । निर्देशोऽनुकरणम् । बाहुलकत्वात् क्वचिन्न गुभ्भ्यः इत्यादौ ।

ण्यन्ता० इति । घट्टचलने भ्वादिः । चुरादिस्तु ण्यन्तादेव सिद्धिः । विद्लृलाभार्थः । दाने तुविचेतनादिष्विति चुरादिण्यन्तस्यैव । इषेस्तु गत्यर्थस्याभीक्ष्ण्यार्थस्य च न त्विच्छार्थस्य ॥२३॥

इञजा०इति । ञित्वाद्वृद्धिः । आजिरिति । वीभावस्तु न बाहुलकात् ॥

इगिति । कित्वान्न गुणः । कृषिरिति । ऋतइर् गिरिः ॥२५॥

इति प्रसादे स्त्र्यधिकारप्रक्रिया ।

क्त्वाप्रत्ययाधिकारः ॥ ९ ॥

अथ क्त्वादयः प्रत्ययाः ॥ **पूर्वकाले क्त्वा** ॥ धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति पूर्वकाले समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥१॥ देवदत्तः स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति ॥

(मनो०)—समानकर्तृकइति । इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेव

(च०) **'पूर्वकाले क्त्वा'** ॥ पूर्वकाले सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' ॥ क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम् । 'अव्यया०' ॥ धातोः समानकर्तृके एककर्तृके, धातोः क्रियापदे अग्रे प्रयुज्यमाने सति पूर्वकाले प्रथमकाले क्त्वाप्रत्ययो भवति । उदाहरणम्–ष्णा शौचे । 'आदेः ष्णः स्नः' स्ना क्त्वाप्रत्ययः त्वा इति । 'अव्यया०' 'क्त्वाद्यन्तं च' इत्यव्ययसंज्ञा । स्नात्वा भुङ्क्ते अत्र स्नानभोजनक्रियाद्वयमध्ये स्नानक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः भुज पालनाभ्यवहारयोः । भुज् क्त्वाप्रत्ययः । त्वा 'चोः कुः' 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' भुक्त्वा व्रजति । अत्र भोजनार्थे व्रजनक्रियामध्ये च भोजनस्य प्रथमकालीनत्वात् त्वाप्रत्ययः । एवं कृत्वा दत्त्वा । 'दो दत्ति' इति सूत्रेण दत् आदेशः ॥ लात्वा शयित्वा सुप्त्वा उक्त्वा गृहीत्वा भङ्क्त्वा । णश् अदर्शने । नष्ट्वा हित्वा जग्ध्वा इत्यादि ॥ १ ॥

(प्र०) **पूर्वकाले** । धातोरिति । पूर्वकालक्रियावचनादित्यर्थः । समानकर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने यस्माद्धातोः क्त्वा विधीयते तत्क्रिया कर्त्री यस्य धातोः कर्त्ता तस्मिन् प्रयुज्यमाने क्त्वाप्रत्ययो भवति—इत्यर्थः । स्नात्वा भुङ्क्ते इत्यत्र स्नानभोजनक्रिययोरेक एव कर्त्ता । स्नानक्रियायाः पूर्वभावित्वेन स्नाधातोः क्त्वा । यद्यपि शक्तिः कारकं सा च प्रतिक्रियं भिद्यते तथापि शक्तिशक्तिमतोरभेदादेककर्तृकत्वमुक्तम् । एवमेककर्तृकाणामपि नत्वा स्तुत्वा व्रजति । न तु चात्र सर्वपूर्वाया एव भविष्यति । यथामीषां विप्राणां पूर्व आनीयतामित्युक्ते सर्व पूर्व एव आनीयते । अत्राहु - आख्यातवाच्याः क्रियायाः प्राधान्यम् । तेन तामेव प्रति सर्वासां विशेषणत्वात् परस्परेण सम्बन्धः । न हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते किन्तु सर्व एव प्रभुमिति यथा तथा स्तुनेरिह व्रज्यपेक्षं पौर्वकाल्यमिति । पूर्व भुंक्ते ततो व्रजति इत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव कालस्योक्तत्वान्न क्त्वाप्रत्ययः । आस्यते भोक्तुमित्यपि भवति । आसित्वा भोक्तुमिति न भवति अनभिधानात् किन्त्वासित्वा भुङ्क्ते इत्येव ॥ १ ॥

न क्त्वा सेट् कित् ॥ सेट् क्त्वा किन्न भवति ॥२॥ वर्तित्वा । शयित्वा । भवित्वा । सेट् किम् । कृत्वा ॥ **रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च** ॥ उश्च इश्च वी ते उपधे यस्य तस्माद्धलादेरलन्तात्परौ क्त्वासनौ सेटौ वा कितौ स्तः ॥३॥ विद ज्ञाने । विदित्वा वेदित्वा ॥ लिखित्वा । द्युतित्वा । व्युपधात्किम् । वर्तित्वा । रलः किम् । सेवित्वा । हलादेः किम् । एषित्वा । सेट् किम् । भुक्त्वा ॥ **मृडमृदगुधगुहकुषक्लिशवदवसमुषग्रहिभ्यः** ॥४॥ सेट् किद् भवति । मृड सुखने । मृडित्वा । मृद

सम्भवतीत्याशयेनाह–धात्वर्थयोरिति । निर्धारणे षष्ठीसप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वः कालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन् विद्यमानादित्यर्थः । एवञ्च निर्द्धारणे विभक्तिरेव पूर्वकाले इत्यस्य बहुव्रीहित्वद्योतिकेति फलितम् ।

क्षोदे। मृदित्वा। गुध् रोचने। गुध् रोषे। गुधित्वा। गुह रोगे। गुह संवरणे। गुहित्वा। कुष् निष्कर्षे। कुषित्वा। क्लिश् विबाधने। क्लिशित्वा। वद व्यक्तायां वाचि। उदित्वा। वस् निवासे। उषित्वा। मुषित्वा। गृहीत्वा॥ **नोपधात्थफान्ताद्वा कित्** ॥५॥ नकारोपधात् थफान्ताद्धातोः सेट् क्त्वा वा किद्भवति॥ ग्रन्थ संदर्भे। नो लोपः। ग्रथित्वा ग्रन्थित्वा॥ गुम्फ् ग्रन्थने। गुफित्वा-गुम्फित्वा। इत्यादि॥ **अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा** ॥६॥ प्रतिषेधार्थयोरलंखलुशब्दयोः पूर्वपदयोः सतोः पूर्वकालं विनापि क्त्वा प्रत्ययो भवति॥ अत्रालंखलुशब्दौ निषेधार्थौ तयोरुपपदत्वात्। अलं भुक्त्वा न भोक्तव्यम्। भोजनं मा कुरु इत्यर्थः। खलु उक्त्वा न वक्तव्यम्॥

(च०) सूत्रम्—'न क्त्वा सेट्०'॥ न प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०'। क्त्वा प्रथमैकवचनान्तम्। 'अव्यया०'। सेट् प्रथमैकवचनान्तम्। हसेपः०'। कित् प्रथमैक०। इट्सहितः क्त्वाप्रत्ययो विकल्पेन कित्संज्ञो भवति। कित्त्वपक्षे गुणनिषेधः। कित्त्वाभावे गुणः। विद ज्ञाने। क्त्वाप्रत्ययः। 'कृतः' इतोडागमः। एकत्र कित्त्वान्न गुणः। द्वित्वे कित्त्वाभावे 'उपधाया लघोः' इति गुणः 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' विदित्वा वेदित्वा। वृतित्वा वर्तित्वा॥ 'अलंखल्वोः प्रतिषेधे क्त्वा' अलं खलु एतयो पूर्वपदयोः पूर्वकालं विनापि निषेधार्थं धातोः क्त्वाप्रत्ययो भवति। भुज क्त्वाप्रत्ययः। 'चोः कुः' 'खसे चपा०' अलंपूर्वः। 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०'। अलं भुक्त्वा भोजनेन अलं। भोजनं मा कुर्वित्यर्थः॥ वच् परिभाषणे। वच् क्त्वाप्रत्ययः। 'यजां यवराणां०' इति संप्रसारणम्। 'चोःकुः' 'स्वरहीनं०' खलुपूर्वः। 'सवर्णे०' खलूक्त्वा वचनेन अलं मावदेत्यर्थः॥ २-६॥

उदितः क्त्वा वेट् ॥ उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य वा इडागमो भवति ॥७॥ एषित्वा-इष्ट्वा। भ्रमु चलने। भ्रमित्वा भ्रान्त्वा। अदो जग्धः। जग्ध्वा॥

(च०) सूत्रम्—'उदितः क्त्वा वेट्'॥ उदितः पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'स्वरहीनं०' 'स्रोर्वि०'। क्त्वा पष्ठ्येकवचनान्तम्। 'अव्यया०'। वा प्रथमैकवचनान्तम्। इट् प्रथमैकवचनान्तम्। 'हसेपः०'॥ उत् उकारः इद्यस्य स उदित् तस्मात् उदितः। उदितो धातोः परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य इडागमो भवति। इषु इच्छायाम्। इष् क्त्वाप्रत्ययः। 'उदितः क्त्वा वेट्' इत्येकत्र इडागमः। 'स्वरहीनं०' 'उपधाया लघोः' इति गुणः। इडभावे कित्वान्न गुणः। 'ष्टुभिः ष्टुः' प्रथमैकवचने 'अव्यया' एषित्वा इष्ट्वा॥ ७॥

समासे क्यप् ॥ समासे सति पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति तत्कर्तृके धातौ प्रयुज्यमाने ॥८॥ **ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्** ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः।

सं भृत्वा करोतीति संभृत्य करोति । णमु प्रह्वत्वे शब्दे च । प्रकर्षेण कायवाङ्मनोभिर्नत्वा इति प्रणम्य गच्छति । अनञ्पूर्वे इत्येके । अकृत्वा जल्पति । अकृत्वा गच्छति ॥

अजित्वा शात्रवान्सर्वानकृत्वा विमलं यशः ।
अदत्त्वा वित्तमर्थिभ्यः कथं जीवन्ति भूभृतः ॥ १ ॥

(च०) सूत्रम्—'समासे०' ॥ सप्तम्येकवचनान्तम् । 'अ इ ए' । क्यप् प्रथमैकवचनान्तम् । 'इसेपः०' ॥ समासे सति उपसर्गपूर्वकत्वे सति धातोः पूर्वकाले क्यप्प्रत्ययो भवति स एव कर्ता यस्य स तत्कर्तृकः तस्मिन् तत्कर्तृके एककर्तृके धातोः प्रयुज्यमाने सति उदाहरणम् डुभृञ् भृ क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य पिति' संपूर्वः । 'स्वर०' 'अव्य०' संभृत्य मिलित्वा सं सम्यक् प्रकारेण भृत्वा करोति ॥ अत्र समुपसर्गेण समासः अत्र सम्भारकरणक्रिययोः एव एव कर्ता । ततः संभारक्रियायाः पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ णम् प्रह्वीभावे । 'आदेः ष्णः स्नः' नम् प्रपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'प्रादेश्च तथा तौ०' इति नस्य णः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवने 'अव्यया०' अत्र प्रकर्षेण नत्वा प्रणम्येति समासे क्यप् । देवदत्तः प्रणम्य गच्छति । अत्र प्रणामगमनरूपद्वयोः क्रिययोः एव एव कर्ता यत्र स एव प्रणन्ता स एव गन्ता इत्येककर्तृत्वम् । ततः प्रणामस्य पूर्वकालीनत्वात् क्यप्प्रत्ययः ॥ अनञ्पूर्वे इति । नञ्पूर्वकत्वे क्यप्प्रत्ययो नभवति इत्येके वदन्ति । यथा कृ नञ्पूर्वः । क्त्वाप्रत्ययः । 'ना' इति सूत्रेण नस्य आकारादेशः । अकृत्वा गच्छति । अत्र नञ्पूर्वकत्वात् क्यप्प्रत्ययोनायातः । किंतु क्त्वाप्रत्यय एवायातः ॥ ७ ॥

क्यपि ञेर्गुणश्च ॥ क्यपि लघुपूर्वस्य ञेरयादेशोऽपि वाच्यः ॥९॥ परिणमयित्वा इति परिणमय्य भुङ्क्ते । विगमय्य । विगणय्य ॥ अलघुपूर्वस्य न । तेन ञेर्लोपो वाच्यः । प्रतार्य । सम्प्रधारयित्वा इति सम्प्रधार्य । विचार्य करोति । आप्लृ व्याप्तौ । आप्नोतेर्वा । प्रापय्य । प्राप्य ॥ **दादीनां क्यपि क्त्वाभावो वाच्यः** ॥ १० ॥ क्यपि 'स्थामी' इति ईकारो न भवति ॥ दो अवखण्डने । प्रदाय । प्रसाय । प्रमाय । प्रस्थाय । उप समीपे स्थित्वा इति उपस्थाय ॥ पिबतेर्वा-प्रपाय प्रपीय । लोपस्त्वनुदात्ततनाम् ॥ **अमस्य क्यपि वा लोपः** ॥११॥ प्रकर्षेण नत्वा इति प्रणम्य प्रणत्य । आसमन्तात् ग्रामे आगम्य आगत्य ॥ **विपूर्वस्य दधातेः करोतेरर्थे क्यप्** ॥१२॥ विधाय । प्रहाय ॥ **तत्कालेऽपि क्यप् दृश्यते**॥१३॥ नेत्रे निमील्य हसति । मील सम्मीलने । मील सङ्गमे उभयपदी । अक्षिणी

संमीलित्वा इति अक्षिणी सम्मील्य हसति । चक्षुषी सम्मील्य हसति । मुखं व्यादत्त्वा इति मुखं व्यादाय स्वपिति ॥

(च०) 'क्यपि ञेर्गुणश्च' ॥ क्यप्प्रत्यये परे ञिप्रत्ययस्य गुणो भवति । णम परिपूर्वः । 'धातोः प्रेरणे' ञिप्रत्ययः । 'प्रत्ययान्तात्' इति समासे क्यप्प्रत्ययः । परिणमिय इति स्थिते । 'क्यपि ञेर्गुणः' कचित्स्वरवद्यकारः 'स्वरहीनं०' 'अव्यया०' परिणमय्य भुङ्क्ते परितो सामस्त्येन नमयित्वा परिणमय्य पूर्वभुक्तं परिपाकं प्राप्य भुङ्क्ते इत्यर्थः । एवम् उन्नमय्य आकलय्य ॥ 'तत्कालेऽपि' द्वयोः क्रिययोः समकालत्वेऽपि क्यप्प्रत्ययो भवति । मील मीलने मील संपूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'स्वरहीनं०' । प्रथमैकवचने 'अव्यया०' नेत्रे संमील्य हसति समकालमेव संमीलति हसति च । अत्र नेत्रसंमीलनहसनयोः समकालीनत्वात्पूर्वकालं विनापि तत्कालेऽपि क्यप्पत्ययः ॥ डुदाञ् दाने । विआङ्पूर्वः । क्यप्प्रत्ययः । 'इ यं स्वरे' त्रि आङ्पूर्वको दाधातुः मुखप्रसारणार्थे । तेन मुखं व्यादाय प्रसार्य स्वपिति । अत्रापि मुखप्रसारणस्वप्नयोः युगपत्कालीनत्वात् समानकाले क्यप्प्रत्ययः । कचिद्भिन्नकर्तृकेऽपि क्यप्प्रत्ययो दृश्यते—'मत्प्रसूतिमनाराध्याऽप्रजेति त्वां शशाप सा' इति । 'अवधार्यकार्यगुरुतामभवन्न भयाय सान्द्रतमसम्' इत्यादि ॥९-१३॥

पौनःपुन्ये णम् पदं द्विश्च ॥ समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु पूर्वकाले पौनःपुन्यार्थे धातोर्णम् प्रत्ययो भवति णमन्तस्य पदस्य द्विर्वचनं भवति ॥१४॥ आतो युक् । पीत्वा पीत्वा इति पायं पायं गच्छति । आदर वीप्सायां द्विर्भावः ॥ भुक्त्वा भुक्त्वा इति भोजं भोजं व्रजति । स्मृत्वा स्मृत्वा इति स्मारं स्मारं नमति शिवम् ॥ **कथमादिषु स्वार्थे कृञो णम्** ॥१५॥ कथं इत्थं अन्यथा एवं एतेषु प्रयुज्यमानेषु स्वार्थे कृञो णम् प्रत्ययो भवति ॥ कथंकारं इत्थंकारं अन्यथाकारं एवंकारं पठति । एवं पठतीत्यर्थः ॥ **समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहां णम् वाच्यः स्वार्थे तेषामनुप्रयोगश्च** ॥१६॥ समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवं गृहीत्वा इति जीवग्राहं गृह्णाति इत्यादि ॥

(च०) सूत्रम्—'पौनःपुन्ये णम्पदं द्विश्च' ॥ पुनःपुनर्भवतीति पौनः पुन्यं तस्मिन् । सप्तम्येकवचनान्तम् 'अ इ ए' । णम् 'हसेपः०' । पदं प्रथमैकवचनान्तम् । 'अतोऽम्' । द्विः प्रथमैक० । 'अव्यया०' । च प्रथमैक० । 'अव्यया०' ॥ पौनःपुन्ये वारंवारार्थं धातोः पूर्वकाले णम्प्रत्ययो भवति तस्य च णम्सहितस्य पदस्य द्वित्वं भवति समानकर्तृकेषु धातुषु प्रयुज्यमानेषु सत्सु । पा पाने । पा णम्प्रत्ययः । अम् । 'आतो युक्०' 'स्वरहीनं०' 'मोऽनुस्वारः' द्वित्वम् । प्रथमैकवचने 'अव्यया०' पायं पायं गच्छति। पीत्वा पीत्वा गच्छतीत्यर्थः एवं कारंकारं स्मारंस्मारम् । द्विश्चेपि चकारात्—समूलघातं हन्ति जीवग्राहं गृह्णाति केशग्राहं युध्यति इत्यादावपि णम्कथनात् एषु पूर्वपदेषु सत्सु

स्वार्थे कथमादीनामेवार्थे कृञ् धातोर्णम्प्रत्ययो भवति । णित्त्वाद्वृद्धिः । कृ कथंपूर्वः । णम्प्रत्ययः । अम् । 'धातोर्नामिनः' इति वृद्धिः । 'स्वरहीनं०' प्रथमैकवचने 'अव्यया०' कथंकारं कथमित्यर्थः इत्थंकारम् । इत्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

(प्र०) **पौनः पुन्ये इति** । पौनः पुन्ये द्योत्ये समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोर्णम् स्याच्चकारात् क्त्वा णमन्तस्य द्वित्वञ्च । णमन्तस्य नामत्वात्स्यादौ पदत्वम् ।

वर्णात्कारः ॥ वर्णमात्रात्कारः प्रत्ययो भवति ॥१७॥ क इति वर्णः ककारः । व इति वर्णो वकारः । अ इति वर्णः अकारः । वर्णसमुदायादपि कारो दृश्यते । अहङ्कारः । ओंकारः । टकारः । पकारः । तकारः । इत्यादि ॥

(च०) **'वर्णात्कारः'** ॥ वर्णनिर्देशे वाच्ये सति वर्णात् अकारादिक्षकारान्तात् अग्रे कारप्रत्ययो भवति । क अग्रे कारप्रत्ययः । ककारः खकारः गकारः अकारः इकारः । अत्र बहुलमित्यनुवर्तते तेन अ इ उ ऋ ऌ हयवरल इत्यादौ कारप्रत्ययो न । वर्णभिन्ननिर्देशे यथा । अः कृष्णः इः कामः को ब्रह्मा खमाकाशमित्यादौ न ॥ १७ ॥

(प्र०) **वर्णात् कार इति** । प्रयोगस्थवर्णवाचिनः कारप्रत्ययः । अतः—'अः केशवे विरिञ्चे वा' इत्यादौ प्रयोगस्थवर्णप्रतिपादकत्वाभावात् कारप्रत्ययो नेति केनचिदुक्तम्, तन्न युक्तम्, 'अकारो वासुदेवः स्यात्' इत्यादौ हस्वस्वरसमुदायस्योच्चार्यमाणत्वात् कारप्रत्ययो न स्यात् । अतो वर्णनिर्देश इत्यनुवर्त्त्य वर्णमात्रानुकरण इत्यर्थे अकारस्योच्चारणार्थत्वाद् वर्णमात्रस्यैवानुकार्यत्वात् लघुभाष्ये तु न एव नकार इत्यादौ समुदायात् कारप्रत्ययाभावेन करोतेरुच्चारणार्थत्वात् करणं कार इति व्युत्पत्त्यैव सिद्धेरेवमकारादिसिद्धौ वर्णात् कार इति वार्त्तिकं व्यर्थमित्युक्तम् । यत्तु अकारकरणं न सिद्ध्येत । करोतेः पौनरुक्त्यादित्येतदर्थं वार्तिकमिति कृष्णपण्डितेनोक्तम् । तत्रेदं वक्तव्यम् । अकारणमित्यत्र घञन्तकरोतेरुच्चारणार्थत्वेन पौनरुक्त्याभावात् ॥ १७ ॥

राद्रिफो वा ॥१८॥ र इति वर्णः रेफः-रकारः ॥

रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ।
रत्नानि च रमण्यश्च संत्रासं जनयन्ति मे ॥ २ ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिशङ्कया ॥ ३ ॥

(च०) **'राद्रिफो वा'**॥ रात् रकाराक्षरात् वा विकल्पेन इफप्रत्ययो भवति। र अग्रे इफप्रत्ययः । 'अ इ ए' रेफशब्दात् प्रथमैकवचने 'स्रोर्वि०' । पक्षे, कारप्रत्ययः ॥ रकार इति प्रयोगे संमतिमाह—रकारादीनीति श्लोकः । हे पार्वति रकारादीनि रकार आदिर्येषां तानि नामानि शृण्वतः ततो मम मनः प्रसन्नतां प्रसन्नभावं नैर्मल्यं सानन्दत्वं एति प्राप्नोति । कया । रामनामाभिशङ्कया रकारादीनि नामान्युच्चरन् कदाचिद्रामनामाप्युच्चरेदित्याशङ्कया इत्याकाङ्क्षया ॥ १८ ॥

लोकाच्छेषस्य सिद्धिर्यथा मातरादेः ॥ अस्य सारस्वतव्याकरणस्य ये शेषप्रयोगास्तेषां लोकात् अन्यव्याकरणात्सिद्धिर्भवति यथा मातरादेः। इत्यादिप्रयोगानुसारेण बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥

(च०) अथोपसंहारसूत्रमाह—'लोकाच्छेषस्य०' ॥ लोकात् पञ्चम्येकवचनान्तम्। 'ङसिरत्' 'सवर्णे०'। शेषस्य षष्ठ्येकवचनान्तम्। 'ङस्स्य'। सिद्धिः प्रथमैकवचनान्तम्। 'स्रोर्वि०' उक्तादन्यः शेषस्तस्य शेषस्य। अत्र व्याकरणेऽनुक्तस्य सिद्धिः साधनं लोकादन्यव्याकरणात् ज्ञातव्या। माता च पिता च पितरौ इत्यादीनां सिद्धिर्लोकाज्ज्ञेया ॥

शास्त्रान्ते च मङ्गलाचरणं युज्यते अतो मातृपित्रोर्नामग्रहणेन मङ्गलमप्याचरितम् ॥१९॥

स्वरूपान्तोऽनुभूत्यादिः शब्दोऽभूद्यत्र सार्थकः।
स मस्करी शुभां चक्रे प्रक्रियां चतुरोचिताम् ॥ ४ ॥

(च०) अथ कविः स्वनामगर्भमलंकारश्लोकमाह—स्वरूपान्त इति। स मस्करी मस्करो वंशदण्डोऽस्त्यस्येति मस्करी संन्यासिकः प्रक्रियां शुभामृज्वीं चक्रे कृतवान्। कथंभूतां प्रक्रियां चतुरोचितां चतुराणां सुबुद्धीनां पुरुषाणामुचिता योग्या तां। स कः। यत्र यस्मिन् मस्करिणि अनुभूत्यादिः अनुभूतिः इति आदौ यस्य सः अनुभूत्यादिः तथा स्वरूपान्तः स्वरूप इति शब्दोऽन्ते यस्य स अर्थात् अनुभूतिस्वरूपनामवाचकः शब्दः सार्थकः। अनुभूतिर्ज्ञानमेव स्वरूपं यस्येत्यर्थः। सहितोऽभूदित्यनेन अनुभूतिनामा संन्यासिकः इमां प्रक्रियां शुभामृज्वीं सरलां चक्रे। शुभामित्यनेन स्वकपोलकल्पनानिरासः कृतः ॥

आवताद्वो हयग्रीवः कमलाकर ईश्वरः।
सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याऽनुभूतिस्वरूपाचार्यविरचितायां
कृदन्तप्रक्रियायां क्त्वादिप्रत्ययप्रक्रिया समाप्ता ॥ ९ ॥

(च०) अथ पाठकश्रोतॄणामभीष्टसिद्धयै इष्टदेवताशिषमाह-अवतादिति । हयग्रीवः ईश्वरः वो युष्मान् शिष्यान् अवतात् रक्षतु । हयस्य ग्रीवा इव ग्रीवा यस्य सः । अर्थात् पुरुषशरीरः अश्वमुखः चतुर्विंशत्यवतारमध्यस्थः एको भगवतोऽवतारः । उक्तं च भागवतेऽष्टादशाध्याये षष्ठस्कन्धे । 'वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः । प्रत्याददे वा कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ।' सांप्रतं तु तां हयग्रीवमूर्ति भद्राश्वखण्डे धर्मपुत्रो राजाभद्रश्रवाः पूजयन्नस्ति इति पुराणोक्तिः । कथंभूतो हयग्रीवः । कमलाकरः कमलां लक्ष्मीं करोतीति । यद्वा कमलाया लक्ष्म्या आकरः । पुनः कथंभूतः ? ईश्वरः ईष्टे ऐश्वर्यं करोतीति ईश्वरः । पुनः कथंभूतः ? । सुरासुरनराकारमधुपापीतपत्कजः । के पानीये जाते कजे, पादावेव कजे कमले पत्कजे, सुराश्च असुराश्च नराश्च त एव आकारा येषामीदृशा ये मधुपाः भ्रमरास्तैरापीते अत्यादरेणावलोकिते पत्कजे चरणकमले यस्य सः ॥

इति कृत्प्रक्रिया ॥

श्रीनागपुरीयतपागच्छाधिराजभट्टारकश्रीचन्द्रकीर्तिसूरिविरचिता सारस्वतव्याकरणस्य दीपिका समाप्ता ॥

(प्र०) लोकाच्छेषस्येति । शेषस्योक्तादन्यस्य शब्दस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्लोकादनादिवृद्धशब्दप्रयोगात् ज्ञातव्येत्यर्थः । सिद्धिशब्दो मङ्गलवाचकत्वादन्ते प्रयुक्तः । आदिमध्यावसानेषु मङ्गलमाचरणीयमित्युक्तेः ॥ १९ ॥

सारस्वतस्योत्तरार्द्धं प्रसादाख्या व्यपूर्यत ।
व्याख्या नवकिशोरेण यास्केन करशर्म्मणा ॥

इति-यास्क-श्रीनवकिशोरकरविरचिता सारस्वतव्याकरणस्योत्तरार्द्धं प्रसादटीका समाप्ता ॥

❀ लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ❀ ३६ ॥

लिङ्गराजं नमस्कृत्य मत्वा पूर्वमुनेर्वचः ।
सारस्वतप्रक्रियायां कुर्वे लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

अथ लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

❀ चक्रधरा ❀

ग्रन्थे विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति—लिङ्गराजमिति । लिङ्ग्यतेऽनेनेति लिङ्गं शिवमूर्त्तिविशेषः । लिगि गतावस्माद् घञ् । लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने च सांख्योक्तप्रकृतावपि शिवमूर्त्तिविशेषे च मोहनेऽपि नपुंसकमिति मेदिनी । तस्मिन् राजेति लिङ्गराजः, उत्तमशिवमूर्त्तिविशेषः, तन्नामकशिवो वा । राजाहःसखिभ्यष्ट इति टप्रत्ययः । तं नमो नतिं कृत्वेति नमस्कृत्य, कृञः 'समासे क्यप्' इति समासे क्यप् । ह्रस्वस्येति तुक् । वाचस्पत्यादित्वाद्विसर्गस्य सः । पूर्वमुनेः पाणिनेर्वचः सूत्रात्मकं वचनं मत्वा बुद्ध्वा । मन ज्ञाने पूर्वकाले क्त्वा । सारस्वतप्रक्रियामस्मिन् ग्रन्थे लिङ्गानां स्त्रीपुंसादीनामनुशासनं तदभिधं प्रकरणं कुर्वे ॥ कुरुच्छुरोरिति न दीर्घः अहमिति कर्तृपदमध्याहार्यम् ॥ १ ॥

लिङ्गानुशासनं प्रकुर्वाणो ग्रन्थकर्ता सूत्रमारचयति—अथेति । अथशब्दोऽधिकारद्योतकः । अनुशिष्यते व्याख्यायते लक्षणभेदोपायफलैर्येन तदनुशासनम् । लिङ्गानामनुशासनं लिङ्गानुशासनम् ॥ १ ॥

स्त्री ॥ अधिकारसूत्रे एते ॥ २ ॥

(चक्र०) अधिकारसूत्र इति । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि 'लिङ्गानुशासनमि'त्याशास्त्रसमाप्तेः, स्त्रीति 'ताराधारा—' इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं शास्त्रीयं विवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठम् , तत्रायं विशेषः । शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यचित् सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद् एकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिद् द्विलिङ्गप्रतिपादकता चेति ॥ २ ॥

ऋकारान्ता मातृदुहितृस्वसृपोतृननान्दरः ॥ ऋकारान्ताः पञ्चैते शब्दाः स्त्रीलिङ्गाः ॥ ३ ॥

(चक्र०) ऋकारान्ता इति । स्त्रीति पदमेषु सूत्रेषु संबध्यते । तच्च भावप्रधाननिर्देशेन स्त्रीत्वपरम् , तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिसमासे स्त्रीलिङ्गा इति सामानाधिकरण्येन व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषत उपादानात्पञ्चेति लब्धम् ॥ यद्यपि शब्दानामर्थानां चानन्त्यात्प्रातिस्विकरूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुञ्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव सम्भवति, नत्वस्मदादीनामज्ञानाम् , तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघूपायेनास्मदादीनां ज्ञानं संभवेत्ततोऽयमारम्भः ॥ ३ ॥

अन्यूप्रत्ययान्तः ॥ अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥ अवनिः । वधूः ॥ ४ ॥

(चक्र०) अन्यूप्रत्ययान्तः । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च स्त्रियां स्यात् ॥

अवनिः । 'अर्त्यादेरनिः' इत्यनिः । वधूः । 'वहो धश्च' । इत्यूः ॥ ४ ॥

अशनिभरण्यरणयः स्त्रीपुंसयोः ॥ अशान्यादयः स्त्रियां पुंसि च भवन्ति ॥ पूर्वस्यापवादः । इयमयं वा अशनिः ॥ ५ ॥

(चक्र०) अशनिभर ॥ पूर्वसूत्रापवादोऽयम् ॥ ५ ॥

मिन्यन्तः ॥ मिनिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ भूमिः ॥ ६ ॥

(चक्र०) मिन्यन्तः । भूमिः । 'नियो मिः' इत्यतो मिनित्यनुवर्त्य विहितो 'भुवकिञ्चेति' मिक् । ग्लानिः । 'वहादेर्निः' इति निः ॥ ६ ॥

वह्निवृष्ण्यग्नयः पुंसि ॥ वह्न्यादयः पुंसि स्युः । पूर्वसूत्रापवादः । निप्रत्ययान्ता अप्येते पुंसि स्युः ॥ ७ ॥

(चक्र०) वह्न्यादिशब्दानां निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह—वह्निवृष्णि । वृष्णिः । 'स्रादेर्निः कित्' इति निः । अग्निः । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निः । वह्निः । वहादेर्निः' इति नि ॥ ७ ॥

श्रोणियोन्यूर्मयः स्त्रीपुंसयोः ॥ इयमयं वा श्रोणिः, योनिः, ऊर्मिः ॥ ८ ॥

(चक्र०) श्रेणियोन्यूर्मयः । श्रोणिः । योनिः । 'वहादेर्निः' इति निः । ऊर्मिः । 'अर्तेरुच्च' इति मिः ॥ ८ ॥

क्त्यन्तः ॥ क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् ॥ कृतिरित्यादिः ॥ ९ ॥

(चक्र०) क्त्यन्तः । क्तिप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । कृतिः । क्तिरिति क्तिः ॥ ९ ॥

ईश्च ॥ ईप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् ॥ लक्ष्मीः ॥ १० ॥

(चक्र०) ईश्च । अत्र ईकारःप्रत्यय एव । पूर्वोत्तरसाहचर्य्यात् । लक्ष्मीः । 'लक्षेर्मुट्च' इति सूत्रे 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्यः ईः' इत्यत ईरित्यस्यानुवृत्त्या ईप्रत्ययः । एवमव्यादिधातुभ्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा अवीर्नारी रजस्वला, तरीर्नास्तरी धूमः, तन्त्रीर्वीणादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऊदाबन्तौ ॥ ऊदन्त आबन्तश्च स्त्रियां भवतः ॥ कुरूः । विद्या ।

(चक्र०) ऊदाबन्तौ । 'उत ऊः' इत्यूः । आब्ग्रहणेन डाबादीनामपि ग्रहणम् । कुरूः । विद्या ॥ ११ ॥

य्वन्तमेकाक्षरम् ॥ इप्रत्ययान्तमेकाक्षरमूप्रत्ययान्तमेकाक्षरञ्च स्त्रियां स्यात् ॥ श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

(चक्र०) य्वन्तमेकाक्षरम् । ईकारोऽत्र प्रत्ययः ऊकारसाहचर्य्यात् । श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम् । पृथुश्रीः ॥ १२ ॥

विंशत्याद्या नवत्यन्ताः ॥ आनवतेर्विंशत्यादयः स्त्रियां स्युः ॥ इयं विंशतिः, त्रिंशत, चत्वारिंशत, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, अशीतिः, नवतिः ॥ १३ ॥

(चक्र०) विंशत्यादिरानवतेरिति । विंशत्यादयः सूत्रनिर्दिष्टाः ॥१३॥

दुन्दुभिरक्षेषु ॥ अक्षेषु बोधनीयेषु दुन्दुभिः स्त्रियां स्यात् । इयं दुन्दुभिः । अन्यत्रायं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽसुरो वा ॥ १४ ॥

(चक्र०) दुन्दुभिरक्षेषु । अक्षेषु बोधनीयेषु यो दुन्दुभिशब्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

नाभिरक्षत्रिये ॥ क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते सः स्त्रियां स्यात् । इयं नाभिः ॥ १५ ॥

(चक्र०) नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियभिन्ने यो नाभिशब्दः प्रयुज्यते स स्त्रियां स्यादित्यर्थः ॥ दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्र पुंसि भवति । अयं नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि-समुल्लसत्पङ्कजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिरिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोमलैरिति सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् । वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्येति भाष्यात्पुंस्त्वमपीह साधु । अत एव नाभिर्मुख्यनृपे चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्, द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्, स्त्रियां कस्तूरिकामदे । इति मेदिनी ॥ रभसोऽप्याह । मुख्यराट् क्षत्रिये नाभिः पुंसि प्राण्यङ्गके द्वयोः । चक्रमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्तूरिकामद इति । एवमेवंविधेऽन्यत्रापि बोध्यम् ॥ १५ ॥

तान्तः ॥ तप्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात् । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता, देव एव देवता, जनानां समूहो जनता ॥ १६ ॥

(चक्र०) तान्तः । 'भावे तत्वयणः' इति सूत्रविहितत (ल्) प्रत्ययान्तः स्त्रियां स्यात । ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणता ॥ १६ ॥

भूमिविद्युत्सरिल्लतावनिताभिधानानि ॥ स्पष्टम् । भूमिर्भूः । विद्युत् सौदामिनी । सरिन्नदी । लता वल्ली । वनिता योषित् ॥१७॥

(चक्र०) भूमिविद्युदिति । अत्राभिधानशब्दो भूम्यादिशब्दे शक्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नशक्तपरत्वेन प्रमेयशब्दव्यावृत्तिः ॥ १७ ॥

यादो नपुंसकम् ॥ पूर्वस्यापवादः । यादः शब्दः सरिद्वाचकोऽपि नपुंसके स्यात् ॥ १८ ॥

(चक्र०) यादो नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १८ ॥

भाः स्रुक् स्रग् दिगुष्णिगुपानहः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं भा इत्यादि ॥ १९ ॥

स्थूणोर्णे नपुंसके च ॥ एते नपुंसके स्तः, चात् स्त्रियाम् ॥ स्थूणम्, ऊर्णम्, स्थूणा, ऊर्णा ॥ २० ॥

(चक्र०) स्थूणोर्णे नपुंसके च । चकारेण स्त्रियामित्यस्यानुकर्षणार्थमत्र लेखः । स्थूणा काष्ठमयी द्विकर्णिका । ऊर्णा तु मेषादिलोम ॥ २० ॥

गृहशशाभ्यां स्थूणोर्णे क्लीबे ॥ गृहशशपूर्वे स्थूणोर्णे यथाक्रमं नपुंसके स्तः । गृहस्थूणम्, शशोर्णम् ॥ २१ ॥

प्रावृड्विप्रुड्रुड्विड्त्विषः ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ २२ ॥

(चक्र०) प्रावृडिति । स्त्रीशब्दस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वेऽपि 'स्वरितेनाधिकारः' इत्यस्याधिकः कार इति व्याख्यानस्यापि प्रसिद्धत्वादत्र सम्बन्धः ॥ २२ ॥

दर्विविदिवेदिस्वनिशान्यश्रिवेशिकृष्योषधिकट्यङ्गुलयः॥ एते स्त्रियां स्युः । पक्षे ईप्, दर्वी । दर्विरित्यादि ॥ २३ ॥

(चक्र०) दर्विविदि० । दर्विशब्दो औणादिकविन् प्रत्ययान्तः । ईपि दर्वी इति ॥ २३ ॥

नाडिरुचिवीचिनालिधूलिकिकिकेलिच्छविरात्र्यादयः ॥ एते स्त्रियां स्युः ॥ २४ ॥

तिथिश्च ॥ तिथिः स्त्रियां पुंसि च स्यात् । इयमयं वा तिथिः ॥२५॥

(चक्र०) तिथिश्चेति । अमरस्त्वाह 'तिथयो द्वयो'रिति । तथा च भारविः । तस्य भुवि बहुतिथास्तिथय इति । स्त्रीत्वे हि बहुतिथ्यः, इति स्यात् । श्रीहर्षश्च । 'निखिलान्निशि पौर्णिमातिथीनि'ति ॥ २५ ॥

शष्कुलिराजिकुट्यशनिवर्तिभृकुटित्रुटिवलिपङ्क्तयः ॥ एते स्त्रियां स्युः । इयं शष्कुलिरित्यादि ॥ २६ ॥

प्रतिपदापद्विपत्सम्पच्छरत्संसत्परिषदुषः संवित्क्षुत्पुंमुत्समिधः ॥ इयं प्रतिपदित्यादि ॥ २७ ॥

आशीर्धूः पूर्गीर्द्वारः ॥ इयमाशीरित्यादि ॥ २८ ॥

अप्सुमनस्समासिकताकर्षाणां स्त्रीत्वबहुत्वे । अबादीनां पञ्चानां स्त्रीत्वं बहुत्वञ्च स्यात् । एता आपः । स्त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणः सुमनसः । बहुत्वं प्रायिकम् । 'एका च सिकता तैलदानेऽसमर्था' इति भाष्यप्रयोगात् ॥२९॥

(चक्र०) पुंस्येवेति । देवासुरात्मेत्यनेन पुंस्त्वबोधकेन परत्वाद्बाधादिति भावः । भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्ये 'णा' इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुत्वं प्रायिकमिति विकल्पेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः ॥ २९ ॥

स्रक्त्वक्ज्योग्वाग्यवागूनौस्फिजः । इयं स्रक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ॥ ३० ॥

तृटिसीमासम्बध्या । इयं तृटिः । सीमा । सम्बध्या ॥ ३१ ॥

चुल्लिवेणिखार्यश्च ॥ इयं चुल्लिः । वेणिः । खारी ॥ ३२ ॥

ताराधाराज्योत्स्नाशलाकादयश्च ॥ स्त्रियां स्युः । इयं तारा, अरुन्धती, शलाका । इत्यादि ॥ ३३ ॥ इति सारस्वतप्रक्रियायां स्त्र्यधिकारः ।

(चक्र०) शलाकेति । इयं स्त्रियां स्यात् । अत्र नित्यग्रहणं केचित्कुर्वन्ति अतो नित्यग्रहणादन्येषां क्वचिद् व्यभिचारः । तेन तिथिशब्दस्य पूर्वत्र यथा पुस्त्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति ॥ ३३ ॥

इति लिङ्गानुशासने स्त्र्यधिकारः ॥ १ ॥

❀ पुंलिङ्गाधिकारः ❀ २ ।

पुमान् ॥ अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

घञदन्तौ ॥ घञ्प्रत्ययान्तोऽप्रत्ययान्तश्च पुमान् स्यात् । पाकः त्यागः भावः दायः ॥ भावार्थ एवेदम् ॥ २ ॥

(चक्र०) भावार्थ एवेति । भावे यो घञ् तदन्तस्य 'स्वराद्' इत्यनेन योऽप्रत्ययस्तदन्तस्य च पुंस्त्वं स्यादित्यर्थः । अदिति तपरकरणमसन्देहाय ॥ २ ॥

भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके स्युः । पूर्वस्यापवादः ॥ भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) भयलिङ्गभगपदानि नपुंसक इति । पूर्वापवादः । नपुंसकविधानञ्च ॥ ३ ॥

याच्ञामृते नङन्तः ॥ याच्ञां विना नङ्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् ॥ यज्ञः । यत्नः । प्रश्नः । याच्ञामृत इति किम् , इयं मे याच्ञा ॥ ४ ॥

(चक्र०) याच्ञामृते नङन्तः । नङन्तः पुंसि स्यात् । याच्ञा स्त्रियाम् ॥ ४ ॥

अपिद्दाधारूपः क्यन्तः ॥ अपिद्दारूपो धारूपश्च क्यन्तः पुंसि स्यात् ॥ आदिः । आधिः । निधिः । वारिधिः । क्यन्तः किम् , दानम् । दाधारूपः किम् , जज्ञिर्बीजम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) अपिद्दाधारूपः क्यन्तः । किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशः पिद्भिन्नो दारूपः धारूपश्च पुमानित्यर्थः । आदिः । आधिः ॥ ५ ॥

स्त्रीपुंसयोरिषुधिः ॥ इषुधिशब्दः स्त्रियां पुंसि च स्यात् । पूर्वस्यापवादः ॥ इयमयं वा इषुधिः ॥ ६ ॥

देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि ॥ एतानि पुंसि स्युः । देवाः सुराः ।

असुराः दैत्याः । आत्मा क्षेत्रज्ञः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः समुद्रोऽब्धिः । नखः कररुहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः । खड्गः करवालः । शरो मार्गणः । पङ्कः कर्दमः । इत्यादि ॥ ७ ॥

(चक्र०) देवासुरा० । अत्र पङ्कशब्दान्तद्वन्द्वं कृत्वा तस्य षष्ठीसमासोऽभिधानशब्देन कर्त्तव्यः । अभिधानशब्दः करणयुडन्तो वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च नपुंसकत्वम् इति ॥ ७ ॥

त्रिविष्टपत्रिभुवने क्लीबे ॥ त्रिविष्टपत्रिभुवनशब्दौ नपुंसके भवतः ॥ तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । त्रिभुवनम् ॥ ८ ॥

(चक्र०) त्रिविष्टपमिति ॥ स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः । अत एवामरसिंहः—'क्लीबे त्रिपिष्टपम्' इति ॥ ८ ॥

द्यौः स्त्रियाम् ॥ स्पष्टम् , इयं द्यौः ॥ ९ ॥

(चक्र०) द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽयमारम्भः ॥ ९ ॥

इषुबाहू स्त्रियां पुंसि ॥ इषुबाहू स्त्रियां पुंसि च स्याताम् ॥ १० ॥

(चक्र०) इषुबाहू । शरभुजपर्यायाविमौ ॥ १० ॥

बाणकाण्डौ नपुंसके च । चात्पुंसि ॥ ११ ॥

(चक्र०) बाणकाण्डौ । शराभिधानोऽयम् ॥ ११ ॥

नान्तः । नान्तप्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । राजा । तक्षा । नहि चर्मवर्मादिष्वतिव्याप्तिः, नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १२ ॥

(चक्र०) नान्तः । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

क्रतुपुरुषकपोलगुल्फमेघाभिधानानि । एते पुंसि भवन्ति ॥ क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः । गुल्फः प्रपदः । मेघो वारिदः ॥ १३ ॥

अभ्रं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ १४ ॥

(चक्र०) अभ्रं नपुंसकमिति । मेघाभिधानविषये पूर्वस्यापवाद इत्यर्थः ॥ १४ ॥

उकारान्तः । उकारान्तः पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः (क) ॥ १५ ॥

धेनुरज्जुकुहूसरयुतनुरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । धेन्वादयः स्त्रियां स्युः ॥ १६ ॥

(क) हनुर्हट्टविलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलावयव इति मेदिनी । करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः । एवं जातीयकविशेषवचनानाक्रान्तस्तु प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं च लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यबाधित इति, एवमन्यत्रापि ॥

समासे रज्जुः पुंसि च ॥ कर्कटरज्ज्वा, कर्कटरज्जुना ॥१७॥

श्मश्रुजानुवसुस्वाद्वश्रुजतुत्रपुतालूनि नपुंसके ॥ एतानि नपुंसके स्युः । वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि इति किम्, वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु ॥ १८ ॥

(चक्र०) वसु चार्थवाचि । अर्थवाचि वसुशब्दो नपुंसके द्रष्टव्यः ॥ १८ ॥

मद्गुमधुसीधुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च ॥ एतानि नपुंसके स्युश्चात् पुंसि । अयं मद्गुः । इदं मद्गु ॥ १९ ॥

रुत्वन्तः ॥ रुत्वन्तः पुंसि स्यात् । मेरुः । सेतुः ॥ २० ॥

(चक्र०) रुत्वन्तः । उकारो नकारेत्संज्ञकः । मेरुः । सेतुरित्यत्र स्यादेरिति तुः । सूर्यवाचकः प्रथमः ॥ २० ॥

दारुकशेरुजतुवसुमस्तानि नपुंसके)इदं दारु । इत्यादि ॥२१॥

(चक्र०) दारुकशेरु । रुप्रत्ययान्ता एते ॥ २१ ॥

सक्तुर्नपुंसके च ॥ चात्पुंसि ॥ सक्तुः । सक्तु ॥ २२ ॥

अदन्ता कटणथनपभमयरषसोपधाः ॥ अदन्ता एते पुंसि स्युः॥ क । स्तवकः । कल्कः । ट । घटः । पटः । ण । गुणः । गणः । पाषाणः । थ । रथः । न । इनः । फेनः । प । यूपः । दीपः । भ । स्तम्भः । कुम्भः । म । सोमः । भीमः । य । समयः । हयः । र । क्षुरः । अङ्कुरः । ष । वृषः । वृक्षः । स । वत्सः । वायसः । महानसः ॥ २३ ॥

(चक्र०) अदन्ता इति । कोपधोऽकारान्तः, टोपधोऽकारान्तः, णोपधोऽकारान्तः, थोपधोऽदन्तः, नोपधोदन्तः, पोपधोदन्तः, भोपधोदन्तः मोपधोदन्तः, योपधोऽदन्तः, रोपधोदन्तः षोपधोदन्तः, सोपधोऽदन्तश्च पुंसि स्यात् ॥ उदाहरणं मूले ऊह्यम् ॥ २३ ॥

सिबुकशालूकप्रातिपदिकांशुकोल्मुकानि क्लीबे ॥ पूर्वसूत्रापवादः ॥ २४ ॥

कण्टकानीकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तकतडाकानिष्कशुष्कवर्चस्कापिनाकभाण्डकापिण्डककटकशण्डकापिटकतालकफलकपुलाकानि क्लीबे च ॥ चात्पुंसि । अयं कण्टकः-इदं कण्टकम् । इत्यादि ॥ २५ ॥

(चक्र०) कोपधस्यापवादमाह-चिबुकेत्यादि ॥ २५ ॥

किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकराटलोष्टानि क्लीबे । किरीटम् । इत्यादि ॥ २६ ॥

कुटकूटकपटकवाटकर्पटनटनिकटकीटकटानि क्लीबे च । चात्पुंसि । कुटः–कुटम् । इत्यादि ॥ २७ ॥

(चक्र०) टोपधस्यापवादमाह–किरीटेत्यादि ॥ २७ ॥

ऋणलवणपर्णतोरणरणोष्णानि क्लीबे । पूर्वसूत्रापवादः ॥२८॥

कार्षापणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवृषणविषाणचूर्णतृणानि नपुंसके च । चात्पुंसि ॥ २९ ॥

(चक्र०) णोपधस्यापवादमाह–ऋणेत्यादि ॥ २९ ॥

काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । इदं काष्ठम् । इत्यादि । काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । इमाः काष्ठाः ॥ ३० ॥

तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं तीर्थः-इदं तीर्थम् । ॥ ३१ ॥

(चक्र०) थोपधस्यापवादमाह–काष्ठेत्यादि ॥ ३० ॥

जघनाजिनतुहिनकाननवनवृजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके । पूर्वस्यापवादः ॥ ३२ ॥

मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं मानः—इदं मानम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) नोपधस्यापवादमाह–जघनेत्यादि ॥ ३३ ॥

पापरूपोडुपतल्पशिल्पपुष्पशष्पसमीपान्तरीपाणि नपुंसके । इदं पापम् । इत्यादि ॥ ३४ ॥

शूर्पकुतपकुणपद्वीपविटपानि नपुंसके च । अयं शूर्पः—इदं शूर्पम् इत्यादि ॥ ३५ ॥

(चक्र०) पोपधस्यापवादमाह–पापेत्यादि ॥ ३५ ॥

तलभं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ॥ ३६ ॥

जृम्भं नपुंसकं च । जृम्भम्––जृम्भः ॥ ३७ ॥

(चक्र०) भोपधस्यापवादमाह–तलभेत्यादि ॥ ३६ ॥

रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । इदं रुक्मम् । इत्यादि ॥ ३८ ॥

सङ्ग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोद्दामानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं सङ्ग्रामः-इदं सङ्ग्रामम् ॥ ३९ ॥

(चक्र०) मोपधस्यापवादमाह-रुक्मेत्यादि ।

किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसके । स्पष्टम् ॥४०॥

गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च । गोमयः-गोमयम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०) योपधापवादमाह—किसलयेत्यादि ।

द्वाराग्रस्फारतक्रवक्रवप्राक्षिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रश्वभ्रभीरगभीरक्रूरविचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठराजिरवैरचामरपुष्करगह्वरकुटीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनेत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रच्छत्राणि नपुंसके । इदं द्वारम् । इत्यादि ॥४२॥

(चक्र०) रोपधापवादमाह—द्वारमित्यादि ।

शुक्रमदेवतायाम् । इदं शुक्रं रेतः ॥ ४३ ॥

चक्रवज्रान्धकारसारावारपारक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिरशिशिराणि नपुंसके । चात्पुंसि । चक्रः, चक्रम् । इत्यादि ॥ ४४ ॥

(चक्र०) रोपधस्यापवादमाह—चक्रमिति ।

शिरीषर्जीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्बिषकल्माषाणि नपुंसके ।

यूषकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं यूपः— इदं यूपम् । इत्यादि ॥ ४५ ॥

(चक्र०) षापधस्यापवादमाह—शिरोषेत्यादिना ॥

पनसबिसबुससाहसानि नपुंसके ॥ ४६ ॥

चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमांसानि नपुंसके च । इदं चमसम्-अयं चमस इत्यादि ॥४७॥

कंसं चाप्राणिनि । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । प्राणिनि तु—कंसो नाम कश्चिद्राजा ॥ ४८ ॥

(चक्र०) सूत्राण्येतानि सोपधापत्रादकानि ॥ ४८ ॥

रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । रश्मिर्मयूखः । दिवसो घस्रः ॥ ४९ ॥

दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः ॥ ५० ॥

दिनाहनी नपुंसके । इदमप्यपवादकम् ॥ ५१ ॥

(चक्र०) दिनाहनी । दिवसाभिधानाविमौ ॥ ५१ ॥

मानाभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । कुडवः । प्रस्थः ॥५२॥

द्रोणाढकौ नपुंसके च । इदं द्रोणम्-अयं द्रोणः ॥५३॥

खारीमानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका ॥ ५४ ॥

(चक्र०) खारीमानिके । मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ ५४ ॥

दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च । इमे दाराः ॥ ५५ ॥

(चक्र०) बहुत्वं च । चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः ॥ ५५ ॥

नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदानि । यथासङ्ख्यं नाड्याद्युपपदानि व्रणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाडीव्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि क्लीबत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥ ५६ ॥

मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । अयं मरुत् ॥ ५७ ॥

ऋषिराशिदृतिग्रन्थिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः । एते पुंसि स्युः । अयमृषिः ॥ ५८ ॥

ध्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । एते पुंसि ॥ ५९ ॥

हस्तकुन्तान्तव्रातवातदूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः । एते पुंसि । अमरस्तु 'मुहूर्तोऽस्त्रियाम्' इत्याह ॥ ६० ॥

(चक्र०) अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽर्धर्चादिष्वयं द्रष्टव्यः ॥ ६० ॥

षण्डमण्डकरण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डमुण्डपाषण्डशिखण्डाः । अयं षण्डः ॥ ६१ ॥

वंशांशपुरोडाशाः । अयं वंशः । पुरो दाश्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् ॥ ६२ ॥

ह्रदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दाः । अयं ह्रदः ॥ ६३ ॥

अर्घपथिमथ्यृभुक्षिस्तम्बनितम्बपूगाः । अयमर्घः ॥६४॥

पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्ग-

न्धस्कन्धमृदङ्गमङ्गसमुद्रपुङ्खाः । अयं पटलः । अयं पल्लवः इत्यादि ॥ ६५ ॥

सारथ्यतिथिकुक्षिबस्तिपाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं सारथिः ॥ ६६ ॥ इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

(चक्र०) अयं सारथिरिति । इति पुंलिङ्गाधिकारः ॥

❀ नपुंसकाधिकारः ❀ ३ ॥

नपुंसकम् । अधिकारोयम् ॥ १ ॥

भावे युडन्तः । हसनम् । भावे किम् । पचनोऽग्निः । इध्मप्रव्रश्चन कुठारः ॥ २ ॥

(चक्र०) भावे युडन्तः । इदं च सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे क्तः' 'युट् च' इत्यनेन गतार्थन्तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्तग्रहणं बोध्यम् । इध्म व्रश्चन इति । अत्र करणे युट् ॥ २ ॥

क्तश्च । भावे यः क्तप्रत्ययस्तदन्तं क्लीबं स्यात् । हसितं गीतम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) क्तश्चेति । इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन गतार्थम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणात् ॥ ३ ॥

त्वष्यणौ तद्धितौ च । शुक्लत्वं । शौक्ल्यम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) त्वष्यणौ तद्धितौ । भाव इत्यनुवर्त्तते । यद्यपि 'भावे तत्वष्यणः' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधायप्रकारताधर्मपरः । 'भावे युटन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनाबोधक इति भेदस्तथापि इह भावशब्दः शब्दाधिकारेणान्यार्थको द्रष्टव्यः ॥ चकारात् कर्मण्यपि ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यो बोध्यम् । तेन ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ॥ एवञ्च चकारादेवानुक्ततद्धितादिगतप्रत्ययान्तानि क्लीबानि बोध्यानि । तेन स्तेयम् । सख्यम् । कापेयम् । आधिपत्यम् । औष्ट्रम् । द्रुहावनम् । पितापुत्रकम् । अच्छावाकीयम् । अधिस्त्रि । इत्यादिविवेच्यम् ॥ ४ ॥

द्वन्द्वैकत्वम् । पाणिपादम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) द्वन्द्वैकत्वमिति । 'प्राणितूर्य' इत्यादिना येषां द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकाभिधायकाः बोध्या इत्यर्थः ॥ ५ ॥

हेमन्तशिशिरावहोरात्रे चाभाषायाम् । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

अनल्पेछाया । शरच्छायम् ॥ ७ ॥

राजामनुष्यपूर्वा सभा । इनसभमित्यादि ॥ ८ ॥

सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । स्पष्टम् ॥ ९ ॥

(चक्र०) स्त्रियां चेति । चेन नपुंसकमित्यनुकर्षः ॥ ९ ॥

परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवल्लिङ्गः स्यात् ॥ रात्राह्नाहाः पुंसि ॥ १० ॥

(चक्र०) परवदिति । 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परपदस्यैव लिङ्गमि'ति सूत्रोपात्त इत्यर्थः ॥ परपदस्य लिङ्गमिति सूत्रस्य स्मारकमिदम्, न तु अपूर्वम् १० ॥

अपथपूण्याहे नपुंसके ॥ ११ ॥

संख्यापूर्वा रात्रिः । त्रिरात्रम् ॥ संख्यापूर्वेति किम् । सर्वरात्रः ।

(चक्र०) संख्यापूर्वा रात्रिः । संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमित्यस्यानुवादः ॥ १२ ॥

द्विगुः स्त्रियां च । व्यवस्थया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ॥ १३ ॥

(चक्र०) द्विगुः स्त्रियां च । चान्नपुंसकमिति संबध्यते ॥ १३ ॥

इसुसन्त । हविः धनुः ॥ १४ ॥

(चक्र०) इसुसन्तः । 'अच्यादेरिस्' 'जनादेरुस्' एतयोरुपात्तौ एतौ ॥ १४ ॥

अर्चिः स्त्रियां च । इसन्तत्वेऽपि अर्चिः स्त्रियां क्लीबे च स्यात् ॥ इयमिदं वा अर्चिः ॥ १५ ॥

छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः ॥ १६ ॥

(चक्र०) छदिः स्त्रियामेवेति । यद्यपि छदिरित्यस्येसन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन स्त्रियामित्यने व नित्यस्त्रीत्वलाभे सिद्धे एवकारो व्यर्थः तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमरग्रन्थदर्शनेन साहचर्य्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः ॥ १६ ॥

मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलधनान्नाभिधानानि । एतेषामभिधायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालं । वनं गहनं । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम्, कार्मुकं शरासनम् । विवरं विलम् ॥ जलं वारि ॥ हलं लाङ्गलम् । धनं द्रविणम् । अन्नमशनम् । १७ ॥

सीरार्थौदनाः पुंसि ॥ १८ ॥

(चक्र०) सीरार्थौदनाः । सीरशब्दो हलाभिधानः । अर्थशब्दस्तु धनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । भिस्साभिस्सटाशब्दौ तु दग्धान्नपराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिरिति ॥ १८ ॥

वक्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्त्रः । वक्त्रम् । नेत्रः । नेत्रम् । अरण्यः । अरण्यम् । गाण्डीवः । गाण्डीवम् ॥ १९ ॥

अटवी स्त्रियाम् ॥ २० ॥

(चक्र०) अटवी स्त्रियाम् । अयं वनाभिधानः ॥ २० ॥

लोपधः । कुलम् । कूलम् । स्थलम् ॥ २१ ॥

तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । अयं तूलः ॥ २२ ॥

शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालबिडालखिलशूलाः पुंसि च । चात्क्लीबे । इदं शीलम्--शीलः । इत्यादि ॥ २३ ॥

शतादिः सङ्ख्या । शतम् । सहस्रम् । शतादिः इति किम् ? एकः, द्वौ, बहवः । सङ्ख्या इति किम् ? शतशृङ्गो नाम पर्वतः ॥ २४ ॥

(चक्र०) संख्येति । संख्यावाचीत्यर्थः ॥ २४ ॥

शतायुतप्रयुताः पुंसि च । अयं शतः--इदं शतम् । इत्यादि ॥

(चक्र०) शतायुत० । अयं शतशब्दोऽनन्तवाची 'शतादि'रिति पूर्वसूत्रापवादकोऽयम् ॥ २५ ॥

लक्षा कोटिः स्त्रियाम् । इयं लक्षा । इयं कोटिः । 'वा लक्षा-नियुतं च तत्' इत्यमरात्क्लीबेऽपि लक्षणम् ॥ २६ ॥

(चक्र०) लक्षा कोटिः । एतयोरपि संख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम् ॥ क्लीबेऽपीति । एवं चायमर्द्धर्चादिषु द्रष्टव्यः ॥ २६ ॥

शङ्कुः पुंसि ॥ २७ ॥

(चक्र०) शङ्कु पुंसि । अस्य शङ्कुशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः ॥ २७ ॥

सहस्रः क्वचित् । अयं सहस्रः--इदं सहस्रम् ॥ २८ ॥

(चक्र०) सहस्रः क्वचित् । क्वचिदित्यर्थविशेष इति अर्थः ॥ 'सहस्रशीर्षा-पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद्' इत्यत्रानन्तवाची न चात्र सहस्रशब्दस्यानन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यासुव्याघ्रादिपूर्वस्य' इति पादशब्दस्यान्त्यलोपो न स्यात् इति वाच्यम् ॥ नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि यथाकथञ्चित् संख्यायाः प्रतीतिरिति लोपः । वस्तुतश्छान्दसो लोप इति सूचितम् ॥ २८ ॥

मन्द्व्यच्कोऽकर्तरि । मन्प्रत्ययान्तो द्विस्वरकः क्लीबे स्यान्न तु कर्तरि । वर्म । चर्म । द्विस्वरकः किम् ? अणिमा । महिमा । 'अकर्तरि' किम् ? ददाति इति दामा ॥ २९ ॥

(चक्र०) मनद्विस्वरकः । अत्र मन्प्रत्ययः श्रूयमाणनकारान्तः 'मन्धातोः' इति विहितः । चर्म । वर्मेति । चरादिधातोर्मन्प्रत्ययः । बाहुलकादिडभावः ॥ अ-

णिमादौ त्विट्। दामेत्यत्रापि 'मनूधातोः' इत्यनेनैव मन्। परन्त्वयं विशेषः। उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादृशी व्युत्पत्तिर्यत्रोचिता, सा कल्पनीयेति कर्त्तर्यपि प्रत्ययः सम्भवतीति ॥ २९ ॥

ब्रह्मन्पुंसि च । अयं ब्रह्मा-इदं ब्रह्म ॥ ३० ॥

(चक्र०) ब्रह्मेति । 'बृहेर्नस्य अः' इति मन्प्रत्ययः, नुमो नस्य अकारे कृते रत्वञ्च ॥ ३० ॥

असन्तो द्विस्वरकः । यशः । मनः । तपः । द्विस्वरकः किम् । चन्द्रमाः ॥ ३१ ॥

(चक्र०) असन्तो द्विस्वरकः । 'धातोरसुः' इति विहितोऽसुः । तस्य असोर्यत्रानुवृत्तिस्तदन्ता अपि बोध्याः ॥ 'चन्द्रे माङो डित्' इति विहितासिन्प्रत्ययान्तश्च न्द्रमस्शब्दोपि असन्तः ॥ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरः शब्दोऽपि ॥ ३१ ॥

अप्सराः स्त्रियाम् । एता अप्सरसः । प्रायेणायं बहुवचनातः ॥ ३२ ॥

त्रान्तः । पत्रम् । छत्रम् ॥ ३३ ॥

(चक्र०) त्रान्तः । त्रप्रत्यान्तो नपुंसकः स्यात् ॥ 'धातोस्त्रः' इति त्रप्रत्ययः ॥ ३३ ॥

यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ॥ ३४ ॥

(चक्र०) यात्रामात्रेति । एवकारो न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावानुवादकः ॥ ३४ ॥

भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्राः पुंसि । अयं भृत्रः । न मित्रममित्रः । 'तस्य मित्राण्यमित्रास्ते' इति माघः' । 'स्याताममित्रे मित्रे च' इति च ॥ ३५ ॥

(चक्र०) भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवादः ॥ ३५ ॥

पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च ॥ ३६ ॥

बलकुसुमशुल्वयुद्धपत्तरणाभिधानानि । बलं वीर्यम् । ३७ ।

पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह-'वा पुंसि पद्मं नलिनम्' इति ॥ ३८ ॥

(चक्र०) कुसुमाभिधायित्वेऽपीति । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वेऽपीत्यर्थः ॥ यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त इति विभाव्यते तदात्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वाभिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जलजातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

आहवसङ्ग्रामौ पुंसि ॥ ३९ ॥

(चक्र०) आहवसंग्रामौ पुंसि । एतयोर्युद्धाभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिशब्दोऽपि ॥ ३९ ॥

आजिः स्त्रियामेव ॥ ४० ॥

फलजातिः ॥ फलजातिवाचिशब्दो नपुंसके स्यात् । आमलकम् । आम्रम् ॥ ४१ ॥

(चक्र०)फलजातिरिति । फलोपादानाद्वृक्षपरस्यामलकीशब्दस्यस्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः ॥ ४१ ॥

वृक्षजातिः स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी ॥ ४२ ॥

(चक्र०) हरीतकीति । हरीतक्याः फलानि हरीतक्यः ॥ ४२ ॥

वियज्जगत्सकृत्शकन्पृषच्छकृद्यकृदुदश्वितः ॥ एते क्लीबा भवन्ति ॥ ४३ ॥

नवनीतावतानानृतामृतानिमित्तवित्तचित्तपित्तव्रतरजतवृत्तपलितानि ॥ ४४ ॥

श्राद्धकुलिशदैवपीठकुण्डाङ्काङ्गदधिसक्थ्यक्ष्यस्यास्पदाकाशकण्वबीजानि ॥ एतानि क्लीबे स्युः ॥ ४५ ॥

दैवं पुंसि च ॥ दैवम्—दैवः ॥ ४६ ॥

(चक्र०) दैवमिति । चात्क्लीबे ।

धान्याज्यसस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमूल्याशिक्यकुड्यमद्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि ॥ इदं धान्यम् । इत्यादि ॥

द्वन्द्वबर्हदुःखबडिशपिच्छबिम्बकुटुम्बकवचवरशरवृन्दारकाणि ॥ ४८ ॥

अक्षमिन्द्रिये ॥ इन्द्रिये किम् । रथाङ्गादौ माभूत् । इति नपुंसकाधिकारः ॥ ४९ ॥

(चक्र०) रथाङ्गादाविति । आदिना देवनाक्षपरिग्रहः इति ॥

नपुंसकाधिकारः ॥

❀ अथ स्त्रीपुंसाधिकारः ❀ ४ ।

स्त्रीपुंसयोः अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

(चक्र०) स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

गोमणियष्टिमुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलित्रुटिमसिमरीचयः ॥ इयमयं वा गौः ॥ २ ॥

मृत्युसीधुकर्कन्धुकिष्कुकण्डुरेणवः ॥ इययं वा मृत्युः ॥ ३ ॥

उकारान्तगुणवचनं नपुंसकं च ॥ त्रिलिङ्गम्, इत्यर्थः । पटुः-पटु-पट्वी ॥ ४ ॥

अपत्यार्थकस्तद्धिते ॥ औपगवः-औपगवी । इति स्त्रीपुंसाधिकारः ॥ ५ ॥

(चक्र०) नपुंसकं चेति । चात्स्त्री पुंसाधिकारः ॥ ४ ॥

---

* पुंनपुंसकाधिकारः * ५ ।

पुंनपुंसकयोः ॥ अधिकारोऽयम् ॥ १ ॥

घृतभूतमुस्तक्ष्वेलितैरावतपुस्तकबुस्तलोहिताः ॥ अयं घृतः—इदं घृतम् ॥ २ ॥

शृङ्गार्घनिदाघोद्यमशल्यदृढाः ॥ अयं शृङ्गः -इदं शृङ्गम् ॥ ३ ॥

व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पार्भार्धर्चदर्भपुच्छाः ॥ अयं व्रजः -इदं व्रजम्

कबन्धौषधायुधान्ताः ॥ स्पष्टम् ॥ ४ ॥

दण्डमण्डखण्डशमसैन्धवपार्श्वाकाशकुशकाशाङ्कुशकुलिशाः ॥ एते पुंनपुंसकयोः स्युः ।

'कुशो रामसुते दर्भे योक्त्रे द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ।

शलाकावाची तु स्त्रियाम् । तथा च 'जानपदादिभ्यः–' इत्यादिसूत्रेणायोविकारे ईप्-कुशी । दारुणि तु आप्-कुशा ॥ ५ ॥

गृहमेहदेहपट्टपटहाष्टपदाम्बुदककुदाश्च ॥ ६ ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ६ ॥

(चक्र०) कुश इति । तथा च श्रुतिः–'कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा वात' इति ॥ शलाकावाचीति । सा च शलाकाकाष्ठादिनिर्मिता । तत्र मानमाह—तथाचेति ॥ ९ ॥

इति पुंनपुंसकाधिकारः ॥ ९ ॥

---

* अथाविशिष्टलिङ्गम् * ६ ।

अविशिष्टलिङ्गम् ॥ त्रिषु लिङ्गेषु साधारणमित्यर्थः ॥ १ ॥

अव्ययं कतियुष्मदस्मदः ॥ एतेषां लिङ्गं समानमेव ॥ २ ॥

ष्णान्ता सङ्ख्या शिष्टा परवत् ॥ एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् ॥ ३ ॥

(चक्र०) शिष्टेति । पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवन्तः । परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ॥ ३ ॥

गुणवचनं च ॥ परवत् । शुक्लः पटः । शुक्ला पटी । शुक्लं वस्त्रम् ॥ ४ ॥

(चक्र०) गुणवचनञ्च । परवदित्यनुवर्त्तते ॥ ४ ॥

कृत्याश्च ॥ परवदित्यनुवर्त्तनीयम् ॥ ५ ॥

(चक्र०) कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः ॥ ५ ॥

करणाधिकरणयोर्युट् ॥ ६

सर्वादीनि नामानि ॥ स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ॥ ७ ॥

इति यास्क-श्रीनवकिशोरकरप्रपूरिता सारस्वतस्य सूत्रवृत्त्यात्मिका

लिङ्गानुशासनप्रक्रिया समाप्ता ।

(चक्र०) सर्वादीनि नामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि ॥ स्पष्टार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव तत्तल्लिङ्गाभिधानसिद्धत्वात् । अत एव 'लिङ्गमशिष्यं लोकायतत्वाल्लिङ्गस्य' इति भाष्यकारेणोक्तम् । तेन यौगिकशब्देषु लोकव्युत्पत्तिमात्रं लिङ्गाभिधानप्रमाणमिति सिद्धम् ॥ इति लिङ्गानुशासनप्रक्रिया ॥ ७ ॥

इति यास्क-श्रीनवकिशोरकरप्रपूरितसारस्वतलिङ्गानुशासन-

प्रक्रियायास्तत्कृतचक्रधराख्यव्याख्या समाप्ता ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।

शुभमस्तु ।

सारस्वतोत्तरार्द्धसूत्रपाठा-नुक्रमाणिका ।

ह

इति।

सर्वविधपुस्तक प्राप्तिस्थानम्—
जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस, बनारस सिटी।